Stanford University Libraries
3 6105 121 179 878

STANFORD
LIBRARIES
UNIVERSITY

STANFORD
UNIVERSITY
LIBRARIES
LELAND STANFORD JUNIOR UNIVERSITY
ORGANIZED 1891

ГЛАС

СРПСКЕ КРАЉЕВСКЕ АКАДЕМИЈЕ

LXXVIII

ДРУГИ РАЗРЕД

47.

У БЕОГРАДУ

ШТАМПАНО У ДРЖАВНОЈ ШТАМПАРИЈИ КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ

1908

У књижарницама: Мите Стајића, Св. Цвијановића и Геце Кона у Београду могу се добити:

I.

ИЗДАЊА СРПСКЕ КРАЉЕВСКЕ АКАДЕМИЈЕ

1. Глас. Књ. I—LXXVI и LXXVIII.

Први разред (1—30): III, VI—IX, XI, XIX, XXI, XXIII, XXVI, XXVII, XXIX, XXXIII, XXXIV, XLI, XLVI, L, LI, LIV, LVI, LVII, LIX, LXI, LXIII, LXV, LXVII, LXIX, LXXI, LXXIII и LXXV.

Други разред (1—47): II, IV, V, X, XII—XVIII, XX, XXII, XXIV, XXV, XXVIII, XXX—XXXII, XXXV—XL, XLII—XLV, XLVII—XLIX, LII, LIII, LV, LVIII, LX, LXII, LXIV, LXVI, LXVIII, LXX, LXXII, LXXIV, LXXVI и LXXVIII.

Цене су: I, II, VIII, X—XII, XV—XX, XXV, XXVIII, XXIX, XXXII, XXXIV, XXXVII, XLII по 1; — XIII, XLVI и LIII по 1·50; — XXIV, LI, LII, LIV—LXXVI и LXXVIII по 2; — XIV 2·50; — осталима по 0·50 дин.

Споменик. Књ. I—XLIII и XLV.

Први разред (1—6): I, XII, XXXII, XXXV, XL и XLIII.

Други разред (1—37): II—XI, XIII—XXXI, XXXIII, XXXIV, XXXVI—XXXIX, XLI, XLII и XLV.

Цене су: VII, VIII, XVI по 0·50; — I, IV, V, XX, XXVI—XXX по 1; — IX, XXV, XXXII и XL по 1·50; — VI, X, XIV, XV, XVIII, XIX, XXI, XXII, XXIV XXXIII—XXXIX и XLV по 2; — XXXI 2·50; — II, XXIII и XLIII по 3; — XI, XIII, XVII по 4; — III, XII по 5; — XLII по 6 дин.

3. Годишњак, од I—XXI; год. 1887.—1907.; цена I, IX, XIV—XVI, XVIII и XXI по 1 дин.; — XVII и XIX по 1·50, а осталима по 0·50 динара.

4. Српски етнографски зборник. Књ. I—X.

Књ. I. *Живот Срба сељака,* написао М. Ђ. Милићевић. Друго прерађено и попуњено издање. 1894. Цена 2 дин.

Књ. II. *Старинска српска јела и пића,* од Симе Тројановића. Београд, 1896. Цена 1 дин.

Књ. III. *Српске народне песме и игре с мелодијама из Левча.* Из народа прикупио Тодор М. Бушетић; музички приредио Стеван Ст. Мокрањац. Београд, 1902. Цена 2 динара.

Књ. IV. *Насеља српских земаља.* Уређује д-р Ј. Цвијић. I књига: 1. *Антропогеографски проблеми Балканскога Полуострва,* од д-ра Ј. Цвијића; 2. *Доње Драгачево,* од Јов. Ердељановића; 3. *Средње Полимље и Потарје,* од Петра Мркоњића; и 4. *Дробњаци,* од Свот. Томића. С првом свеском *Атласа.* Цена 6·50 дин. Београд, 1902.

Књ. V. *Насеља српских земаља.* Уређује др. Ј. Цвијић. II књига: 1. Увод од д-ра Ј. Цвијића; 2. *О Љубићским селима,* од Радомира М. Илића; 3. *Врањска Пчиња,* од Ристе Т. Николића; 4. *Млава,* од Љуб. Јовановића; 5. *Левач,* од Тод. М. Бушетића; 6. *Васојевићи у црногорској граници,* од Богд. Лалевића и Ивана Протића; 7. *Вишеградски Стари Влах,* од попа Стјепа Трифковића; 8. *Билећске Рудине,* од Јевта Дедијера; 9. *Околина Београда,* од Ристе Т. Николића; и 10. *Шума, Површ и Зупци у Херцеговини,* од Обрена Ђурића — Козића. С другом свеском *Атласа.* Београд, 1903. Цена 14 динара.

Књ. VI. *Насеља српских земаља.* Уређује д-р Ј. Цвијић. III књига: 1. *Пољаница и Клисура,* од Ристе Т. Николића; 2. *Темнић,* од Ст. М. Мијатовића; 3. *Скопска Црна Гора,* од Свет. Томића; 4. *Ибар,* од Рад. М. Илића; 5. *Васојевићи у турској граници,* од попа Богдана Лалевића и Ив. Протића; 6. *Качер,* од Мил. Т. Ракића. Са III свеском *Атласа.* Београд, 1905. Цена 9 дин.

ГЛАС

СРПСКЕ КРАЉЕВСКЕ АКАДЕМИЈЕ

LXXVIII

ДРУГИ РАЗРЕД

47.

У БЕОГРАДУ

ШТАМПАНО У ДРЖАВНОЈ ШТАМПАРИЈИ КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ

1908

ПРЕГЛЕД

MONUMENTUM ANCYRANUM

(Примљено на скупу Академије Друштвених Наука 13. Септембра 1907. г.)

Monumentum Ancyranum завршује се речима cum scri]psi haec, annum agebam septuagensu[mum sextum] (c. 35). Судећи по томе, он би био написан 14 год. по Хр., кад је Август био у 76. години живота. Садржина нас његова упућује такођер на ту годину, или тачније још на време после 27. Јуна те године, т. ј. на последња два месеца Августовог живота.[1])

Али Корнеман је приметио да би, у случају да се треба ослонити на ова два аргумента, време кад је Monumentum Ancyranum састављен могло још ближе да се одреди. На кратко време пре своје смрти, Август је отпутовао из Рима, у Кампанију, где је, у вароши Ноли, и умро, 19. Августа. Он је оставио Рим отприлике у првој половини месеца Јула. Међутим он је депонирао код Весталака свој тестаменат, и још три своја писмена, од којих је једно био index rerum a se gestarum, „quem vellet incidi in aeneis tabulis, quae ante Mausoleum statuerentur“, како каже Светоније,[2]) дакле Monumentum Ancyranum. То би пак значило да је он Мо-

---

[1]) MA[1] (Res gestae divi Augusti I изд. — MA[2] II изд. — од Момзена) 1 sq. Klio (Band) II 141.

[2]) Aug. 101.

numentum Ancyranum написао пре свога пута у Кампанију, дакле у првој половини Јула год. 14.[1])

То што Корнеман каже није тачно. Јер у Светонија се не каже да је Август депонирао поменута писмена код Весталака пре поласка на свој последњи пут. Ту се каже само да их је он депонирао, али не и кад (Testamentum... depositumque apud se virgines Vestales cum tribus signatis aeque voluminibus protulerunt.)[2]) Могао је Август то учинити и по одласку, из Ноле, пред саму смрт, преко кога другога, а није морао лично. Ово Корнеманово мишљење исто је тако нетачно као и оно да је Август тестаменат свој депонирао код Весталака у исто време кад и она три друга писмена.[3])

Но да ли је барем то тачно да је овај споменик написан 14 г., пред Августову смрт? Први је у то посумњао Момзен.[4]) За то је он имао два разлога. Он је опазио да се у с. 15 најпре набрајају неки Августови поклони учињени римском народу хронолошким редом, год. 44, 29, 23 и 5 пре Хр., па се затим помиње један његов поклон ветеранима од год. 29 пре Хр., и напослетку опет један поклон римском народу од године 2 пре Христа. Зашто се последњи поклон не помиње непосредно после ранијих поклона учињених народу, него је између њих и њега уметнут поклон ветеранима од год. 29? Момзен је мислио да је поклон од 2 год. дошао после поклона од 29 зато, што је податак о њему доцније додат, другим речима, он је држао на основу тога да је онај део с. 15 у ком се говори о

---

[1]) Klio II 141.
[2]) Suet. Aug. 101.
[3]) Klio II 141.
[4]) MA[1] 4.

поклонима до год. 5 пре Хр. написан између 5 и 2 (он је мислио отприлике 4), а оно место о поклону од 2 год. после ове године. То мишљење он је после[1]) напустио. Више научника изразило се такођер против њега, као нпр. Bergk, Hirschfeld, Bormann.[2]) Bergk је тврдио да је поклон од год. 2 поменут на крају с. 15 вероватно само с тога, што је Август заборавио да га забележи раније где му је било место (с осталим поклонима народу).

Други разлог из кога је Момзен посумњао у то да је Monumentum Ancyranum састављен, овакав какав га имамо, 14 г. по Хр. састоји се у овоме. Он је запазио да су извесни сложени бројеви друкчије састављени на оним местима која се односе на време пре 4 год. пре Хр., а друкчије на оним местима која се односе на време после те године. Тако код бројева до 82 претходи мањи број већем, а од 1200 навише већи мањем, свуда, изузевши с. 4 [viciens se]mel (м. semel viciens) и с. 35 septuagensu[mum sextum]. Последња два броја међутим шта кажу? Први целокупан број императорских акламација Августових, од којих последња пада у 14 г. по Хр., а други годину коју је имао Август 14 г. Даље, два броја која чине један везана су између себе с *et*, док код бројева сложених из три или више то *et* стоји само између прва два броја, изузевши само с. 8, где једино имамо изузетак од овог правила, јер ту стоји quadragiens centum mill[ia et nongenta tr]iginta *et* septem millia. Међутим, и година о којој је овде (с. 8) реч, то је год. 14 по Хр. Пошто се дакле сва ова места, где су сложени бројеви на један изузетан начин но иначе састављени, односе

[1]) У II издању.

[2]) Bergk, Augusti rerum a se gestarum index. Götting. 1873 S. 4 и 54. Hirschfeld, Wien. Stud. III 264. Bormann, Bemerkungen zum schriftlichen Nachlass des Kaisers Augustus (Marburger Universitäts-Programm 1884, S. 11 sq.).

на год. 14, то je Момзен мислио да су она додата накнадно, било руком Августовом, било, како je он држао за вероватније, руком некога другога, можда Тиберија. Ово друго je он држао за вероватније и стога што на крају анциранског споменика, и само ту, имамо облик septuagensumus, а ми знамо из Светонија[1]) да je Август писао увек редне бројеве само на — simus (simus pro sumus, et domos genitivo casu singulari pro domus. Nec umquam aliter haec duo, ne quis mendam magis quam consuetudinem putet).

Али Bormann[2]) je обратио пажњу на то да и у с. 4 имамо двосложан број и под 82 састављен као што су такви бројеви обично, по правилу, у Monumentum Ancyranum састављени, и ако тај број каже колико je пута Август у опште до г. 14 имао трибунску власт (se[p]timum *et* trigensimum). Тај пример Bormann je навео као доказ против Момзеновог мишљења. Међутим Корнеман[3]) држи да то није никакав противразлог. Момзен, вели он, није нигде тврдио да je друга рука свуда употребила други начин састављања бројева, него само да она није била онако консеквентна у употреби једне методе, као што je то случај с Августом. У ствари, тиме тврдња Борманова није побијена. Jep, ако се узме да je нпр. Тиберије могао бити неконсеквентан у овом погледу, онда зашто то није могао бити и Август? То зацело није ништа немогуће ни неприродно.

И другом горњем Момзеновом правилу покушали су одузети вредност. Geppert[4]) вели да правило за

---

[1]) Aug. c. 87.

[2]) н(а) н(аведеном) м(есту) стр. 22, прим.

[3]) Klio II 143.

[4]) Zum Monumentum Ancyranum. Progr. des Berl. Gymnasiums zum Grauen Kloster 1887, S. 3 sq.

које се могу навести само два примера и које у исто време има један изузетак није никакво правило. Међутим Корнеман покушава и од овог прекора да одбрани Момзена. Он скреће пажњу на то да су сва Момзенова три примера у једној истој глави (с. 8) и зато различан начин на који је састављен трећи број свакојако пада у очи. Да пада у очи, то може бити, али да ту разлику треба објаснити разним доба постанка тих бројева, то свакојако није сигурно.

Geppert-у ни облик septuagensumus то не доказује.[1] По његовом мишљењу он би се могао ставити на рачун каменоресцу. Корнеман држи да се у том с Geppert-ом нико неће сложити; али тешко да се он ту не вара.

Питање о саставу Monumentum Ancyranum-а покренуо је поново Корнеман. У више расправа, које су све изишле у часопису Beiträge zur alten Geschichte,[2] износио је он све нове и нове доказе да је Момзен имао право, кад је посумњао да је Monumentum Ancyranum састављен 14 год. по Хр. и кад је тврдио да у њему немамо само једну редакцију. Још је Корнеман покушао да утврди обим појединих редакција, тенденцију њихову и време постанка. У идућим странама ми ћемо се позабавити главним његовим аргументима којима своје тврдње доказује. Уз то ћемо проговорити и о мишљењима осталих научника који су узели учешћа у расправи овог питања, покренути Корнеманом.

Најпре Корнеман изјављује да је већ само по себи мало вероватно да је Август причекао до своје

[1]) н. н. м. стр. 5.
[2]) Сад Klio.

76. године са састављањем једног тако важног званичног писмена, Август, који је био човек врло слабог здравља и који се врло мало смео надати да ће доживети дубоку старост коју је доживео. По његовом мишљењу, с погледом на те околности, a priori је већ много вероватније да је цар, који је због својих многих болести већ више пута био помислио да му је скоро крај, написао далеко пре овај документ, као што је и своје мемоаре написао у релативно младим годинама. Морали бисмо дакле, завршује Корнеман, сматрати као један особит случај да је Август имао срећу да напише извештај о свом животу таман још отприлике четири-пет недеља пред своју смрт.[1])

На ово треба приметити да Корнеман по својој прилици не би тако говорио, кад не би анциранском споменику приписивао карактер једног важног званичног документа. Као што ћемо имати прилике ближе да видимо доцније, по његовом мишљењу, Август је написао овај споменик с извесном политичком тенденцијом: да осигура својим наследницима принципатски положај и истакне заслуге свог режима. Кад би то било једно писмено које има просто да у крупним потезима, без икаквог другог циља осим да констатује, изнесе владу Августову у главним њеним моментима, онда ни по Корнеману Август се не би морао много журити. Сад, ми ћемо показати доцније да Monumentum Ancyranum, по својој прилици, нема никакав важан политички смер, као ни сваки други надгробни натпис. С тим би, дакле, у главном отпао овај разлог за мишљење да Monumentum Ancyranum није написан 14 г. по Хр. Осим тога треба

1) Klio II 145.

имати на уму да за такав један документ какав је Monumentum Ancyranum не треба баш много времена, да се један документ који се састоји из неколико десетина (свега тридесет и пет) махом врло кратких глава може написати за једно минимално време. Можда, шта више, ми имамо на против доказа да је наш споменик написан баш пред саму смрт, на брзу руку; у композицији његовој имају доиста знатне мане, како тврди Корнеман,[1]) и њих треба можда објаснити журбом у раду.

У првој својој расправи о Monumentum Ancyranum[2]) доказивао је Корнеман да се првобитно овај споменик састојао из садашњих првих 13 глава и главе 34, која је онда стајала непосредно иза садашње гл. 13. Ово мишљење он је овако аргументирао. Хиршфелд[3]) је нашао да између с. 33 и 34 има једна тако велика празнина, да се тешко може узети да је Август те две главе написао изједна (in einem Zug). Корнеман налази да је то тачно, тражи онда које би место било најзгодније у садашњем Monumentum Ancyranum-у за с. 34 и налази да би то било одмах иза гл. 13. Јер глава 34, која, по његовом мишљењу, сматра да је круна целог Августовог рада титула Augustus, завршује се са „значајним" речима: Post id tem[pus praestiti omnibus dignitate, potest]atis au[tem n]ihilo ampliu[s habui quam qui fuerunt m]ihi quoque in ma[gis]tra[t]u conlegae. Ова реченица Корнеману још једанпут на крају оштро формулира квинтесенцију с. 1—13. Август је, по њему, у с. 1—13 показао да он није, при свем том што су му то предлагали

[1]) Упор. Klio V 317.
[2]) Klio II 145 sq.
[3]) Wien. Stud. III 264.

сенат и народ, укинуо стари државни устав, него да га је очувао; зато он завршује с реченицом да је он у држави princeps civium не с погледом на чиновничку власт *(potestas)*, него само с погледом на личну вредност (*dignitas*), другим речима *не као чиновник*, него као *човек*. Према томе првих 13 гл. са 34 садрже, по овом научнику, тако рећи исповест (Glaubensbekenntnis) принципата. И, кад је Август то писао, он није имао намеру да напише и садашње одељке о *impensae* (с. 16—24) и о његовим ратовима (25—33). То се, вели Корнеман, најјасније види из композиције с. 3 и 4. Јер Август је ту у највећој краткоћи већ додирнуо оно што је у идућим одељцима обрађено опширније. Очевидно су кратки наговештаји у гл. 1—13 и 34 имали да задовоље у овом смислу. Корнеман закључује разговор о овом отприлике овако: Нови владалац Рима није узео перо у руке толико из жеље да своју ратну славу целом свету објави, него из осећања да је потребно да остави потомству забележено, шта је његов лични удео у реорганизовању државе и како је он званично схватио суштину принципата.

Ово је мишљење с великим успехом, по нашем нахођењу, побио U. Wilcken.[1]) Он налази да с. 34 може остати на свом садашњем месту и да се то што између њега и с. 33 има велики јаз може и на други начин лепо објаснити. Треба ли пак тој глави тражити друго место, он би је ставио иза с. 4, то би било, чини му се, боље. И зашто је, пита се он даље, Август одвојио ту главу од првих 13, ако је она тако с њима везана, с читавих деветнаест глава; зашто је није оставио на њеном месту? Последња

[1]) Hermes, 38, 4, 618—628 (Zur Entstehung des Monumentum Ancyranum).

реченица гл. 34 не садржи по њему квинтесенцију гл. 1 — 13 + 34. Да се Август, кад је писао први Monumentum Ancyranum, сасвим био одрекао да проговори опширније о својим ратним успесима, то Вилкен не може да разуме. Што се пак тиче мишљења да у гл. 1 — 13 + 34 Август антиципира, у кратко, оно што се прича после опширно, Wilcken сумња и у његову тачност. По њему се у разним одељцима говори о истим стварима с других тачака гледишта.

Међутим Wilcken овим није исцрпао аргументацију Корнеманову. Треба напоменути још да с. 1—13 + 34 не садрже ни најмање какву исповест принципата. Мало ниже каже Корнеман да тај најстарији облик Monumentum Ancyranum звони као: l' empire c' est la paix.[1]) Али то је субјективно схватање, које се ничим не може поткрепити: тенденција та ничим није јасно испољена. Даље у с. 1—13 и 34 говори се о толиким стварима које немају никакве везе с намером коју би Август имао по Корнеману, нпр. о тријумфима, о чиновничким и свештеничким службама и т.д. Исто тако не види се ни из чега ни то да је Август хтео у с. 1—13 + 34 да обележи свој удео у реорганизовању државе и своје званично схватање суштине принципата; о том у овом делу садашњег Monumentum Ancyranum нема нигде ни трага. Од мањег је значаја да у овом првом Monumentum Ancyranum не би биле антиципиране, како то тврди Корнеман, impensae. Јер оно што се каже у с. 3: dedu[xi in coloni]as stipen[dis emeri]tis millia circiter centum et viginti et iis omnibus agros ... adsignavi зацело није „у кратко препричан одељак о impen-

[1]) Klio II 147.

sae", као што показује један најлетимичнији поглед на с. 16—24. Од далеко је већег значаја то да један Monumentum Ancyranum који би се састојао од с. 1 — 13 + 34 не би управо имао никаквог смисла ни циља. Август је несумњиво хтео тим документом да да̂ један преглед свога рада. Поменутим одељком данашњег Monumentum Ancyranum он то не би учинио, јер о impensae и о толиким ратовима његовим доцнијег доба у њему не би било говора. То, да ратовање његово до г. 12 — које је по Корнеману овај први Monumentum Ancyranum написан (гл. доцније) — није унесено било зато што или није било успешно (као експедиције у Арабију и Етиопију) или није знатно проширило границе царству (као ратови у Далмацији, Алпима, Галији и Шпанији), тврдња је која се тешко може разумети, како је већ и Вилкен рекао.

Корнеман мисли да може одредити и време кад је Август написао овај први Monumentum Ancyranum.[1] Он сматра за сигурно да су с. 14 и с. 35 написани после 2 г. пре Хр. (гл. ниже). Према томе, пошто те две главе не спадају у најстарији Monumentum Ancyranum, то ми у год. 2 пре Хр. имамо terminus ante quem за њега. До terminus post quem пак он долази овако. Првих 13 глава причају у главноме хронолошким редом. Али, по Корнеману, ту има података који су несумњиво накнадни додаци. Изузму ли се они, онда је најмлађи догађај у овом одељку из 13 год. пре Хр. Осим тога има и података из г. 12 (кад је Август постао portifex maximus), из 10 г. (кад је Август по трећи пут одбио неограничену

[1]) Klio II 147 sq.

врховну власт, понуђену му, да би могао реформисати законе и нарави), из 8 г. (резултат друге цензуре), података за које није сигурно да су припадали првобитном Monumentum Ancyranum, него могу бити и накнадни додаци. Према овоме terminus post quem или је 13 или је 8 г. пре Хр. Корнеман претпоставља прву годину другој, јер стању у римској држави г. 12 најбоље би одговарало расположење које се огледа у с. 1 — 13 + 34 и које се може, као што смо видели напред, најбоље окарактерисати речима l' empire c'est la paix.

Колико је ово мишљење основано, то се види већ из онога што смо напред казали о основаности мишљења да је првобитно Monumentum Ancyranum имао само с. 1 — 13 + 34. Они пак аргументи који раније нису побијени нису нимало јачи. Тако Корнеман није ни покушао да докаже да су његови „накнадни додаци“ то доиста. Особито је пак важно да се не може тврдити за с. 14 и 35 да су (у другом облику, јер ту треба разликовати, како ћемо видети, по Корнеману, више редакција) написани после 2 г. по Хр. Година 2, вели Корнеман, означава несумњиво врхунац у Августовој влади; он је тада постао pater patriae, тада је освећен храм Марса Осветника (Ultor) и том приликом су приређене тако величанствене игре, какве Рим није раније видео, напослетку те године Луцију Цезару, унуку Августовом, указане су извесне велике почасти, услед чега је Август дао велике поклоне римском народу. Корнеман каже да је Август оно што је њему тада учињено и што је он услед тога учинио, морао наскоро за тим забележити, *сигурно још* за живота својих унука, тадашњих пресумптивних престоло-

наследника, од којих је један умро 2, а други 4 год. по Хр. То се види отуда што се ови filii помињу у нашем документу где год је то само могуће.[1]) Јер што би, вели Корнеман на другом месту,[2]) после 2. и 4 г. по Хр., дакле по смрти својих унука, Август њих уздизао, а особито Гаја? Он налази потврде том свом мишљењу, да су с. 14 и 35 писане за живота Августових унука, и у том, што се они у с. 14 (и 10) зову filii, а на једном месту које се свакојако односи на време после њихове смрти Caesares (nemus Caesarum c. 23). Међу тим све ово не доказује нимало Корнеманово мишљење. Што Август помиње своје унуке и по њиховој смрти, то не треба да нам буде чудно. Познато је да је он њих јако волео и да га је смрт њихова јако поразила. Осим тога, то што су те почасти указане његовим унуцима, то је била његова заслуга и његова дика, и онда није ништа необично, кад их он помиње у оном одељку у ком говори о почастима указаним њему. Да се пак његови унуци помињу где год је само то могуће, то се не може да тврди. И, напослетку, то што се ови младићи у гл. 23 зову Caesares, а у гл. 24 filii, може се објаснити и друкчије, а не само тиме (ако би се у опште на тај начин могло објаснити) да је прва глава написана после, а друга пре њихове смрти. Поменули смо да је шума (nemus) Caesarum подигнута јамачно после смрти тих Цезара. Из тога свакојако треба закључити да је ово њено особно име. И онда је разумљиво, зашто је Август зове тако, а не nemus filiorum meorum „гај мојих синова.“

[1]) Klio II 148.

[2]) Klio III 76.

Као што смо, дакле, видели, Корнеман је у првој својој расправи о Monumentum Ancyranum мислио да је овај документ првобитно био састављен од с. 1 — 13 + 34. То је мишљење он после Вилкеновог чланка напустио и од тада он држи да у овом делу нашег споменика имају управо две партије, написане у два разна времена: с. 1 — 4 + 34 год. 23, а 5—12, као што је и пре тврдио, г. 12.[1]) Као што смо такође поменули напред, Вилкен је приметио да би, по његовом мишљењу, главу 34, кад би је већ требало кретати с њеног места, боље било метнути одмах иза гл. 4., него иза гл. 13. Корнеман се сложио у том с њим и онда је огласио за најстарији облик Monumentum Ancyranum-а главе 1 — 4 + 34.[2])

Да видимо најпре разлоге из којих Корнеман мисли да гл. 34 припада главама 1—4. Он[3]) то мишљење овако аргументира. Иза гл. 4 долази у данашњем Monumentum Ancyranum једна велика празнина, јер се она завршује с год. 29, а идућа, 5, глава почиње тек с год. 22. И још, у то међувреме десили су се врло знатни догађаји, управо тада је принципат основан. Узмемо ли, каже Корнеман, да с. 34 долази одмах иза с. 4, онда је „све у најбољем реду." Јер с. 34 занима се с догађајима год. 28 и 27. Друго, треба имати и ово на уму: да је с. 34 првобитно написан за место иза с. 4, онда би била уклоњена још једна невгода коју он има сад, т. ј. не би се о Augustalia (с. 11), Pax Augusti (с. 12) и forum Augustum (с. 21) говорило пре него што се помене да је Август добио титулу Augustus. Даље, с. 34 садржи

---

[1]) За ову тврдњу он не даје никаквих нових доказа. Упор. Klio IV 96.

[2]) Klio IV 94 sq.

[3]) Klio V 324 sq.

поенте ради којих је управо написан првобитно Monumentum Ancyranum. Као последња и према томе свакојако, по мишљењу Августовом, највећа почаст, ту се наводи то да је њему у curia Iulia намештен један златан штит с натписом: virtutis clementiae iustitiae pietatis causa. По Корнеману те четири римске кардиналне врлине чине мотив који је руководио аутора при композицији прве скице. Virtus казују главе 1 до 3, о clementia говори с. 3, о iustitia с. 2, о pietas према оцу с. 2, а према боговима с. 4.

Сви ови аргументи врло се лако могу оборити. Истина је да сад између с. 4 и 5 постоји једна велика празнина, од г. 29 до 22. Али, и кад се иза с. 4 метне с. 34, опет ће ту бити једна празнина, само мања, од г. 27 до 22. И то је истина да се сад говори о Augustalia, Pax Augusti и forum Augustum, пре но што се помене титула царева Augustus. Само, публици којој је био намењен Monumentum Ancyranum била су и Augustalia и Pax Augusti и forum Augustum добро познати (зато се нигде у Monumentum Ancyranum и не каже да стоје у вези с Augustus); осим тога објашњење једне ствари може и накнадно да се дâ. Што се тиче оне четири врлине, за њих се не налазе потврде само у с. 1—4, него и у целом Monumentum Ancyranum.[1])

Пошто смо овако видели, зашто Корнеман меће и с. 34 у прву скицу Monumentum Ancyranum, да

[1]) Plew J., Quellenuntersuchungen zur Geschichte Kaisers Hadrian. Nebst einem Anhange über das Monum. Ancyranum und die kaiserlichen Autobiographien. Strassburg 1890, стр. 105 sq. мисли да се virtus односи на Августове ратове, clementia на речи у с. 3: victor omnibus superstitibus civibus peperci, iustitia на понашање његово према алпијским народима и према извесним муниципијама, pietas на освету свог оца, на то што је вратио боговима оно што им је био отео Антоније и на известан његов поклон Аполону.

чујемо сад његове разлоге за мишљење да је прва скица тог документа обухватала само с. 1 — 4 + 34. Главни доказ за то њему су речи које завршавају с. 4: consul fuer]am ter deciens, c[u]m [scribeb]a[m] haec, [et eram se]p[timum et trigensimum tribu]niciae potestatis. Јер он држи да је ово један датум.[1]) По његовом мишљењу те речи морале су стајати на крају документа који су датирале, и зато их он и одваја од њиховог садашњег места главом 34. И кад је то учинио, онда он покушава да одреди време овом новом првобитном Monumentum Ancyranum, и мисли да у том успева. Ево како он то чини. Пре свега њему се чини да је положај речи cum scribebam врло необичан и зато оглашава речи које затим долазе (et eram — trib. potestatis) за доцнији додатак. Према томе, први Monumentum Ancyranum није био датиран трибунском влашћу, него само конзулатом. То је очевидно било зато што Август тада, кад је тај најстарији Monumentum Ancyranum написао, још није имао трибунску власт. И тако ми бисмо добили један terminus ante quem, јер трибунску власт добио је Август год. 23 (Јуна 27). Али до 23 г. Август је конзул сваке год. све од 31; у којој је дакле од тих година написао први Monumentum Ancyranum? И на то питање мисли Корнеман може да се одговори. Већ тај Monumentum Ancyranum био је намењен да се уреже пред Августовим маузолејем, који је сазидан 28 г. То би, дакле, био један terminus post quem. Други је г. 27; тада је Август добио титулу Augustus и друге велике почасти које у гл. 34, дакле последњој глави првобитног Monumentum Ancyranum, набраја исцрпно. Према томе тај Monumentum

[1]) Упор. и Kazarow (гл. ниже).

Ancyranum био би написан између 27 и 23 год. Али Корнеман мисли да треба ићи ближе другој него ли првој години. У лето г. 27 оставио је Август Рим и вратио се у њ тек у почетку г. 24. Осим тога из речи post id tempus praestiti omnibus dignitate, које се налазе на крају гл. 34, треба закључити да је од тог времена, т. ј. од год. 31 — протекло било неколико година. К томе у почетку год. 23 Август је био јако оболео, готово без наде да ће оздравети, те му је морало бити близу памети да напише један извештај о својем дотадашњем успеху. Напослетку треба узети на ум и то да се с. 5, с којим се после наставља прва скица, искључиво бави о догађајима године 22. Тако дакле Корнеман долази до закључка да је овај први Monumentum Ancyranum написан г. 23 и, према том, да су речи које завршују гл. 4. гласиле првобитно: consul eram undecimum, cum scribebam haec.

Сад, по нашем мишљењу, речи consul fueram etc. треба сасвим друкчије схватити. Ми држимо да оне нису имале да означе време, кад је дотична скица начињена, да т. ј. нису никакав датум. Да су датум, зар би их Август оставио ту доцније, кад је проширио први Monumentum Ancyranum у садашњи? Кад их је он написао као датум, зар је могуће веровати да би им он ненамерно одузео карактер датума који сад немају? Али није то све; осим негативних има и позитивних доказа да је Август свакојако хтео нешто друго с тим речима. Август у Monumentum Ancyranum набраја чиновничке и свештеничке почасти које је он имао. Међу тим почастима не налазимо најзнатније, конзулску и трибунску власт.[1]) Апсолутно је немогуће

[1]) Упор. инак с. 7.

узети да он те почасти није хтео ни да помене. И онда, шта је природније, него узети да он речима consul fueram etc. ништа друго неће него да каже оно што оне и садрже, тј. да је он био и конзул, толико и толико пута, и да је имао, такођер толико и толико пута, трибунску власт? Треба имати на уму и то да одељак који говори о почастима следује непосредно иза ових речи, гл. 5. Према томе тај завршетак гл. 4. припадао би управо том одељку.

Првобитно је Monumentum Ancyranum обухватао само с. 1 — 4 + 34, по Корнеману, и зато што тих пет глава њему чине једну затворену целину. Оне једине показују, налази он,[1]) особину, да увек најпре буду наведена дела (res gestae) Октавијанова, а после почасти које цару због његових успеха указује сенат или народ. Тако нпр. у с. 1 стоји: quas ob res sen]atus etc., у с. 4: ob res a [me... gestas... decrevit senatus, у с. 34: quo pro merito meo senatu[s consulto etc. Осим тога, овде се говори о делима само у грубим потезима, а не улази се у детаље, као у доцнијим партијама. На овим аргументима није нам потребно да се дуго задржавамо, лако је увидети колико они имају доказне снаге. Нека би баш и било тако, да ове главе чине једну целину, али зар наш садашњи Monumentum Ancyranum не представља исто тако једну целину? Из тога што се неколико пута иза дела кажу почасти које су она донела Октавијану то се најмање сме закључити. О почастима хтео је Август да проговори у свом документу, он их је морао дакле *негде* навести; а што се казује и зашто су му те почасти додељене, то је барем сасвим природно. У идућим главама — каже се — говори се често детаљно о

[1]) Klio V 327.

делима, док у овој првобитној скици Monumentum Ancyranum-a то није случај. То је доиста тачно, само у тој скици не говори се искључиво о делима него и о почастима указаним цару, а о њима се ту у 34 с. говори опширно. Осим тога, што се о делима на овом месту не говори детаљно, то је јамачно зато, што је Август хтео најпре у опште да проговори о њима, као што и о тријумфима и још о понечем овде хоће да дâ, пре но што пређе на детаље, један *преглед* најпре. А извести из тога „да је код Августа с временом била порасла воља да прави саопштења из своје владавине за масу“,[1]) исто је тако смело као и да се то „објашњава с једне стране тиме што је његов положај постајао све сигурнији, а с друге стране тиме што паралелно с првом скицом иде аутобиографија у којој се опширно излажу историјски догађаји.“[2]) Његов несигурни положај није сметао Августу зацело нимало да помене нпр. своје спољне успешне ратове до год. 23 (кад је тобоже прва скица написана), него напротив, а Аутобиографија није била намењена истој публици којој је био намењен Monumentum Ancyranum.

Напослетку, да су с. 1 — 4 + 34 састављени раније него остали делови Monumentum Ancyranum-a, за то наводи Корнеман још један доказ у свом последњем раду о Monumenum Ancyranum.[3]) По његовом се мишљењу у разним редакцијама говори различно и о тријумвирату и догађајима из критичне године 52. О тријумвирату каже се на крају с. 1 : populus] autem eodem anno me... trium virum rei publicae constituend[ae creavit (ту се мисли на 27. Новембар год. 43). На

[1]) Klio V 327.
[2]) Ibid.
[3]) Klio V 327 sq.

г. 32 опет односе се у с. 34 речи: 'per consensum universorum [potitus rerum omn]ium (грчки: [κ]ατὰ τὰς εὐχὰς τῶν ἐμῶν πολε[ι]τῶν ἐγκρατὴς γενόμενος πάντων τῶν πραγμάτων). Тако се дакле говори о те две године у првобитном Monumentum Ancyranum. Међутим у с. 7 и с. 25, који придадају доцнијим редакцијама, говори се друкчије. О тријумвирату каже се у с. 7 (само грчки је текст очуван): *τριῶν ἀνδρῶν ἐγενόμην δημοσίων πραγμάτων κατορθωτὴς συνεχέσιν ἔτεσιν δέκα,* а о г. 32 у с. 25: iuravit in mea verba tota Italia sponte sua et me be[lli], quo vici ad Actium, ducem depoposcit. iuraverunt in eadem ver[ba provi]nciae etc. Разлика је, по Корнеману, у овом. Као што је с више страна доказивано,[1]) Октавијан је свој положај у г. 32 у разна времена различно схватао. „За време самих догађаја", он је заступао мишљење да је он био тријумвир и после 31. Децембра 33 год. и то мишљење ушло је у његову Аутобиографију, како нам каже Appian. Illyr. 28, јер ту је било речено да је други квинквенијум тријумвирата истицао тек 31. Децембра 32 год. Август је дакле у овом спису узимао да је други квинквенијум почео не 1. Јан. 37 год., кад је први квинквенијум истекао, него тек 1. Јануара идуће, 36 год. Међутим из Monumentum Ancyranum види се да је он, кад је био старији, и сам напустио ту своју тврдњу. Јер ту се, с. 7, каже да је он био *беспрекидно* десет година тријумвир, а то је 42—33 incl. Кад је то писао Август, он је био оставио фикцију да је био тријумвир још целе године 32. То пак схватање, тврди Корнеман, налази се и у с. 25, јер Август ту говори о некаквој coniuratio, т. ј. он налази за потребно да оно што је радио

[1]) Mommsen, Röm. StR² p. 718 sqq; Drumann, G. R. I p. 371; Gardthausen, KAug. II¹ p. 175 прим. 15.

г. 32, кад није био више тријумвир, легитимира у неколико; он признаје дакле и овде да г. 32 није био тријумвир, дакле да му је тријумвират трајао само до 33 incl. Сад, с. 34 даје се сасвим лепо измирити с аутобиографијом. Тамо се говори о consensus universorum, а то, како је већ Момзен доказао, није никаква употребљива државно-правна основа, те се зато ње могао лишити.

Тешко је и овде сложити се с Корнеманом. Истина је да је Август вероватно у разна времена разно схватао свој државно-правни положај г. 32. Јер он је доиста по својој прилици за време самих догађаја, како нам кажу неки новци[1]) и Аутобиографија (написана можда г. 23), како стоји у App. Illyr. 28,[2]) тврдио да је и целе 32 г. био тријумвир; напротив речи *συνεχέσιν ἔτεσιν* не смемо друкчије објаснити, него да је, кад је писао Monumentum Ancyranum, напустио био то схватање и тријумвират протезао само до 31. Децембра 33 г. Тако исто свакако је тачно и то да је с. 25 писан у време овог другог схватања; иначе зашто би се говорило о iuravit и iuraverunt? Али да између ове coniuratio и consensus universorum у с. 34 има нека разлика и да consensus одговара схватању Аутобиографије, то се не може тврдити. Consensus је по својој прилици идентично с coniuratio. Ако је Август, кад је писао с. 34, тврдио да је још тријумвир, зашто помиње онда consensus universorum и зашто каже да је per consensum universorum potitus rerum omnium? зашто се не позива на своје тријумвирство?

---

[1]) Гл. Gardthausen, KAug. II[1] 175, 15.

[2]) *ἄρχων ἔτι τὴν τῶν τριῶν ἀρχήν· δύο γὰρ ἔλειπεν ἔτη τῇ δευτέρᾳ πενταετίᾳ τῆσδε τῆς ἀρχῆς* (реч је о 1. Јан. г. 33).

Као што се види, мишљење да се првобитна скица Monumentum Ancyranum састојала из с. 1—4 + 34 мора отпасти.

А кад је, по Корнеману, написан овај првобитни Monumentum Ancyranum? За то питање, по његовом мишљењу, од особитог су значаја речи с којима се завршује гл. 34: post id tem[pus (т. ј. после год. 27) praestiti omnibus dignitate, potest]atis au[tem n]ihilo ampliu[s habui quam qui fuerunt m]ihi quoque in ma[gis]tra[t]u conlegae. Је ли могао Август, пита се он, написати то после 23 год. по Хр.? Та то би он онда говорио једну велику лаж! Које су те колеге о којима Август говори? То су несумњиво конзули с којима је он конзуловао. Али Август, изузевши год. 5 и 2 пре Хр., које се свакојако не могу овде узети у обзир, конзулује редовно сваке године само до г. 23, он има дакле колегâ само до те године и према томе он је прву скицу написао те године.

Ова примедба Корнеманова веома је интересантна. Корнеман смеће с ума да ту грубу лаж чини Август и кад оставља те речи при доцнијим редакцијама; ако је то једна лаж после 23 год., и ако Август после 23 г. не би чинио такву лаж, зашто онда те речи он при редакцијама од г. 12, 4, 2 пре и 6 по Хр. није избрисао или изменио? Али Август ту не говори такву лаж, какву мисли Корнеман. Корнеман мисли да он каже да није у моћи надмашао никога после 23 год., до своје смрти (или до 6 г. по Хр.). У ствари ништа није нетачније него то. Август каже да није надмашао у том погледу своје колеге. Међутим он је имао колега само до 23 г. и год. 5 и 2 пре Хр., према томе он каже само да никога до 23 г. и г. 5 и 2 није надмашао у власти. А то је он могао написати

увек, па и 14 г. по Хр.; пред смрт он је такођер могао казати: „до год. 23 и г. 5 и 2 (кад сам био конзул) од својих колега нисам имао већу власт.“ Треба додати да је можда Август хтео рећи „номинално“, и у том случају не би било у опште никакве лажи.

Као доказ да је прва скица Monumentum Ancyranum написана 23 г. пре Хр. наводи Корнеман и то да је у с. 1 — 4 + 34, по његовом мишљењу, реч само о ратовима до 25 год. Почетак с. 2, каже он, дели Октавијанове ратове у bella civilia и externa, онда обе групе, према томе где су вођени, на копнене и поморске. Али bella civilia и поморски ратови свршени су с бојем код Акцијума. То нам каже сам Monumentum Ancyranum с. 34: p[ostquam bella civil]ia extinxeram, а тако и Suet. Aug. 9 (Bella civilia quinque gessit: Mutinense, Philippense, Perusinum, Siculum, Actiacum (као што се види, у грађанске ратове спадају и једини поморски ратови Октавијанови). Причање, каже Корнеман, о отетих 600 лађа на крају с. 3 потсећало је сваког читаоца из Рима на епоху до Акцијума с њеним великим победама над Секстом Помпејем (Mylae, Naulochus) и Антонијем (Акцијум). Што се тиче bella externa, по Корнеману, за њих најбољи коментар даје Светоније Vita Aug. у почетку с. 20: externa bella duo omnino per se gessit, Delmaticum adulescens adhuc, et Antonio devicto Cantabricum... reliqua per legatos administravit. Ако се ове речи, продужује тај научник, доиста односе на с. 3 Monumentum Ancyranum-а, онда то значи да је Monumentum Ancyranum у првобитном облику свом обухватио био спољне ратове до г. 25 пре Хр. Још W. Fürst[1]) је приметио с правом да се речи victor-

[1]) W. Fürst, Suetons Verhältnis zu der Denkschrift des Augustus. Erlangen 1904.

repercі у првом реду односе на време до боја код Акцијума. На овом месту, мисли Корнеман, ми имамо званичну верзију, која је била искована с обзиром на Октавијаново понашање после боја код Акцијума и која је добила израза г. 27 у том, што је њему дата corona querna civica civibus servateis или ob cives servatos. Исто тако и оно што се одмах затим каже о благом понашању Августовом према страним непријатељима, односи се на тријумвирално доба; јер о том говори, уопште, Светоније (Aug. 21), а особито Апијан у историји Октавијановог илирског рата (Illyr. 16). Даље к речима о накнадама датим ветеранима у с. 3 треба приметити, по Корнеману, да никад нису дavате у већој мери но после бојева код Филипа и Акцијума. Напослетку, и оно што се говори у с. 4 о тријумфима, тиче се времена пре 23 г. Те речи треба довести у везу са Suet. Aug. 22: bis ovans ingressus est urbem, post Philippense et rursus post Siculum bellum. curulis triumphos tris egit, Delmaticum, Actiacum, Alexandrinum, continuo triduo omnes (то су овације од 40 и 36 год. и велики тријумф од г. 29). Осим овога, о тријумфима каже се и то да је Август одбио неке. Корнеман примећује да се и то односи на тријумвирално доба и прве године принципата, кад је Август такођер више пута одбио тријумф. То вреди и за vota soluta, јер о таквим вотумима после боја код Филипе и експедиције против Кантабра помиње Suet. Aug. 29. Напослетку, с речима ob res a [me aut per legatos meos auspicis meis terra m[ariqu]e pr[o]spere gestas etc. треба упоредити Suet. Aug. 21: domuit autem partim ductu partim auspiciis suis Cantabriam, Aquitaniam, Pannoniam, Delmatiam cum Illyrico omni. А та завојевања падају у време до 25 г. пре Хр.

Пре свега да напоменемо, узгред, да прва реченица с. 3 не дели и спољне ратове Октавијанове на поморске и копнене, јер Октавијан није водио ни с једним спољним непријатељем какав поморски рат, него је с њима имао само сухоземних ратова. Но то је једна проста омашка, која осим тога нема никакве везе с питањем које третирамо. Али кад Корнеман, који има потпуно право тврдећи да грађански и поморски ратови Октавијанови падају у време до 31 год., каже да се у с. 3 говори и о спољним ратовима вођеним само у овој периоди, он се позива на једно сведочанство које је апсолутно немоћно да то потврди. Зашто би Светонијеве речи које он наводи у потврду том мишљењу требало тако рећи идентификовати с почетком с. 3? Корнеман каже само: „ако те речи треба односити овде“, а не даје нам никаква разлога да то треба учинити. Светоније говори и о *reliqua* bella и, после неколико речи, продужава: domuit autem partim ductu partim auspiciis suis Cantabriam, Aquitaniam, Pannoniam, Delmatiam cum Illyrico omni, *item Raetiam et Vindelicos ac Salassos, gentes Inalpinas.* Зашто се не би и последње речи односиле на наше место? Један једини разлог може имати Корнеман за то: јер би у том случају он морао напустити своје мишљење. То што вреди за овај аргуменат, вреди и за све остале. Истина је да је Август штедео стране непријатеље пре принципата, али и он и Светоније кажу да је он то увек чинио, те свакојако и доцније;[1]) истина је да је он у највећој мери дао накнаде ветеранима после Филипе и Акцијума, али овде није реч о већој или мањој мери, него о том да ли је то чинио искључиво или није

[1]) Suet. Aug. 21.

до Акцијума; истина је да је он одбио неке тријумфе у тријумвирално време, али одбио је он такве почасти више пута и доцније; то вреди напослетку и за vota soluta.

Толико о првобитном облику Monumentum Ancyranum; а сад да пређемо на остале делове овог знаменитог натписа.

Поменули смо већ о томе да су по Корнеману гл. 14 и 15 састављене из два дела написана у разна времена и да је доцнији из 2 год. по Хр. Прва пак редакција тих глава била би по том научнику из 4 г. пре Хр.; онда су оне први пут, дабогме у једном другом, а не садашњем облику, написане. У гл. 14 говори се о почастима, које су биле указане синовима Августовим. „Узмемо ли, каже Корнеман[1]), да је Август написао с. 14 само с обзиром на почасти указане његовом старијем сину Гају“, то је она свакојако написана г. 4 пре Хр. „На догађаје, продужава он мало даље,[2]) из год. 5[3]) Август је очевидно таку вредност полагао, да их је одмах прибележио.“ После је она добила садашњи облик тиме што је унесен у њу говор о Луцију Цезару (само речи quos iuv[enes mi]hi eripuit for[tuna]).[4]) На овом питању није потребно дуго се задржавати. Из тога што би Август био много полагао на почасти учињене Гају (5 год.), не излази још ни из далека да је с. 14, у ком је о њима реч, наскоро после 5 г. написан. Ко друкчије мисли, тај зацело има за то само субјективне разлоге.

---

[1]) Klio II 141.
[2]) А о њима се говори у с. 14.
[3]) Klio II 149.
[4]) Klio II 148.

У вези с овим мишљењем стоји мишљење Корнеманово о времену, кад је постао одељак о impensae. Он држи да је велики новчани поклон, који је Август дао становништву Рима г. 5 пре Хр., из захвалности за почасти указане Гају, био повод да писац анциранског споменика сакупи на једном месту све што је дотле поклонио грађанском и војном пролетаријату у вароши и изван ње, даље, што је учинио за улепшавање Рима и, напослетку, што је приредио за забаву народа. Тако би по њему одељак о impensae био састављен г. 4 пре Хр. Исто тако, по његовом мишљењу, тај одељак је као и с. 14, после 2 год. по Хр. продужен до преко те године, где је аутор то за потребно нашао: довршено је набрајање отпуштања ветерана и praemia која су при том исплаћена (г. 16), додат је пожар Јулијеве Базилике (Basilica Iulia) на Форуму и њено поновно грађење sub titulo filiorum m[eorum] (с. 20), проширен је део у ком се говори о народним забавама приређеним о свечаностима год. 2 по Хр., нпр. спомeном ludi Martiales у с. 22, описом наумахије у с. 23. — За прву тврдњу вреди несумњиво оно што смо рекли за претходну, да је тј. чисто субјективна. То да су Августу дале повода свечаности од г. 5 да нотира све поклоне учињене народу и т. д. зацело се не може ничим доказати. У осталом, то Корнеман и не покушава учинити, већ он само тврди да је тако. Не мање је произвољна тврдња да је одељак о impensae продужен после 2 год. по Хр.

А кад би био написан трећи одељак, одељак о ратовима, који обухвата с. 25—33? Да бисмо могли одговорити на то питање, каже Корнеман, потребно је да разгледамо из ближе композицију овог одељка.

Он се дели на два пододељка: 1) с. 25—28, који говоре о умирењу провинција, односно о покорењу нових провинција и 2) с. 29—33 који говоре о обнов-љењу, односно проширењу римског угледа према иностранству: Парћанима, Дачанима, Индима итд. Први део почиње с 25 гл., у којој се помиње умирење Средоземног Мора, и то да су Италија и западне провинције једнодушно пристале уз Октавијана г. 32 пре Хр., а завршује се с с. 28, с рефератом о оснивању римских колонија у провинцијама и у Италији. Између те две главе налазе се две главе које говоре управо о умирењу и проширењу римске земље. Материјал у те две главе Корнеману је врло чудновато уређен. Ту се најпре каже уопште да је Август проширио све провинције на периферији римске државе. За тим се говори о умирењу Галије, Шпаније и Германије, па онда алпијских области. Тек сад се даје у неку руку доказа за прву тврдњу. Помиње се експедиција коју је начинио на флоти Тиберије г. 5 по Хр. usque ad fines Cimbrorum, а затим старије експедиције у Арабију и Етиопију, обе с напоменом до које су тачке најдаље биле отишле. То је садржина гл. 26. Гл. 27 почиње с белешком о освојењу Мисира. Затим се говори о уређењу прилика у Великој Јерменској, коју је Август могао да претвори у провинцију, али је он maiorum... exemplo претпоставио да је начини, преко Тиберија и Гаја Цезара, вазалијом. Та се глава завршује с белешком о том да су повраћене под римску власт све римске провинције источно од Јадранског Мора и Кирена, као и Сицилија и Сардинија, с којима је то још раније учињено.

На први поглед, наставља Корнеман, овде нема никаквог реда, ни хронолошког ни локалног, него

је све једно преко другога. Али ближе посматрање доводи њега до закључка да је аутор првобитно имао намеру да садржину распореди хронолошким и географским редом. Он држи да је Август хтео да говори у с. 25 о умирењу Средоземног Мора и Италије, у с. 26 о провинцијама на периферији уопште, а затим специјално о провинцијама на западу, напослетку у с. 27 о провинцијама на истоку. И западне и источне провинције побројане су пак биле хронолошким редом. Кад изоставимо Германију, имамо у с. 26 овај ред: Галија, Шпанија, алпијске области, а у с. 27 Мисир и Јерменска. То пак одговара хронолошком реду: галски немири су угушени 28 и 27 г., шпански ратови вођени 25 односно 19, алпијски ратови 15 пре Хр., Мисир је постао провинција 30 год., први догађај који се односи на Јерменску пада у 20 години.[1] Та првобитна композиција сад је покварена тиме што се говори о Тиберијевој експедицији на флоти од г. 5 по Хр., о експедицијама у Етиопију и Арабију, и, напослетку, о покорењу Сицилије и Сардиније, којима је место у глави о западним провинцијама, а не овде, где се говори о источнима. Тако је, каже Корнеман, првобитни географски и хронолошки ред сасвим покварен.

То исто вреди, по Корнеману,[2] и за други део овог одељка. Он почиње с тиме што се поносито указује на то да је римска ратна част повраћена, јер су опет задобивене изгубљене заставе, особито од Парћана (с. 29), затим говори о ратовању Тиберијевом у Панонији г. 12—9 пре Хр., о борбама које су прошириле границу илирску [ad] r[ip]am fluminis Dan[u]i, па о две победе одржане над Дачанима, с ове

[1]) Klio IV 91.

[2]) Klio II 150 sq.

и с оне стране Дунава (с. 30), напослетку набрајају се иностради народи који су послали Августу посланство (31), краљеви који су добегли у Рим да моле Августа за помоћ и заштиту (32), напослетку они краљеви које је Октавијан у иностранству наместио на престо (33). Првобитно у овом делу, по Корнеману, није било говора о Тиберијевом ратовању с Панонцима. У првој редакцији, према томе, композиција је такођер била сасвим на свом месту: с Парћана, једног од најстрашнијих римских непријатеља у Августово доба, прешло се било на Дачане, који су други од два најстрашнија народа за Римљане у то време. На то пак надовезани су сасвим природно, каже Корнеман, остали успеси у Иностранству. Та диспозиција је покварена оним што се говори о Тиберију. Ако је, каже Корнеман, Тиберије доиста проширио границу Илирије до Дунава, онда је о том требало говорити у првом делу овог, III, одељка, јер је тамо реч о провинцијама.

На овај начин мисли Корнеман да је доказао да у овом одељку треба разликовати две редакције. Друга се распознаје по томе што истиче Тиберија. То је пак могло да буде тек после његове адопције у г. 4, односно, због Тиберијеве германске експедиције од 5 г. по Хр., тек после ове године. Према томе на овом одељку рађено је и пре и после 5 год. пр. Хр. На време прве редакције упућује нас то што се у гл. 27 опширно говори о јерменским нередима, у којима је Гај Цезар играо први пут политичку улогу, и то што се Германија с леве стране Лабе сматра у гл. 26 као римска провинција (јер 1) каже се Germaniam pacavit, а pacare се може рећи само за једну област која је била покорена,[1]) 2) у с. 26 говори се

[1]) Klio II 155.

само о провинцијама, па је дакле онда и Германија провинција). Сад, Гај је отишао у Јерменску 1 год. пре Хр. Прва скица III одељка дакле написана је ове године или, вели Корнеман,[1] још боље 1 г. по Хр. (а тада су, у исто време, допуњене гл. 14—35 и цео одељак II). Што се тиче друге редакције III одељка, она је из 6 г. по Хр. Карактеристично је код ње то што се двапут истичу заслуге Августовог пасторка Тиберија као војсковође Terminus ante quem за ту прераду казује нам факат да се не помињу заслуге Тиберијеве за угушење великог панонског устанка г. 6—9 и да се покорење дунавске области не помиње у одељку о провинцијама. Тако ми долазимо до г. 6 по Хр. После тога времена, мисли Корнеман, Август можда никако није ни узимао у руке Monumentum Ancyranum; оно мало података из доцнијег доба могли би бити додани тек после његове смрти.[2]

Нама се чини да је и ова аргументација чисто субјективна. По нашем мишљењу пре свега ништа не говори за то да су с. 25—33 двапут узимати у руке и да су првобитно имали композицију која је накнадно покварена. То да с. 25—28 говоре, искључиво, о умирењу провинција, односно о покорењу нових провинција, није тачно. Одмах у гл. 25 читамо: iuravit in mea verba tota Italia sponte sua et me be[lli], quo vici ad Actium, ducem depoposcit. iuraverunt in eadem ver[ba provi]nciae Galliae Hispaniae Sicilia Africa Sardinia. qui sub [signis meistum] militaverint, fuerunt senatores plures quam DCC, in ii[s consulares et qui pos]tea consules facti sunt ad eum diem, quo scripta su[nt haec, LXXXIII. Ове речи захватају већи део гл. 25, али у

[1]) Ibid. 152.
[2]) Ibid. 154.

њима о каквом умирењу или освојењу провинције зацело нема речи.[1]) Ако пак у с. 25—28 није искључиво реч о провинцијама, онда, одмах да кажемо и то, дабогме не сме се говорити ни о томе да је Тиберијевом ратовању с Панонцима ту место. Овде треба приметити и то да би, ако се узме да је Август доиста мислио само у с. 25—28 да говори о провинцијама, другим речима да је тај одељак резервисао за провинције, да би неразумљиво било, што после о Панонцима говори на другом месту. Зашто он не би онда о њима говорио у том одељку? Томе није било никакве сметње, а да се узме да је заборавио, чему је наменио с. 25—28, није много примамљиво. Али не само поменути већи део с. 25, него и завршетак с. 28 не говори о провинцијама уопште, јер ту се реферише о оснивању римских колонија.

Осим ове нетачности имају још неке у овој Корнемановој аргументацији. Тако, да бисмо у с. 25 имали хронолошки ред, кад би се избацило оно што се говори о Германији и експедицијама Таберијевој, етиопској и арапској. Јер оно што се каже у првој реченици, уопште о провинцијама на периферији римског царства, то по времену долази после умирења Галије и Шпаније. Ту је Август јамачно мислио на умирење Германије, Илирије, анексију Галатије и поменуте експедиције, арапску и етиопску, а сви ти догађаји долазе после умирења Галије. Исто тако није тачно ни то да у с. 27 имамо такође хронолошки ред, кад се избаци из њега говор о Сицилији и Сардинији. Ту се каже да је Август поново покорио све провинције источно од Јадранског Мора.

[1]) Нетачно је кад К. каже (Klio II 150): „c. 25 handelt von der Befriedung des Mittelmeers und Italiens“.

То је пак он учинио тек по победи акцијској. Зато би говор о том требало да буде испред говора о Јерменији, дакле одмах иза прве реченице у глави.

Што се тиче композиције с. 29—33, она би, као што смо видели, по Корнеману, била без мане, кад би се само изоставиле речи о Панонцима: онда би се од Парћана, једног од два најстрашнија непријатеља римска, прешло на другог таквог непријатеља, Дачане, а од тих успеха у рестаурисању угледа у иностранству природно би се прешло на остале такве успехе! Али где се говори о Парћанима, не говори се само о њима, него уопште о народима од којих су повраћене изгубљене заставе: о Шпанцима, Галима, Далматима (с. 29). Не може се, дакле, рећи да је овде реч само о рестаурисању угледа у иностранству. Друго, ни из чега се не види да је Август доиста хтео да веже у једну групу Парћане и Дачане, који последњи зацело нису, с Парћанима, најстрашнији римски непријатељи. Напослетку, зашто би нас бунило то што су Панонци везани с Дачанима? Та два племена станују једно поред другог, суседи су, а осим тога успеси над њима, о којима је говор на дотичном месту, припадају сви истом човеку, Тиберију.

Али много је знатније нешто друго. По Корнеману Августова је и прва и друга редакција. Према томе цар је умео једанпут добру композицију да начини, а други пут не уме. Јер да му други пут није било ни стало до тога, није вероватно, ако је први пут доиста толику пажњу обратио на то. Корнеман држи да је садашња композиција сасвим рђава. Али она је од Августа и онда како се може тврдити да је Август пре тога пазио на композицију. Осим тога, тај тобожњи накнадни материјал није

било нимало тешко уметнути у прву скицу, тако да остане опет и хронолошки и географски ред. У с. 26 треба ставити речи о Сицилији и Сардинији и о експедицији у Арабију и Етиопију из с. 26 испред речи о Галији и Шпанији, оно што се каже о Панонцима у с. 30 иза речи о алпијским провинцијама, а речи о Германији из с. 26 иза речи о Панонцима и све би било у реду. За нашу сврху довољно је ово што смо рекли. Нама није потребно расправљати, зашто Август није узео хронолошки или географски ред, нити то, да ли је он имао какве принципе при диспонирању материјала у овим главама. Можемо само поменути да је он могао мало мислити на композицију, или да је можда груписао материјал, али да ми не можемо опазити тачно по чему (auxi, pacavi, *adieci*, експедиције далеке с означењем најдаље тачке њихове, *adieci*, вазалија, reciperavi, coloniae, signa, Pannonii et Daci).

Тако стоји с питањем о композицији с. 25—33. Да видимо сад, с колико успеха одређује Корнеман време, кад су ове главе први, а кад други пут редиговане. На време прве редакције, по њему, упућује нас то, што се о јерменским нередима, којима је учинио крај Гај Цезар, говори опширно. То је, по њему, зато што Август хоће да истакне свог унука, који је сад престолонаследник, зато што хоће да му направи један комплименат, да га уздигне у очима народа. То је, дакле, било свакојако одмах по времену, кад пада ова Гајева мисија, т.j. 1 год. пре или после 1 по Хр. Међутим, у ствари, у с. 27 нити се опширно говори о Гају, нити се види какво истицање његово. О њему ту се каже само ово: eandem gentem (т.j. Јерменију) postea de[sc]iscentem et rebellantem domit[a]m per Gaium filium meum regi Ario[barz]ani regis Medorum Artaba[zi]

filio regendam tradidi. То да се овде истиче Гај зато што му је, као престолонаследнику, потребно подићи углед, исто се тако не види, као ни то да се онде, где се Тиберије помиње, он помиње из истог разлога[1]; најмање се пак може доказати да је оно што се о њима каже написано, тако рећи, одмах, пошто су они постали престолонаследницима. Дакле, тај разлог да је прва редакција из 1 г. пре (или 1 по), а друга из 5 по Хр. такођер отпада.

Остаје нам да проговоримо још нешто о речима Gallias et Hispanias provincia[s et Germaniam qua inclu]dit oceanus a Gadibus ad ostium Albis flum[inis pacavi (c. 26). Рекли смо већ да су речи et Germaniom итд., по Корнеману, доцнији уметак, јер кваре хронолошки ред (Германија је умирена доцније[2]) него што су алпијске области покорене, а помиње се пре њих). Али Корнеман мисли да може одредити и кад су уметнуте. Момзен[3]) је држао да су оне написане после Варовог пораза (9 г. по Хр.), јер из тога што се Галија и Шпанија зову провинције а Германија не он изводи закључак да она то није била онда кад су ове речи написане, а она то није после Варовог пораза (Itaque Augustus quaquam „Gallias et Hispanias provincias“ Germaniae opponens hanc neque Galliarum provinciarum terminis comprehendere voluit neque ipsam provinciam appellare, hac vacillatione tacite confessus eventum cladis Varianae, nihilominus Germaniam inter Rhenum et Albim imperii Romani esse ait). Корнеман налази да би Август, кад

[1]) Klio II 151, 153.

[2]) Тиберије је умирио већ 8 и 7 г. пре Хр., затим L. Domitius Ahenobarbus. Упореди Klio IV 93.

[3]) MA² 102.

би поменуо пораз Варов, зацело, као неку компензацију, поменуо и срећно угушење панонског устанка. Пошто то није учињено, то Август Monumentum Ancyranum није дирао после Варовог пораза. Али на том месту има ипак једна доцнија коректура, учињена с погледем на стање после Варовог пораза, додата је реч provincias иза Gallias et Hispanias, чиме је Германија обележена ипак као област која *не* припада римским провинцијама. Да је то доцнија коректура, види се, по Корнеману, јасно из тога, што је реч provincias овде „потпуно излишна", пошто у почетку те главе стоји: Omnium *prov]inciarum* populi Romani], што је у овој глави реч искључиво о провинцијама и, напослетку, што pacavi, т.ј. „умирио сам", стоји у противуречности с тим да се, како мало час поменусмо, на том месту Германија не сматра за провинцију.[1])

Да се зауставимо најпре овде. Да ли је то тачно да се у Monumentum Ancyranum сасвим прелази преко панонског устанка? У с. 30 читамо: Pannoniorum gentes qua[s a]nte me principem populi Romani exercitus nunquam ad[i]t, devictas per Ti. [Ne]ronem, qui tum erat privignus et legatus meus, imperio populi Romani s[ubie]ci protulique fines Illyrici ad r[ip]am fluminis Dan[u]i. Није несумњиво да се овде говори само о првом ратовању Тиберијевом г. 15 пре Хр., него је могуће да Август мисли и на угушење устанка од 6—9 г. пре Хр., могуће је т.ј. да се овде износи резултат целокупне борбе у Панонији. Али баш и кад то не би било тако, Корнеманов аргуменат био би само један argumentum ex silentio.[2]) Што се тиче излиш-

---

[1]) Klio II 154.

[2]) Интересантно је да по Конерману Август није споменуо угушење панонског устанка зато што њиме није проширено римско царство. Али оно

ности речи provincias,[1]) ту ствар зацело не стоји тако како мисли Корнеман. Ми смо казали већ напред да у с. 25—33 није реч искључиво о провинцијама, па према томе није сувише казати да су Галија и Шпанија провинције. Још је важније да се прва реченица с. 26 не односи на целу ту главу, шта више сигурно је да се не односи ни на речи о Германији. Јер докле се тамо каже да је Август *проширио* (auxi fines) провинције на периферији царства, дотле се овде говори о умирењу (pacavi)[2]) побуњених провинција (Галије, Шпаније, Германије). Напослетку, Германија се не зове провинцијом, као Галија и Шпанија, из простог разлога, што она то није после Варовог пораза, јер тада Римљанима припада само још један део њен, ad ostium Albis fluminis; и, кад се каже „Germaniam pacavi“, не мисли се на целу некадашњу провинцију Германију до Лабе, него само на тај део (до ушћа Лабе).[3])

И Вилкен је мишљења да ми овде имамо посла с једним доцнијим уметком, само га он доцније датира. Он изводи да су речи et Germaniam итд. доцније додате 1) из тога што реч provincias стоји иза Gallias и Hispanias, а испред Germaniam (гл. напред) и 2) из тога што ред којим су три овде поменуте провинције побројане стоји у противуречности с географском представом (Vorstellung): a Gadibus ad ostium Albis. „Да

није проширено ни угушењем устанка у Шпанији и Галији, па се опет о њему, као што смо видели, говори.

¹) К. мисли (IV 91) да је ту реч додао Тиберије. Интересантно је да је по њему Тиберије способан да учини једну такву погрешку.

²) Koepp 74, Domaszewski, Korrespondenzblatt der Westdeutschen Zeitschrift 1903, 212 sq.

³) Koepp погрешно мисли да pacare значи „erobern“ стр 74. Јер зашто би Август везао Германију са Шпанијом и Галијом, које су само пацифициране, ако за Германију то не вреди?

је Август — вели он од речи до речи[1] — првобитно написао ове последње речи, то би он *морао* рећи: Hispanias et Gallias et Germaniam, јер се само ово набрајање слаже с назначењем дистанције од Гадеса до Лабе". Што се тиче времена, кад су ове речи додате, по Вилкену то ће бити кратко време после 5 г. пре Хр. Terminus post quem је Друзов поход на Лабу, 9 г. пре Хр., јер идућих година Тиберије поступа с Германијом као с једном римском провинцијом. С друге стране може се и доказати да је Август радио на Monumentum Ancyranum између 5 пре и 2 по Хр., јамачно ускоро после г. 6 пре Хр.[2])

С Вилкеном се слаже овде у свему Корнеман, само не у датирању.[3]) Он остаје при свом ранијем мишљењу, да је т.ј. тај додатак из 6 год. по Хр. Кад се избаци из с. 26—27 оно што је доцнији додатак, онда је у њима говор о догађајима до 15 год. пре Хр. и то би био први terminus post quem. То пак што се помиње Тиберијева германска експедиција од г. 5 по Хр., као и то што се за Тиберија у с. 27, тамо где се говори о Јерменској у 20 год. пре Хр., каже: per T[i. Ne]ronem qui tum mihi priv[ig[nus erat, што је несумњиво написано после адопције Тиберијеве (4 г. по Хр.), каже нам јасно да је на овим главама рађено и при редакцији од г. 6 по Хр. С друге стране речи с. 27 per Gaium *filium* meum, које су сигурно написане за живота овог краљевића,[4]) упућује нас на кратко време после 2 год. по Хр. Истина, примећује Корнеман, можда Вилкен изводи из израза et postea у с. 27 да су речи

---

[1]) Стр. 625.

[2]) Примећујемо да је доказ Wilcken-ов за то мишљење побио Hirschfeld, Klio IV 89 sq.

[3]) Klio IV 91—94.

[4]) Види напред стр. 33.

које му следују доцнији додатак, јер је он такав закључак извео из истог израза у с. 16. Али, каже он, et postea је један омиљен начин везивања у оваким случајевима и само на основу њега не сме се овако што закључивати. По његовом мишљењу оно што се каже о Јерменској све до речи tradidi могло је бити сасвим лепо написано у исто доба, једним потезом. И тако, за с. 27 ми не морамо узети никакву редакцију старију од 2 г. по Хр. То не треба, вероватно, узети ни за с. 26 већ a priori, јер те две главе стоје у тесној вези. То нам кажу и изрази auxi, pacavi, *ἐν] εἰρήνῃ κατέστησα,* [pacari fec]i, *εἰρηνεύεσθαι πεποίηκα* (с. 26, 27). Првобитно је било речено, најпре уопште, да су провинције на периферији биле *увећане*, а затим да су Галија, Шпанија, алпијске провинције *умирене*. Тек после је, накнадно, додата Тиберијева флотна експедиција usque ad fi[nes Cimbroru]m..., quo neque terra neque mari quisquam Romanus ante id tempus adit, а та експедиција била је повод да се помену и раније мање срећне експедиције у Етиопију и Арабију, такођер с назначењем крајње освојене тачке (Nabata, Mariba). И из овога, дакле, излази да ни у овој глави ништа није написано пре 2 г. по Хр., па дакле ни речи о Германији нису написане одмах после 5 г. пре Хр., како хоће Вилкен. На време, кад су оне написане, упућује нас, по Корнеману, израз pacavi и ad ostium Albis fluminis. Јер тек експедицијом Тиберијевом од 5 г. по Хр. извршено је „потпуно умирење ad ostium Albis fluminis“.[1]

Ово су све у главноме разлози које је Корнеман већ раније употребио и ми смо о њима у главноме

[1] Klio IV 94.

већ говорили. Овде ћемо споменути још по нешто. Речи per Ti. Neronem qui tum mihi privignus erat написане су доиста после Тиберијеве адопције у 4 г. по Хр., али ништа нам не даје право рећи и да су написане *одмах* после те године. Исто тако истина је да је у с. 27 све о Јерменији до речи tradidi могло бити написано у једном потезу, али за то немамо никаквих доказа и исто је тако могућно да је то написано у више махова; главно је пак да је то све могао Август написати и у 14 г. по Хр. Што се тиче речи auxi и pacavi, односно pacari feci, оне нипошто не казују да је у с. 26 *само* о проширењу и умирењу провинција било првобитно речи и да су експедиције германска, етиопска, и арапска, као и покорење Сицилије и Сардиније у с. 27, доцнији додатак.

Рекли смо напред да је Корнеман уверен да је у композицији Monumentum Ancyranum пронашао управо један закон.[1] Тај закон састоји се у томе да је Август оставио за крај сваког од три одељка, као и за крај појединих глава, где год је то могло да буде, оне главе, односно оне реченице, које су имале највише ефекта на широку публику. То је за то, што је Monumentum Ancyranum написан за масу. Шта стоји на крају првог одељка, који се завршава с. 13? У тој глави говори се о том како је под владом Августовом Јанов храм затворен трипут, док за све раније време није био затворен више него двапут. Други одељак, о impensae, има опет на крају с. 28, који набраја дарове што их је Август дао *боговима* и храмовима. Напослетку, на крају III одељка о ратовима, 31—33 гл., не говори

[1]) Klio V 320 sq.

се више, вели Корнеман, само о успесима према спољним народима, него о страним reges који пред dux Romanorum леже у прашини; и сви су ти краљеви поименце побројани. Сличан завршетак има с. 4: in triumphis meis] ducti sunt ante currum m[e]um reges aut r[eg]um lib[eri novem. Пошто се о тријумфима, каже Корнеман, говори у првој реченици те главе, то би требало очекивати да наведена реченица стоји одмах иза прве; међутим она стоји на крају. Из истог разлога стоји и на крају с. 3 реченица о 600 лађа које је заробио Октавијан; она је сасвим без везе с претходним. Успеси на мору и страни краљеви у тријумфу, то је била највећа слава једног римског императора. Зато је, по Корнеману, и с. 25 завршен набрајањем сенатора итд., који су под Августовим заставама служили. Његово је, напослетку, мишљење да се тај закон види и у с. 5, 6, 8, 10, 11. Особито пак у овом последњем, јер прва реченица с. 12 припада ка с. 11, али да би та глава имала један завршетак који би направио ефекат на широку масу, она има данашњи свој завршетак, који говори о Augustalia (један дан, 12. октобар, назван тако по Августу).

Незаинтересованом и овај закон убрзо се показује јако субјективан. Не може се спорити да је по неки завршетак доиста од већег ефекта него оно што му претходи, али се одмах мора признати и то да има много изузетака, т.ј. случајева где је обрнуто, као и то да има завршетака за које се не може рећи, да ли су они више утицали на светину или оно што им претходи. За други одељак, каже Корнеман, вреди његов закон, јер се ту на завршетку говори о боговима и храмовима, ономе што је маси најсветије. Ми не знамо, да ли на светину

нису утицале више главе у којима се говори о богатим поклонима у новцу и житу, које је својим суграђанима чинио више пута Август и који су износили огромне суме, или главе у којима се говори о другим огромним поклонима његовим (260, 400, 150, 170 милијуна сестераца). Али узмимо и да је тако, како мисли Корнеман. Зашто онда није дошао на крај тога одељка и с. 18, у ком се набрајају храмови које је Август подигао? Зашто није дошао одмах испред с. 24, него је тако далеко од њега? И то није једино место у овом, другом, одељку, код кога себи постављамо ово питање.

А сад да видимо, да ли са завршецима појединих глава стоји друкчије. За гл. 3 и 4 могао би још Корнеман имати и право, ма да би нпр. у првој, по нечијем мишљењу, пре требало на крају да стоји реченица victor omnibus — civibus pepercі или трећа реченица у којој се каже колико је римских грађана под Августовим заставама. Исто тако и у с. 25 можда би више од садашњег завршетка правила ефекат претходна реченица, да је на том месту, јер се ту каже да су уз Августа пристале цела Италија и толике провинције, док се на завршетку налази само број сенатора, конзулара итд., који су стали на његову страну. Али оно што Корнеман каже за с. 11, по нашем мишљењу, не може никако бити тачно. Прва реченица с. 12 не припада с. 11; ако Корнеман то тврди зато што се догађај о ком је реч у с. 11 дешава eodem tempore кад и догађај из прве реченице с. 12, онда треба рећи да се опет у другом делу с. 12 говори о предмету сасвим сличном предмету о ком је реч у с. 11 (с. 11 aram Fortunae... pro reditu meo se]natus consacravit, in qua pontifices et virgines Vestales anni]versarium sacrificium facere [iussit

c. 12 aram Pacis A[u[g]ust[ae senatus pro] redi[t]u meo con[sacrari censuit... in qua ma]gistratus et sac[erdotes virgines] V[est]a[les anniversarium sacrific]ium facer[e iussit). Код с. 5 пак и у с. 8 зацело се не може рећи, да ли је завршетак за масу знатнији од неких других места у њима Међутим нпр. за с. 7 може се тврдити да оно што стоји у почетку далеко надмаша по значају и за гомилу оно што се каже на завршетку, јер док се на крају набрајају свештенички чинови Августови, дотле се у почетку каже да је Август био десет година без прекида тријумвир и четрдесет пута princeps senatus. Као што се, према томе, види, о једном закону, какав је нашао у композицији Monumentum Ancyranum Корнеман, не може да буде говора, и Корнеман је дошао до њега једном неоснованом генерализацијом неколиких случајева.

Последњи пут је Август узео — каже Корнеман — у руке Monumentum Ancyranum г. 6 по Хр. Али Корнеман мисли да тај термин може још ближе да одреди.[1]) Monumentum Ancyranum помиње један једини догађај из те године, изузевши, можда, извесне гладијаторске игре:[2]) оснивање војне касе (aerarium militare).[3]) Сад, Dio Cassius[4]) од свих догађаја 6 г., које он помиње, ставља тај на прво место; осим тога он каже да су још 5 г. предузете претходне мере за ту установу. Из тога закључује Корнеман да је војна каса основана у почетку г. 6. Али зашто Monumentum Ancyranum не помиње више ни један догађај из 6 год., кад она не оскудева у знатним догађајима? Да разумемо, каже Корнеман напо-

[1]) Klio III 74 sq.
[2]) Klio III 74.
[3]) C. 17.
[4]) 55, 25.

слетку, што се не помиње обнављање Касторовог храма; у 20 гл. сумарно се ствари третирају, а осим тога ни о обнови Конкордијиног храма ништа се не говори. Али зашто се ништа не каже о мерама које су предузете, да се отклони велика глад у г. 6 (Dio Cass. 55, 26, 31), затим реорганизација ватрогаства (ibid.), а особито, и најпре, зашто да се не помене да је Јудеја претворена у римску провинцију, пошто је Архелај збачен с престола и протеран? Тај догађај десио се у другој половини 6 г. Из тога треба свакако закључити да је последњи пут Август узео у руке Monumentum Ancyranum најдаље у лето те године. То нам јамачно каже и друга једна околност, мисли Корнеман. Dio Cassius (55, 25) прича да је Август не само дао на име оснивања војне касе једну суму новаца, него је још обећао и да ће јој давати годишње извесну помоћ. То је своје обећање он, како мисли и Момзен,[1]) свакојако испунио. Зашто се међутим сад о тој помоћи ништа не говори у Monumentum Ancyranum? Ако се узме да је Август на Monumentum Ancyranum-у последњи пут радио г. 6, онда је ствар објашњена. И, напослетку, ако је то тако, како Корнеман мисли о времену последње редакције, онда у с. 17 треба извесне речи огласити као додатак друге неке руке. Како опет сазнајемо из Dio Cassius (25, 23), Август је г. 5 по Хр. утврдио да преторијанци служе 16 а легионари 20 година. Међутим ми у Monumentum Ancyranum (с. 17) читамо да су награде биле предвиђене за војнике qui vicena *[aut plu]ra* sti[pendi]a emeruissent. Зато, мисли Корнеман, можда подвучене речи не потичу од Августа, него од Тиберија, при чијем су доласку на владу горњи бројеви били опет јако прекорачени, те је нови цар, у толико пре што на Рајни и Дунаву

беху букнуле војничке буне, могао наћи за незгодно да Августове одредбе износи пред очи масе у прецизној форми.

Ми не можемо да се сложимо с Корнеманом у овом питању. Да је aerarium militare основан у почетку 6 г., то, и ако није сигурно, може бити. Али из тога што се о глади и ватрогасцима и Јудеји не говори у Monumentum Ancyranum, не може се Корнеманов закључак извести. Пре свега, ми и не знамо да ти догађаји не падају у почетак или прву половину те године. Друго, о таквим стварима, као што су те мере да се отклони глад и реформе ватрогаства, у Monumentum Ancyranum не говори се: у њему су нашле помена само крупније ствари. Што је пак најважније то је да није Јудеја једина провинција за коју се у Monumentum Ancyranum не каже да је то постала; то се не каже ни за Галатију, а она је постала провинција г. 25 пре Хр.[1] О том, зашто се годишња помоћ Августова војној каси не помиње, казао је што треба Момзен на наведеном месту. Остају нам још речи qui vicena aut plura stipendia emeruissent. После онога што смо рекли, зар није вероватно да те речи говоре против Корнемана? Зар није вероватно да нам оне казују да је Monumentum Ancyranum последњи пут узет у руке (ако не и први пут) после год. 6 по Хр.? Интересантно је да и Корнеман не тврди категорички да је то место доцнији додатак, него вели, „можда“. Он не види да на тај начин себи контрадицира, јер ако је Август г. 5 утврдио да легионари служе двадесет година, онда он није могао у почетку год. 6 написати „двадесет или више година“. Дакле, све

[1]) MA[2] p. 68.

се даје у с. 17 лепо објаснити, и ако се узме да је он написан после 6 год. по Хр.

Али Корнеман зна не само шта је од данашњег Monumentum Ancyranum ишло у састав првог његовог облика и време, кад је тај први Monumentum Ancyranum постао, него он зна и тако рећи његов извор. Још онда кад је он мислио друкчије него што сад мисли о обиму првобитног Monumentum Ancyranum, кад је држао да је тај Monumentum Ancyranum имао с. 1 — 13 + 14, он је тврдио да је први део тог документа, тачније с. 1—4, израђен у тесној вези с Августовом Аутобиографијом (im engen Anschluss).[1] Тог је мишљења он и сад, само сад држи да је цео његов првобитни Monumentum Ancyranum, дакле и 34, Август израдио држећи се чврсто своје Аутобиографије.[2] Своје мишљење он оснива на том, што у прве две главе нашег Monumentum Ancyranum имамо, доцније напуштени, хроношки ред, каквим је Аутобиографија причала Августову историју[3])

Ми нећемо да улазимо у питање, је ли допуштено из тога, што у два списа имамо хронолошки ред, извести закључак да је један од њих употребио други; нећемо да говоримо ни о томе да тај фамозни хронолошки ред имамо само у прве две (не у све четири) главе садашњег Monumentum Ancyranum; не налазимо за потребно ни да се задржавамо на томе, да ли се може с. 1 — 4 + 34, у којима нема говора о грађанским и свештеничким чиновима и о impensae, сматрати као Аутобиографија „сабијена у неколико реченица.“[4]) Проговорићемо

[1]) Klio III 79.
[2]) Klio IV 95.
[3]) Klio III 79.
[4]) Klio IV 95.

само о томе, колико је поуздано да је Аутобиографија изишла год. 23 и да је ишла хронолошким редом.

Доказе да је Аутобиографија изишла г. 23 имамо у поменутој већ[1]) књизи J. Plew-a, стр. 107 — 8. У Suet. Aug. 85 читамо ово: composuit (sc. Augustus)... aliqua de vita sua, quam tredecim libris, Cantabrico tenus bello nec ultra, exposuit. То значи да је Аутобиографија ишла до краја (римски је обичај да се увек урачуна terminus ad quem) рата с Кантабрима, дакле до 25 год. Према томе, ова је година terminus post quem. Други термин, terminus ante quem, казује нам Plut. Compar. Dem. et Cic. 3 речима: *ὡς αὐτὸς ὁ Καῖσαρ ἐν τοῖς πρὸς Ἀγρίππαν καὶ Μαικήναν ὑπομνήμασιν εἴρηκεν*. Јер Агрипа је умро г. 12 пре Хр. Аутобиографија је према томе написана између 25 и 12 пре Хр. Али Plew мисли да већ a priori треба ићи ближе првој години. То треба учинити већ зато, што је Август тај животопис завршио с год. 25, то свакојако значи да га је написао кратко време после 25. Осим тога треба узети на ум да је он наскоро после 25 г., г. 23 (Dio Cass. 53, 30) био опасно болестан, како нам каже Suet. Aug. 81: graves et periculosas valitudines per omnem vitam aliquot expertus est; praecipue *Cantabria domita*, cum... ad desperationem redactus. Истина, он је оздравио од те болести, али се ипак бојао скоре смрти. И како је онда направио тестаменат и свом колеги у конзулату предао један спис о војној снази и о државним финансијама, то се, по Plew-у, може као сигурно сматрати да је он онда и своје мемоаре написао.

И ако против овог датирања ништа не говори, и ако је врло лако могуће да је оно тачно, ипак се

[1]) стр. 81.

то не може тврдити, ипак је то само једна хипотеза која се не оснива ни на каквим разлозима. Да је Аутобиографија Августова написана између 23 и 12 год. пре Хр., то је несумњиво, али ближе време, са средствима која нам стоје на расположењу, не може се одредити. То што је тај спис ишао само до 25 г., не значи много; при свем том, могао га је Август исписати много доцније но 23. Што се тиче болести 23 г., она је доиста могла подстаћи Августа да своје успомене метне на хартију, али то такођер не мора бити случај.

Мишљење да је тај Августов спис причао догађаје редом, како се који десио, изнео је први J. Plew.[1]) Ми ћемо прегледати његове доказе за ту тврдњу. Он најпре помиње ову „индицију.“ Светоније употребљава у Августовој биографији за време до Цезареве смрти поред других извора и Августову Аутобиографију до повратка Августовог из Аполоније (c. 2: ipse Augustus nihil amplius quam equestri familia ortum se *scribit*). Затим, у c. 9, наставља: proposita vitae eius velut summa (то се односи на посредну реченицу c. 8), partes singillatim neque *per tempora* sed per species exsequar. То значи, налази Plew, да се Светоније ставља отворено на супрот *свима* дотадашњим излагањима и, даље, да су ова излагања ишла per tempora. За хронолошки ред говори Плеву и то што је Аутобиографија, по Светонију, ишла до кантабријског рата (Cantabrico tenus bello nec ultra). Још мисли Plew да се историја изложеног времена није ни могла диспонирати према стварним гледиштима. Да се зауставимо најпре овде. Светоније каже да се од c. 9 неће држати хронолошког реда. Зар

[1]) Klio III 79.

се може на основу тога тврдити да су дотадашња излагања ишла тим редом? Зар то не значи само да ће тај ред бити употребљен у будуће? И какве везе ту може бити с Аутобиографијом? Још мање, ако то може да буде, доказују речи Cantabrico tenus bello да је Аутобиографија ишла хронолошким редом. Оне кажу само да је тај спис Августов обухватао доба до рата с Кантабрима, али којим је редом он догађаје излагао, то се зацело нипошто не каже. А што се тиче оног трећег доказа, довољно је поменути да нема те периоде у историји, где се догађаји не могу груписати према сродности.

Даљи су докази Plew-ови ово. Кад је Август год. 44 Јуна 20. давао извесне игре, за које се Цезар био заветовао пре битке фарзалске да ће их приредити, појавила се једна комета, коју је Август поздравио с особитом радошћу, јер је сматрао за знак Цезареве апотеозе и као један омен који му предсказује срећу. О тој комети он је опширно писао у другој књизи своје Аутобиографије (Servius к Verg. IX 47). Из тога Plew изводи да је тек у тој књизи Август почео причати о свом политичком раду, јер почетак тог рада по времену пада заједно с појавом те комете. Према томе, даље, прва књига била би говорила о времену пре тога, до убијства Цезаревог, а то је Plew-у и из унутрашњих разлога највероватније. Осим тога, потврда су овом научнику за хронолошки ред и ове речи Апијанове (Illyr. 16): *Σεβαστὸς . . . ἐν παραβολῇ τῆς ἀπραξίας Ἀντωνίου κατελογίσατο τῇ βουλῇ τὴν Ἰταλίαν ἡμηρῶσαι δυσμάχων ἐθνῶν θαμινὰ ἐνοχλούντων.*[1] За то место каже Plew отприлике ово: Према свом сопственом признању

[1]) Упор. Н. Вулић, Октавијанов илирски рат итд. (Глас LXXII).

Апијан је написао историју Августовог похода на алпијска племена, другим речима његовог илирског рата, искључиво према подацима из Аутобиографије. Даље, ми сазнајемо из наведених речи да је Август изнео пред сенат своја дела у једном извештају и то хотећи на тај начин да изнесе разлику између своје активности и Антонијеве неактивности. Те речи, каже Plew, имају смисла само онда, ако се узме да је илирски рат у Аутобиографији био изложен пре него бој код Акцијума, како то тражи хронолошки ред.

Закључак, да је Аутобиографија излагала историју Августову до 25 год. хронолошким редом, зато што је један догађај из почетка Август јавне делатности био испричан у једној од првих књига, чини нам се доста смео. Зар се не може нпр. претпоставити да Августова историја управо није ни почињала још у другој књизи Аутобиографије и да је тамо где је говорено о тој комети било говора управо још само о Цезару?[1] У том случају ми у историји о тој комети не бисмо дакле управо ни имали један податак из праве Аутобиографије. Још мање поткрепљују Plew-ово мишљење Апијанове речи. Оставимо на страну то што није нимало сигурно да је Апијан написао партију о илирском рату искључиво по Августовој Аутобиографији; примимо за тачно да је доиста у Августовом спису било најпре говора о илирском рату, па тек после о Акцијуму — не зато што би нам то казивао App. Illyr. 16, него што је то природно и по себи вероватно. Али шта нам, при свем том, смета да узмемо

[1] Може бити нпр. да је то био крај Августове „предисторије“ и да су ту била скупљена предсказања о Цезару (у Suet. Aug. нпр. завршетак чине таква предсказања).

да је нпр. о impensae, о предсказањима, о почастима, о ратовима и т. д. било говора у нарочитим одељцима?

Напослетку позива се Plew још на један доказ, на ред којим Светоније набраја у Августовој биографији omina. У том дугом низу чудесних предсказања имамо ми једну брижљиву диспозицију. Најпре се набрајају чудеса за која се не зна, да ли предсказују Августу добро или зло. Затим тек долазе знамења, која цара подстичу да нешто учини. Напослетку долази једна особита врста предсказања која се тичу његове будуће величине и сталне среће у ратовима. На ту врсту Светоније прелази с овим речима (с. 94): non ab re fuerit subtexere, quae ei prius quam nasceretur et ipso natali die ac deinceps evenerint, quibus *futura magnitudo* eius et *perpetua felicitas* (реч је само о срећи ратној) speravi animadvertique posset. Знамења ове треће врсте иду строго хронолошким редом. Она су, међутим, каже Plew, сигурно, а већина вероватно узета из Аутобиографије, где су, тврди он, била испричана уз дотичне догађаје. И то је њему доказ да је Аутобиографија причала хронолошким редом.

На жалост, баш кад би то и било тачно да су ова знамења већином узета из Аутобиографије, као и то да су у њој била испричана код дотичног догађаја, опет ми не бисмо смели на основу тога тврдити оно што Plew изводи. Ни у том случају не би било никакве тешкоће узети да је Светоније сам у овом одељку узео хронолошки ред. Свакојако то је још пре могућно, ако су многа од тих знамења из другог неког списа, а не из Аутобиографије, поцрпена. А могућно је и то да их је Светоније доиста нашао у Аутобиографији поређана хронолошким

редом, али у једном нарочитом одељку (гледај напред стр. 49); у том случају Аутобиографија није јамачно излагала догађаје хронолошки, т. ј. не искључиво тим редом, него их је била груписала по сродности.

Колико су разлози Корнеманови у опште субјективни, можда ће се најбоље видети из овог једног примера. У својој другој расправи о Monumentum Ancyranum[1]) доказује Корнеман да је прва скица Monumentum Ancyranum, како је он први пут схватио (дакле с. 1 — 13 + 34), написана год. 12 пре Хр. Поред осталих доказа за ту тврдњу, он наводи и овај. Август је до 13 г. пре Хр. у више маха саопштавао јавности своја дела, хотећи да се она изнесу у правој светлости и да их потомство у таквој светлости позна. Тако је он издао године 36 говоре, које је држао пред сенатом и народом после победе над Секстом Помпејем и у којима је био изнео своја дела и политику од почетка свог јавног рада; год. 33 написао је опет један извештај сенату о свом рату у Илирији и издао га, јер га је Апијан употребио у својим Illyrica;[2]) г. 30 послао је у Рим један извештај о победи над Антонијем и тај је извештај био изложен јавности на говорници; г. 23 предао је свом колеги у конзулату један преглед трупа и прихода римског царства; јамачно те године довршена је и објављена његова Аутобиографија (у тринаест књига), која је ишла до г. 25, напослетку, г. 13 прочитан је у сенату један његов акт, у ком је причао своја дела и регулисао војничку службу. Од ове последње године ми немамо више сличних публикација Августових. То нас ја-

---

[1]) Klio III. 76 sqq.

[2]) Гл. Н. Вулић, Октавијанов илирски рат итд.

мачно упућује на г. 13 као terminus post quem је написан први Monumentum Ancyranum. 23 год. није било никакве потребе да Август напише тај документ, јер је тада изишла његова Аутобиографија, која је причала историју тријумвирата, постанак принципата и прве године његове, у јако тенденциозној боји и с јаким истицањем личности Августове и његових приватних прилика. Такве потребе нема ни после 23, каже Корнеман. Осим тога до 13 год. Август је јако заузет путовањем по провинцијама и опсежним законодавним и административним радом г. 18 и 17. Узме ли се сад, каже Корнеман, на ум да је извештај, прочитан у сенату, г. 13, био дао очевидно један преглед оног што је било урађено за последњих десет година (од 23), то је свакојако и ове године било непотребно писати Monumentum Ancyranum.

Ми ћемо оставити на страну разлог, да је Август од 23 до 13 био много заузет путовањем и другим пословима (као да при свем том није могао написати четрнаест кратких ставова); оставићемо на страну и то, да ли је поменути извештај сенату из г. 13 обухватао читав последњи деценијум (то не видимо ни из чега); оставићемо, напослетку, на страну и то, да ли је било потребе или не, како у 23 год., кад је изишла Аутобиографија, тако и у 13, кад је прочитан пред сенатом овај извештај, да Август напише свој Monumentum Ancyranum (Корнеман каже на истом месту[1]) да је први Monumentum Ancyranum био намењен за надгробни натпис, и онда како га је могла замењивати Аутобиографија или онај из-

[1]) Klio V 332: »denn von Anfang an war das Schriftstück sicher zur Anbringung an dem Eingang des Grabmals bestimmt.«

вештај ?). Ми овде хоћемо да констатујемо само једну противуречност коју чини Корнеман и из које се види да он аргументира с великом субјективношћу. Видели смо да је њему главни разлог да помакне датум постанка првог Monumentum Ancyranum иза 23 и иза 13 год. пре Хр. то што до то доба Август у публикацијама изданих тих година обухвата све време своје владе, које је дотле прошло. Међутим ми смо видели исто тако и то да он датира свој други најстарији Monumentum Ancyranum, тј. онај који обухвата само с. 1 — 4 + 34, у год. 23. Овај пут, дакле, њему ништа не смета то што је те године изишла Аутобиографија.

Као што Корнеман премешта с. 34 иза 4, тако исто F. Koepp[1]) мисли да је место глави 25 управо иза с. 2. Гл. 25 изгледа му на месту где се сад налази излишна, шта више она ту смета. Нико не може порећи, каже он на другом месту,[2]) да та глава одудара од онога што затим долази и да би се с тим могла довести у везу, само кад би подаци, који се налазе на крају гл. 27 и који нам ту чудно изгледају, стајали одмах иза с. 25. Кад би ту било речено: „победом над морским разбојницима добио сам Сицилију и Сардинију, победом над Антонијем, коју сам задобио као изабрани командант Италије и провинција Галије, Шпаније, Африке, Сицилије и Сардиније, задобио сам провинције које је Антоније поклонио оријенталним краљевима, добио сам особито Мисир и т. д.“ — онда би то био изврстан увод за идуће главе: тиме би био описан онај основни део царства, из кога су потекла освојења принци-

[1]) Bemerkungen zum Mon. Ancyr. Röm. Mittheil. XIX (1904), 51—79, 62
[2]) стр. 69 sq.

пата. Али то није сад случај. Међутим оно што нам је потребно за ту везу, ми налазимо, у главном, тек две главе доцније, у чудноватој околини. Осим тога шта ће ту број робова предатих на казну господарима, шта ће број сенатора, конзулара и доцнијих конзула? Погледајмо сад с. 3. Ту Август истиче своју благост према побеђенима, суграђанима и страним народима, ту се, даље, каже број свих грађана који су се заклели Августу. Зар прво не потсећа на поступак царев према робовима и друго на поменути број сенатора итд. у с. 25? Коерр-у с тога ове две главе припадају несумњиво једна другој Узмемо ли сад још на ум да иза с. 2 недостаје управо победа над Помпејем и победа над Антонијем, па да ту имамо потпуну историју развића принципата, и да се тај недостатак тако осећа, да су неки нашли да се те победе помињу[1]) — и ако се то не види — у с. 3, онда је, каже Коерр, несумњиво да је глави 25, право и првобитно место иза с. 2. Осим тога, каже Коерр на трећем месту,[2]) кад би се с. 25 преместио иза с. 2, онда се не би могло више рећи да у трећем одељку има ствари које припадају првом одељку (само за то је потребно и с. 34—35 да се премести са свога места), а исто тако ни то да у првом има ствари које припадају трећем, јер кад се с. 25 избаци из трећег одељка, онда су садржина тог одељка искључиво освајачки ратови принципата, а у првом грађански ратови. Напослетку, у том случају први и трећи одељак не би више изгледали тако сродни

[1]) Упореди и стр. 61 sq., где Коерр каже готово исто то: да би прича о грађанским ратовима до оснивања аутократије била потпуна и без мане, кад би иза с. 2, у ком је реч о рату против Цезаревих убица, дошао с. 25, у ком се говори о ратовима против Секста Помпеја и Антонија.

[2]) стр 76—7.

између себе, да би то што су одвојени одељком о impensae требало да нас изненађује.

Корнеман[1] се изјаснио против овог премештања с. 25. Главни разлог који он наводи против Koepp-a ово је. С. 25 почиње с речима *mare* pacavi a praedonibus. Неоспорно је да се тим речима циља на поморски рат са Секстом Помпејем, то сви признају. Сад, шта стоји на почетку гл. 3, која би по Koepp-y требало да дође одмах иза с. 25? Ту стоји bella terra et *mari* civilia externaque toto in orbe terrarum suscepi. То значи да би, ако се узме што Koepp каже, Август најпре био проговорио о једном *одређеном* поморском рату, а затим се говори о *свима* поморским и копненим ратовима. То је пак, по Корнеману, немогуће, јер је само обрнути ред, од општег к специјалном природан. Што се тиче онога што долази иза с. 25, по Корнеману ту нема ништа што би бунило. Главне‘ речи mare—Italia—provinciae (с iuravit-iuraverunt) и конац који је започет с *provinciae* настављају се у с. 26 врло згодно с почетним речима omnium provinciarum. Корнемана једино буни последња реченица с. 25, која каже број сенатора итд., што су служили под Октавијановим заставама. По његовом мишљењу те би речи; ако већ за њих уопште има места у овој глави, требало да дођу иза речи које говоре о Италији. Што нису дошле ту, него на крају главе, томе је узрок познати нам закон о композицији који је пронашао Корнеман у Monumentum Ancyranum.

Да разгледамо ближе ове замерке Корнеманове. Корнеман не допушта да испред општег говора о грађанским ратовима буде говор о једном таком. Али на другом месту, у једном сличном случају, он то до-

[1]) Klio V 319—320.

пушта. У с 2. каже се: bellum inferentis (т.j. убице Цезарове) rei publicae vici b[is a]cie, а тај рат, то је један сухоземни грађански рат, а бојеви о којима је реч, то су бојеви код Филипе (Philippi).[1] Дакле и овде је реч о једном специјалном грађанском рату. Међутим то ништа не смета да одмах иза тога буде говор о сухоземним (и поморским) грађанским ратовима у опште. И ако је тако, Корнеман ипак не тражи да се с. 3 стави испред с. 2, ни он нити ико други. Исто тако нипошто не стоји то да је конац, започет с provinciae (с. 25), сасвим лепо настављен с почетним речима идуће главе (26) omnium provinciarum. Између та два места нема никакве везе: на првом месту каже се да су извесне провинције пристале уз Октавијана, а на другом се говори о ратовима Августовим и провинцијама. И, напослетку, кад нема никакве везе између ова два места, онда ни крај с. 25 не треба да нас буни, он може сасвим остати на свом садашњем месту.

Против Koerp-а устао је још један научник. У истој свесци часописа Klio изнео је и G. Kazarow један разлог из кога се, по њему, не може примити Koepp-ово мишљење. Кацаров држи, као и Корнеман, да су речи consul fueram ter deciens, cum scribebam haec (о којима смо говорили напред) један датум, датум кад је прва скица Monumentum Ancyranum написана. Ако је то тако, закључује он, онда се с..7. [princeps senatus fui usque ad eum diem, quo scrips]eram [haec и с. 25 qui sub [signis meis tum] militaverint, fuerunt senatores plures quam DCC, in ii[s consulares et qui postea consules facti sant ad eum diem, quo scripta sunt haec, LXXXIII односе на тај датум; иначе би ту речи (usque) ad eum diem, quo лебделе у ваздуху.

[1]) Гл. Klio IV 91.

Према томе не може с. 25 да се преместити иза гл. 2, јер то би значило преместити га и испред гл. 4, у којој је датум, другим речима ставити га испред речи на које се односи.

И Кацаров зацело нема право. Ми смо већ видели напред да речи с којима се завршује с. 4 нису датум. С тога отпада приговор који чини Кацаров. Осим тога, овде можемо узгред напоменути још нешто. Кацаров се слаже с Корнеманом у питању о обиму и облику првобитног Monumentum Ancyranum. И по њему тај се споменик најпре састојао само из данашњих гл. 1—4+34 и, још, свршава се с речима consul fueram (управо eram) и т.д. Али зато он не може бити против премештања с. 25 иза с. 2. Јер кад датум стоји на крају, онда може бити упућивања на њ и у тексту испред завршетка, као нпр. данас у писмима итд.

При свем том пак што ми одбацујемо разлоге Корнеманове и Кацаровљеве против мишљења Koepp-овог, ипак ни ми не мислимо о њему друкчије него поменута два научника. Само ми не примамо Корр-ово мишљење из других разлога, које ћемо одмах навести. Чудновато је да Koepp тражи некакву нарочиту везу између с. 25 и 26 и неки особити прелаз од првог к другоме. Такав прелаз није потребан. У гл. 25 говори се о умирењу Средоземног Мора, о том да су Италија и многе провинције пристале уз Августа и о броју сенатора итд., који су служили под Августом; у 26. пак говори се о проширењу римског царства и умирењу неких побуњених провинција. Шта ће ту нека нарочита веза? Зар ове две главе не могу овако стајати једна поред друге? Koepp налази да је између њих потребан један лêп који би гласио: „победом над морским

разбојницима итд". (гл. напред). Али зашто? Ми не видимо никакве потребе за то. Koepp каже да би то био изврстан увод за идуће главе, јер би тако био означен онај део римског царства из кога произлазе његова освојења. У ствари никакав увод не треба с. 26 и 27; о проширењу царства и умирењу провинција може се говорити и без њега, нити је потребно знати, да би се те главе разумеле, одакле су проистекла та освојења. Ето Koepp премешта с. 25 иза с. 2 и онда ове главе остају без икаква увода. Што пак Koepp каже за завршетак с. 27, то је још мање тачно и основано. Ту се нипошто не каже: „победом над морским разбојницима" etc., него само: provincias omnes, quae trans Hadrianum mare vergun[t a]d orien[te]m, Cyrensque iam ex parte magna regibus eas possidentibus, e[t] antea Siciliam et Sardiniam occupatas bello servili reciperavit. А шта да кажемо за упоређење између Августовог поступка према убицама Цезаровим и поступак његов према разбојницима поморским и даље за упоређење броја грађана у с. 3? Убице је прогнао, а робове предаје њиховим газдама да их казни. И зар је последње неки доказ благости Августове? Што се тиче оних бројева, шта би тиме било постигнуто, што би број из с. 25 дошао пре броја из с. 3, али не одмах испред њега, него одвојен са читаве две реченице. Koepp мисли да би о та два броја требало да је говор на истом месту, али то не би било, ни кад би се учинило како он жели. Остају нам још последња два Koepp-ова аргумента. Сад, вели он, иза с. 2 не говори се о победи над Секстом Помпејем и Антонијем. Али шта значе онда речи *bella* terra et *mari civilia*... suscepi? Друго, о Акцијуму није ни у с. 25 говор; ту се каже само да су год. 32, дакле пре битке код Акцијума,

извесне провинције биле на његовој (а не на Антонијевој страни. Напослетку ни то није тачно, да би у случају да се с. 35 премести иза с. 2, у првом одељку било говора само о грађанским ратовима. У с. 3 *b]ella* terra et mari c[ivilia *exter]naque toto in orbe terrarum s[uscepi*, како подвучене речи јасно кажу, не говори се само о грађанским ратовима.

Да резимирамо. Главни резултат до кога смо ми дошли у овој својој расправи то је да се не може рећи да је садашњи Monumentum Ancyranum написан не у једном моменту, на крају Августовог живота, него постепено, у току дужег времена, и да је, следствено, он имао више облика пре него што ће добити садашњи. Ми смо, надамо се, показали да се не може рећи ни да је он постао из једне језгре, која се у главноме поклапа с његовим данашњим почетком, нити пак из једног облика, који би представљао један извод из сва три данашња одељка. Мислимо да смо довољно јасни, кад кажемо: „не може се рећи“; ми не споримо да наш споменик није постао у току дужег времена, него само тврдимо да се то досада није могло доказати, и додајемо сада да се по свој прилици неће никако моћи ни доказати. Осим тога ми смо, мислимо, утврдили да се ни за садашњи распоред материјала у Monumentum Ancyranum-а не може доказати да је првобитно био друкчији. Напослетку хоћемо овде да истакнемо још један од наших знатнијих — мање знатне остављамо на страну закључка. — Они који мисле да је наш натпис постао постепено држе не само да могу уочити фазе кроз које је он прошао, него да могу одредити и време етапама у његовом развоју. Ми смо уверени да смо и за то мишљење утрдили да не базира на аргументима од вредности и да је чисто субјективно.

О СРПСКИМ ИЛИ ХРВАТСКИМ ДИЈАЛЕКТИМА [1])

од

А. БЕЛИЋА

У зборнику расправа из славистике, „Статьи по славяновѣдѣнію“ (Св. II, стр. 1—59, са картом. Петроград 1906), изнео сам „Дијалектолошку карту српскога језика“ на којој је представљено *географско пружање* српских дијалеката. Трудећи се да дâм тачно границе дијалеката које су биле до тада познате и које сам сâм могао да одредим ја сам имао само једно на уму: да пружим класификацију познатих говора и објављеног материјала, да се не би лутало при одређивању њихове вредности и да би се знало место сваком новом прилогу.

Говоре које сам на карти обележио ја сам означио као дијалекте који данас постоје. Тамо где то нисам могао учинити због недовољна материјала, ја сам то у своме тексту означио и показао, како их треба разумети. Дијалекатски називи и све друго упућује читаоца да само тако разуме дијалекатске групе које сам изнео.

Али ипак да се не би дијалекатске групе које износим сматрале као основне језичне групе на које

[1]) Поводом књиге Милана Решетара „Der štokavische Dialekt“ Беч 1907 (Schriften der Balkankommission VIII).

се српски језик своди — изнео сам и неколико схема (стр 7—9) у којима сам у најопштијим цртама показао, како треба разумети њихове узајамне везе и њихове основне говоре, и какав значај треба дати свакој посебној групи њиховој и у историском развитку српских дијалеката и према осталим групама. И ако сам, на тај начин, све учинио да неспоразума не буде, њих је ипак било; њих је у поменутом делу Решетарову толико, да се без штете по нашу науку не могу оставити неисправљени.

Сем општих примедаба о српским говорима које овом приликом износим и за које мислим да неће бити на одмет ономе ко хоће нешто да сазна о српским данашњим говорима и да их даље испитује, ја сам неким питањима наше дијалектологије у овој расправи посветио и специјалнију пажњу, нарочито због тога, што сам чврстога уверења, а то и овом расправом показујем, да њихово решавање поменутим делом Решетаровим није упућено на прави пут.

Сасвим је природно што неки моји данашњи погледи одступају од оних које сам изнео у „Дијалектолошкој карти“ и у „Дијалектима ист. и југ. Србије“; али ће се свако кога то интересује моћи лако уверити да је њихова основа остала и сада иста.

I

Питање о деоби српских говора врло је сложено. На њега ће се моћи добро одговорити тек онда када се сви локални говори добро проуче. Јер ће се истом тада моћи тачно одредити географски обим сваке језичке црте и значај њен; а дотле ће се моћи говорити о том питању само у општим цртама.

Сви говори српски или хрватски[1]) носе у себи особине двеју основних група својих које су се развиле у границама некадашњег прасрпског или прахрватског језика. Али то не значи ни у ком случају да се тиме одређује потпуно засебан развитак сваке од њих. Напротив. Под утицајем чакавскога икавског дијалекта, као што ћемо видети, добили су неки штокавски говори по коју нову црту, а неки чакавски говори, особито у Далмацији и на средњем и источном (јужном) далматинском острвљу, развили су неке црте слично штокавским говорима (исп. ниже).

Сви штокавски говори сачували су доста заједничких црта(*ђ*, *ћ*, ѧ = *е*, ѫ = *у*, *ы* = *и*, *вь* у отв. слогу *у*, утицај меких имен. основа па тврде и др. особ.) које их несумњиво одређују као говоре међусобно блиске, као делове једне, наравно релативне, дијалекатске целине. На њихову земљишту почела се врло рано вршити диференцијација у једној црти: звук се ѣ почео врло рано у источнијим деловима њеним приближавати звуку *е*, а у западнијим или је остајао са старим изговором или је његов изговор постајао још затворенији. Доцније је источна група дала екавске говоре, а западна јекавско-икавске. Ма како та црта била

[1]) Хрватским се назива и кајкавски дијалекат. Са националне тачке гледишта то је тачно; јер се они који њиме говоре већ много векова називају Хрватима и тако осећају. Заједничке културне и политичке прилике створиле су од кајкаваца део хрватскога народа и њихово право на то име не може нико да оспори Али је језична основа њихова говора тамо где се њихов језик није подвргао јачем утицају штокавско-чакавског дијалекта и где није изгубио своје карактеристичне особине — словеначка. Словеначки је језик тако сличан српско-хрватскоме и находи се у тако блиским језичким сродничким везама са њим да и не заслужује готово назив засебна језика, а тако исто и обрнуто. Зато је и могло да се изврши национално и културно јединство код Хрвата; али докле се год словеначки језик буде сматрао као засебан јужнословенски језик, када се кајкавски диј. с језичке стране испитује, мора му се већином тражити објашњење ипак изван српскога или хрватскога језика.

општа и јако распрострањена, ипак и она не „дели“ говоре, већ само одређује, који су од познијих покрајинских и локалних говора стајали у извесно време у ближим дијалекатским односима. Да се њима ни у колико не одређује граница нових црта — видећемо одмах. Нове црте западне половине (*л̥* = *у*, *л* на крају слога = *о*, *ъ* = *а*), од којих неке (ъ = а) не захватају ни целу њену област (зетски говор), јављају се такође у једном делу (западном) источне половине (на земљишту познијега косовско-ресавског и шумадиско-сремскога говора који се тим цртама у то време још не одређују као засебни г.) С друге стране опет утицаји који су долазили, у прво време нарочито, из Македоније, захватили су такође само један део источних говора (који је образовао основицу познијега призренско-тимочког говора). Сличне односе находимо и у западним говорима. Њихов један део (западни) почео је да развија *ѣ* у правцу чакавскога икавског говора, добивши од њега и неке друге црте (босански говор); а остали се део његов опет неједнако развио: или је изменио доста црта (и акценат и облике и сл. — херцеговачки) или је задржао многе старије црте (полугласник, акценат, *х* и др.) и развио неке специфичне своје особине (зетски или зетско-сјенички г.). Однос ових говора и према екавским дијалектима који нису потпали под македонски утицај није као неке одељене, засебне области; већ и ту има и заједничких црта међу њима, које се на најразличније начине укрштају, а тако исто и црта које обухватају само неке од њих. У поменутим *екавским* говорима, т. ј. оним који нису потпали под македонске утицаје, има црта које припадају само једном делу њихову (чист екавизам и сл.), косовско-ресавском, или само другоме (нови акценат), шумадиско-сремском.

Али ако црте тих дијалеката погледамо с тачке гледишта околних говора, видећемо да су њихове многе особине само саставни делови већих кругова језичких црта. Тако, косовско-ресавски дијалекат има gen. pl. у служби loc. као зетски говор, има акцентуацију сличну његовој; али, у исто време, нема никал квантитета за акцентом, што га везује са призренско-тимочким гов. у којем се квантитет увек губи; тако, шумадиско-сремски г. има нову акцентуацију заједнички са херцеговачким и неким икавским говорима, које немају опет нпр. зетски говори или други икавски говори; један део шумадиско-сремских говора (онај који је у Србији данашњој) има у loc. pl. *ма*, а ту црту има опет само један део тако званих херцеговачких говора. Па не само то. У instrum. plur. код свих имена има *ма* цели косовско-ресавски говор, један део шумадиско-сремског (онај у Србији) и један део херцеговачког говора и т.д.; други га део шумадиско-сремскога г. и херцеговачког нема увек и т. сл. Из овога се види да се једном цртом језичком, ма колико она била значајна, не само не одређује граница других језичких црта у дотичном говору, већ се њоме она не одређује ни према другим говорима.

Сличне прилике показује и призренско-тимочки дијалекат. Поред својих и гласовних и формалних црта његови главни говори, тимочко-лужнички и јужно-моравски, имају и црта (губљење флексије) које захватају и њих и целу бугарску и македонску језичну област. Међутим *члан* захвата само тимочко-лужнички дијалекат и сл.

Чакавски говори, који имају доста особина које их у главном одређују као сродне: *ј* м. *ђ*, а после палат. суг. каткада = а, задржавање група *тј*, *дј* од *тъј*, *дъј*; *л̥* или гласови који га замењују у сре-

дини речи (оно прелази у неким говорима у *у* или *о*); задржавање или одбацивање *л* на крају слога и речи, специф. акцентуација са три акцента, старији облици деклинације и сл.[1]), развили су икавизам и екавизам, показујући, као што је речено, у једном своме делу много заједничких црта са штокавским говорима (прелаз *л̥* у *у*, полугласника у *а* у чакавско-икавском у Далмацији, Хрватској и другде); један од њих (ластовски) има чак и *јекавизам!* Кад се та црта не би сматрала као утицај са стране, могао би се код чакаваца констатовати у прво време развитак сличан штокавским говорима.

Ја бих могао изнети и још много других црта које показују сличне односе. Али ја то нећу чинити; нећу чинити због тога што и тада не би био исцрпен сав материјал у овоме правцу; а онолико колико сам ја горе изнео довољно је, мислим, свакоме да покаже шта представљају дијалекти у нашем језику.

Српски или хрватски језик од увек је један. Његови су се представници у току времена множили и увећавали његову и националну и језичну област. На различним тачкама те језичне области у различна времена историскога развитка њихова јављале су се различне нове језичке црте. Оне су заузимале, делимице због тога што су се неке јављале у рано време развитка нашега народа, а делимице и због различне унутрашње природе своје, врло различне просторе. Ти се простори ретко кад потпуно подударају у језичких црта: обим једне црте прелази обим друге или спаја језичне области које су другим

[1]) Несавршено стање дијалектологије чакавских дијалеката не допушта нам да дамо, према другим цртама (мењању дугих самогл., мењању извесних сугл.), тачније груписање дијалект. материјала. И ове црте у целини, наравно, не находе се у свима чакавским говорима.

[illegible] Ти [illegible] да међу пред- [illegible] граница, нема [illegible] може конста- [illegible] може тако исто кон- [illegible].

[illegible] говори о цепању [illegible] „Дијалектима“[*]), то [illegible] знати да се тиме [illegible] црти, а [illegible] једнога говора. Тиме [illegible] како ће се [illegible] да ли ће за- [illegible] да ли ће заузети [illegible] другчије просторе.

[illegible] међу нашим ди- [illegible] што су се на [illegible] велики по- [illegible] у развијање језичких [illegible] сасвим нови еле- менти. Тих [illegible] у различним време- нима и у [illegible] често пута били [illegible] говора данас [illegible] западна Србија, Срем, Бачка, Банат, Славонија, западна Босна и Хрватска — [illegible] најразличнијим [illegible] Славонији имамо [illegible] — у једноме делу Босне и Херцеговине и Хрватске место чакаваца [illegible] Одатле се види да је

---

[*]) [illegible] кад ми је основа [illegible] која је веће про- [illegible] више њих. Али то [illegible] и после [illegible] представници [illegible] црта [illegible] других добија (исп. гл. II).

потребно да се сви месни дијалекти свега пружања српскога или хрватског језика тачно испитају: тада ће се само моћи дати велика слика свеколиких дијалекатских односа њихових.

II

Из онога што је у I гл. изнесено јасно је да засебних дијалекатских група није било ни у прошлости нити их има у садашњости. Зато су и „данашње“ дијалекатске групе само релативна карактера. Оне показују само да се данашњи *месни* говори непосредно из њих могу извести. Али то никако не значи да њихових црта нема ни у једном другом говору; напротив, њихових различних црта има у различним говорима у различној мери. Према томе њихова карактеристика није у томе што они немају оних црта које имају други говори, већ у томе што црте које су познате и другим говорима и њима са њиховим месним, локалним цртама чине сплет таквих језичких особина које, укупно узете, дају једноме делу, једноме крају њихове језичне области специјално, специфично обележје. Они се каткада и даље развијају, диференцирају, али се ипак њихове особине могу извести из општих црта њихове групе. И чим се те црте једне групе таквих говора не могу извести ни из обližње нити из иједне друге са засебним обележјем, одмах се таква група обележава овде засебним именом. То не значи да се та група са једном или више других група, када се издвоји из њих све оно што им даје специфично обележје, не може свести на општије говорне целине.

Кад све такве групе напоредо ставимо са свима њиховим концима који су њиховим одређивањем као релативних целина поискидани, онда није тешко са-

ставити их и показати све везе које их, у најразличнијим правцима, непосредно везују. Тада се може видети како према тим великим цртама које обележавају свеколики развитак нашега језика ишчезавају локалне црте које нам се чине да су толико значајне при одређивању група на које се месни говори непосредно своде. Само у том случају треба увек умети издвојити оно што је у њима новије и што се, по своме значају, не мора поклапати са оним што је старије или што се налази у већем броју говора.

Овде ћу изнети неке напомене о говорним групама које износим, да би се могло са успехом пратити оно што се о њима даље говори. Ја се не мислим овде задржавати на томе, како би се сви говори српски могли представити, да њиховим представљањем буду све њихове црте обухваћене; ја овде не мислим давати поделу њихову; о томе, а и о другим питањима која са тим стоје у вези, говорићу на другом месту. Овде ћу само напоменути по нешто.

Да призренско-тимочком говору треба међу штокавским говорима дати засебно место — то је несумњиво. Туђи утицаји, архаистичне црте, које је он задржао, дају му такво обележје какво нема ниједан други штокавски говор. Сви остали штокавски говори имају много заједничких црта. Таквих говора имају три групе: екавска, јекавска и икавска. Ако се и претпостави да је у штокавски говор икавизам, заједно са још неким другим цртама, унео или подстакао чакавски говор, ипак није потребно од свих осталих штокавских говора одвајати икавски говор као дијалекат који је стајао под туђим утицајем. Јер, ма како ми тумачили те његове црте, органским путем или утицајем са стране, морамо

претпоставити да се у њему ѣ разликовало од *е*. То је помогло да се икавизам распростре, а то га, у исто време, доводи у блиску везу са јекавским говором. На тај бисмо начин имали у штокавском говору ове говорне групе: I призренско-тимочку; II А екавску: косовско-ресавску и шумадиско-сремску, Б а) јекавску: зетску и херцеговачку, и б) икавску (старију и млађу).

У чакавскоме говору имају две или три групе. Трећу групу представљао би ластовски (јекавски) чакавски дијалекат. И ако се он, по свој прилици, развио под јаким штокавским утицајем, могли бисмо му међу чакавским говорима дати оно место као икавскоме штокавском говору према јекавском. Према томе имали бисмо овакве чакавске говорне групе: А чакавску екавску (приморскоекавску); Б а) чакавску икавску (приморскоикавску) и б) чакавску јекавску (приморскојекавску, ластовску).

Овде ћу изнети још неке напомене о овим говорним групама, са главнијом литературом.

Штокавски дијалекти.

I *Призренско-тимочки говор.* Све говоре таквога типа везују у велику целину врло значајне црте, већином непознате свима другим српским говорима:

а) старе гласовне црте *(ъ, л̥ или лу, лъ)*; b) губљење квантитета и у наглашеним и ненаглашеним слоговима, и с) нови облици (губљење падежа и употреба предлога за падежну службу, слично образовање неких облика коњугације и др.).

Употреба неких црта у тим говорима, које су дошле са стране: било из бугарских и македонских, било из романских дијалеката на Балкану, толико је за њих карактеристична и толико их одваја од свих других српских говора да се они могу према

свима другим говорима износити као целина, и ако је несумњиво да је један део тих говора вазда стајао у блиским везама са косовско-ресавским говором. И ако има међу неким деловима тога говора великих разлика, ипак није поуздано да су се оне морале развити после оних црта које их спајају у велику целину (исп. ниже гл. IV, тач. 1). То значи да су се те њихове заједничке црте могле развити и после онога времена када су се међу неким деловима тога говора развиле извесне разлике. На данашњем простору тога дијалекта могу се одредити ове дијалекатске подгрупе: *тимочка* (или тимочко-лужничка) и *јужноморавска* или *призренска* (управо, призренско-јужноморавска). Главније би особине прве биле: *ќ* и *ђ* прелазе у *ч* и *џ*; *л̥* се чува (или прелази у лужничком говору у *љ*), *к* и *г* се пред *е* и *и* и у положају иза *ј*, *њ* и *љ* умекшавају (*ќ* и *ѓ* или *ќ* и *ђ*); *члан*; специјални облици имперфекта (на *о*) и др. У другој групи (јужноморавској) имамо ове црте: *ќ* и *ђ* се не мењају; место *л̥* имамо *у*, *лу* (и ретко *љ*); *к* и *г* се у споменутом положају не умекшавају; обл. имперф. на *шем* и сл.; у part. praet. II masc. sing. — *ја*; немају *никад члана* и др.

Међу тим знатнијим подгрупама призренско-тимочкога говора има и *заплањско-сврљишки* говор који представља делимице мешавину њихову а делимице јужноморавски говор (заплањски) који нису захватиле све данашње црте његове (*лу* и *ја*), а који су захватиле неке црте лужничког говора (*члан*, *љ* и сл.).

Ти говори нису још довољно испитани на неким местима свога пружања (у Ст. Србији, зап. Бугарској), зато се још за сада не може дати потпуна слика њихових дијалекатских односа.

— *Olaf Broch*, Die Dialekte des südlichsten Serbiens. Wien 1903 (Schriften der Balkancommission, lingu. Abth. III). — *А. Белић*, Дијалекти ист. и јужне Србије. Београд 1905 (Српски дијалект. зборник I) и тамо наведена литер., стр. XCI и даље. — *А. Белић*, Діалектологическая карта серб. языка. С. Петербургъ 1906 (Статьи по славяновѣдѣнію II, стр. 1—59, са картом).

II *А Екавски говори*. 1. *Косовско-ресавски дијалекат*. Говори овога типа необично су блиски између себе. И поред разлика у акцентуацији које су некад и доста значајне, ипак се још врло јасно виде њихове основне црте, које су, у главноме, у овом:

a) доследна употреба *е* = *ѣ*; b) задржавање старијега ступња акцентуације, са јединим одступањем у свима говорима: повлачењем краткога акцента са последњега (отворена и затворена) слога на претпоследњи; скраћивање свих дужина за наглашеним слогом; c) слични облици: облик *gen. pl.* код свих именица употребљава се и за loc.; dat sing. fem. има увек *е*; inst. sing. m. и n. има врло често и код тврдих основа *ем*; наст. прид. промене увек *е* (ех, ем, ема) тамо где би требало да буде и (= ы); слични облици заменички (тâ masc., овâ и др.); наст. аориста *(х)мо* 1 pl. и слично образовање имперфекта и др. глаг. обл.

Назив *косовско-ресавски* обележава пружање његово: И ако он заузима и *Метохију* и крајеве источно и североисточно од *Ресаве*, ипак сам задржао тај назив (који се и до сада употребљавао за ову групу говора) због тога што је он у својој почетној и завршној тачки у поменутим крајевима најтипичнији.

Најглавнији су његови говори: *косовски*, *жупски* и *левачко-ресавски*. Њихова је главна, и ако не једина, разлика у акценту. Да ли треба *метохиски* и *пећски* говор спојити са косовским у целину или не

Али ако црте тих дијалеката погледамо с тачке гледишта околних говора, видећемо да су њихове многе особине само саставни делови већих кругова језичких црта. Тако, косовско-ресавски дијалекат има gen. pl. у служби loc. као зетски говор, има акцентуацију сличну његовој; али, у исто време, нема никал квантитета за акцентом, што га везује са призренско-тимочким гов. у којем се квантитет увек губи; тако, шумадиско-сремски г. има нову акцентуацију заједнички са херцеговачким и неким икавским говорима, које немају опет нпр. зетски говори или други икавски говори; један део шумадиско-сремских говора (онај који је у Србији данашњој) има у loc. pl. *ма*, а ту црту има опет само један део тако званих херцеговачких говора. Па не само то. У instrum. plur. код свих имена има *ма* цели косовско-ресавски говор, један део шумадиско-сремског (онај у Србији) и један део херцеговачког говора и т.д.; други га део шумадиско-сремскога г. и херцеговачког нема увек и т. сл. Из овога се види да се једном цртом језичком, ма колико она била значајна, не само не одређује граница других језичких црта у дотичном говору, већ се њоме она не одређује ни према другим говорима.

Сличне прилике показује и призренско-тимочки дијалекат. Поред својих и гласовних и формалних црта његови главни говори, тимочко-лужнички и јужно-моравски, имају и црта (губљење флексије) које захватају и њих и целу бугарску и македонску језичну област. Међутим *члан* захвата само тимочко-лужнички дијалекат и сл.

Чакавски говори, који имају доста особина које их у главном одређују као сродне: *ј* м. *ђ*, а после палат. суг. каткада = а, задржавање група *тј*, *дј* од *тьј*, *дьј*; *л̥* или гласови који га замењују у сре-

дини речи (оно прелази у неким говорима у *у* или *о*); задржавање или одбацивање *л* на крају слога и речи, специф. акцентуација са три акцента, старији облици деклинације и сл.[1]), развили су икавизам и екавизам, показујући, као што је речено, у једном своме делу много заједничких црта са штокавским говорима (прелаз ꙋ̥ у *у*, полугласника у а у чакавско-икавском у Далмацији, Хрватској и другде); један од њих (ластовски) има чак и *јекавизам!* Кад се та црта не би сматрала као утицај са стране, могао би се код чакаваца констатовати у прво време развитак сличан штокавским говорима.

Ја бих могао изнети и још много других црта које показују сличне односе. Али ја то нећу чинити; нећу чинити због тога што и тада не би био исцрпен сав материјал у овоме правцу; а онолико колико сам ја горе изнео довољно је, мислим, свакоме да покаже шта представљају дијалекти у нашем језику.

Српски или хрватски језик од увек је један. Његови су се представници у току времена множили и увећавали његову и националну и језичну област. На различним тачкама те језичне области у различна времена историскога развитка њихова јављале су се различне нове језичке црте. Оне су заузимале, делимице због тога што су се неке јављале у рано време развитка нашега народа, а делимице и због различне унутрашње природе своје, врло различне просторе. Ти се простори ретко кад потпуно подударају у језичких црта: обим једне црте прелази обим друге или спаја језичне области које су другим

[1]) Несавршено стање дијалектологије чакавских дијалеката не допушта нам да дамо, према другим цртама (мењању дугих самогл., мењању извесних сугл.), тачније груписање дијалект. материјала. И ове црте у целини, наравно, не находе се у свима чакавским говорима.

Али ако црте тих дијалеката погледамо с тачке гледишта околних говора, видећемо да су њихове многе особине само саставни делови већих кругова језичких црта. Тако, косовско-ресавски дијалекат има gen. pl. у служби loc. као зетски говор, има акцентуацију сличну његовој; али, у исто време, нема никал квантитета за акцентом, што га везује са призренско-тимочким гов. у којем се квантитет увек губи; тако, шумадиско-сремски г. има нову акцентуацију заједнички са херцеговачким и неким икавским говорима, које немају опет нпр. зетски говори или други икавски говори; један део шумадиско-сремских говора (онај који је у Србији данашњој) има у loc. pl. *ма*, а ту црту има опет само један део тако званих херцеговачких говора. Па не само то. У instrum. plur. код свих имена има *ма* цели косовско-ресавски говор, један део шумадиско-сремског (онај у Србији) и један део херцеговачког говора и т.д.; други га део шумадиско-сремскога г. и херцеговачког нема увек и т. сл. Из овога се види да се једном цртом језичком, ма колико она била значајна, не само не одређује граница других језичких црта у дотичном говору, већ се њоме она не одређује ни према другим говорима.

Сличне прилике показује и призренско-тимочки дијалекат. Поред својих и гласовних и формалних црта његови главни говори, тимочко-лужнички и јужно-моравски, имају и црта (губљење флексије) које захватају и њих и целу бугарску и македонску језичну област. Међутим *члан* захвата само тимочко-лужнички дијалекат и сл.

Чакавски говори, који имају доста особина које их у главном одређују као сродне: *ј* м. *ђ*, *а* после палат. суг. каткада = а, задржавање група *тј*, *дј* од *тј*, *дј*; *л̥* или гласови који га замењују у сре-

дини речи (оно прелази у неким говорима у *у* или *о*); задржавање или одбацивање *л* на крају слога и речи, специф. акцентуација са три акцента, старији облици деклинације и сл.[1]), развили су икавизам и екавизам, показујући, као што је речено, у једном своме делу много заједничких црта са штокавским говорима (прелаз *л̥* у *у*, полугласника у *а* у чакавско-икавском у Далмацији, Хрватској и другде); један од њих (ластовски) има чак и *јекавизам!* Кад се та црта не би сматрала као утицај са стране, могао би се код чакаваца констатовати у прво време развитак сличан штокавским говорима.

Ја бих могао изнети и још много других црта које показују сличне односе. Али ја то нећу чинити; нећу чинити због тога што и тада не би био исцрпен сав материјал у овоме правцу; а онолико колико сам ја горе изнео довољно је, мислим, свакоме да покаже шта представљају дијалекти у нашем језику.

Српски или хрватски језик од увек је један. Његови су се представници у току времена множили и увећавали његову и националну и језичну област. На различним тачкама те језичне области у различна времена историскога развитка њихова јављале су се различне нове језичке црте. Оне су заузимале, делимице због тога што су се неке јављале у рано време развитка нашега народа, а делимице и због различне унутрашње природе своје, врло различне просторе. Ти се простори ретко кад потпуно подударају у језичких црта: обим једне црте прелази обим друге или спаја језичне области које су другим

[1]) Несавршено стање дијалектологије чакавских дијалеката не допушта нам да дамо, према другим цртама (мењању дугих самогл., мењању известних сугл.), тачније груписање дијалект. материјала. И ове црте у целини, наравно, не находе се у свима чакавским говорима.

цртама биле одвојене[1]). То показује да међу представницима некога говора нигде нема граница, нема прекида. *Јер, и ако се неком цртом и може констатовати такав прекид, другом се може тако исто констатовати дијалекатски континуитет.*

Према томе када се код мене говори о цепању дијалеката (у „Дијалект. карти“ и „Дијалектима“), то треба увек тако разумети. *Треба знати да се тиме обележава однос дијалеката према извесној црти*, а никако прекид, деоба самога становништва једнога говора. Тиме се још никако не одређује, како ће се друге црте јављати у таквим говорима: да ли ће заузети један или неколико њих, да ли ће заузети делове од неколико или и сасвим друкчије просторе.

Одређивање унутрашњих односа међу нашим дијалектима нарочито је отежано тиме што су се на земљишту нашега језика извршили врло велики поремећаји, и што су на тај начин у развијање језичких особина наших дијалеката унесени сасвим нови елементи. Тих поремећаја је било у различним временима и у различној мери. Они су често пута били тако јаки да се на местима једнога говора данас говоре сасвим други. Шумадија и западна Србија, Срем, Бачка, Банат, Славонија, западна Босна и Хрватска — све се то подвргавало најразличнијим колонизаторским струјама. И данас у ист. Славонији имамо место кајкаваца — штокавце, у једноме делу Босне и Херцеговине и Хрватске место чакаваца јекавске и икавске штокавце! Одатле се види да је

[1]) Како су говори једнога језика уопште слични, како им је основа једна, заједничка, питање је увек, да ли се која од црта која је веће просторе заузела развила првобитно у једном говору или у више њих. Али то је питање такве природе да се на њ, каткада и после исцрпних испитивања, не може одговорити. Главно је да су представници таквих црта у непосредну додиру и да су их могли једни од других добити (исп. гл. II).

потребно да се сви месни дијалекти свега пружања српскога или хрватског језика тачно испитају: тада ће се само моћи дати велика слика свеколиких дијалекатских односаја њихових.

II

Из онога што је у I гл. изнесено јасно је да засебних дијалекатских група није било ни у прошлости нити их има у садашњости. Зато су и „данашње“ дијалекатске групе само релативна карактера. Оне показују само да се данашњи *месни* говори непосредно из њих могу извести. Али то никако не значи да њихових црта нема ни у једном другом говору; напротив, њихових различних црта има у различним говорима у различној мери. Према томе њихова карактеристика није у томе што они немају оних црта које имају други говори, већ у томе што црте које су познате и другим говорима и њима са њиховим месним, локалним цртама чине сплет таквих језичких особина које, укупно узете, дају једноме делу, једноме крају њихове језичне области специјално, специфично обележје. Они се каткада и даље развијају, диференцирају, али се ипак њихове особине могу извести из општих црта њихове групе. И чим се те црте једне групе таквих говора не могу извести ни из оближње нити из иједне друге са засебним обележјем, одмах се таква група обележава овде засебним именом. То не значи да се та група са једном или више других група, када се издвоји из њих све оно што им даје специфично обележје, не може свести на општије говорне целине.

Кад све такве групе напоредо ставимо са свима њиховим концима који су њиховим одређивањем као релативних целина поискидани, онда није тешко са-

ставити их и показати све везе које их, у најразличнијим правцима, непосредно везују. Тада се може видети како према тим великим цртама које обележавају свеколики развитак нашега језика ишчезавају локалне црте које нам се чине да су толико значајне при одређивању група на које се месни говори непосредно своде. Само у том случају треба увек умети издвојити оно што је у њима новије и што се, по своме значају, не мора поклапати са оним што је старије или што се находи у већем броју говора.

Овде ћу изнети неке напомене о говорним групама које износим, да би се могло са успехом пратити оно што се о њима даље говори. Ја се не мислим овде задржавати на томе, како би се сви говори српски могли представити, да њиховим представљањем буду све њихове црте обухваћене; ја овде не мислим давати поделу њихову; о томе, а и о другим питањима која са тим стоје у вези, говорићу на другом месту. Овде ћу само напоменути по нешто.

Да призренско-тимочком говору треба међу штокавским говорима дати засебно место — то је несумњиво. Туђи утицаји, архаистичне црте, које је он задржао, дају му такво обележје какво нема ниједан други штокавски говор. Сви остали штокавски говори имају много заједничких црта. Таквих говора имају три групе: екавска, јекавска и икавска. Ако се и претпостави да је у штокавски говор икавизам, заједно са још неким другим цртама, унео или подстакао чакавски говор, ипак није потребно од свих осталих штокавских говора одвајати икавски говор као дијалекат који је стајао под туђим утицајем. Јер, ма како ми тумачили те његове црте, органским путем или утицајем са стране, морамо

претпоставити да се у њему ѣ разликовало од *е*. То је помогло да се икавизам распростре, а то га, у исто време, доводи у блиску везу са јекавским говором. На тај бисмо начин имали у штокавском говору ове говорне групе: I призренско-тимочку; II А екавску: косовско-ресавску и шумадиско-сремску, Б а) јекавску: зетску и херцеговачку, и б) икавску (старију и млађу).

У чакавскоме говору имају две или три групе. Трећу групу представљао би ластовски (јекавски) чакавски дијалекат. И ако се он, по свој прилици, развио под јаким штокавским утицајем, могли бисмо му међу чакавским говорима дати оно место као икавскоме штокавском говору према јекавском. Према томе имали бисмо овакве чакавске говорне групе: А чакавску екавску (приморскоекавску); Б а) чакавску икавску (приморскоикавску) и б) чакавску јекавску (приморскојекавску, ластовску).

Овде ћу изнети још неке напомене о овим говорним групама, са главнијом литературом.

Штокавски дијалекти.

I *Призренско-тимочки говор.* Све говоре таквога типа везују у велику целину врло значајне црте, већином непознате свима другим српским говорима:

а) старе гласовне црте (*ъ*, *л̥* или *лу, лъ)*; b) губљење квантитета и у наглашеним и ненаглашеним слоговима, и c) нови облици (губљење падежа и употреба предлога за падежну службу, слично образовање неких облика коњугације и др.).

Употреба неких црта у тим говорима, које су дошле са стране: било из бугарских и македонских, било из романских дијалеката на Балкану, толико је за њих карактеристична и толико их одваја од свих других српских говора да се они могу према

свима другим говорима износити као целина, и ако је несумњиво да је један део тих говора вазда стајао у блиским везама са косовско-ресавским говором. И ако има међу неким деловима тога говора великих разлика, ипак није поуздано да су се оне морале развити после оних црта које их спајају у велику целину (исп. ниже гл. IV, тач. 1). То значи да су се те њихове заједничке црте могле развити и после онога времена када су се међу неким деловима тога говора развиле извесне разлике. На данашњем простору тога дијалекта могу се одредити ове дијалекатске подгрупе: *тимочка* (или тимочко-лужничка) и *јужноморавска* или *призренска* (управо, призренско-јужноморавска). Главније би особине прве биле: *ќ* и *ђ* прелазе у *ч* и *џ*; *л̥* се чува (или прелази у лужничком говору у *лъ)*, *к* и *г* се пред *е* и *и* и у положају иза *ј*, *њ* и *љ* умекшавају *(ќ* и *ǵ* или *ќ* и *ђ)*; *члан*; специјални облици имперфекта (на *о*) и др. У другој групи (јужноморавској) имамо ове црте: *ќ* и *ђ* се не мењају; место *л̥* имамо *у*, *лу* (и ретко *лъ)*; *к* и *г* се у споменутом положају не умекшавају; обл. имперф. на *шем* и сл.; у part. praet. II masc. sing. — *ја*; немају *никад члана* и др.

Међу тим знатнијим подгрупама призренско-тимочкога говора има и *заплањско-сврлишки* говор који представља делимице мешавину њихову а делимице јужноморавски говор (заплањски) који нису захватиле све данашње црте његове *(лу* и *ја)*, а који су захватиле неке црте лужничког говора (*члан*, *лъ* и сл.).

Ти говори нису још довољно испитани на неким местима свога пружања (у Ст. Србији, зап. Бугарској), зато се још за сада не може дати потпуна слика њихових дијалекатских односа.

— *Olaf Broch*, Die Dialekte des südlichsten Serbiens. Wien 1903 (Schriften der Balkancommission, lingu. Abth. III). — *А. Белић,* Дијалекти ист. и јужне Србије. Београд 1905 (Српски дијалект. зборник I) и тамо наведена литер., стр. XCI и даље. — *А. Белић*, Діалектологическая карта серб. языка. С. Петербургъ 1906 (Статьи по славяновѣдѣнію II, стр. 1—59, са картом).

II *А Екавски говори.* 1. *Косовско-ресавски дијалекат.* Говори овога типа необично су блиски између себе. И поред разлика у акцентуацији које су некад и доста значајне, ипак се још врло јасно виде њихове основне црте, које су, у главноме, у овом:

а) доследна употреба *е = ѣ;* b) задржавање старијега ступња акцентуације, са јединим одступањем у свима говорима: повлачењем краткога акцента са последњега (отворена и затворена) слога на претпоследњи; скраћивање свих дужина за наглашеним слогом; с) слични облици: облик *gen. pl.* код свих именица употребљава се и за loc.; dat sing. fem. има увек *е;* inst. sing. m. и n. има врло често и код тврдих основа *ем;* наст. прид. промене увек *е* (ех, ем, ема) тамо где би требало да буде и (= ы); слични облици заменички (тâ masc., овâ и др.); наст. аориста *(х)мо* 1 pl. и слично образовање имперфекта и др. глаг. обл.

Назив *косовско-ресавски* обележава пружање његово: И ако он заузима и *Метохију* и крајеве источно и североисточно од *Ресаве,* ипак сам задржао тај назив (који се и до сада употребљавао за ову групу говора) због тога што је он у својој почетној и завршној тачки у поменутим крајевима најтипичнији.

Најглавнији су његови говори: *косовски, жупски* и *левачко-ресавски.* Њихова је главна, и ако не једина, разлика у акценту. Да ли треба *метохиски* и *пећски* говор спојити са косовским у целину или не

треба, то треба да покажу нова испитивања. О осталим косовско-ресавским говорима — говорићу другом приликом исцрпно.

— *Јован Живановић*, Особине ресавскога или косовопољског дијалекта (О српском језику, Нови Сад 1888, стр. 181 и д.) — *Љуб. Стојановић*, Dialektologische Miscellen aus der Gegend von Vrnci im Kruševacer Kreise (in Serbien). (Arch. XXV, 212 и д.). — *А. Белић*, Діалект. карта, 27 и д.

2. *Шумадиско-сремски* или *средишни* дијалекат. Он се налази, по положају своме, између косовско-ресавског и јекавско-икавског говора; тако стоје и његове црте према цртама тих говора.

a) Он је екавски говор (ѣ = е); али од екавизма има доста одступања која су обухватила све земљиште његова пружања. Сва су та одступања или икавизми (*сикира* и сл.) или су црте које се подједнако употребљавају и у јекавском и икавском говору (*старији* и сл.). Гласовним се путем та одступања у њему не могу објаснити; то су позајмице из суседног јекавско-икавског говора.

b) Облици се његови разликују од косовско-ресавског говора, а, у главноме, слажу са јекавским говором.

c) Акцентуација му је са потпуним померањем акцента као и херцеговачка.

Из овога се већ види положај који овај говор заузима према околним (исп. гл. IV, 2).

За сада су нам позната два главна говора оваква типа: *шумадиски* и *сремски*. Шумадиски говор показује нека одступања од сремскога у акцентуацији и облицима (` у претпоследњем слогу, кад је последњи кратак, даје ´; облици типа *нашим* у dat. loc. sing. и др.). Али и између делова сремскога го-

вора у Србији и у Срему, Бачкој и Банату има знатних разлика у изговарању вокала и у неким облицима (на пр. у северном делу сремскога говора *ма* се већином не употребљава у loc. plur., а у инструм. код неких именица). С друге стране *ма* у loc. и instrum. plur. спаја шумадиски говор са делом сремског говора у Србији, исто онако као што неки облици који се јављају у Шумадији захватају и неке банатске, а делимице и бачванске и сремске говоре и т. д. Када се ти говори боље испитају, моћи ће се боље извршити и њихова унутрашња класификација.

— *П. П. Ђорђевић*, Einiges über die Kano-mundart im Königreiche Serbien (Arch. XVI, 132 и д.). — *А. Белић*, Діалект. карта, 32 и д.

Б а) Јекавски говори. У „Дијалект. карти", стр. 40 и д., ја нисам одвајао јекавске говоре од икавских (зетско-босански говор). То сам чинио због тога што се географски на једном делу територије ти говори не могу одвајати; а ја сам тамо полазио од географскога положаја њихова и карактеристике коју говори према њему добијају. Овде су ми главно језичке црте које тако одвајање не само допуштају, већ безусловно траже. Зато ћу сада овде изнети прво јекавске говоре.

1. *Зетски* или *зетско-сјенички* говор. Под тим називом ја сам на својој карти и у расправи уз њу одвојио све говоре јужнога типа са архаистичним цртама у Боци которској, Црној гори и Новопазарском санџаку. Те су црте у њему врло неједнако распрострте, али по неких (ма то био и само акценат) има у свима.

Најзнатније су црте: полугласник, задржавање *х*, које делимице прелази у *к* и *г*, употреба gen. pl. у значењу loc. pl., ā у part. praet. II masc., старија акцентуација без икаквог повлачења акцента или са

повлачењем са крајњег кратког слога, неразликовање у синт. употреби acc. од loc. Сем ових знатнијих црта има и других незнатнијих. Локалне је говоре овде врло тешко ограничити због тога што се споменуте језичке црте поступно у њима губе и прелазе делимице и на територију херцеговачког говора, а исцрпних, свестраних испитивања још нема.

— Литературу види ниже под херцег. дијалектом.

2. *Херцеговачки дијалекат*. Под тим називом треба разумети јекавски говор са најновијом акцентуацијом. То је црта која несумњиво спаја све јекавске говоре овога типа. Како су у Славонији и Хрватској, а тако исто и међу икавцима у Босни и Херцеговини, јекавци — дошљаци, та се црта (нова акцентуација), која им је данас свима заједничка, морала у њима, релативно, рано развити.

Друга црта која се у њих јавља — то су специјални облици деклинације. Развитак *ма* у plur. (dat. instr. и loc.) и уношење *и* у основу dat. plur. masc. и neutr. (*селом*, *градовом* — селима, градовима). Али према тим цртама они не показују такво јединство као према акцентуацији. Од осталих се јекаваца херцеговачкога типа разликују у томе правцу они представници његови који се находе међу икавцима у Босни и Херцеговини, Далмацији, Хрватској и Славонији. И ако се они и међусобно потпуно не слажу у томе правцу — ипак им је главно обележје да у loc. и inst. немају увек *ма*, већ и старе облике (на *и*, *ѣ(х)*, *ами*, *ах* и сл.); али им је и наст. *ма* познат, у различним говорима у различној мери. Сем тога они имају каткада и *ом* у dat. plur. и gen. plur. без крајњега ā. Јасно се види да у оно време када су они чинили заједницу са источнијим јекавским говорима — најновије црте деклинације нису у њима биле још пот-

пуно развијене или нису биле још потпуно уопштене. Какó се ови говори находе у непосредној близини са икавским говорима који такође знају за архаистичније црте деклинације, питање је врло значајно, које су црте јекавски говори када су дошли у непосредан додир са икавским говорима собом донели, и да ли неке од старијих црта њихових не воде порекло од икаваца. У сваком случају и ови се јекавски говори развијају сада у правцу најновије деклинације.

Како је овај говор заузео врло велике просторије, сасвим је природно што његове и гласовне и друге црте показују извесне разлике. Њихови се географски обими према данашњим испитивањима не могу увек тачно обележити. Има међу њима разлике у изговору ѣ: у источнијим крајевима изговара се у извесним случајевима са два слога *(ријѐка)*, у западнијим (рачунећи ту и Дубровник) као дифтонг *(риека)*, који прелази у најзападнијим и у монофтонг *(рјéка)*, на пр. у неким крајевима Босне, у Лици и другде. Група *тје, дје* (= тѣ, дѣ) даје у већини говора овога типа *ће, ђе* (тако и у зетском говору), али ипак по негде (у Дубровнику и у Босни, по варошима) остаје неизмењена. Сем тих црта биће и других према којима ће се моћи боље окарактерисати цео састав овога дијалекта.

Када се ти говори боље испитају, моћи ће се тачније одредити њихове локалне особине. Тада ће се видети, које место треба одредити различним локалним говорима западне половине према општијим особинама (исп. ā у part. praet., изговор ѣ и др. у личком говору) њиховим исто онако као што се према географскоме положају може лепо одредити место *дубровачком* говору, који показује неке своје осо-

бине у изговору гласова (ā и др.), акцента *(жéна, госпôђа)*, у облицима (употреба *м, ма, ми* код им. жен. рода, *тȍга̄* и сл. обл.), речнику и сл. према осталим говорима херцеговачког типа источне и западне половине.

— *Вук Караџић*, Нар. срп. пословице, Цетиње 1836, стр. XI и д. (Ск. гр. п. сп. III, 3 и д.). — *П. Будмани*, Dubrovački dijalekat (Rad LXV, 155 и д.). — *Ђ. Шурмин*, Osobine današńega sarajevskog govora (Rad CXXI, 186 и д.). — *Т. Брајковић*, Peraški dijalekat. (Извештај гимн. у Котору од 1892/93 г.). — *М. Милас*, Današńi mostarski dijalekat (Rad CLIII, 47 и д.). — *Б. Ластавица*, Korenički govor (Nast. vjesnik XIV, 752 и д.). — *М. Решетар*, Die serbokroatische Betonung südwestlicher Mundarten. Wien 1900. (Schriften der Balkancomm. I). — *М. Решетар*, Der štokavische Dialekt. Wien 1907. (Sriften der Balkankomm. linguist. Abt. VIII) и тамо наведена литерат.. стр. 53 и д. — *А. Белић*. Діалект. карта, 40 и даље. — *Мијо Жуљић*, Danášnji vareški dijalekat („Школски Вјесник“ за 1908. Сарајево).

Б б) Икавски говори. Ако их будемо територијално посматрали, њих је врло тешко одвајати од јекавских говора, јер се обично налазе са њима измешани, и то тако, да су муслимани и католици у главноме икавци, а православни — јекавци. Али ако будемо посматрали значај њихових језичких црта — видећемо да се у многоме разликују од околних јекавских говора и да их треба од њих одвајати.

И сами икавски говори по себи нису једнаки. То је тешкоћа која чини да је немогуће дати једну заједничку карактеристику за све њих.

Они се пружају од модрушко-ријечке жупаније до Бачке. На томе су простору долазили у додир са кајкавским и чакавским дијалектом, херцеговачким говором и шумадиско-сремским. Зато су у њима црте врло неједнаке. Најкарактеристичнији су за

њих дијалекти Босне, Херцеговине и Далмације, за које овде и износим главније особине.

a) *ѣ* прелази у *и*; поред штокавских особина, које находимо у другим говорима, находимо у њима напоредо са тим особинама и чакавске црте, којих има у различним говорима у различној мери: *ђ*=*ј*, *шћ* м. *шт* у шток. говорима, *љ*=*ј*, а после непчан. даје каткада *а*, *м* на крају слога и речи даје *н*, *тј*, *дј* = *тј*, *дј* и др.

b) Облици су већином стари; у колико се иде више на запад у толико су архаичнији. У dat. plur. нема увек а, у gen. plur. нема увек *а*; у inst. plur. *ми* код а-основа и сл., а каткада и у dat. plur. Новији облици са *ма* и др. продиру и у ове говоре и чине, у различним локалним говорима, различне комбинације са старим наставцима.

c) Акцентуација је или готово са свима цртама најстарије штокавске акцентуације (у доњем току Уне, низ Саву до Жупања, Брчкога и др. места) или са старијом акцентуацијом на дугим слоговима и само каткада на кратким (у долини реке Босне, у горњем току Неретве, на запад све до Скопља, Јајца и реке Уне); али код католика икаваца у неретљанској долини има и најновије акцентуације као што је има каткада и код других икаваца.

Од свега овога има доста одступања; има католика и муслимана који су јекавци, а о другим цртама њихова језика и да не говорим.

Као што ће се из IV гл., т. 3 видети овде треба разликовати: један архаистичнији *штокавски говор* који је стајао под утицајем чакавског дијалекта и најновији утицај херцеговачкога дијалекта који се извршио у време сељења његових представника међу икавце после турске навале.

— *Р. Строхал*, Neke dijalektične osobine iz trgovišta Mrkoplja (Nast. Vjesn. XIV, 665 и д., 742 и д.). — *Стјепан Ившић*, Šaptinovačko narječje (Rad 168, 113 и д.). — Исп. лит. на стр. 76.

У почетку овога одељка ја сам изнео како треба разумети дијалекатске односе међу великим дијалекатским групама штокавског наречја: екавском, јекавском и икавском. Из овога прегледа њихових дијалеката могло се видети да се у свакој од ових група могу разликовати говори са старијим и млађим цртама. Млађи говори (шумадиско-сремски, херцеговачки и млађи икавски[1]) показују готово увек заједничке црте које их међусобно везују (новија акцентуација и новији облици деклинације). Под утицајем тих црта створено је неко двојство у штокавским говорима: један њихов део и ако по заменику ѣ-та припада једном дијалекатском центру, по другим цртама припада другом. То је двојство врло карактеристична црта њихова која мора и треба да буде представљена и у њихову груписању. Како то треба учинити и на који начин треба све то објаснити — о томе ћу детаљно говорити на другом месту.

Чакавски дијалекти.

А Екавски говор. Њега сам у својој карти („Діалект. карта", 7) назвао острвско-истарским, али сам доцније одустао од тога назива. Екавски се говор налази на севернодалматинскоме острвљу, на једном делу средњега, на обали од Ријеке до Бакра[2]) и даље (донекле измешан са икавским) и на полуострву Истри. Како је пређашњи назив био сувише широк, узео

[1]) Овај последњи за разлику од старијег икавског који има и старију акцентуацију и старије облике деклинације.

[2]) Колико је она екавска, а колико икавска не зна се поуздано. Испор. Милчетића, Rad CXXI, 103; Лескина Archiv V, 181 и д. Али ми је познато да и у Винодолу поред икавизама има и врло много екавизама.

сам сада, када се хоће географски да обележи овај говор, назив приморскоекавски.

Несумњиво је да су ово и најархаичнији и најчистији чакавски говори. Али је питање које треба новија, исцрпнија испитивања да утврде: које су њихове заједничке црте и у каком одношају стоје њихови локални говори.

Поред општих чакавских особина ни екавизам није црта која их подједнако захвата. И на Крку и Рабу има доста икавизма, а на средњедалматинском острвљу, које се находи према Задру и Шибенику, има га у толико више у колико се више на југ иде: на северном делу Ижуле Гроше има га више него на јужном, а на јужном више него на Зларину[1]) и т.д.

Како стоје црте овога острвља према истарским говорима — не могу рећи.[2]) Али је несумњиво да су се на њему старе особине лепо сачувале.

Чување *л* вокалнога, замена краткога полугласника вокалима *о*, *е*, чување старих облика деклинације у једнини и у множини (т.ј. непознавање у већим размерама утицаја меких основа на тврде и сл.) и сл. Све то показује њихову архаичност.

— *Неманић*, Čakavisch-kroatische Studien I—III (Wien 1883—1885). — *И. Милчетић*, Čakavština Kvarnerskih otoka (Rad CXXI, 92 и д.). — *Р. Строхал*, Osobine dan. riječkog narječja (Rad CXXIV, стр. 139 и д.). — *М. Кушар*, Rapski dijalekat (Rad CXVIII, 1 и д.). — *А. Лескин*, Über den Dialekt der „Narodne pripoviјetke iz hrvatskoga primorja“

---

[1]) J. Аранца, Vorl. Berichte der Balkankomm. (1900) 22.

[2]) Зграбљићев рад „Čakavski dijalekat u Sv. Ivanu i Pavlu te Žminju u Istri“ (Пуљ 1905) — остао ми је непознат.

ges. von Fr. Mikuličić (Arch. V, 181 и д.). — *М. Решетар,* Die Čakavština und deren einstige und jetzige Grenzen (Arch. XIII, 93 и д., 161 и д., 361 и д.). — *Зграблић,* исп. горе.

Б а) Икавски говор. То је чакавски дијалекат у којем м. *ѣ* стоји *и*. Њега има у Хрватској, Далмацији, на средњем (исп. горе) и јужном далматинском острвљу до Ластова и Млета. Ја сам га у »Дијалект. карти« назвао хрватском или хрватско-далматинском; али како се ти називи, а особито онај први, обично употребљавају у другоме смислу — одустао сам и од њега.

У колико је које од острва, која овамо припадају, северније и даље од копна у толико је боље сачувало своје чакавске особине: Хвар их је боље сачувао него Корчула, а Вис боље него остала. Острвски је језик овога дијалекта врло близак чакавскоме говору на копну према њему, у колико се он ту уопште сачувао[1].

Поред икавизма многи говори овога типа показују неке црте које су сличне цртама штокавских говора: полугласник даје увек а, *л* вокално прелази у *у*, у промени именица може се констатовати утицај меких основа на тврде, каткада *ма* у dat. plur. и слично.

Језик Корчуле, Брача, Хвара и Виса има неких гласовних заједничких особина. Али се за сада још не може о груписању локалних икавских чакавских говора рећи ништа поузданије, јер о средњечакавском острвском говору, о чакавском икавском у Далмацији и Хрватској има само незнатних бележака.

[1]) Исп. говор у чланку о *Пољицима* Фр. Иванишевића и његове примедбе о њихову језику (Zbornik za nar. život i običaje južnih Slovena VIII, 183 и д.).

— *М. Кушар,* Lumbaradsko narječje (Nast. Vjesn. III, 323 и д.); Лумбарда је место на југу Корчуле. — *А. Лескин,* Zur kroat. Dialectologie Dalmatiens (Berichte der k. sachs. Gesell. Ph. H. Cl. 1888, III—IV, стр. 203 и д.; у главноме особине *Виса* и *Хвара*). — *М. Милас,* Današńi trpański dijalekat (Rad CIII, стр. 68 и д.; *Трпањ* место на Стонскоме рату). — *J. Аранца,* Vorl. Berichte der Balkan-comm., стр. 17 и даље. — *Rešetar,* Die Čakavština и т. д., в. горе.

Б. бј Јекавски говор (ластовски дијалекат). У Далмацији и на обали према јужном чакав.острвљу, а тако исто и до половине Стонскога рата, — говори се, у главноме, штокавски. Па и прво острво јужно од Корчуле, *Млет* — штокавско је, и то — јекавско. Сасвим је природно што је и острво *Ластово,* које се по положају налази и према *Млету* и *Корчули,* управо између њих, јекавско и што показује и у другим правцима сличност са штокавским говорима. ʌ прелази у њему увек у *е* (Облак, Arch. XVI, 828), има *ђ* (ib. 438; тога има и на Хвару и Вису), новију акцентуацију (ib. 446) и др. Истина, ластовски дијалекат има и по коју црту која га одваја од оближњих данашњих и штокавских и чакавских говора (*л* вок. даје *о*, *ѣ* увек *jê* или *је* према акценту), али ипак његово сродство и у томе правцу са старијом епохом њихова развитка није искључено. Мешавина коју тај говор представља по својим основним цртама ипак је ближа чакавским говорима него штокавским, као што је тачно приметио Облак (ор. с. 447). Овај би се говор могао назвати и приморским јекавским према осталим називима за чакавске говоре код мене.

— *М. Кушар,* Lastovski dijalekat (Nast. Vjesn. I, 319 и д.). — *В. Облак,* Der Dialekt von Lastovo (Arch. XVI, 426 и д.).

Српска или хрватска дијалектологија има много недостатака и много непотпуности; али је и највећа и најосетнија празнина у томе што има врло мало добро описаних чакавских дијалеката на различним местима њихова простирања.

Где се дијалекти о којима говорим данас на српскохрватском земљишту находе и које су њихове границе — одређено је код мене, у колико се то тачно данас уопште може одредити, у „Дијалект. карти“ (исп. и приложену карту) и у „Дијалектима“ (исп. „Увод“ и приложене карте), и у наведеним тамо специјалним расправама. Овде ћу само напоменути да се западна граница штокавскога говора према кајкавском и чакавском може данас и тачније одредити него што се то могло онда када сам ја своју карту радио, у колико је она тачно одређена у овим расправама: *Narječja u današnjoj modruško-riječkoj županiji* (са картом) од Р. Строхала (Nast. vjesnik XIII, 265 и д.); *Der štok. Dialekt* од М. Решетара (43 и д., исп. и карту: Dialektgrenzen in Kroatien-Slavonien) и Beiträge zur serbokroatischen Dialektologie (Archiv XXIX, 305 и даље) од Фрање Фанцева.

III

У овоме ћу одељку изнети само оно што сам у својим делима износио, и како је то Решетар разумео. Нова материјала и нових потврда за своја мишљења ја *овде* нећу давати, већ само оно што је Решетару могло бити познато из мојих дела. Само ће се тако моћи тачно утврдити вредност његових тврђења и његове критике.

1. Основни недостатак Решетарова излагања у томе је што је нетачно изнесена моја подела српскога језика на *основне* дијалекте и дијалекатске *групе*

које су представљене на мојој *карти.* Он прво за њих вели (стр. 8) да су по моме мишљењу: острвско-истарски и хрватски — чакавски диј.; зетско-босански, косовско-ресавски и шумадиско-сремски — штокавски, а призренско-тимочки дијалекат да представља његов старосрбиски. Нетачност је овде још доста мала: по моме груписању призренско-тимочки је говор *штокавски,* а не, као код Решетара, засебан говор према штокавскоме и чакавском. Изгледало би по овоме да ја делим говоре на штокавски и чакавски, као што и јесте (види гл. I) и као што овде и сам Решетар за мене износи, али тако не изгледа по ономе што он говори на стр. 12, добацујући свакако мени: ...„зато ја одељивање не само „централног" (шумадиско-сремског) већ и „косовско-ресавског" као самосталних *основних* (Hauptdialekte) говора српскога језика апсолутно не могу одобрити; ја сам чврстог уверења да сви говори међу кајкавским и чакавским основним говором и „старо-србиским", с друге стране, образују прво један *главни* дијалект — штокавски — ..." Изгледало би, према овоме, да ја то не тврдим; а ја, у ствари, тврдим да су не само они говори које Решетар наводи већ и призренско-тимочки заједнички образовали један говор, *штокавски,* и то показујем неколиким схемама и потврђујем оним што о тим дијалектима говорим (Дијалект. карта, стр. 7—10; Дијалекти, стр. LXXXVIII). Дакле, прво и сам Решетар вели да прва три (управо четири) говора сматрам за штокавске, а затим одмах даље да их не сматрам за такве; јер кад велим да су сви они штокавски, а сви други чакавски, то, по моме мишљењу, једино значи да су то *два* основна говора српскога језика који се у свима огледају. „Сви српски говори носе у себи клице тих двеју

(т. ј. штокавске и чакавске) целина.« (Дијалекти LXXXVIII). Када Решетар вели да то они код мене нису, он у исто време тврди да, по моме мишљењу, они нису ни штокавски ни чакавски! На схемама (Дијалекти карта стр. 7—9) ја износим како су се чакавски и штокавски говори развили у данашње дијалекатске групе. Ту се у три схеме износи да се сви српскохрватски говори своде на *чакавске* и *штокавске*, а у тексту који прати те схеме вели се ово о њима: »Од најранијих времена налазимо да је српски језик (т. ј. српскохрватски) подељен на два основна говора, који се састају негде далеко у прошлости, *чакавски* и *штокавски* (прва епоха њихова развитка)« (стр. 7). Даље се говори о другој, трећој и четвртој епоси *њихова* развитка. Може се неко не слагати са оним што се ту говори о епохама развитка неких говора, особито онај који неће да разуме да су то врло релативни називи који означују само оно што је било пре у језику, а никако заиста неке »епохе«; може се некоме не допадати како се групишу овде говори, али нико *не сме* после овога говорити да ја *не сматрам* да су једни говори српскохрватски штокавски, а други чакавски.

2. Друга тако исто знатна нетачност у Решетара у томе је што је *он прогласио* моје говоре које износи за »основне« (Hauptdialekte) не освртући се нимало шта ја о њима говорим: да ли их називам главним или споредним, и како их ја сводим на главне. Да је бирао најбољи начин да потпуно нетачно изнесе моје мисли, не би га заиста могао боље изабрати!

Ја сам у својој расправи *набројио* говоре онако како су *на мапи* представљени:

1. призренско-тимочки;
2. косовско-ресавски;

3. шумадиско-сремски;
4. зетско-босански;
5. хрватски;
6. острвско-истарски;

и одмах затим додајем да се они овако групишу у групе[1]) (исп. схему стр. 9):

I штокавски
- 1. призренско-тимочки;
- 2. косовско-ресавски;
- 3. шумадиско-сремски;
- 4. зетско-босански;

II чакавски
- 5. хрватски;
- 6. острвско-истарски.

Значи ли то да сви дијалекти (Der štok. Dial. 9) од 1—6 имају исту вредност и да су главни дијалекти српскога језика, као што Решетар то износи? Значи ли то, као што Решетар озбиљно доказује (стр. 10—11), да ја сматрам сремско-шумадиски говор за исто тако „главни" и „основни" српски дијалекат као чакавски? Наравно да Решетар моју *поделу дијалеката* из које се види како ови дијалекти међусобно стоје нигде није у целини навео, и зато је могао моје *ређање* говора према њихову представљању на карти — да изнесе као моју *поделу* по пореклу њихову. А како сам ја на карти износио говоре — то је тачно код мене означено: „На ... дијалекатској карти ја сам хтео да представим *садашње* стање српских дијалеката и зато их делим на групе онако како су се оне *саме образовале* у току времена. *Сасвим је друга ствар, како те групе стоје једна према другој по сличности или разлици својих црта, према*

[1]) Шумадиско-сремски наводим овако, и ако је у схеми његов однošај и према зетско-босанскоме тачније означен. Овде га износим овако зато што се из других места моје књиге јасно види да је његова основа косовско-ресавскога типа (екавска).

историској прошлости својој и начину образовања«.[1]) (Диј. карта 6). Дакле, питање је у томе, да ли су то *засебни* говори. Ако се узме Решетарова карта и његова схема и испореди са овим оно што он тамо говори (стр. 25—28), онда ће се видети да и он и у схеми и на карти даје овим говорима засебно место и још неким другим! Уосталом о томе исп. гл. V, т. 3. А да они нису ни *основни* ни *главни* говори — то сам и ја тврдио и својом схемом тачно показао!

3. Зато Решетар и непрестано доказује да се *шумадиско-сремски* говор представља код мене као неки самосталан дијалекат (стр. 9 — 10); међутим ја га сматрам као поднаречје екавскога говора којему припада и косовско-ресавски говор (исп. Дијал. карту, 10 и ниже гл. IV, т. 2.). За косовско-ресавски говор Решетар патетично узвикује: „зашто га је Белић од обичног штокавског одвојио“[2]) (стр. 11). Ја га не само нисам одвојио од „обичног“ штокавског него код мене и нема „обичног“ и „необичног“ штокавског. Ја сам га, напротив, спојио са шумадиско-сремским који је, ваљада, такође штокавски, и то још „обични.“ Међутим „обични“ штокавски говор (Normal-Štokavisch) изумеће је Решетарово и он (стр. 25—30), заиста, *потпуно одваја косовско-ресавски* говор од тога „обичног“ штокавског, чини супротно ономе што од мене тражи, дакле, управо оно што мени замера (в. гл. V, т. 3).

„Стара деоба Вукова има више основа“... „према другим (главним) дијалектима образују они“ (т. ј. шумадиско-сремски, зетско-херцеговачки и босански, тј.

[1]) Курзив је сада стављен.

[2]) „ако је главна особина косовско-ресавскога говора у чувању старије акцентуације“ ib.

источни, јужни и западни) „само један (главни) дијалекат, штокавски“ (Решетар, стр. 11).

Ово место које је Решетар навео против мене у ствари показује да Решетару није јасна Вукова подела: Вук је као *источни* говор разумео *косовско-ресавски* и *шумадиско-сремски* као што и ја чиним, а не само *шумадиско-сремски* (исп. главу V, т. 3.); а код Вука није било „обичнога“ штокавскога ни у Решетарову смислу нити икако друкчије (исп. ibid.) као што га и код мене нема.

Решетар нигде у својој књизи јасно не вели да ја *косовско-ресавски* говор спајам са *шумадиско-сремским* у једну целину, и ако узгред на једном месту помиње да су екавци долазили по мени „aus dem Gebiete des Resavaer Dialektes“ (стр. 16). Али то није довољно и не даје представу о значају косовско-ресавскога говора за шумадиско-сремски који му ја дајем. Шта више он на једном месту пита: „када се зетско-сјенички говор саставља са јекавско-икавским, зашто се не би могао *косовско-ресавски* говор спојити са осталим екавским говорима у један дијалекат“ (12). Он свакако ту не мисли у данашњи један говор, већ у општију целину — а ја то и чиним. Ево мога текста: ... „*косовски* дијалекат отишао је далеко на север и североисток: он је заузео *Жупу, Левач, Темнић, Мораву, Ресаву* и, несумњиво, и *западније делове*[1]) Србије. Али је ту дошао у судар са јекавским говором, и зато што су његове везе са њим у различним крајевима биле врло блиске, у току времена, а у главноме од XVI—XVIII в., образовао се смешан језик, који се јавља као књижевни и административни језик Краљевине Србије“.... То

[1]) Курзив је сада стављен.

је шумадиско-сремски говор. Одавде се јасно види да је он по основи својој *екавски* (косовско-ресавски) који је могао задржати и црте старијег екавског говора од оног који представља косовско-ресавски говор, и да се само у *новије време* подвргао утицају јекавскога говора. То се још јасније види из целог одељка о томе говору (Дијалект. карта, V гл., стр. 32—40), а нарочито из ових уводних речи: „Разлика је међу овим говором (косовско-ресавским) и целом групом говора шумадискога типа — релативног карактера. *Чак, у ствари, не би се ни смело рећи да су то два засебна дјиалекта* .... Према томе туђи елементи који су ушли у овај говор (косовско-левачки) дали су му знаке засебнога говора само *опет према косовском говору, и само појави других* говора који су му туђи *као косовскоме говору* а који су и њега (т. ј. шумадиско-сремски говор) захватили, могли су да учине вероватном и могућном претпоставку о самосталном јављању неких црта његових, ма да се оне у ствари своде само на *спољашње* утицаје“... Ја га једва одвајам и према његову *данашњем стању* од косовско-ресавскога говора, а Решетар вели да је он код мене *самосталан* говор *као чакавски!*

Ево како је то изнео Решетар: „он (т. j. ја) одваја *средишни*[1]) од *зетско-босанскога*, у главноме, зато што у њему има м. *ѣ* друкчији рефлекс него у зетско-босанском; од Вукова „источнога“ (штокавско-екавскога) дијалекта Белић, због специјалног изговора *ѣ*, ствара један самосталан говор“ (стр. 9—10). То, као што се из горњега види, није тачно. Прво, није истина да ја самосталност овога говора одређујем према зетско-

[1]) Ја називам тај говор *средишним* или *шумадиско-сремским*.

босанскоме; друго, није истина да ја сматрам као јединy карактеристичнy цртy његов екавизам; треће, ја га према горњем екавском говору не сматрам уопште за самосталан говор, већ за један засебан *екавски* говор према *данашњем косовско-ресавском*; четврто, на основу изговора *ѣ* ја спајам оба ова говора и косовско-ресавски и шумадиско-сремски у једну групу *екавских* (или косовских) говора; и пето, Вуков *источни* говор и *шумадиско-сремски* нису исти говори.

Пошто је преко свега овога прешао, он ме пита, зашто нисам и јекавски и икавски говор одвојио засебно. Ја, наравно, говорим о томе и врло специјално (Дијалект. карта, стр. 44 и д.) и показујем да такво дељење не би одговарало мојој основној карактеристици њиховој према другим говорима (исп. горе гл. I и II), и да ми је то према данашњем стању њихових истраживања и њихову данашњем географском положају било немогуће. Ја све ово спомињем нарочито због тога што Решетар сам, спојивши прво шумадиско-сремски говор са јекавским и икавским (херцеговачко-босанским говором) и оделивши га затим, свакако због екавизма (исп. ниже гл. V, т. 3), оставља према њему ипак неодељене (исп. Der štok. Dial. 27 стр. и приложену схему) икавске и јекавске говоре!

4. Решетар се позива на то да ја чакавски дијалекат сматрам као *један* од *Пазина* до *Ластова* (стр. 11). Истина, на стр. 8—9 он говори и о томе како ја чакавске дијалекте делим у „Дијалект. карти“ на две групе и како сам их у „Дијалектима“ спојио у један дијалекат, али је све то, заједно са Решетаровом критиком[1]), тако изнесено да се моја основна

[1]) Критика Решетарова свакако је написана за необавештене читаоце, али их она, на жалост, тачно не обавештава. Прво, и ја сам рекао да у острвско-истарскоме (управо у острвском!) дијалекту има *и* поред *е*, али

мисао, због које ја то све чиним, не види. А ево у чему је она, и ево како то све треба разумети, и колико се све то слаже са оним што је Решетар изнео.

У „Дијалект. карти" (стр. 15) ја сам[2]) са неким колебањем покушао да поделим чакавске говоре према географскоме моменту, према областима, да бих их тако довео у хармонију са другим говорима; али сам се доцније уверио да је данашњи материјал за то недовољан, и *оставио* сам у „Дијалектима" (стр. LXXXVIII) тај дијалекат неподељен, са напоменом: „*Данас су се они* (т. ј. чак. дијалекти) *распали на неколико дијалекатских група које је, због недовољног материјала, тешко одредити*[3])" Значи ли то да сам ја „спојио" чакавске дијалекте у један и да мислим да од *Пазина* (на Истри) до *Ластова* (према Дубровнику) нема ниједне дијалекатске групе? Ако се од невоље, што ти говори нису испитани у довољној мери, не *може* да изврши њихова подела, и призна се да неколико говорних група има, — да ли је то какав аргуменат против онога који то призна, и да ли је то доказ да се, с научне тачке гледишта, тим говорима признаје јединство!

Да бих ипак колико-толико одржао принцип одвајања говора према географском простирању, ја сам их у „Дијалектима" (ibid.) назвао *приморским*, означивши тиме место које заузимају, а не њихово

сам претпоставио да је *и*, што Решетар није навео у својој критици (стр. 9), донесено с копна; а, друго, што се у *Ријеци* находи *е* м. *и*, — то је сасвим природно, јер се она, управо, налази на граници истарскога говора у коме је *ѣ=е!* А да апсолутних граница међу говорима нема — то је бар свакоме познато! Према томе она мојој дефиницији не би сметала! Види о томе горе гл. II.

[2]) ....„ми још једнако не знамо, шта да мислимо о тим говорима, ми још једнако не знамо, како их треба поделити" ... (Дијал. карта, стр. 11).

[3]) Курзив је сада стављен.

унутрашње јединство, које кад хоћу да одредим узимам назив „чакавски“, исто онако као „штокавски“ (исп. о тим говорима гл. I и II) за штокавске говоре.

5. Решетар вели да сам ја претпоставио да су аутохтони земљишта сремско-шумадиског говора *јекавци* (стр. 15) и да су на њих утицали опет јекавци и томе се ишчуђава. У ствари збрка је Решетарова, а не моја. Ево текста (Диј. карта стр. 34):

„Географски положај *јекавскога* говора у Србији данас је такав да није вероватно да је стар: тај дијалекат заузима само велике планине које деле западну и делимице јужну Србију од централне. Претпоставка да становници тих планина *нису никад силазили у околне равнице*[1]) или још нису прешли њихове границе — није вероватна. Много је вероватније претпоставити да их је и ту било, али да нису могли одолети све јачем притиску екавскога говора“ (стр. 34.). Ја мислим да се из овога јасно види да су јекавци *силазили* и у равнице, и да се према томе они не могу назвати аутохтонима у равницама, јер су они ту већ наилазили на *екавце* којима нису могли одолети зато што је њихов притисак бивао све јачи. „Према томе првобитна мешавина тих говора извршила се ту у корист *екавског* говора“.... (ibid.) „Такву хипотезу чини вероватном нарочито то што у том новом говору или сасвим или у већини случајева нема примера са *ије*, *јер су једино то екавски дошљаци и аутохтони осећали као нешто туђе*“. . . .

Решетара је сигурно збунило „екавски дошљаци и аутохтони“ и он је, не размишљајући много, прогласио те *екавске* аутохтоне за јекавце и то све приписао мени! Да је мало ниже прочитао и ово: „*Без*

[1]) Курзив је свугде сада стављан.

сталног, ма и не увек многобројног, ***придолажења колонизатора с југа***, из Левча и јужнијих крајева, не може се ни замислити образовање споменутог говора; па чак ако претпоставимо да је негде и побеђивао јекавски дијалекат, *ипак су га потискивали нови, свежи представници екавскога говора* и уносили у њ *наново* своје *екавске* особине“ — видео би да је било старих и нових екаваца, дакле аутохтона и дошљака, а да су јекавци долазили са планина. „Судећи по остацима који су остали од јекавског утицаја треба претпоставити да се број јекаваца губио у знатноме броју *екаваца*“... (ibid. 35)... И ако се из овога јасно види да је *екаваца* било више но *јекаваца* и да је главна основица овога говора била *екавска*, а не јекавска; и ако се одавде тако исто јасно види да је ту било старинаца *екаваца* и нових дошљака *екаваца*, а да су се јекавци спуштали са планина; и ако је за свакога јасно кад се рече да су јекавци утицали на аутохтоне и да је у резултату добивен екавски говор са неким туђим особинама које су га одвајале од екавских говора, — да то значи да су аутохтони могли бити само екавци; ипак, ако претпоставимо да је све то Решетару било нејасно, он је могао о овоме говору да се тачно обавести из целе V главе (стр. 32 и даље), а нарочито из њена почетка: „*Разлика међу овим говором (т. ј. косовско-ресавским) и целом групом говора шумадиског типа — релативног је карактера. Чак, у ствари, не би се ни могло рећи да су то два засебна* дијалекта. Јер је несумњиво да су дошљаци и досељеници из Старе Србије и јужне Србије, крећући се полако од XV века до данас на север, заузели и Шумадију, а тако исто и Срем, Бачку и Банат, *тако да су у њихову језику не само основне црте косовског говора него и*

особине које су се развиле и у историско време његова развитка, а које се, делимице, и сада развијају. Али у току споменутог времена представници косовског дијалекта долазили су у сталан додир са представницима других дијалеката, а особито јекавског говора, који су овамо долазили из свих крајева српске земље у којима се он употребљавао. Зато туђи елементи који су унесени у овај дијалекат (косовско-левачки) дали су му знаке засебнога говора само опет према косовскоме говору, и само појави других говора који су му непознати као косовском говору а који су га обухватили, могли су учинити могућном и вероватном претпоставку о самосталном јевљању неких његових црта.“ Овде се говори и јасно и одређено. *Екавски (косовски) говор подвргао се утицају јекавског* говора[1]) — то је смисао који избија из сваке речи овога места. Нигде се ни једном речју нити ту нити игде другде у целој тој глави не говори да је основа овога говора јекавска и да је на њу утицао јекавски говор. Па ипак и поред свега горњег — Решетар то тврди за мене! Даље се у своме излагању (стр. 16) Решетар, ма колико то изгледало невероватно, овако поправља: тврди да ја претпостављам да је основа тога говора *јекавска*, а да су *екавци* наметнули *јекавцима* свој екавизам! Међутим ја свугде тврдим, као што се из горњег види, да је *основа* тога говора *екавска*, а да је на њ утицао *јекавско-икавски* говор! Исп. о томе гл. IV, 2.

[1]) Испор. и ово место из гл. IV (Диј. карта, 32); „али како у шумадиско-сремском говору има несумњивих знакова мешавине са јекавским говором (или, уосталом, икавским), на пр. *нисам*, *није*, *старији*, *(г)ди* и сл., а овај његов старији брат (т. ј. косовско-ресавски говор) има само екавске црте, врло је вероватно да су се те црте појавиле у шумадиско-сремском говору под утицајем околних јекавских, а, можда, и икавских говора.“

Према томе Решетар претпоставља нешто чега код мене нема, и изводи из тога консеквенце које се мене, ма да су оне и саме по себи врло сумњиве вредности, овде не тичу; зато ћу се на њима задржати, као на врло карактеристичним[1]) за Решетара, у IV гл.

6. За зетско-босански говор Решетар вели: „И зетско-босански се говор распада по Белићу најпре на два дела, један више „архаистичан"... и други више „прогресиван" који има новију акцентуацију и за који Белић не предлаже засебно име, али који би се по његовој дефиницији могао назвати „босанским"... (стр. 22). У Дијал. карти (10) ја велим: „Јекавски говори који су захватили велики простор на северу и северозападу од свога првобитнога места поделили су се на две говорне групе: једну која је сачувала старије говорне црте, зетско-сјеничку, и другу, *прогресивнију* у томе правцу, *херцеговачку*, прву у мењању старих црта"...

У схеми на стр. 9 ја износим три крака јекавских говора (види ниже стр. 95): *зетски*, *херцеговачки* и *штокавско-икавски*. Када се зна да су зетски и херцеговачки говори *јекавски* — о томе се бар код мене говори нашироко и надугачко (Дијал. карта, стр. 41 и даље) —, када цела група тих говора носи назив *зетско-босанска* или *јекавско-икавска*, када се и то зна — а о томе се такође говори надугачко (исп. ниже) — да је штокавско-*икавски* говор најтипичнији у *Босни*[2]) и да ја све говорне групе називам,

[1]) Врло ми је непријатно што морам овде да обележим као *нетачно* и моје усмено саопштење које Р. наводи на стр. 10. Ја сам рекао да о вокализму банатскох и бачванских говора нисам хтео ништа да саопштим у својој расправи због тога што сам имао прилике да га само код појединаца, на које сам овде у Србији наилазио, констатујем, а никако, како он наводи, да тога има само код појединаца!

[2]) „На тај начин, под тим погодбама, у *Босни* се *створио* и *сачувао* штокавски икавски дијалекат" (Диј. карта 53).

у главноме, почетним и крајњим говором — онда је јасно да *босански* може код мене значити само *икавски*. Одавде је, мислим, разумљиво за сваког да ја новији јекавски говор називам *херцеговачким*,

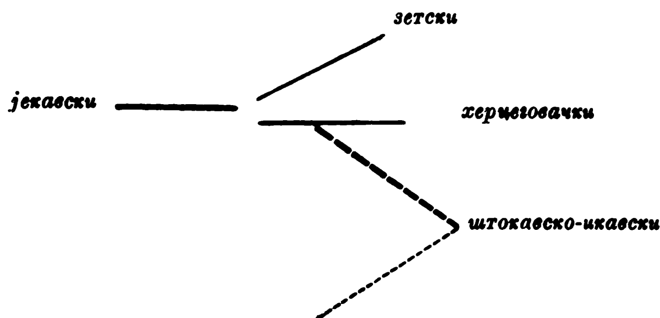

а штокавски икавски — *босанским* у називу *зетско-босански*. Ето како је тачно Решетарово тврђење да би се херцеговачки и босански говори по мени могли заједнички назвати босанским!

Назив „босански" за све штокавске икавске говоре ја нисам хтео зато нарочито да истакнем, што данашњи *штокавски икавски* дијалекат заузима многе покрајине српске и по негде показује и специјалне особине којих нема у „босанском" говору.

7. Још је већа пометња код Решетара тамо где говори о говорима Босне и Херцеговине (стр. 22—23) по моме представљању. Он вели да ја у *дијалекатском смислу делим говоре* Босне и Херцеговине или како он те говоре по „мени" назива, *босанске*, на три дела: *источни* где су сви јекавци, *средњи* где су православни јекавци а остали икавци и *западни* где су и католици и мухамеданци, у главноме, икавци.

То је сасвим нетачно.

Ја велим да у Босни и Херцеговини има јекаваца и икаваца, али да је њихово *географско про-*

стирање врло тешко одредити. Да би се ипак добила слика и о њему, ја наводим да су међу пругама које сам повукао православни јекавци а остали икавци; источно од тако ограниченог простора да су сви јекавци, а западно од њега да су и мухамеданци и католици, *у главноме*, икавци[1]). Мени није ни на ум падало да то може неко прогласити за три говора, *нити сам то ја игде рекао*; већ, напротив. Одмах после таквога одређивања географскога положаја јекаваца и икаваца у Босни и Херцеговини ја износим бројно стање представника различних вероисповести и велим: „Ако нам те цифре и не дају праву слику о положају речених варијаната јекавско-икавскога дијалекта, оне нам ипак дају приближну представу о *бројном стању јекавскога говора* у споменутим земљама и његову односу према *икавскоме* штокавскоме говору“ (стр. 48). Као год што се ту спомињу само два говора, тако се исто, чим се донекле утврдио географски *положај* и одредило *бројно стање* тих говора, вели: „Прво питање које се јавља при испитивању тих говора јесте, у каком међусобном одношају они стоје; *да ли су то* **два** *различна говора или* **два** *варијанта истога говора* (ibid.).“ Нити се ту, нити се игде другде говори о *три* групе тих говора *у дијалекатском* смислу, већ *увек* једино о *две*; а о њима се непрестано говори од 48—56 стр. Дија. карте! Решетар је ипак нашао начина да изнесе да ја говорим о три дијалекатске групе, против тога

---

[1]) Овако ја отпочињем говор о томе: „Према томе *одношај различних вероисповести* према употреби *и* или *je* м. *ѣ* није свугде једнак. Он се огледа особито лепо у ниже ограниченом појасу који захвата део Далмације, већи део Босне и Херцеговине и источну половину Славоније“ (Диј. к. 46 стр.).

полемише и износи да *он* мисли да су ту само *две* групе говорне[1]). Заиста јединствено!

Ово је код мене тако просто и тако јасно да, заиста, не знам, како да објасним *толико* несхватање у Решетара!

8. Решетар (стр. 13) вели да ја *штокавско-икавски* говор сматрам за *чакавски* који је *поштокављен*, и позива се на Диј. карту стр. 49.

То је такође *нетачно*. Прва је нетачност у томе што се Решетар позива на 49 стр. моје књиге где ја полемишем са једним *његовим* мишљењем и изводим консеквенце из *њега*. У ствари, ја о томе говорим на стр. 52—54, а ево шта велим: да је некада било *католика* штокаваца у Босни и Херцеговини који су од околних чакаваца-икаваца примили икавизам; а чакавци су опет примили штокавске особине: „Такви су се католици-*штокавци* налазили, несумњиво, источније од католика — *чакаваца*....“ ....„такви“ су „*штокавци* пришли осталој маси католика и унели су у њихов говор своје штокавске црте, а примили су од њих *икавизам*. На тај се начин, под утицајем тих прилика, и *створио* и *сачувао у Босни штокавски икавски говор*.“ „На основу само тога (т. ј. што икавски говори имају и чакавизама)

---

[1]) Решетар се домишља и разлозима због којих сам ја извршио ту „поделу“ (стр. 22—23) и вели да моја западна пруга управо представља стару границу чакавског икавског говора. Да сам ја то због тога учинио, требало би ту сразмерно да има највише икаваца, а њих, у ствари, има мање него у средњем делу! Али томе се ја нимало не чудим: кад неко тако рђаво чита у редовима као он, он мора још горе читати међу редовима!

У ствари, та „подела“ значи само оно што сам ја изнео: да у ограниченом простору има католика и мухамеданаца у већим масама него у западном делу.

не сме се још тврдити да су основу тих говора чинили чакавски дијалекти...." (стр. 54) „Факат, што је у *икавскоме* говору победио *штокавски* елеменат, показује да је *штокаваца било више него чакаваца*" (ib).

Дакле, оно за што ја изреком велим да се *не сме* тврдити — Решетар износи да ја *тврдим!* Јер је сасвим друга ствар када се каже да су штокавски говори Босне и Херцеговине *стајали под утицајем* чакавских говора и примили од њих икавизам и још по коју црту, а да је било и чакавских говора који су се поштокавили, него кад се рече да су сви штокавски икавски говори постали од поштокављених чакавских говора.

9. Решетар вели (стр. 32) да се према Милићевићу (Кнеж. Србија, стр. 171 и 301) могу констатовати колоније старосрбиске и у шумадиском говору о којима ја ништа не говорим.

И то није тачно, јер ја изреком велим (Диј. карта. стр. 37): „колонизатори су са свих страна нагрнули у Шумадију, а *особито из источне Србије*, тако да је Шумадија изгубила кановачки тип говора као главни." Можда г. Р. није било јасно што то значи; а то значи да се ту говори о представницима призренско-тимочког (или Решетарова „старосрбиског") говора, за које он вели да их ја не спомињем.

10. На стр. 43 Решетар говори као да ја тврдим да у Славонији западно од пруге *Вировитица — Дарувар — Пакрац — Јасеновац* нема штокаваца.

Међутим ја велим (Дијал. карта 45): „Територија на запад и север од означене пруге у општим је цртама кајкавска, *ма да има и целих округа* (т. ј. жупанија) *који су штокавски*. Такав је готово цео

беловарски округ, такав је и *вараждински*[1]), ма да је за оба несумњиво да су првобитно били кајкавски.«

11. На стр. 55 вели Решетар, позивајући се на Дij. карту 28, да ја језик крашованских Срба сматрам за косовско-ресавски.

То место код мене гласи: »ресавски је говор.... прешао и у Банат, *али га ја тамо не бих назвао ресавским*« (»я затрудняюсь назвать его и тамъ ресавскимъ говоромъ«). »Према материјалу који наводи Милетић *тешко је рећи ишта поузданије* о њему; јасно је само толико да је он *српски*. Изгледа да он представља неку *мешавину са другим говорима*. У *акценту* се он *слаже*, у главноме, са *ресавским говором* као што је то приметио и Милетић« (ibid. стр. 29).

Одавде се види колико је тачно оно аподиктично тврђење које Решетар назива мојим, и ако сам ја на својој карти и тај говор обојио истом бојом којом и ресавски.

У ових 11 тачака изнесено је, у главноме, оно што спомиње Решетар из моје »Дијалект. карте« и мојих »Дијалеката« у I одељку своје књиге и против чега он полемише. Колико је то тачно и савесно урађено — читаоци су видели; и мени не остаје ништа друго до да у најмању руку констатујем да се *нико* ко хоће да дозна за *моје мисли* о горњем предмету *не сме ослањати на књигу Решетарову* (Der štok. Dialekt)[2]).

---

[1]) Материјал у Решетарову »Извештају« на који се ја тамо позивам није ми био довољан да на основу њега тачније одредим границе штокавскоме говору у поменутим жупанијама.

[2]) Да до мене због тога нема кривице види се по томе што су други моји критичари, проф. С. М. Кульбакинъ (Русскій Филол. Вѣстникъ, т. LVI, стр. 399 и даље) и проф. Т. Д. Флорински (Критико-библіографическій обзоръ новѣйшихъ трудовъ и изданій по славяновѣдѣнію XV, 1907 г., стр. 2 и даље), правилно схватили моје мисли.

Ако из излагања Решетарова издвојимо споменута места, где он износи потпуно нетачне мисли са којима се и ја никад не бих сложио, а тако исто и сва извођења из њих, која двојином увећавају његову кривицу, онда ћемо видети да се он, у ствари, са мном не слаже, у колико се то може закључити из његова не увек довољно јасног разлагања, у овим тачкама:

1. Он вели да *призренско-тимочки* дијалекат није *штокавски*;

2. Да се *шумадискѣ-сремски* говор није развио под утицајем јекавско-икавскога говора; и

3. Да се *штокавски икавски* говор образовао без утицаја чакавског дијалекта.

Како мислим да се и данашњи материјал противи овоме и да је Решетар, хотећи да исправи мене, отишао са̂м на погрешан пут, задржаћу се на овим питањима у потоњој глави.

IV

1. Решетар признаје да је призренско-тимочки говор српско-хрватски, али не признаје да је *штокавски* (18—20).

По њаговим речима (ibid.) изгледа као да ја тврдим да је *призренско-тимочки* говор чист српски дијалекат, без икаквих страних утицаја. Прво, да утврдим нетачност таквога схватања. За тај дијалекат ја велим да *представља у основи својој српске говоре* (Дијалекти LXXXIV), да је стајао под истим туђим утицајем под којим су стајали и други словенски језици ист. половине Балканског полуострва, да утицаја (на њ) бугарских говора« — није било много; много више — македонских дијалеката« (Дијалекти LXXXV). Такве се мисли код мене непрестано по-

нављају. Свугде где има потребе ја говорим о страном утицају и показујем које су црте таквог утицаја. То чиним и у „Дијалект. карти" и у „Дијалектима." Исп. из прве: „он (т. ј. призренско-тимочки говор) представља у основи српски дијалекат који се, истина, изменио под туђим утицајем, али који још никако није изгубио своје српске особине које се јављају као главне у његову граматичком склопу" (Диј. карта 59).

Сем тога ја допуштам и то, да су и страни утицаји, о којима се овде говори, могли доћи преко македонских дијалеката. За кога су ти дијалекти — бугарски, нека и то назове бугаризмима, јер ја називе „бугарски" и „македонски" не употребљавам у националном смислу, већ у географскодијалектолошком. Ја сам хтео (Дијалект. карта 22—23) само да покажем на који се начин образовала стара основа *призренско-тимочког* говора. Како се она находи у блиским сродничким везама са старим косовским говором, сасвим је природно што сам ја црте којих има подједнако и у бугарском и македонском говору свео на македонски утицај. То би само показивало да су те црте у призренско-тимочкоме говору много старије него његово суседство са бугарским говорима и да су црте страног дијалекта врло брзо продрле у тај српски говор.

Ја сам увек истицао да тек онда када се у њему издвоје *наносне* црте страног утицаја од осталих — остају чисте српске црте.

Јасно је, ја мислим, за свакога да се према тим цртама, и српским и несрпским, мора одређивати положај овога говора према свима другим говорима: и српским и несрпским. Ако су српске црте у њему такве да се према њима не може одредити његово

припадање основним групама српскога језика, дакле ако се призренско-тимочки дијалекат оделио много пре јављања знакова штокавског и чакавског говора од остале масе српских говора, — онда се о њему мора говорити као о засебном српском говору који ће се моћи ставити насупрот целини чакавско-штокавској.

Али према цртама призренско-тимочкога говора ван сваке је сумње да је тај говор до XIII века чинио целину са осталим штокавским говорима (чува се *ћ* и *ђ*, *ъ* у отвор. слогу прелази у *у*, *ж* прелази у *у*, *ѧ* у *е*, nom. pl. fem. код именица има *е* и т. д.). А како је добро познато да су се чакавски говори јавили пре тога времена са својим специјалним цртама — онда је јасно да се о овоме говору, када се говори о њему по српским цртама, мора говорити као о *штокавском*.

Само у случају када би се неки говор могао одређивати као *штокавски* или *чакавски* на основу *произвољно изабраних* њихових *данашњих* црта, и када би се за тај циљ узеле само туђе црте овога говора, онда би се могло „доказати“ да он није ни штокавски ни чакавски, али према њима он не би био ни српски! Према свему овоме јасно је да нема смисла не сматрати га за штокавски.

То исто, посредним путем, показују и несрпске црте. Члан, губљење падежа, употреба *по* у компаративу, губљење инфин. и сл. — све су то црте које су се у историско време развиле у македонским и бугарским говорима, а којих још није било у старословенском. Члан се, уосталом, находи само у тимочкоме говору и могао је бити добивен тамо чак и у XVII — XVIII веку; у јужноморавском се он никад не употребљава. Предлог *на* за означи-

вање зависног падежа тек је поуздано забележен и у бугарским споменицима у XVI веку, и ако се у језику он могао појавити и раније[1]). У седмоградском бугарском говору, који се раније одвојио од остале масе бугарских дијалеката, и нема те особине (ibid.). Међутим данас је та особина општебугарска и општемакедонска.

Ма какве се теорије ми држали о пореклу члана и губљења имен. промене јасно је да њихово нагло ширење пада у историско време њихова развитка на Балкану. Значи да су те црте, ма на коме се месту прво јавиле, далеко прешле границе засебних говора и захватиле све говоре и у Македонији и Бугарској. То свакако не значи да су се сви ти говори толико измешали да су образовали један говор, јер би се томе противиле њихове друге црте, већ то јасно показује да су те црте, због своје унутрашње природе, добиле широку употребу.

Зато су оне и могле тако брзо и тако лако да пређу на територију српских говора која се находила међу македонским и бугарским говорима.

„За време средњебугарске епохе појавио се и онај необично знатни процес, чији свршетак обележава собом почетак новобугарског периода. Ми имамо на уму јављање морфолошкога склопа који данас представља значајан елеменат бугарскога јединства: губљење флексије, употреба постпозитивног члана и образовање нових облика будућег времена. *Ма како била велика практична вредност тих измена*, које су створиле врло блиске друштвене везе, *за одређивање* **првобитне** *сродничке везе словенских говора Балканског полуострва оне не могу бити мерило. Те су про-*

---

[1]) Щепкинъ, Болонская псалтырь. 164 (нота)

мене, како се може мислити, добивене с почетка са *стране: њихово брзо распростирање* налази се у вези са *образовањем* другог бугарског царства и брзим асимилисањем од стране Бугара романских елемената који су се находили јужно од Дунава. *Ја сам гледао да покажем да су у тај процес морфолошких измена били увучени и прави српски говори*[1]), који су се находили дуж бугарске границе“ — вели В. Н. Шчепкин, Саввина книга (Петроград 1899), стр. X—XI, са којим се ја у свему овоме потпуно слажем.

Природа таквих особина, а особито предлога *на* са зависним падежом, види се најбоље из тога, што се оне на чистом српском земљишту гдегод се призренско-тимочки говор састане са другим којим говором необично брзо шире и потискују правилну промену именица. У косовскоме говору, који је иначе сачувао све особине чистих штокавских говора, а који се сучељава са призренским говором, та се црта находи већ у толиким размерама, заједно са употребом и других предлога са истим падежом, да може ускоро једино завладати. У темнићски, ресавски, па чак и севернолевачки дијалекат та црта продире такође са невероватном брзином. То исто вреди и за неке друге црте.

Поред употребе свезе *да* уз глаголе шири се у свима овим говорима конструкција без *да* (са praes. оба глагола). И ако та конструкција и на земљишту призренско-тимочкога говора није истиснула из употребе конструкцију са *да*, ипак је она већ далеко прешла границе његове и може се врло често чути у целоме косовско-ресавском говору.

[1]) Курзив је свугде мој.

Из непосреднога додира са говорима источне и јужне Србије који су изгубили квантитет вокала преноси се такав изговор и у Ресаву, Темнић и другде. Можда се и скраћивање дужине за акцентом на целоме простору косовско-ресавскога говора може објаснити опет тим утицајем. И т.д. и т.д.

Одавде се јасно виде основне особине тих црта: њихова велика експанзивност и без велике мешавине становништва. Довољно је да се те црте у *пограничним, смешаним* говорима одомаће, па да одатле пређу, са необичном брзином, цело земљиште некога говора и постану саставни делови његова језика. Да немају тих особина, зар би се оне, појавивши се релативно у позно време, толико распрострле на Балкану?

Према томе и за призренско-тимочки дијалекат мора се претпоставити да су се на његовим границама у северној Македонији и западној Бугарској образовали мешовити, погранични српско-македонски и српско-бугарски говори из којих су се неке од тих црта почеле брзо ширити заузимајући све већи простор. Отуда је дошло да се те црте, још са неким другим морфолошким цртама, употребљавају у призренско-тимочком говору без *других знакова непосредне, материјалне* мешавине са њима. На тај се начин може објаснити, како су сви ти говори могли да сачувају српски речник, српску фонетику, а у морфологији и синтакси, поред множине црта које их непосредно везују за српски језик, да изгубе неке своје необично важне црте и да их замене туђима.

Наравно да је та мешавина учинила да и српски утицај продре у македонске говоре и неке бугарске, али о томе ја овде не мислим говорити.

Из свега се овога, мислим, јасно види да се о овоме говору *мора* говорити као штокавскоме и да

црте страног утицаја нису такве природе да се на основу њих може говорити о *његову пореклу*. Истина, оне чине да он у извесном правцу стоји даље. и од чакавскога дијалекта према штокавском, али то никако не значи да се њима сме дати већа вредност него многобројним штокавскосрпским цртама које тако јасно показују његов постанак. Јер треба увек имати на уму да у тим говорима, у главноме, нема *специфичних* црта које би их одређивале као македонске или бугарске *по пореклу*.

2. Решетар никако не допушта да се у шумадиско-сремском говору, како ја мислим, огледа утицај јекавско-икавскога говора на екавски (косовско-ресавски у општијем смислу тога назива), већ мисли да су такве црте у њему самостално постале, т. ј. да њега треба доводити у једну групу са херцеговачкобосанским говором и далматинско-хрватским, а да га треба потпуно одвојити од косовско-ресавског говора (стр. 14—17 и 23—28).

Мислио сам да ће и оно неколико напомена које сам узгред дао о овом говору у Дијал. карти (стр. 32 и д.) бити довољно да дâ сваком представу о њему. Нисам намеравао о њему специјално писати: „За крајње решење питања (о њему), наравно, треба више материјала него што ја могу дати у овоме тренутку; и зато нека буду ово претходне напомене које ће имати на уму потоњи испитач ових говора и које ће он потврдити или одбацити када буде тачније испитао те говоре“ (Диј. карта 34).

Решетар је мислио да може то учинити и са мање материјала него што сам ја имао и без икаква специјалног испитивања њихова!

Како је то урадио, видеће се из овога што иде.

Узећу да испитам своју и Решетарову хипотезу са двеју тачака: а) с језичке стране и б) с тачке гледишта насеља оваквих крајева. Јер само у случају ако се тако добивени резултати слажу, моја ће хипотеза бити и вероватна и могућна.

Решетар вели: »Екавски дијалекти не пружају у толико једнолик изговор *ѣ* у колико они имају у двема великим категоријама случајева редовно *и* м. *ѣ*; ја мислим на компаративно *ији (богатији* м. *богатѣји)* и имперфекат *(плетијах* м. * *плетѣјах)*« (стр. 68). Ово даје потпуно нетачну слику о екавским говорима, јер се ове особине износе за све екавске говоре. Међутим то не вреди за њихов *већи* део. Не вреди за *цели косовско-ресавски говор* који има увек место *ѣ*-та *е*, дакле и *еји* у компаративу; и у свима другим случајевима у којима Решетар бележи за екавске говоре *и* он има *е*. Испор. о томе говору: Стојановић, Archiv für sl. Phil. XXV, 212 и д. и код мене, Діалект. карта стр. 31.

Ово није само један нетачно саопштен податак; тиме се чини нешто много горе: даје се целоме екавском говору једна особина која се находи само у једном његову делу, и то ономе који се находи у непосредној близини јекавско-икавскога говора од којега је могао и добити.

Нетачан суд о косовско-ресавскоме говору и учинио је да Решетару остану нејасне црте шумадиско-сремскога говора. Јер када се зна да велики део екавских говора има чист екавизам, а један део њихов који се находи у непосредној близини јекавско-икавског дијалекта — по неке икавске и јекавске црте које се гласовним путем, као што ћемо видети, не могу објаснити, — мислим да би и Решетару било јасно да се своде на његове утицаје.

О шумадиско-сремском говору ево шта вели Решетар: ...„централни“ је говор екавско поднаречје штокавскога дијалекта у којем изузетно, као и у суседном јекавском дијалекту, каткада м. *ѣ* стоји *и*; ја скрушено признајем да узрок тих изузетака не знам, ма да бих се могао позвати, због наставка за компаратив *ији*, на *ј* које стоји иза *ѣ*, због *гњиздо*, на умекшано *њ* испред *ѣ*, због *гди*. на тако обичну везу *гдѣ је*, где, дакле, *ѣ* стоји испред *ј* и, као обично пред тим гласом, прелази у *и*“ (стр. 17). Такво објашњење, са малим модификацијама, износи Решетар и на стр. 68.

Да оставимо за сада неодређене називе „екавско поднаречје“ штокавскога говора, јер и ја сматрам и тај говор и косовско-ресавски за поднаречја екавскога говора, а Решетар га, у ствари, у својој подели доводи у блиску везу са јекавско-икавским говором, а одваја од екавскога (косовско-ресавског) говора; да се задржимо на осталим тврђењима његовим.

Прво тврђење, да постоји паралелизам међу овим говором и „суседним јекавским“ у мењању *ѣ* — није тачно. *ѣ* се у јекавском говору мења у *и* увек испред *ј* (сем случајева где је то нарушено под утицајем аналогије), међутим у шумадиско-сремском говору оно се мења само у једном случају, и то у компаративном наставку *ији* = *ѣји*. Свугде другде где се *ѣ* испред *ј* не находи у тој катагорији, што Решетар никако не наводи, оно се не мења: *сејати*, *смејати се*, *вејати*, *смеју*, *разумеју*, *присиеју* и др. изведеним од њих. Додуше Решетар наводи и другу категорију (на стр. 68): поред компаратива и имперфекат *плетија*(х) и сл., али се последња категорија у овом говору не употребљава. У јекавском се ди-

јалекту, дакле, *ѣ* претвара пред *ј* увек у *и*, — овде пак само у једној категорији или, највише, у две[1]. Мислио сам да ће за свакога бити јасно да ово овде и није и не може бити гласовни појав шумадиско-сремскога говора. Не може бити због тога што би се од таквог појава у најмању руку очекивало да ће се јавити у оним случајевима, ако га специјалне прилике не спрече, где се находи под истим условима. Али како тога нема, ја се нисам задовољио тиме да речем да не знам његова разлога, већ сам покушао да га објасним приликама које су ми биле познате о томе говору. Мени је било познато да у шумадиско-сремском говору има икавско-јекавских облика и сем оних које Решетар наводи; да у крајевима око Дрине и даље према Колубари има јаких остатака од икавских облика (исп. моју оцену Хиртове расправе, Archiv XXVIII, 125 и д.); да у Срему, Бачкој и Банату има такође таквих облика, а сем свега тога да нас и неки други услови упућују на блиске везе ових говора и јекавско-икавскога дијалекта исто онако као што нам то показује и насеље тога говора (бар колико се оно може утврдити за Србију); — зато сам дошао до закључка да се те особине могу једино објаснити утицајем јекавско-икавскога дијалекта којим је овај говор окружен. Он је те црте могао подједнако добити и од икавског и од јекавског говора, јер и у једном и другом *ѣј* даје *иј*. Уосталом мени је то било толико јасно из гласовне природе овога појава да нисам ни сматрао да је потребно да износим све побуде због којих сам ја онако на њ гледао. Јер кад се у осталим екавским говорима који су мало даље од јекавско-икавског

[1]) Као трећа категорија могао би се узети облик *није;* али је за њ могуће и друкчије објашњење; то исто вреди и за *-ити*, *-ио*, *-ила* и т. д. код глагола на *ѣти*.

дијалекта не находе таква одступања, а у овом говору који је у непосредној близини њиховој — находе, а не могу се у њему гласовним путем објаснити — јасно је којим су путем добивена.

Међутим овај толико јасан и разумљив закључак побудио је Решетара да ми добаци „прекор“ да сам ја присталица чврстих закона у језику и да сам само због тога и изнео такву претпоставку; за себе пак вели да је мишљења да су то *„изузеци“* који *потврђују* „правило“ (стр. 15) и сл. Мени пак и ова тврђења Решетарова, а још много више његова објашњења гласовних појава у овој књизи, јасно сведоче само о томе да се ту још никако не примењују ни основни принципи данашње лингвистике. Јер ако се и може разумети неки пут реакција у мишљењу према сувише слободној примени принципа новије науке, овака тумачења показују да се још и до најелементарније и најуже примене њихове није дошло! Ако се нећемо држати принципа да се гласовни појави под истим приликама у исто време слично развијају — онда не знам шта би и остало од данашњег схватања гласовних закона! Ако је Решетару нешто у српском језику нејасно, и ако он то не може објаснити, то још не значи да је заиста нејасно и да се уопште не може објаснити; а најмање то значи да се због тога принципи језички, који за сада стоје на чврстим основима, морају мењати. Јер да би се толико значајни принципи једне науке морали мењати, требало би да је оно на основу чега би се то извршило, у најмању руку, ономе који хоће да врши реформу — јасно! Међутим Решетар скрушено признаје да му је тај појав нејасан!

И *друго* тврђење Решетарово, да се *и* на сличан начин може објаснити и у другим случајевима, није

тачно. Исто онако као што у првом случају није споменуо категорије, које су му морале бити познате, у којима *ђ* не прелази у *и* испред *j*, исто тако не спомиње овде и друге случајеве који се тако како он хоће не могу објаснити. На стр. 68 додаје још *сйкира*, али и то није све. Испор. на пр. код Вука: „Тако се по сјевернијем крајевима (у Сријему, Бачкој и Банату) увукло много... изговора из западњег нарјечија у источно, на пр. *нисам, гди, овди, свагди*... у Бачкој може се чути и: *прид* кућом, *прико* Дунава, *ники* (мјесто *неки*), *николико* (м. неколико)... У гдје којим пак ријечима тако се помијешало *е* и *и*, да се не зна, кад које ваља казати, ни ондје, гдје је у значењу велика разлика, н. пр. *пребити* и *прибити, превести* и *привести, премети* и *приметн* итд. (1839 г. Ск. гр. пол. сп. III 37—38). Таких црта има не само у Бачкој, Банату и Срему, већ су икавски облици растурени и по осталим деловима шумадиско-сремскога говора у Србији, о азбуковачком и другим крајевима где се они у великој количини находе (исп. op. cit.) — да и не говорим. Облици *колеба, левада* и сл. у с. з. Србији јасно показују да су могли постати само тамо где су се икавске форме напоредо употребљавале са екавским. „У источном наречју по колубарским селима чуће се: *Биоград, сикира, дивојка, дӥјете*; затим и ове речи: *облегација* (м. облигација), *презнаница* (м. признаница), *premeдба* (м. примедба), *пререз* (м. прирез), *препада* (м. припада) итд.“ Љ. Павловић, Колубара и Подгорина Етн. зб. Срп. краљ. акад. VIII, 512. Икавских облика и других сличних особина има још у већој мери у западним говорима шумадиско-сремскога типа у Србији; или на пр. у Срему се поред горњих облика може чути: *дӥјете* (voc.), *сасвијем, сијати* и сл. У Мачви

и Поцерини могу се чути још и ови облици: *езести* (м. изести), *езгорети* (м. изгорети), *врешти* (м. врішти) и сл. Сви ти облици, заједно са *гњиздо* и многим другим јасно показују да и дан данашњи у различним крајевима шумадиско-сремскога говора има јекавско-икавских остатака у неједнакој мери или таквих црта које јасно показују да их је ту било. Када се буде имало на уму да је јекавско-икавски говор у непосредној близини екавског дијалекта од најстаријих времена, онда се може разумети како је наставак *ији* могао да добије у њему широку употребу. Исто онако као што су неке црте икавскога говора, због непосреднога додира са екавским, у новије време добиле широку употребу у њему, тако је, можда, раније било и са горњом цртом (ији) која може бити и икавска и јекавска. Ако је посматрамо с језичке тачке гледишта, видимо да се она *не може никако* објаснити гласовним путем; упознавши се пак са приликама осталих икавско-јекавских црта у шумадиско-сремском диј• видели смо да је она могла бити добивена од тог дијалекта. Али се тиме не одређује ни у колико, када је та црта добивена, већ само начин на који је она добивена. У сваком је случају то један од *најстаријих знакова утицаја јекавско-икавског* говора на шумадиско-сремски (исп. ниже) и његова велика распрострањеност може се објаснити колико старином толико и тиме што је то формална црта која се, када се једном прими, врло лако и врло брзо после шири. У детаљнија питања о томе ја се нећу упуштати већ и због тога што и данашње дијалектске прилике шумадиско-сремскога говора, а тако исто и врло сложена прошлост његова, — нису испитани.

Из овога се види и то, да се сем прелаза ѣ у *и* испред *ј* тако исто и други примери у којима ѣ

прелази у *и* без и те једине погодбе (т.ј. што се не находе испред *ј*) могу објаснити једино као утицај јекавско-икавског говора.

Сем ових гласовних особина имају ови говори и других о којима ја овде нећу говорити због тога што се њима ни у колико не одређује њихов однос према околним говорима, а не због тога што их нема, како вели Решетар.

Сем облика за које се може рећи, са већом или мањом поузданошћу, да су јекавско-икавски овај говор има и својих црта које јасно одређују његово место и према јекавско-икавском и екавском косовском говору. То су црте за које се може рећи према нашем старом језику да их је имао и онај екавски говор из којега се развио и косовско-ресавски и шумадиско-сремски, па их је први изменио а други задржао неизмењене или обрнуто.

На пр. у dat. sing. fem. код именица на а има косовско-ресавски говор увек *е* (ē), а овај говор *и* *водē* к. р., *води* ш. ср.); то *и* није постало од *ѣ* на срп. земљишту, већ је то настанак т. зв. меких основа (женѣ: доуши) који се и у зетско-босанском говору находи (да је од *ѣ* постало у з. б. говору имали бисмо *је*). Одавде се види да је косовско-ресавски говор овде уопштио један облик, а шумадиско-сремски други.

Или на пр. у придева смо имали у стар. јез. наставак *и* (= стар. ы, и) у наставцима *их*, *им* и сл., у заменица пак *ѣ* које је у меких основа гласило као *и*; дакле у заменица смо имали два наставка: *их*:*ѣх*, *им*:*ѣм* и сл. Заменички наставак *ѣх*, *ѣм* и сл. косовско-ресавски је дијалекат уопштио не само за све заменичке основе (дакле и тврде и меке), већ и за све придевске; шумадиско-сремски је говор за-

држао стари придевски наставак и према њему уопштио и за све заменице наставак меких основа (*и*), а зетско-босански је говор у неким крајевима почео подједнако да употребљава и за придеве и за заменице оба наставка. Дакле, и у овоме је правцу шумадиско-сремски говор сачувао старину.

У својој граматици уз Српски рјечник Вук вели за основе жен. рода на *а*: „И код овије се имена у Сриjему и (особито) у Бачкој може изоставити *ма* у сказ. млож. и пошљедње а добије мало дужи глас, н. пр. *ỳ новинâ, по лѝвадâ, нà кућâ* ит.д.“ (Ск. гр. п. сп. II 43, нап. исп. т. 1). Још је раније за Срем, Банат и Бачку констатовао поред таквих облика и сличне облике у именица мушког и средњег рода. У својој писменици од 1814 год. (Ск. гр. п. сп. I, 25) он наводи да у instrum. и loc. plur. имају именице мушкога и средњег рода: са *орлови, по путови, сели, коли* и сл., исто онако као што имају имен. жен. рода: по шума, по гора, али да то последње не ваља. Говорећи 1826 год. (Ск. гр. п. сп. II, 270) о разликама између српскога језика и словенскога он напомиње да у неким говорима има у loc. pl. *и* које је дуго[1]). Према томе имамо потпун паралелизам међу горњим облицима женскога рода и овим: ỳ *новинā* и сл. и нà *селū* и сл. Познато је да се у овим крајевима[2]) сачувала дужина у положају за старим акцентом на наставку множине *ама*, *има*, па је према томе и овде дуги вокал стар[3]).

[1]) „Што се кашто по ђекојим мјестима изоставља *ма*, па се свршује на *и*, то може бити да је негда остало од словенскога *ѣхъ*; но ту данас у српскоме језику нема ни најмањега спомена од *х*, него се и мало продужује“.

[2]) Не само у Новом саду као што бележи Решетар, Die serbokraatische Betonung südvestlicher Mundarten, 33--34.

[3]) Истина Решетар (Der štok. Dialekt, стр. 89, nota) полемише са Шахматовом и Лескином, али без разлога. Он се позива на образовање

Сви су ти облици били и старог екав. говора[1]. И најзнатније је у овоме свему што шумадиско-сремски говори у Србији немају више тих облика, већ и они, као и говори који их окружавају, имају *ма* у тим падежима. Познато је да косовско-ресавски говор има у инстр. пл. *ма* као и зетски и херцеговачки (тај наст. и горњи говори имају у instr. pl. именица женскога рода), тако да су речени говори тај наставак могли добити, мешајући се и с једним и другим; али како настав. *ма* у locat. има опет херцеговачки говор, који се находи у њиховој непосредној близини, вероватно је да се он отуда и почео ширити и заузимати све веће просторе. Како се та црта у loc. plur. релативно позно јавила и у самом херцеговачком говору, јасно је, зашто она није заузела сав простор шумадиско-сремског дијалекта, исто онако као што није заузела ни сав терен херцеговачкога говора (на пр. Лику); а данашње географско место те црте у јекавскоме говору — она се находи баш у ономе делу херцеговачког диј. који је у непосредном

нове дужине у прчањском говору за старим акцентом (на пр. *вѐсе̄ла* и сл.), али то је појав локалан, а чување горње дужине заузима врло велики број дијалеката којима је непознато онако дуљење као у Прчању. Решетар је и сам дао и у овој својој књизи доказа за то, али их није довео у везу као што треба. Он вели да у locat. plur. код имен. муш. и средњег рода може *ѣ* гласити као *ије: на колије, по селије, на вратије;* чак и у инструменталу га находи: *са синовије* и сл. — све у Босни и Херцеговини. У Босни код икаваца он бележи и ф. са *и* м. *ѣ,* али са *и* кратким; међутим ја сам у крају око *Бање Луке* забележио од мухамеданаца и: *ỳ сели̑, нȁ врāти̑* и сл. А форме са *ије* забележио сам и у *Лици* (испор. и Б. Ластавице опис кореничког говора, Nast. vjesn. XIV, стр. 758). За ово *ије* ван сваке сумње и Решетар не мисли да је ново, јер да је било прво кратко па продужено, гласило би *jē*. А кад је у таком положају ѣ могло сачувати своју стару дужину, зашто га није могло сачувати и *а* и *и?* У осталом Мезинг је *āма* констатовао тачно у говору села Жаркова у близини Београда (Die Hauptformen des Serbisch — chorwatischen Accents, стр. 79): *нòгама,* али *слäва̑ма* и сл. Када се сви српски говори испитају, видеће се да свега тога има још много више.

[1]) По себи се разуме да је *и* у *сели̑* (loc. pl.) добивено од меких основа.

суседству шумадиско-сремскога говора — тако исто несумњиво показује могућност њена утицаја на шумадиско-сремски говор.

Према тој црти наст. *ији* био је у толико повољнијим приликама, прво, што је по времену јављања он много старији од тога наставка и, друго, што се он подједнако развио и у јекавским и икавским говорима, па је према томе могао лакше, долазећи са двеју страна, да продре тако дубоко и у овај говор.

У источном делу ових говора има наравно утицаја данашњег косовско-ресавског говора. „У Шумадији се често у говору изоставља *с* у полупрошавшем и у скоропрошавшем времену у првом лицу млож. броја, н. пр. *кўпаљāмо, jѐдāмо, йдāмо, нд̏шāмо, до̏ђомо, идомо, нд̏симо, кў̏пимо* итд.“ (Вук у додатку својој грамат. уз Срп. рјечник, Ск. гр. п. сп. II, 86). Познато је да је такав наставак основна особина косовско-ресавскога говора која је из њега и дошла у овај дијалекат.

За све ово могло би се навести још примера; али ја мислим да се и из овога могло видети, како је неосновано и погрешно одбијати утицај јекавско-икавскога говора на шумадиско-сремски.

Како акценатске прилике шумадиско-сремскога говора нису још испитане како треба, не може се ништа о њима рећи потпуно поуздано. Уопште узевши шумадиско-сремски акценат се разликује од акцента косовско-ресавскога говора у томе, што је увек превучен, што има четири различна акцента, као и суседни јекавски го̀вор, а не само три акцента као косовско-ресавски. Како косовско-ресавски говор повлачи акценат увек с крајњих кратких (и отворених и затворених) слогова на претпоследњи слог, то је разлика међу њима, и према

месту акцента, доста велика. Ако додам још да се ̏ са крајњег слога преноси у косовско-ресавском говору опет као ̏, а не као ̀, онда је јасно да се акцентуација шумадиско-сремскога говора не може извести из савремене акцентуације косовско-ресавске. Али то не значи да би нас та околност, сама по себи, упућивала на то да тражимо порекло његовој акцентуацији у јекавском говору. Она би могла само показивати да су се и косовско-ресавска акцентуација и шумадиско-сремска могле развити из једне, заједничке, старије акцентуације, у којој још није било ни толико карактеристичног, косовско-ресавског померања акцента с крајњега краткога слога. Јер кад се могу у Црној гори находити у непосредној близини говори са старијом акцентуацијом и најновијом, зашто то не би могло бити и код горњих говора?

Само зато што се може констатовати утицај јекавскога говора и у гласова и облика, што је становништво шумадиско-сремскога говора примило врло много у се представника јекавскога говора, што ниједан други екавски говор не зна за најновију акцентуацију, а она се јавља у херцеговачком говору све до Лике и Крбаве, — мислим да је она подстакнута утицајем јекавскога говора. Не треба никога да буни што је она тако далеко отишла и заузела сав терен овог говора: акценат је језичка црта која се у таквим приликама лако генералише и далеко простире. Да је то, заиста, и могућно и вероватно — показују нам и икавски говори у Босни и Херцеговини, о којима Решетар погрешно суди (Die serbokroat. Betonung, стр. 12 и даље). Приближавање њихово, у различним крајевима у различном степену, новијој херцеговачкој акцентуацији, не показује, како он мисли, раније ступњеве кроз које је прошла и најновија хер-

цеговачка акцентуација, већ показује вероватно степен утицаја на њих најновије акцентуације православних који су свугде јако измешани са њима (исп. ниже стр. 136—7).

Још је оправдано питање, да ли се под слојем данашње шумадиско-сремске акцентуације може пронаћи старија акцентуација шумадиско-сремскога говора; да ли се она, ма у чему, огледа у данашњој новијој акцентуацији њиховој. Како нам је у томе правцу данашњи материјал недовољно познат, и како за сада нема тананијих посматрања, на основу којих би се могло говорити о томе у већем обиму, ја се овде у то нећу упуштати, и ако би се по нешто о томе могло већ и данас рећи.

Све црте које су горе изнесене нису за нас подједнако значајне. Јер због тога што су се непрестано вршила нова мешања у овим говорима са представницима херцеговачког и босанског (икавског) говора — задржавали су се у њима врло неједнаки остаци. Али је једно поуздано: да су први утицаји херцеговачкога говора релативно стари, старији свакако од велике сеобе крајем XVII в., која је опет могла омогућити много нових утицаја. Ако претпоставимо да се и новија акцентуација тако рано развила, онда ћемо у облицима компаратива, неким икавизмима и акцентуацији имати њене најстарије знаке. Испор. на пр. с језичке стране Протокол српске православне цркве и општине у Коморану од 1659 год. (Гласник 67, 243—252)[1]) у којима ће се неке од тих црта већ наћи. Те су се црте образовале у ономе делу шумадиско-сремскога говора од којега је доцније по-

[1]) Овамо би могли доћи и записи бр. 418 од 1514 г., бр. 454 од 1526 г., бр. 504 око 1540, бр. 654 од 1566 у којима има по нека таква црта; али они нису потпуно поуздани (Стари српски записи и натписи Љ. Стојановића, књ. I).

стао данашњи шумадиско-сремски говор. Образовањем српског насеља у Потисју и Поморишју, особито од краја XV и поч. XVI века тај је говор протегнут врло јако на север. У временима образовања Војничке границе која је обухватала део Срема, Бачке и Баната и великих сеоба крајем XVII века и у првој половини XVIII број његових представника знатно је порастао, јер је ново становништво у знатној количини придошло из најразноврснијих крајева[1]). Месни говор тих досељеника губио се у већ образованом језику тамошњег становништва и лако га модификовао. Те су модификације утицајем црта месних говора или уклањане или су добијале у току времена право грађанства. Да наведем један пример таквога утицаја. Језик Гаврила Стевановића из Шајкашке, писца прве половине XVIII века, носи у себи све знаке тамошњега народног језика. Он и сам вели: „Просто вам ово говорим вашим срБскым юзыком а не по книжкы съкривено“ (Примери Ст. Новаковића III изд., 184 стр.). У његову језику находимо на пр.: с отым (Кат. рук. и ст. штамп. књига. Збирка Краљ. ак. наука, саст. Љ. Стојановић, стр. 127; Гласник 34, стр. 160; Гл. 67, 378[1], те с отога (Кат. 156), с возари (Кат. 125), над празданицы (Кат. 134), по сокацы (Прим. 193), на добры коны (Гл. 34, 158), живила

[1]) Како је било разноврсно то становништво може се делимице видети из пописа будимских Срба од 1710 и 1720 год. (Г. Витковић, Гласник II реда, књ. 3, стр. 292 и даље). Поред имена досељеника у Будиму стоји врло често у одељку „грчанскаго закона“ и „пивонерн грчанскаго закона“ и одакле је ко дошао. Највише таквих досељеника има из Зете (15), Пећи (11), са Косова (9), из Ужица (8), Пожеге (7), Смедерева (7), са Мораче (6), из Призрена (6), Крушевца (6), Травника (5), Пожаревца (5), Пријепоља (4), Зворника (4), Београда (4), Параћина (4) и из многих других места. Већ и горња места из којих је највећи број досељеника јасно показују који су крајеви српске земље учествовали у сеоби било непосредно, у оно време када се она вршила, било под њеним утицајем и доцније.

(Гл. 34, 166); *лѣтила* (ib. 170). Нарочито су интересантни облици који потврђују Вуково бележење неких облика у овим крајевима: у светы книгаа Кат. 97), по црквaa (Кат. 131), ѡ нашіи дȣшаа (Кат. 135), ȣ многіи водаа (Кат. 164), у великы царскы полатаа (Кат. 158), ȣ говеђіи ѫслаа (Кат. 158) и мн. др. Тај писац, који је иначе одличан екавац, употребљава у своме језику много више јекавизама и икавизама него што тога данас има у шумадиско-сремскоме говору. На пр. *свѥтовигѥни каменъ* (Гл. 67, 382), *с преподобныем* (Кат. 85), *то ето свїием прознано* Кат. 98), *дїете* у nom. и voc. употребљава се увек тако (Кат. 160, 168; Гласн. 34, 160; Гл. 67, 378, 379, 380 и мн. др.). Особито има доста примера где је *ђ* пред *ј*: *біаше* (Кат. 84, 88, 91, 93, 95—6, 98 и др.; Гл. 34, 157, 160 и др.; Гл. 67, 383, 388 и др.), *біѫхȣ* (Гл. 34, 160, 164); *засмію се* (Прим. 196), *зашто се сміете* (Прим. 197), *сміюћи се* (Прим. 197), *развіе* вражы вѣтаръ све широмъ (Гл. 67, 386), па вѣтар' кѥ се *развіати* (Прим. 199), где се не *сіе* дȣхов'наа п'шеница (Прим. 199) и др. Исп. и: *два сти ли кораклѫ* (Кат. 187), *ва віик* (Прим. 193), *сміимо* (смемо) (Прим. 193, 195), *біхȣ* (беху) (Гл. 34, 168) и др.

Одавде се види да су овакви примери, ако су у то време и постајали језичким особинама месних дијалеката и ако у овом случају не представљају само језичке црте Стевановићеве, бивали истискивани утицајем околних говора. Али је по нешто и остајало! Мени је познато, као што сам горе навео, да се у Срему и данас говори *дӥјете* у voc.

Икавизама и јекавизама има и у актима тамошњег будимскога и пештанскога архива још више[1].

[1]) Само се тај материјал тиче малога броја места и није увек критички издан. Исп. Г. Витковића, Споменици из буд. и пешт. архива. Гласник II реда, 3—6 књ.

Одавде се види да јекавско-икавски утицаји, који су се појавили врло рано у овим говорима, нису ни доцније престајали. Колико су они у извесна времена могли бити јаки, показује та околност, што су од XVII века па до краја XIX, колонизатори у ономе делу штокавскога говора који се находи у Србији из јекавско-икавских крајева чинили преко 50% свега досељеног становништва. То је учинило да се у томе крају распростре *ма* у instrum. и loc. plur. које је у то време било већ уопштено у херцеговачком говору.

И тако нас цео развитак овог говора упућује да у споменутим цртама видимо заиста утицаје јекавско-икавских дијалеката.

Детаљнијим испитивањем наших старих споменика моћи се то и тачније утврдити, а тако исто и време јављања неких црта које су доцније образовале основне особине шумадиског говора. Али се та питања не могу с успехом дотле решити доклегод се сви месни говори и шумадискога и сремскога типа добро не испитају.

Ја бих се за насеље поменутих крајева у Србији могао позвати опет на Вука (1821 г. Ск. гр. пол. сп. II 134): „Какогођ што се у Сријему ријетко може наћи који човек, кога се ђед или прађед није доселио из Србије, тако се у Србији ријетко може који наћи, кога се стари нијесу доселили из Ерцеговине“, али би се могло рећи да је овај његов суд одвећ опште природе и да би се могао тицати у Србији, на првом месту, оних места где се говори херцеговачким наречјем. У ствари је тај Вуков суд потпуно тачан у колико се тиче нових колониста и постепеног померања становништва; то ће нам показати и оно што данас знамо о колонизацији поменутих крајева.

Ево шта вели проф. Цвијић о саставу становништва Шумадије, ваљевскога и подринског краја. „Као да ни

у једном од... крајева Србије нема толико новог становништва, које није старије од 100—150 година, колико у Шумадији. Истина и овде има у селима старинаца и таквих породица, чије порекло не знамо... Али главну масу шумадиског становништва чине досељеници из области старе Рашке, нарочито од Сјенице, Нове вароши, Новог пазара, Бијелог поља, Пријепоља, Берана и Колашина; изгледа да су међу овима најмногобројнији Сјеничани"... Антропогеогр. проблеми Балкан. пол. CLXXXI—II (Насеља књ. I). И остали су досељеници махом из јекавских крајева, јер тек на треће место долазе досељеници са Косова и из Метохије (ib.).

„У ваљевском и подринском крају, који је на западу од Шумадије, становништво је у многоме друкчије него у Шумадији: *на место шумадиских Сјеничана, овде ступају Херцеговци и Бошњаци*, нарочито Херцеговци и чине главни део досељеника. Истина и овде има Сјеничана, затим Ужичана, који са својих планинских крајева слазе у Поцерину, села око лозничкога поља и у Мачву"... „Несумњиво је да у њој има *више старинаца* но у Шумадији и Старом Влаху; мени се чини да их има доста нарочито у Јадру. И досељеници су махом *старији*, но они у Шумадији и Старом Влаху, нарочито су стари херцеговачки досељеници, који ће чинити преко половине од свега досељеног становништва" (ib. CLXXXV-VI). Ове опште погледе Цвијићеве, који се потпуно слажу са оним на што нас упућује језички материјал ових крајева, потпуно потврђују и специјална истраживања. Узмимо на пр. Колубару и Подгорину, од којих прва припада шумадиско-сремском говору. По испитивањима Љуб. Павловића *(Колубара и Подгорина,* Насеља српских земаља IV, 345 и д.) на 1152 породице у обе области има старих породица свега 78, за које се не зна одакле су дошле. 78 таквих породица имају 1203 дома, а 1074 нове породице имају 8.150 домова. За нас је веома знатно из којих су крајева досељенички домови и када су досељени. По Павловићевим подацима (op. cit. 484 — 485) њихов проценатски однос овако стоји:

Стари Влах . . . . 15·55%
Ужички округ . . . . . . 17·87%

Полимље	13·96%
Колашин	1·95%
Црна гора	10·72%
Никшић и Жупа	4·90%
Дробњак	3·63%
Херцеговина с Далмацијом	2·88%
Осат (у Босни)	8·88%
Босна (сем Осата)	2·05%
Руднички округ	2·51%
Подриње	6·98%
Мачва	1·86%
Београдски окр.	0·93%
Остала Србија	2·28%
Срем	1·49%
Стара Србија	3·81%
Маћедонија	0·65%
Из непозн. крајева	0·37%

Према томе бисмо имали преко 80% досељеника из области јужнога говора.

Од овога укупнога броја досељеника у XVII в. и раније доселило се 22·62%; у XVIII в. — 24,12%, а у XIX в. — 53·26%.

И поред тако великога броја досељеника из области херцеговачкога говорнога типа, херцеговачки дијалекат преовлађује само у планинским, карсним и неким брдским селима, докле је источни дијалекат у употреби у знатнога дела брдских села на северној страни и у свих села у котлини колубарској и око Љига (op. cit. 512). То значи да су старинци ових крајева били екавци, а да су се поменута досељавања вршила постепено, тако да су дошљаци брзо примали дијалекат староседелаца, претапајући се у њих потпуно и остављајући по неком својом цртом спомен о своме припадању јекавскоме говору[1]).

[1]) Како се брзо губи јужни говор међу екавцима нека покаже овај пример. У Тамнави се говори шумадиско-сремским говором. У Таково се доселила породица Радовановића из Врагочанице, која је у области јужнога говора, 1890 год. Госп. Љуб. Павловић, који се специјално бавио насељем Тамнаве, пише ми о тој породици ово. „Када сам старешину те задруге Обрада посетио у два маха у Такову, говорио је са мном — тугујући за Врагочаницом — и јужним и источним говором, ма да је био у

Када је таква колонизација поуздано утврђена за терен шумадиско-сремскога говора у Србији, можемо ли претпоставити да је она у Срему, Бачкој и Банату и у раније време била посве друкчија, када се зна да те земље географски представљају продужење на север од оних које обухвата шумадиско-сремски говор у Србији; разуме се да је у Срему и Бачкој могло бити више икаваца него другде.

3. Питање о икавском говору у Босни и Херцеговини врло је сложено. У гл. III тач. 8 ја сам показао, наводећи свој текст паралелно са Решетаровим, да није тачно да ја сматрам све икавце за поштокављене чакавце, већ да тврдим да је у Босни било и поштокављених чакаваца и таквих штокаваца који су икавизам и још по неку другу црту добили — било од тих поштокављених чакаваца било од правих чакаваца-икаваца мешајући се са њима.

„Сви ће се сложити у томе, велим ја (Диј. карта, 50), да икавски говори, ма где се находили представљају нека одступања од суседних јекавских говора. И готово су сва та одступања чакавизми. Ја не поричем да су та одступања каткада и врло ништавна, али су она и тада врло значајна, јер нам увек напомињу чакавски дијалекат."

Решетар на то одговара (Der štok. Dialekt, стр. 14): ... „баш ја морам то најодсудније да оспорим! Икавски говори централне Босне, Славоније и јужне Угарске одступају од околних јекавских или екав-

70 годинама, где се човек лако не мења. Његова се разграната породица тако брзо навикла на нови говор, ново одело и нове обичаје — да је све старо заборавила. Његови синови, синовци, унуци, кћери, снахе — све говори источним говором, ма да се $^2/_3$ од њих *родило и одрасло* у Врагочаници". Овакких примера има много и свако ко је изближе пратио развитак наших насеља могао их је констатовати.

ских дијалеката врло мало, а најмање таквим особинама које би се могле назвати чакавизмима“.

Ово су, дакле, два сасвим супротна мишљења, и овде се сад не пита, шта значе чакавизми о којима се овде говори и како су постали, већ да ли има у икавским говорима ма и најнезнатнијих црта које би се могле назвати чакавизмима. Решетар „најодсудније“ тврди да тога нема, а ја велим да тога има. Ја сам, наравно, говорио на основу материјала који је мени био познат, а Решетар је то чинио на основу свога материјала. Зато ћу ја сад овде учинити то тако исто на основу његова материјала, да нам се не би замерило да смо до различних резултата дошли зато што смо имали различан материјал. Ја сам, на горњем месту, говорио уопште о икавским говорима на основу материјала из Босне и Херцеговине. То сам учинио због тога што су икавци и у Славонији и у јужној Угарској опет по пореклу из Босне и Херцеговине. Решетар то исто мисли о њима (исп. стр. 30 и 34), па ипак овде одваја икавце централне Босне, Славоније и јужне Угарске од осталих икаваца тврдећи да код њих чакавизама нема. Како су се моје речи на првоме месту тицале икаваца Босне и Херцеговине, Решетар је био дужан да о њима говори, а не да спомиње само „централну Босну“, Славонију и јужну Угарску, а преко осталога да пређе ћутке. Зато ћу, прво, утврдити тачност мога тврђења о говорима Босне и Херцеговине на основу *његова* материјала, а тек ћу се тада задржати на значају славонских и јужноугарских икавских говора за ово питање.

„Границу изговора *šć* [м. št] код католика и мухамеданаца, вели Решетар, не могу да одредим; али изгледа да тај изговор преовлађује код (штокаваца)

групе код штокаваца икаваца, у којих је она, по речима самога Решетара, тако обична.

Да то, само због других разлога, вреди и за јекавце у беловарској жупанији знао је и Решетар, али није сматрао да је потребно да води о томе рачуна, већ је њихов материјал употребљавао онако како му је кад требало. Иначе он не би за њих ово рекао: „Али су прилично заплетене прилике у оним штокавским крајевима где је, као што се може доказати, првобитно српскохрватско или мађарско становништво замењено новим српскохрватским колонистима, као у жупанији *беловарско-крижевачкој*, у *Славонији и у јужној Угарској*[1]). Како је, као што је познато, *тамошње становништво постало искључиво од нових колониста*, који су дошли из најразличнијих крајева и земаља, не треба се чудити што се и само тамошње становништво не слаже у изговору *ђ* са јужнијим српскохрватским крајевима *који су већином сачували своје првобитно становништво*“ (стр. 65). Па ипак у питању о *шћ* он се позива на те досељенике као на врло поуздане!

„У области штокавског говора може се наћи *ј* м. *ђ* мање или више код свих (икавских и јекавских) *шћакаваца*“ (стр. 136). Затим примећује Решетар да је ту особину нашао само у овим речима: *млȁјӣ*, *слȁјӣ*, *мејȃш*, *жеја*, *краја*, *ограја*.

„Шћакавци специјално имају већином и групу *dentalis* + *j*, вели Решетар, тако исто неизмењену (делимице поред измене у *ć* — *đ*)“... „облици *родјак*, *нетјак*, *братја* потврђени су ми из различних тачака Босне и Херцеговине, али само за католике и мухамеданце, и то само из крајева где стоји *šć* м. *št*“.... (стр. 140).

[1]) Курзив је мој.

„Две особине, вели он тако исто, које су за чакавске дијалекте особито карактеристичне, наиме изговор *љ* као *j*, затим *м* на крају слога и речи као *н*, улазе дубоко у штокавску област.“ (стр. 123).......
„*j* м. *љ* може се чути, вели Решетар даље,.. код једнога дела католика и мухамеданаца, наиме код католика у неким селима код Жепча, затим у овим местима: Дуге, Луг, Јерамчићи код Уздола (Прозор), Дрежница, код католика и мухамеданаца у Слатини, Дутском, Кућанима, Градици код Грачца (Рама), Горњем Вакуфу и околини (Бугојно), Почитељу; најзад код мухамеданаца у Рами, Маглају, (делимице), Подбрежју, Варешу, Високом, Витини, Љубушком (делим.), (делим.) Хумцу“ (ibid.).

дојде и дође: „Колебање између -jd- и -đ- засведочено ми је, тврди Решетар, из целог северозападног дела Босне и Херцеговине, где су дакле мухамеданци и католици или редовно или делимице икавци. Да у тим крајевима и православни тако исто, *најдем* и т. д., говоре, нема потврда“... (стр. 137).

јати: „место обичнога штокавскога е, наводи он, јавља се у старије време у Дубровнику, а и у Херцеговини, чакавско а“... *за̀ја̄ти* се находи и код католика у Жупањцу, Љубушком и Рами (исп. стр. 101—102).

vrebac је Решетар нашао у целој Босни, чак и код православних; а *resti* му је саопштене само из северозападнога дела, и то само код кат. и мухамеданаца. Из североист. дела има Решетар два примера, један из Дервенте, а други, који није потпуно поуздан, из Радуница (Маглај) (стр. 101).

Ја бих још могао по нешто да наведем, али мислим да је и ово довољно. Истина све ове црте немају исти значај ни с језичке стране ни с географске,

већ неке од њих само допуњују оно до чега се може доћи на основу осталих.

И ја сам у својој књизи говорио на основу босанско-херцеговачких говора; то чини и Решетар. На основу овога материјала који је из његове књиге Der štokav. Dialekt овде изнесен и који ни у ком случају не представља потпуну слику тих говора ни с језичке ни с географске тачке гледишта, долазимо до закључка: да по његову тврђењу штокавски икавски говори Босне и Херцеговине имају, поред *и*, *шћ* (жђ), *ј* м. *ђ*, неизмењене групе *тј*, *дј* (= *тьј*, *дьј*) још по коју другу чакавску особину, које, уосталом, немају сви. Ако и може бити спора око тога, да ли да убројимо и неизмењено *тј* и *дј* (= *тьј*, *дьј*) у чакавске особине, јер се оно и у штокавском диј. одскора изменило, сумње не може бити апсолутно никакве, да ли су *шћ* и *ј* м. *шт* и *ђ* чакавске црте. Бар према досадашњем схватању особина чакавскога дијалекта тога бити не може.

Кад не би било, сем тих двеју особина, више ниједне друге, оне би биле довољне да потврде тачност мога тврђења да у икавским говорима Босне и Херцеговине има (сем икавизма) црта које напомињу чакавске дијалекте. Из наведених места из Решетарове књиге јасно се види да се код њега у овоме правцу *не издвајају* икавски дијалекти *централне Босне*, за које ово све такође вреди, па се на тај начин „најодсудније" побија оно што је он о њима говорио у I делу своје књиге.

Остају нам још икавски говори Славоније и јужне Угарске. За свакога ко је читао моју књигу, на коју се позива Решетар, мора изгледати чудновато, што Решетар говори на горњем месту о икавском штокавском говору у Славонији и јужној Угар-

ској Ја сам врло исцрпно говорио о томе говору од 49—56 стр. Дij. карте и непрестаео сам наглашавао да говорим о томе говору у Босни и Херцеговини, а Решетар, прелазећи преко тога и признајући на тај начин тачност мога тврђења[1]), премешта питање па други терен, као да сам ја о икавском говору Славоније специјално говорио, и покушава једним тврђењем о томе говору да обори оно што ја говорим о говорима Босне и Херцеговине. Јер, ако ја каткада и спомињем Славонију и њене икавске говоре, ја јој не дајем принципскога значаја због тога што су њени икавски штокавски говори пореклом из Босне и Херцеговине.

Кад је Решетар овако преместио питање с једнога земљишта на друго, и када је дао тако аподиктичан суд о њему и хоће на основу њега да обори моје тврђење, свако би очекивао да ће у његову специјалном делу наћи за то и потврде, да ће се у њему исцрпно говорити о штокавском икавском говору у Славонији и јужној Угарској. Али и противу очекивања он тога код Решетара у довољној мери не може наћи. И ја бих могао, после свега тога, да обележим Решетарово „одсудно тврђење“, у најмању руку, с те стране као недоказано; али оно није, у ствари, само то. Када је питање о славонским икавским говорима Решетар ставио на прво место, да се и ја на њима задржим. За свакога ко се бавио тим говорима јасно је да су штокавци-икавци у Славонији и у јужној Угарској дошљаци. За њега је јасно и то да су они ту наишли на кајкавце и да су долазили у додир са штокавцима. Како се сељење вршило у току векова и како су се такви дошљаци мешали и са представницима других говора, јасно је да су

[1]) О централној Босни исп. горе.

већ неке од њих само допуњују оно до чега се може доћи на основу осталих.

И ја сам у својој књизи говорио на основу босанско-херцеговачких говора; то чини и Решетар. На основу овога материјала који је из његове књиге Der štokav. Dialekt овде изнесен и који ни у ком случају не представља потпуну слику тих говора ни с језичке ни с географске тачке гледишта, долазимо до закључка: да по његову тврђењу штокавски икавски говори Босне и Херцеговине имају, поред *и*, *шћ* (жђ), *ј* м. *ђ*, неизмењене групе *тј*, *дј* (= *тъј*, *дъј*) још по коју другу чакавску особину, које, уосталом, немају сви. Ако и може бити спора око тога, да ли да убројимо и неизмењено *тј* и *дј* (= *тъј*, *дъј*) у чакавске особине, јер се оно и у штокавском диј. одскора изменило, сумње не може бити апсолутно никакве, да ли су *шћ* и *ј* м. *шт* и *ђ* чакавске црте. Бар према досадашњем схватању особина чакавскога дијалекта тога бити не може.

Кад не би било, сем тих двеју особина, више ниједне друге, оне би биле довољне да потврде тачност мога тврђења да у икавским говорима Босне и Херцеговине има (сем икавизма) црта које напомињу чакавске дијалекте. Из наведених места из Решетарове књиге јасно се види да се код њега у овоме правцу *не издвајају* икавски дијалекти *централне Босне*, за које ово све такође вреди, па се на тај начин „најодсудније" побија оно што је он о њима говорио у I делу своје књиге.

Остају нам још икавски говори Славоније и јужне Угарске. За свакога ко је читао моју књигу, на коју се позива Решетар, мора изгледати чудновато, што Решетар говори на горњем месту о икавском штокавском говору у Славонији и јужној Угар-

ској Ја сам врло исцрпно говорио о томе говору од 49—56 стр. Диј. карте и непрестано сам наглашавао да говорим о томе говору у Босни и Херцеговини, а Решетар, прелазећи преко тога и признајући на тај начин тачност мога тврђења[1]), премешта питање па други терен, као да сам ја о икавском говору Славоније специјално говорио, и покушава једним тврђењем о томе говору да обори оно што ја говорим о говорима Босне и Херцеговине. Јер, ако ја каткада и спомињем Славонију и њене икавске говоре, ја јој не дајем принципскога значаја због тога што су њени икавски штокавски говори пореклом из Босне и Херцеговине.

Кад је Решетар овако преместио питање с једнога земљишта на друго, и када је дао тако аподиктичан суд о њему и хоће на основу њега да обори моје тврђење, свако би очекивао да ће у његову специјалном делу наћи за то и потврде, да ће се у њему исцрпно говорити о штокавском икавском говору у Славонији и јужној Угарској. Али и противу очекивања он тога код Решетара у довољној мери не може наћи. И ја бих могао, после свега тога, да обележим Решетарово „одсудно тврђење", у најмању руку, с те стране као недоказано; али оно није, у ствари, само то. Када је питање о славонским икавским говорима Решетар ставио на прво место, да се и ја на њима задржим. За свакога ко се бавио тим говорима јасно је да су штокавци-икавци у Славонији и у јужној Угарској дошљаци. За њега је јасно и то да су они ту наишли на кајкавце и да су долазили у додир са штокавцима. Како се сељење вршило у току векова и како су се такви дошљаци мешали и са представницима других говора, јасно је да су

[1]) О централној Босни исп. горе.

могли примити од њих и по коју нову црту, а и изгубити по коју старију своју особину. Према томе, када би се баш утврдило да ти штокавци-икавци имају и по коју црту мање која би напомињала чакавске дијалекте него слични говори у Босни — то још не би говорило ни у колико против моје хипотезе. Јер не треба заборављати да се и у штоокавским икавским говорима у Босни напоредо са реченим чакавским цртама, које су каткада и у њима *минималне*, употребљавају и штокавске, и да увек није потребно претпоставити неки нов туђ утицај, па да се једна од њих у неком таком говору уопшти.

Како немамо специјалних испитивања о томе, ја ћу споменути овде по нешто од онога што нам је познато о славонским говорима, да бих још боље све то показао. У свом опису *шаптиноваčког наречја* (Rad 168, 113 и д.) једнога села у вировитичкој жупанији у котару нашичком, које заузима средишно место у оном делу Славоније где су штокавци икавци, Стјепан Ившић даје материјал[1]) по коме се јасно види јака мешавина са кајкавским језиком, и ако су представници тога говора католици који су дошли из Босне крајем XVII века. Јужно од тога места, а у близини Брода, у Вароши, у колико се о њену језику може судити по чланку *Križari* од Ђура Чолића (Zbornik VIII, 113 и д.), находимо јаку мешавину икавског и јекавског изговора, тако да се и облици са једним и другим подједнако употребљавају. Поред старих акцената има и нових (´ и `) без правила, а тако исто и употребе ´ на чакавски или словеначки начин[1]). У Рет-

[1]) Поред *прид, никоји, живит, дивојка* и т. д. находимо и: *сêно, вêра, лепóта* и т. д. (ib. 113—114); *šć* м. št (115); у придева *л* остаје на крају речи (*гол, свêтал* и др.) и сл. И у акценту и другим особинама показује мешавину са кајк. говором.

[1]) Сем тога: и *dójde* (116), *mȍlʲi* (ib. 116), *ni s bogȁtema, ni sa sjeromȁšnema* и сл.

ковцима, у источном делу Славоније, где овај говор почиње већ да се меша са шумадиско-сремским говором, находимо, према *Vjerovańita* Ивана Филаковца (Zb. X, 144 ид.), екавизам који показује да је постао опет мешавином, јер поред његове правилно употребе находимо и: *леваде* (144), *сверат* (145), *Мареe* (146), *сение* (м. синије, 147), *крај пеће* (147 м. пећи) и др., али: *игралишће* (144), *кршћење* (145, 146), *Градишће* (село 145); *поjде* (145), *најде* (146), *дојдем* (147) и сл.; *играе* (3 pl. 144), *рађае* (3 pl. 145) и сл.; *ближје* и др. (145); *замољим* (147), *највољи* (= *најволи*, 148) и сл. Сем тога има овде и икавизама и још других оваквих црта. Или да узмемо *Градиште*, које се горе спомиње у облику *Градишће*, а које се находи југоисточно од Ретковаца на Босуту. За њ вели Шиме Варница да се у једноме крају села говори: *љества, кољеба* (sic), *љесице* и *пљева* (sic), у другоме пак[1]): *леијства*, *колеба*, *колеијно*, а у трећем: *листва*, *колино*, *плива* (sic) (Zb. V, 131). Или да узмемо још источнија места на међи екаваца и икаваца, *Оток*, *Комлетинце*, *Привлаку*, *Винковце*. Из напомене о језику (Žbornik, II 513), као што је то уосталом јасно и из самога рада Јосипа Ловретића (Zb. II, 91 и даље), види се да се тамо говори: *доли* и *доле* и сл.; *дивји* и *дивљи* и сл.; *пушћати* и *пуштати*, *дође* и *дојде* и сл.

Из овога што сам овде навео о славонским говорима види се, колико је непоуздано говорити о *чистоме* типу икавских говора у Славонији. И, што је за нас овде најглавније, видели смо, противно тврђењу Решетарову, да и у најисточнијим говорима

[1]) „Наш свит каже, да ми разговарамо *рацки* и *шокачки*. Кад се састанемо са влашином, онда он каже, да и ми и они (т. ј. Власи) разговарамо српски“, вели писац овога чланка (Zb. V, 130).

славонским има оних црта које сам навео као карактеристичне за штокавско-икавске говоре у Босни и Херцеговини. Само питање о њима није у Славонији тако просто као у Босни и Херцеговини, из простога разлога што и кајкавски дијалекат има каткада сличних црта, па се не може тачно увек одредити, одакле је која потекла, А одавде се још једном види да при оцени значаја *шћ* у беловарском јекавском говору, који је ближи по географском положају кајкавском дијалекту него сви овде поменути славонски говори, треба да смо заиста врло „обазриви."

Када будемо имали описе језика славонских говора од стручних људи, још ће се и штошта друго пронаћи у њима. Из овога се само види да се и с принципске и с фактичне стране говори Славоније не противе ономе што сам изнео о осталим икавским говорима у Босни и Херцеговини, у колико се уопште о њима може данас судити и у колико се данас на основу њих може судити о правом, чистом типу икавских штоковских дијалеката. После свега овога мислим да је непотребно и нарочито говорити о штокавском икавском говору у јужној Угарској.

Решетар пита (стр. 14), зашто не би штокавци могли самостално развити *и* од *ѣ*, онако исто као што су развили *је* и *е*. Питање је рђаво постављено: не пита се, да ли су они могли развити *и*, већ се пита, да ли је вероватно да су баш они развили тај звук или су га са стране добили. Када се хоће да суди о језичким појавима, не сме се један издвајати од свих осталих и о њему засебно судити; већ се мора узети све штогод је од значаја за тај гласовни појав некога језика. Када се зна: да се икавизам находи само у оним дијалектима за које је

поуздано да се находе у непосредној близини чакавских икавских дијалекаќа или да су се некад находили; да се због чакавизама који се још и данас у њима у неједнаком степену находе мора претпоставити и узајамно мешање међу њима и, најзад, да се добар део чакаваца у Босни, Херцеговини, Далмацији и Хрватској *поштокавио* и измешао са осталим штокавцима — онда је врло вероватно да су и штокавци у једном делу својих дијалеката под непосредним или посредним утицајем чакаваца, још у оно време када ѣ није прелазило у другим говорима у *је*, почели да замењују своје ѣ са *и*. Ово не би био ни први ни последњи случај да се неки гласовни појав једнога дијалекта рашири и на околне говоре, особито ако се претпостави, као што је овде случај, да се тај дијалекат већ јако био измешао са околним и да му је по својим цртама био уопште врло близак. Разлика у изговору ѣ и *е* која је и у том штокавском говору постојала и учинила је да се *и* тако брзо у икавском говору распростре[1]).

Решетар даље узвикује (стр. 14) да старија акцентуација икавских босанских говора није чакавска. Ја сам у своме дѣлу (стр. 50) само констатовао да је Решетар у књизи „Die serbokroat. Betonung südwestl. Mundarten“ сматрао увек за стару штокавску. Међутим када у овим говорима има толико гласовних остатака од чакавских говора, када има и доста морфолошких особина које, заједно са гласовним, опет напомињу чакавске говоре (*im*, *am* у dat. pl. исп. код Решетара 158 стр.; gen. plur. типа *godin*

[1]) Сада се опет врши обрнут утицај. Првобитно икавски говори примају сада, мешавином са јекавским говорима, *ије*, *је* и генералишу их у једним говорима у дугим слоговима (испор. код Решетара стр. 81 и д.), а у другим у кратким (ibid. стр. 77 и д.), а биће свакако и таквих говора где нема таквих ограничења у мешавини поменутих гласова.

исп. стр. 161; dat. plur. на *от* стр. 159 и др.) и када се зна да је бродска акцентуација[1]) по свима својим особинама[2]) чакавска, онда је јасно да све до онога времена докле се акцентуација херцеговачко-босанских икавских дијалеката не испита као што треба, не треба сметати с ума да она може бити у вези са чакавском и да је свакако, пре везивање у временску и узрочну везу са акцентуацијом јекавских говора, треба свестрано испитати. У сваком случају, већ тај факат што ја претпостављам да међу икавским говорима има доста таквих који су у основи штокавски чини да није искључена могућност у њима и штокавских акцената, само све то треба претходно добро испитати. Али начин на који је Решетар употребио у своме делу (Die serbokroat. Bet. 11 и д.) акцентуацију икавских говора — свакако је непоуздан, па ми називали акцентуацију икавских говора чакавском или штокавском[3]). Она представља у основи својој архаичнији тип од херцеговачке акцентуације. По особинама њеним, које је изнео Решетар у поменутом дѣлу свом, јасно је да је та акцентуација нарушена

[1]) У Игњата Брлића „Grammatik der illirischen Sprache", исп. Шахматова „Къ исторіи сербско-хорватскихъ удареній" Р. Ф. В. XIX, 157 и д. где он назива Брлићеву акцентуацију заједничкосрпском.

[2]) Т. ј. што поред ̏ и ̑ (о преношењима тих акцената да и не говоримо) има ́ тамо где тај акценат имају чакавски говори.

[3]) Уосталом од тога којим ћемо називом назвати ту акцентуацију — нема велике практичне вредности. Јер српскохрватска акцентуација још није тако испитана да се с поузданошћу може разликовати чакавска акцентуација од штокавске. И ако се чакавском акцентуацијом сматра акценатска система од три акцента (̏, ̑ и ́), ипак је вероватно да има чакавских говора и само са два акцента какви су и сви старији штокавски говори. Сем тога ако се акцентуација од три акцента (чакавскога типа) у неким штокавским говорима назове старом штокавском, онда и са стварне стране нема међу њима разлике; а да се и штокавска акцентуација своди теориски на исте акценте — то је данас несумњиво.

утицајем херцеговачке акцентуације: око Неретве католици имају најновију (херцеговачку акцентуацију), у њеном горњем току, у долини Босне, па према Скопљу, Јајцу и чак до Уне има старије акцентуације, у главноме, у дугим слоговима, а каткада и у кратким, а у доњем току Уне па низа Саву до Брчкога има још старије акцентуације, а некипут и најстарије штокавске. Тако неједнаке прилике, које показују да се сва одступања старије акцент. врше у правцу херцеговачке, а особито када се зна да су икавски говори прорешетани херцеговачким говорима који знају *једино* занајновију акцентуацију, и не само у Босни него и у Лици и Крбави, Далмацији и Славонији јасно сведоче да се у неједнаком примању најновије акцентуације код икаваца може с правом видети утицај јекавскохерцеговачке акцентуације. Решетар је међутим различне *ступене* тога утицаја сматрао за различне *ступњеве* самосталне измене њихове старије акцентуације који показују којим је путем ишла и измена херцеговачке акцентуације! Наравно да се икавска акцентуација није развијала под горњим условима, о томе би се могло говорити; али овако никако[1]). Те измене показују само, како се врши распростирање нове акцентуације: који се слогови прво подвргавају томе утицају, а који доцније.

И тако, све ово заједно показало нам је, ма како ми судили о појединим цртама овде изнесеним, да у икавским говорима Босне и Херцеговине има доста црта које нам напомињу чакавске дијалекте.

Али то још ни у колико не значи да су сви такви говори у ствари поштокављени чакавски дијалекти. У томе, и само у томе, има Решетар право,

---

[1]) И *Лескин* је у својој оцени Решетарове књиге посумњао у тачност његових извођења у овоме правцу (Arch. XXIII, 562).

али одмах додајем да и ја нисам нигде доказивао, као што су Вук и Миклошић, да су они једино такви, и ако Решетар тако вели. Само начин на који он дискутује материјал на који се он позива, и све друго што он о томе говори — тако је да се ја никако са њим не могу сложити.

„. . . ја идем још даље и мислим, вели Решетар, да је већина штокавских дијалеката који још данас чешће употребљавају šć него št, а тако исто и j делимице м. đ, права „штокавска" а не „поштокављена"; јер ако се и ти, како их ја краткоће ради називам, штокавски шћакавци и находе у таквим крајевима где се (ја мислим на северну Далмацију, хрватско Приморје и, вероватно, један део северозападне Босне) у старије време свакако чакавски говорило, то никако не доказује да је старији чакавски дијалекат поступно поштокављен; јер ми знамо да се баш старије чакавско становништво тих крајева пред навалом турском повукло и да су га заменили новији штокавски колонисти" (Der štok. Dial. 134).

Ја овде нећу доказивати да су сви штокавци-икавци — поштокављени чакавци, јер то нисам ни доказивао никад, али ипак морам да изнесем сву унутрашњу нетачност и тога историског доказа Решетарова који се, на разне начине модификован, неколико пута износи у књизи његовој[1]).

Исто онако као што се не могу усвојити језички разлози Решетарови тако се исто не могу примити ни политичко-историски. Баш ако и претпоставимо да су Турци уништили и последњега чакавца — то је могло бити тек у XV веку, а до тога времена су ча-

[1]) „јер је већином старије чакавско становништво од XV—XVII века уништено (ausgerottet) од Турака који су продирали напред или се пред њима повукао" (стр. 13); исп. и стр. 33—34.

кавци могли извршити утицај о којем сам говорио. Али ја не мислим да је погибија чакаваца била тако страшна. Језичке нам црте о томе најбоље сведоче. Редови чакаваца могли су се само знатно проредити (које бегством које погибијом) и то је помогло да се што пре асимилују. Кад то не бисмо допустили, никаквога разумнога објашњења за чакавизме у штокавском икавском говору не бисмо нашли: неће ваљада нико доказивати да чакавизми у штокавским икавским говорима, зато што су у њима, нису чакавизми! Или ће ваљада неко покушати да „чакавизме“ објасни као „изузетке“ који потврђују „правило“, т.ј. „штокавизме!“ Решетар је, како изгледа, за ово последње. Он, истина, вели: „данас се допушта да је узајамни утицај српскохрватских говора могућан и да га заиста има“ (стр. 134), али одмах додаје нешто што уноси сасвим нове елементе у његово тумачење: „али у толико су више сложни (сви) да признају да је од почетка било правих „штокавских“ дијалеката који су поред штокавских *ć — št — žd* редовно или само каткада имам рефлексе *j — šć — žđ* који се находе у „чакавским дијалектима“ (ibid). Боље би било да је Решетар ово изнео само у своје име, јер тачност овога тврђења није ни најмање ван дискусије. Ако је од почетка у штокавскоме говору, т. ј. у једноме његову делу, било споменутих црта, то само значи да је чакавских утицаја на штокавски било од почетка, јер је познато да су се баш од почетка чакавски и штокавски говори находили у непосредној близини. Али Решетар то неће. Он горњим међусобним утицајем ставља насупрот ове појаве и за њих претпоставља друго објашњење, т. ј. да су *чакавизми* у штокавскоме говору *по пореклу* (од почетка), а не производ утицаја. Питање је само, када

би се преко свега другог прешло, зашто штокавски говори показују чакавизме само у оним својим говорима који се находе у непосредној близини са чакавским дијалектима. Зашто тих чакавизама „in der Regel oder wenigstens zum Teile“ нема у херцеговачком говору, шумадиско-сремском или косовско-ресавском!? У једноме делу штокавских говора могло их је бити од искона; али то показује само да су се штокавски и чакавски дијалекти у једноме делу својих говора укрштали од искона. Да и не знамо где се данас находе штокавски икавски говори и где су се некад находили, њихове језичке црте на то би нас саме упутиле и показале како их треба разумети. А овако нас на то упућују и језичке црте и географски положај и историска прошлост, па се ипак у њихову тумачењу лута!

Решетар је и сâм увидео да је претерао, па је (Der štok. Dialekt., стр. 27—28; исп. ниже гл. V, т. 3) зато, ваљада, и додао III групу „нормалних“ штокавских говора: „У трећу групу могли би се оделити икавски говори који су најдаље на запад отишли, а који се находе у средњој и северној Далмацији, хрватском Приморју (у Лици), затим у пограничним крајевима Босне и Херцеговине и образују по неком цртом својом прелаз од штокавскога чакавскоме“.

Да ли су ти говори баш само „погранични“, т. ј. да ли су они говори у којима има таквих црта које образују „прелаз“ ка чакавскоме (ма и не било у њима у part. praet. II са *ја !*) само на граници Босне и Херцеговине, увериће се свако кад потражи на карти ма и само она места у којима је Решетар у својој књизи забележио по неку таку црту.

Одавде се види да се Решетарови погледи не поклапају са његовим материјалом. Дефинитивних су-

дова о икавскоме говору, наравно, не може још бити, али је свакако потребно о њему рећи оно што проистиче из онога материјала који данас имамо. На првоме ћу месту ја овде истаћи оно што се јавља као црта чистога, старијега икавскога говора у Босни и Херцеговини. Такав је тип, наравно, данас знатно поремећен материјалом јекавскога говора, којим је икавски говор већ знатно прожет. За њега би се за сада могло ово рећи.

1. Међу гласовима су се задржали, у различним говорима у неједнаком степену, напоредо са штокавским особинама, готово све чакавске гласовне особине, које находимо на п̑р. у јужночакав. икавским дијалектима (*ј* = *ђ*, *шћ* = *шт*. *н* = *м* на крају речи и слога, *ја* = *јѧ*, *ј* = *љ*, *и* = *ѣ* и др.).

2. Акцентуација, које се у неким крајевима потпуно подвргла утицају херцеговачке, показује такође у многим говорима још и данас *старији тип*.

3. Међу облипима има доста старих облика који су заједнички и данашњим чакавским говорима и старим штокавским: gen. pl. без ā, у dat. pl. *ом* и др.

Ако се хоће да говори о штокавскоме говору који је овде стајао под утицајем чакавскога и о чакавскоме који је поштокављен, јасно је да се може говорити о *штокавскоме* говору *архаичнијег* типа који је задржао многе своје старе особине. Наравно да је разлика међу штокавским говорима који су стајали под чакавским утицајем и чакавским поштокављеним данас врло релативна. Само као доста неодређен спомен на те односаје могу послужити они данашњи штокавски икавски говори Далмације, Хрватске и Босне и Херцеговине у којима има несум-

њиво више чакавскога него у другим икавским говорима у тим крајевима и у другим.

У данашњим икавским штокавским говорима мора се нарочито истаћи још један моменат који је за њих врло значајан; то је утицај на њих херцеговачког говора у његову данашњем облику у различним крајевима, са којим су они, и поред разлике у вероисповести својих носилаца од осталих, ипак у блиским везама. С једне стране, старији штокавски говор, с друге, чакавски дијалекат, а, с треће, херцеговачки данашњи, а свакако и ранији — то су елементи из којих су састављени икавски штокавски говори. Да би могло тачно да се рече, колико има у коме од кога елемента, у колико је то уопште могуће одредити, потребно је да се ти говори што боље и што детаљније испитају. Тада ће се моћи и тачно одредити, у колико се група икавски штокавски говори могу поделити. Јер се већ на основу данашњега материјала може рећи да они нису свугде једнаки, а нова ће испитивања моћи показати, колико има, сем горњих елемената, и других особина које им припадају као икавским говорима, а на основу којих се може говорити и о њиховим локалним центрима.

V

1. И ако сами називи говора немају великога значаја, и ако су неки од њих били употребљавани и пре моје *Дијалект. карте*, ипак су они добили код мене специјалан значај због тога што се њима увек обележава географски положај. Тај сам моменат ја изабрао због тога што сам тада радио *карту* данашњега географскога *груписања* њихова. Да видимо како према њима стоје Решетарови називи.

а) *Призренско-тимочки* говор он назива „*старосрбиским.*“ Он то чини због тога што је већи део његов припадао Старој Србији или до 1878 или и сада припада (Стр. 6). Несумњиво је да много већи део тога говора припада данашњој Србији него Ст. Србији; а већем делу данашње Ст. Србије припада косовски говор и један део јужнога говора. Према томе тај је назив неодређен и с географске тачке гледишта обухвата и говоре сасвим другога типа.

б) „*Косовско-ресавски*“ назив — узео је Решетар у смислу који му ја дајем (стр. 28—29).

в) „*Шумадиско-сремски*“ — томе називу он ставља насупрот мој назив „*средишни.*“ У ствари ја сам назвао тај говор *шумадиско-сремским* или *средишним*: исп. „*централну (шумадиско-сремску)* (Диј. к. 7) или „То је *средишни* или *централни* говор према другима или „*шумадиско-сремски* према крају који заузима“ (Диј. карта 10). „*Тај дијалекат* ја називам *шумадиско-сремским, средишним или централним*“ (ibid. стр. 33) или „*Средишну* (*шумадиско-сремску*“) групу (Дијалекти LXXXVII). Дакле, од два *моја* назива Решетар узима један.

г) *Зетски* говор, као што показује Решетарова карта, он употребљава за мој *зетско-сјенички* који ја такође, краткоће ради, називам и *зетским.* „Те је (говоре) најбоље назвати *зетско-сјеничким* или, простије, *зетским*“ (Диј. карта 42). Испор. и код Решетара стр. 21.

д) „*Херцеговачко-босански.*“ Раније сам (гл. III, т. 6) показао да ја новији јекавски говор називам (као што се то обично чини) *херцеговачким*, а да се под „штокавско-икавским говором“ разуме *босански*, који се находи у моме називу *зетско-босански*, а који је Решетар рђаво протумачио.

ђ) Једини назив данашњих дијалеката у Решетаровој књизи којега код мене нема, јесте — *далматинско-хрватски*. Како тај говор, којему је Решетар дао исто место (стр. 27—28) као и *херцеговачко-босанском* и *шумадиско-сремском* у схеми, а на својој мапи није га ни представио, стоји према другим говорима и у колико је такав назив оправдан, видеће се ниже.

2. У мојој су карти први пут дате тачније границе свима екавским говорима. Граница зетскоме говору у Црној гори израђена је по подацима који су били познати, само је одељивање свих говора старијега типа, заједно са њиховом границом у Новопазарском санџаку, под називом *зетских* говора код мене први пут изнесено.

Карта је Решетарова израђена по мојој дијалект. карти. То код Решетара није довољно истакнуто; он је, по својим подацима, изнео детаљније само западну границу штокавскога дијалекта према кајкавцима и чакавцима, која је код мене и иначе била израђена по туђим подацима.

Сем тога он је унео још три пруге у своју карту: једну која означује границу турскога продирања у српске земље, другу која представља стару Војничку границу и трећу која представља *некадашњу* северозападну границу јекавскога говора. Представити то — свакако је било корисно, само, строго узевши, то не улази у карту данашњих дијалеката.

На његовој је карти сремско-шумадиски говор одељен и према зетском и херцеговачко-босанском и косовско-ресавском, онако како је то према мојој подели: када је Решетар био против такога представљања на мојој карти, он је био дужан да јединство сремско-шумадиског говора према херцеговачко-

босанском и далматинско-хрватском (који није ни представљен на карти!) означи на неки начин и на својој карти. На тој карти ограничени су ови говори:

1) *косовско-ресавски говор*;

2) *сремско-шумадиски*;

3) *зетски*;

4) *херцеговачко-босански* (или *херцеговачки* и *босански*) (стр. 23—30).

3. Решетарова подела српских говора.

Решетар ставља у штокавске говоре све сем призренско-тимочког дијалекта. Њих он дели на две групе: а) говоре који представљају мање или више основицу српског књижевног језика и б) косовско-ресавски говор.

Прво питање које нам се после овога намеће јесте, да ли тај факат што су неки дијалекти више или мање (у дијалектском груписању то није баш све једно!) блиски књижевноме језику може нешто значити за поделу говора или не може. Узимање његово за мерило значи оцењивање опште сличности међу српским говорима која ништа не значи за њихове унутрашње одношаје све донде док се та сличност не сведе на поуздане, стварне знаке. Само је чудновато што је Решетар тада издвојио косовско-ресавски говор кад и он показује ту општу сличност; чак је показује много боље него неки говори обухваћени првом групом Решетаровом. А ако она, на тај начин, обухвата све горње говоре, — онда она не може бити мерило за деобу.

И, заиста, прва грешка коју је Решетар учинио и јесте у томе што је косовско-ресавски говор одвојио као дијалекат који не чини основицу нашег општег књижевног језика. „Наш је *народни језик*

и *српски* језик све једно; јер српскијех језика нема више до само један којијем говори *народ* српски“... — говорио је Вук 1845 г. (Ск. гр. п. сп. III, 186). И тај је језик, у принципу, узео Вук за књижевни, а косовско-ресавски је говор, то ће признати и Решетар, свакако чист народни српски дијалекат.

Али када све то и не било тако; кад бисмо узели да прва група Решетарових дијалеката, којој је он дао само рђав назив, представља говоре који заиста показују неку сличност или чак и сродност, и тада Решетарово груписање не би било оправдано. Јер да се одржи подела како ју је он изнео, потребно је да су бар најелементарнији услови сваке деобе испуњени: да говори *једне* групе представљају, заиста, већу међусобну сличност, него неки говори *једне* групе са говорима *друге*. Међутим и ти најелементарнији захтеви свакога груписања нису код Решетара задовољени. Јер свако ко иоле познаје српске говоре знаће да је сремско-шумадиски говор много ближи косовско-ресавском него зетском. Ако се од косовско-ресавскога говора — и по признању Решетарову — он, у главноме, разликује акцентом, од зетскога се говора он разликује, поред акцента, и врло значајним гласовним и другим цртама: непознавањем полугласника, звука *х*, јекавизма и многих других црта. Према томе, када је Решетар ипак спојио шумадиско-сремски и зетски говор у једну групу, а оделио косовско-ресавски сасвим засебно — он се, у ствари, није могао руководити сличношћу међу њима. Јер кад се шумадиско-сремски говор и зетски узму у једну групу, онда нема више ниједнога чистога штокавскога говора који би требало да остане ван те групе!

По неким неодређеним тумачењима Вукове поделе код Решетара (op. cit. 9—11, 21, 27) могло би се мислити да је Решетар удешавао своју деобу према Вуковој, и ако то нигде изреком није споменуо. Јер по свему изгледа да Решетар мисли да његова прва група говора („нормалнога“ штокавског дијалекта) обухвата оне говоре које Вук назива *источним*, *западним* и *јужним*. То га је само могло нагнати да тако различне говоре као што су *зетски* и *шумадиско-сремски* споји у једну групу! Али би то значило да косовско-ресавски говор, који је Вуку био врло добро познат, није ни ушао у Вукову деобу српскога језика на дијалекте, јер би га иначе и Решетар морао спојити са осталим! То је међутим сасвим погрешно, јер је косовско-ресавски говор улазио у Вукову деобу, и то на начин на који то никако не би Решетар допустио. Према томе, ако је Решетар мислио да својом поделом иде за Вуком, он је то могао мислити само на основу погрешна тумачења Вукове деобе. А да је Вук заиста спајао косовско-ресавски дијалекат са шумадиско-сремским у један говор, дакле, да га не само није одвајао од осталих говора, као што чини Решетар, већ да се под његовим источним говором мора разумети и он и шумадиско-сремски говор, показаћу овде укратко.

Вуков *сремски*[1]) дијалекат од 1814 године захвата, поред осталога, и смедеревску нахију, Ресаву, Црну реку и Крајину неготинску. Тек је доцније Вук дознао да се у тим крајевима друкчије говори него у Срему и Шумадији; зато је у својој новој деоби то нарочито означио. Додајући[2]) тим крајевима 1817

[1]) У писменици, Ск. гр. п. сп. I, 78—79.

[2]) Није тачно, као што износи Решетар (Der št. Dialekt, 2—3), да је Вук поделу на *сремачки*, *ресавски* и *херцеговачки* изнео тек у своме

године и Левач и Темнић он је њихов језик и назвао *ресавским* за разлику од *сремачкога*[1]). И Грим је, који је за свој предговор о дијалектима српскога језика добијао обавештења од Вука, та два дијалекта спојио у један (Ск. гр. п. сп. II, 448) под називом *североисточни* дијалекат[2]) 1824 год., исто онако као што је два друга говора, *босански* и *херцеговачки*, спојио под називом *југозападни* дијалекат. О томе шта ту значи „босански" дијалекат испор. ниже. У својој последњој подели српскога језика на три дијалекта, коју је Вук изнео први пут 1839 год. у својој полемици са Хаџићем (Ск. гр. п. сп. III, 36—37), он је назвао онај дијалекат који је 1814 год. називао сремским, а који је обухватао тада и терен ресавскога говора, а 1817 и сремским и ресавским, једним именом, као Грим, *источним* говором, чијом је најглавнијом цртом сматрао *екавизам*. И ако се и из овога јасно види да су се називи „сремски", „сремачки и ресавски", „источни" узајамно замењивали и да су обухватали увек језички исту област (која се географски постепено ширила), има и других доказа зато. Вук је добро знао да „сремачки говор" говор одступа у неким цртама од „екавизма", и да је „источним" говором хтео да обележи „сремски", он би морао означити та одступања. Вук то не чини, јер под тим општим називом разуме и *ресавски* и *сремски*, а у *ресавском*

речнику од 1818 год., већ је он то учинио први пут 1817 године у рецензији I и II књиге *Љубомира у Елисиуму* (Ск. гр. п. сп. I, 151 и 157 стр.). Према томе отпада домишљање Решетарово да је Вук у својој новој деоби изоставио *славонско* наречје због тога што се није надао да ће се икавци интересовати за његов речник.

[1]) Тако Вук тада и доцније назива своје пређашње „сремско" наречје.

[2]) Ресавски је дијалекат Грим, свакако према Вукову предговору првој књизи Народних српских пјесама другог издања (Липиска 1824), продужио преко Крушевца до Косова (op. cit.). Исп. Срп. нар. пј. (Држ. издање) I књ. стр. XLVIII—L).

нема тих одступања, дакле има и *екавских* (источних) говора без њих. Уосталом два, три примера показаће то још јасније. У рјечнику од 1818 год. он обележава „сикира“ као „сремачко“ а „секира“ као ресавско; а у рјечнику од 1852 „секира“ као источно; то је и са глаголима на *ћти*, на пр. *видити* обележава у рјеч. од 1818 као сремачко, а *видети* као ресавско, а за источни говор у рјечн. од 1852 наводи *видети*. Из овога се јасно види да Вук није могао сматрати „источни“ говор идентичним са „сремачким“, јер би у том случају за тај говор наводио само сремачке примере. То показује да је источни говор у Вука општеекавски, и шумадиско-сремски и косовско-ресавски, и да је он наводио за свој источни говор примере из оног (у колико их је познавао) од њих који је боље сачувао екавизам. У тој својој подели Вук, као што ће се ниже видети, уопште није хтео износити поделу на локална наречја, на поднаречја. Сем тога Вук кад хоће да истакне да се нешто говори само у „сремском“ говору, он вели „по северније крајевима“ или у „североисточном говору“ (исп. ниже). А што је најглавније, да је Вук хтео да не узме *косовско-ресавско* наречје, које заузима тако велике области, у *источни* говор, он би то морао нарочито истаћи. Како он то није чинио, а како ресавски дијалекат (т. ј. косовско-ресавски) сматра за прави српски говор, за који је у своме речнику од 1818 год. рекао да се у њему „најједначије изговарају ријечи“ (Предговор, стр. XVII), јасно је да је и њега, кад нам и све оно што сам горе изнео и не би било познато, обухватио својим *источним* дијалектом, а према томе да је, супротно Решетару, спојио *шумадиско-сремски* и *косовско-ресавски* у један *екавски* (или *источни)* дијалекат као што и ја чиним.

Пре него што пређем на даље излагање Решетаровпх погледа морам исправити у њега још неколика тврђења која би, кад би била тачна, из основа изменила наше погледе на Вукову дијалекатску поделу, противно ономе што је он сам о њој и писао и мислио. За поделу на *источни, западни* и *јужни* дијалекат Решетар вели да ју је, „ако се не вара“ (op. cit. стр. 4), унео у литературу Ђ. Даничић својом „*Малом српском граматиком*“ од 1850 год. Ту се допушта двојака нетачност. Нити је *Даничић* дао те називе нити су они унесени у литературу тек 1850 год. Њих је дао *Вук* први пут 1839 год. у својој полемици са Ј. Хаџићем (Ск. гр. п. сп. III, 36—37), и од тога их је времена све до 1850 год. неколико пута износио (исп. ниже). Називи слични тим Вуковим називима јављају се на 15 година раније у Грима. Још 1824 год. Грим у своме предговору Вуковој граматици (Ск. гр п. сп. II, 448), говорећи о његовој подели српских дијалеката на три групе (сремачку, ресавску и херцеговачку), овако размишља: „Могло би се, можда, тачније место три дијалекатске разноликости претпоставити два главна наречја (Hauptmundarten), *југозападно* и *североисточно*. Прво би се делило у босански[1] и херцеговачки говор, а друго у сремски и ресавски.“ Колико се Вук угледао на ову поделу када је горњу давао — за мене је овде споредно; главно је да се подела на три дијалекта *источни, западни* и *јужни* јавља у Вука већ 1839 г.

Због великога значаја који је Вукова подела имала за наш језик а који још и данас има, морам

[1]) Не треба мислити да босански овде значи *икавски;* он значи јекавски који се од херцеговачкога разликује тиме што не претвара групе *тје, дје* у *ће, ђе*. Испор. о томе ниже.

нарочито истаћи и две друге нетачности у Решетара (op. cit. стр. 4 и 21) које се ње тичу:

1. *Вук није никад*, као што Решетар тврди (стр. 4 и 21), *делио српски језик на четири дијалекта*[1]).

2. Називом „*југозападни*" одређује се у Вука не засебан говор напоредо са *јужним, западним* и *источним*, као што износи Решетар, већ особит *изговор* неких гласова у *јужноме* говору који је Вук (тај изговор) предлагао да се узме за књижевни и који је сам узео[2]).

Вук је често говорио о својој подели српских дијалеката, много чешће него што мисли Решетар, и *никад* није споменуо четири дијалекта, већ *увек и једино три*; из тих самих деоба, а тако исто и из података о споменутом говору које имамо пре њих, видеће се, шта значи „југозападно" наречје код Вука и где се оно находи.

1839 год. у *Одговору* на *Ситнице језикословне* Ј. Хаџића Вук вели: „Као што је и прије непомињато, *главна је разлика у језику нашему у изговарању онијех слогова*[3]), који се у славенском језику пишу са словом ѣ; и по томе изговарању језик се наш дијели на *три главна нарјечија*, т. ј. *источно, јужно* и *западње* (Ск. гр. п. сп. III, 36). Даље износи црте свакога од тих дијалеката, а кад говори о изговору ѣ као *је* у јужном говору иза сугласника *д, л, н* и *т* он вели: „по њекијем пак мјестима, особито на *западу*[4]) (као у Дубровнику и у Босни — особито по варошима) ова се два слова не претварају, него се говори: *ђјед, ђјевојка, ђјеца, виђјети, гђје, онђје, вртјети* и т.д. *(и*

[1]) „Та подела штокавскога говора на четири дијалекта одржала се до најновијег времена" (Der štok. Dialekt, стр. 21).

[2]) У својим делима од године 1839.

[3]) Курзив је мој.

[4]) (Ibid. 37).

за ово могло би се рећи да је варошки — господски — говор јужнога нарјечија)«[1]). Значи ли то да је то засебно, четврто наречје?

1845 год. у *Писмима*... о српском правопису са особитијим додацима о српском језику, књизи необично значајној за Вукове мисли о нашем књижевном језику, у којој он специјално говори о томе, који дијалекат треба узети за *књижевни*, он говори само о *јужном* говору, и на тим местима никако не спомиње *југозападни*, а међу осталим разлозима зашто предлаже *јужни говор* за књижевни, има и овај: »оно је нарјечије и у дубровачкијех списатеља, и тако се само чрез њега можемо ујединити с нашом браћом римскога закона, која с радошћу нама руке пружају«.. Сп. гр. п. сп. III, 155—156 (2 нап. исп. текста). На другим местима те књижице он спомиње и друга *два* дијалекта, а не *три*. Међутим кад хоће тачно да одреди како се *ћебе* зове по другим крајевима, он вели: *ћебе* се по југозападнијим крајевима зове *бијељ* и *бијељац* и *бјељина*« (ор. с. III, 170) Испор. са тим... »а ја сам напоменуо у предговору к пословицама, да се по *југозападнијем крајевима* народа нашега у оваквијем догађајима«... (1843. Ск. гр. п. сп. III, 96).

У посланици Анту Кузманићу у Задар, која је написана 1847, а која је изашла у Slavische bibliothek I Миклошића тек 1851 год., и у којој Вук саветује њему и његовим земљацима који пишу у *Зори далматинској* да оставе *западно* наречје а прихвате *јужно*, говори се само о *јужном* наречју, а никако и о југозападном. И овде се спомињу само три главна штокавска наречја (Ск. гр. п. сп. III, 306—308).

Када је Вук, после познатог књижевнога договора од 1850 г., био одређен да напише »Главна

[1]) Курзив је мој.

правила за јужно нарјечје", он их је отпочео истим речима којима је о подели српског језика писао 1839 године: „Као што је много пута напомињано главна је разлика у језику нашему у изговарању онијех гласова, који се у словенском језику пишу са словом ѣ; *и по томе изговарању*[1]) *језик се наш дијели на три главна нарјечја*, т.ј. *источно, јужно* и *западно*" (Ск. гр. п. сп. III, 301). И исто онако као и тамо, дајући правила за изговор ѣ у *јужноме* дијалекту, он додаје: „по некијем пак мјестима особито к *западу*[1]) (као у Дубровнику и у Босни — особито по варошима) ова се два слова[2]) не претварају, него се говори: *ђјед, дјевојка, дјеца, видјети, овдје, ондје; вртјети, летјети, тјерати*, и т.д.; *и за ово могло би се рећи, да је грађански или господски говор јужнога нарјечја*, који ми велимо, да би требало узети за књижевни језик у свему народу нашему" (Ск. гр. п. сп. III 301—302). Одавде је мислим до очигледности јасно да Вук дели српски језик на три главна говора, а да изговор на *западним* местима јужнога говора не само не сматра за неки засебан или главни четврти дијалекат, већ за *најлепши* и *најтипичнији јужни* говор.

И најзад у своме Срп. рјечнику од 1852 године, на који се Решетар позива, ево шта он говори (у предговору) о дијалектима: „Ако кад Срби у писању књига приме једно макар које од својијех нарјечија, онда у рјеченицима неће ни требати ријечи на свакоме нарјечију писати за себе, него само по ономе којијем се књиге успишу, макар назначивши код сваке ријечи како се говори по другијем нарјечијама, на пр. ђјед (јужно *ђед*, источно *дед*, западно

[1]) Курзив је мој.
[2]) Т. ј. *ј* и звуци *т* и *д* који му претходе.

дид)." Дакле, овде се разлике по дијалектима сматрају као познате, и Вук, као карактеристичне народне говоре, износи опет *јужни, источни* и *западни дијалекат*, југозападнога и ту нема, и ако је форма *дјед*, коју је Вук овако означио као књижевну, у ствари југозападна. Међутим у самоме тексту речника поред речи које наводи када те речи имају неумекшани сугласник *т* или *д* пред *је* од *ѣ*, он их означује, и то не увек, као „*југозападне*" Тим је хтео Вук само да означи да су и ти облици народни и да се находе у југозап. делу јужнога наречја. На њих је специјалну пажњу Вук обраћао због тога што је, као што смо видели, и предлагао да се тај изговор прими за књижевни. Према томе и овде „југозападни" значи оно исто што и у горњим цитатима, само локални, месни *изговор јужнога* говора у неким речима, господски или грађански, како га назива Вук, „отмени", како бисмо га данас назвали. То исто значи и када Вук у својим *Примјерима српско-словенског језика* (1857 год.) вели за „Наук крстиански" Мат. Дивковића: „Језик је у овој књижици управо српски по југозападноме нарјечију, или као што Дивковић сам вели босански". (Ск. гр. п. сп. III, 391). Одмах се види зашта га је Вук тако назвао, јер даље додаје да се м. *ѣ* највише пише *ие* (т.ј. *је)*, дакле, као што се изговара у југозападноме делу јужнога говора. Што је он овде рекао „југозападно нарјечје" — то не треба никога да буни, јер он и источно наречје, кад хоће да означи севернији део његов, управо сремски говор или неки пут чак и без тога, назива каткада „*сјевероисточним* нарјечјем", на пр.: „да би тако, и још много по већој правди, могли рећи јужни Срби, да не пристају на то, да се сјевероисточно или западно нарјечије узме за књижевни језик свију Срба". (1845

Писма о пр.; Ск. гр. п. сп. III, 187), т. ј. наречје Срба у Срему, Бачкој и Банату или: „који то зна онај већ познаје сва мјеста на којима се по сјевероисточноме нарјечију говори е“ (Посланица А. Кузманићу. Ск. гр. п. сп. III, 306), и никоме није ни на ум падало да га прогласи за Вуково пето наречје! Из овога се јасно види, а то потврђује и све оно што је напред изнесено, да је Вук „југозападним“ и „североисточним“ означавао крајеве или особине крајева у *границама* јужнога и источнога говора. Према томе они и не значе и не могу значити говоре који према јужноме и источноме образују самосталне јединице, као што Решетар тврди за *југозападни* говор. Вук у овој последњој деоби својој није *навлаш* хтео да износи споредне дијалекте; он је знао да међу ресавским и сремским говором има знатних разлика и неке је од њих износио у својим првим поделама српских дијалеката, али у овој подели он је прешао преко свих тих мањих несугласица и на основу изговора *само ѣ* дао је велико груписање њихово, поделу њихову на три „*главна*“ наречја, како он сам вели. Сасвим је природно што није ни помишљао да „југозападни говор“ одели као нешто засебно. Он и толико не би о њему говорио, да није предлагао да се он узме за *књижевни јужни дијалекат.*

Али кад бисмо претпоставили да нам све ово и није било познато, има нешто што би нас могло само за себе упутити, како треба разумети Вукову поделу. Вук је поделио све српске говоре, то је он и сувише често истицао, према изговору ѣ. А у штокавским дијалектима познат је само тројак изговор тога гласа: као *и*, као *е* и као *је* или *ије*, и отуда и *три* Вукова говора; а да се створи и *четврти* говор потребан је и *четврти* изговор ѣ — *којега нема;*

а што у неким месним говорима јужнога говора дѣд даје *дјед*, а у другим *ђед* — ту је питање само око изговора *дј*, а не о неком специјалном изговору *ѣ*. То је Вук добро осећао, и зато и није никад рекао да се према *ѣ* штокавски говор дели на *четири* говора.

Решетар је тако исто погрешно одредио и географско место Вукову југозападном говору. За свој „зетски говор" Решетар вели да би се он могао назвати и „југозападним" и овако продужује: „такав би се назив добро поклапао не само са географским положајем његовим, већ бисмо на тај начин употребили један назив који је Вук дао готово истој дијалекатској групи; тада би се само дубровачки дијалекат морао издвојити из Вукова „југозападног" дијалекта и додати „северозападном" (Der štok. Dialekt, 27). Одавде се јасно види које дијалекте Решетар сматра за „југозападне" у *дијалекатском смислу*. Он само греши у томе што се ту позива на Вука. И тај „изговор" као и много штошта друго има у Вука дугачку историју. Он га уводи у науку прво једном напоменом коју доцније у различним приликама попуњује и проширује, док је није, најзад, изнео у облику значајне језичке црте којој је било намењено да добије свеопшту употребу. Први пут се спомињу црте „југозападнога" изговора 1822 год. у „Додатку к сантпетербургским сравнит. рјечницима." Исправљајући у примедбама речи из тога речника Вук вели за изговор *ѣ* на пр. у „девојка": „а Сарајлије (и остали ђекоји Бошњаци по варошима) говоре и *дјевојка*" (Ск. гр. п. сп. II, 184). Од тога времена он стално обраћа пажњу на тај изговор. 1823 год. у првој књизи Народ. срп. песама другог издања, у предговору, он ту особину босанскога говора нарочито истиче: „*Бошњаци*

по варошима, а особито турског закона, не промјењују, као што је у Ерцеговачком нарјечију обично, пред *ј д* у *ђ* ни *т* у *ћ*, н. п. *дјевојка*, *дјед*, *дјеца*, *прелетјети* и т. д..... *Ово је врло знатно, и ваља да се по времену добро истражи и одреди у којим ријечма они имају ђ и ћ*[1]« (С. Н. Пјесме (Држ. издање) I књ., XLIX).

Тај изговор је у то време Грим, пишући предговор Вуковој граматици, узео за мерило према којем је оделио *босанско* поднаречје од *херцеговачког*. И после тога времена Вук се непрестано враћао на тај изговор, особито онда када га је нашао и у Дубровнику. У белешкама уз Српске народне пословице (1836 год.) он бележи у Дубровнику *дјевојка*, *дјевојчица* и сл. (Ск. гр. п. сп. II, 19), а одмах затим у свима својим доцнијим поделама српскога језика на дијалекте спомиње такав изговор у *Дубровнику* и у *Босни* по варошима: „*по њекијем пак мјестима*, вели Вук 1839 год., *особито к западу (као у Дубровнику и у Босни — особито по варошима) ова се два слова не претварају, него се говори*[1]*): дјед, дјевојка, дјеца, видјети, гдје, ондје, вртјети* и т. д.« Зато је он и могао, као што сам горе навео, рећи за језик босанскога писца Матије Дивковића „да је управо српски по југозападноме наречију, или као што Дивковић сам вели *босански*« (исп. горе).

Из овога се свега види да „југозападно наречје« код Вука не значи ни у ком случају „зетски« говор Решетаров, већ једино и искључиво говор у Дубровнику и по неким варошима у Босни где се дѣ, тѣ изговара као *дје*, *тје*. То показује, у исто време, и према тој географској страни његовој да то и није

[1]) Курзив је мој.

засебан дијалекат, већ локалан *изговор* јужнога говора. Вук га је само зато толико ценио што је он и старији изговор од херцеговачког *ђед*, *ћерати* и сл. и што је желео да се он унесе у књижевни језик. Зато је он томе изговору и дао почасно место у II издању свога речника: све речи јужнога говора у којима се находило такво *ћ* и *ђ* (= тѣ, дѣ) он је упућивао на југозападне облике са *тј*, *дј* под којима се и износило њихово значење Кад би неко, по Решетаровим упутствима, све речи Вукова речника (II издање) које су означене са „југоз." сматрао за „зетске" и „дубровачке", а не за „босанске и дубровачке", он би створио велику забуну. Решетара је смело то што Вук каткада кад говори о говорима Црне горе и Приморја вели по „југозападним крајевима" у географском смислу, али факат што речи с ѣ-том Црногорци и Бокељи изговарају као и Херцеговци (дакле ђед, ђевојка и сл.; исп. и код Решетара Der štok. Dialekt, стр. 141) требало је да га изведе из те заблуде.

Из овога свега јасно је и с ове, географско-дијалектолошке, тачке гледишта да је Вук „југозападни говор" сматрао управо као *специјалан изговор неких гласовних група* у неким западнијим месним дијалектима јужнога говора[1]) (Дубровника и Босне по варошима) који је он само зато толико истицао што је желео да он постане изговор књижевног језика, а *никако* неко засебно *четврто* наречје, а најмање „*зетско*", како вели Решетар.

Да се сада вратимо Решетаровој подели. Косовско-ресавски говор, дакле, чини једну групу, а сви остали говори чине другу. Из друге групе издвојен је прво — зетски говор, а сви остали: шумадиско-сремски, херцеговачко-босански и далма-

[1]) Отуда „југозападни."

тинско-хрватски чине и даље неку целину. Да је зетски говор требало одвојити од неких говора — то је несумњиво; али да је све друге требало оставити према њему у заједници — то је погрешно. Уосталом, као што ћемо видети, то што су неки говори повезани, код Решетара и не значи „заједницу", по свој прилици, већ само већу „сличност" међу њима. Ма колико био примитиван и релативан начин такога дељења дијалеката на групе, ја бих се тешко могао сложити са Решатаром да је *сремски* или *шумадиски* говор *ближи* *икавскоме* говору Далмације, у којем има и *ј* м. *ђ* и неразликовања *ћ* и *ч* и *шћ* поред *шт* и других многобројних црта, него зетскоме говору који у једноме делу својих дијалеката има полугласник. Све остале говоре, које би Решетар радо назвао херцеговачко-сремским, он дели на три групе: *шумадиско-сремску*, *херцеговачко-босанску* и *далматинско-хрватску*. И ту, наравно, Решетар не даје никаквога критеријума на основу којега он то чини. По свој прилици и ту га је водила „сличност" која је тако еластична код њега. По томе што се трудио да докаже (op. cit., стр. 10) да се шумадиско-сремски говор *ничим другим не разликује* од херцеговачко-босанскога до *екавизмом*[1]), могло би се рећи да га је он због тога и одвојио; али то није, јер на основу изговора *ѣ* он не би могао саставити херцеговачки и босански у једну целину и далматинско-хрватски не би могао да одвоји од босанскога. Не само то већ он нарочито вели да при спајању херцеговачког и босанског у једну целину није обраћао пажњу на

[1]) „Јер се апсолутно не може рећи да има икаквих карактеристичних црта којим би се екавски дијалекат разликовао од зетско-босанског говора (јекавскога и икавскога) или на основу којих би се последњи према првоме могао засебно одвојити; мени бар нису такве познате" — вели Решетар (стр. 10).

разлику међу њима по *ѣ!* То би значило, ако треба да има икакве доследности у подели једног дијалекта на споредне говоре, да и шумадиско-сремски говор није одвојио на основу изговора *ѣ*, јер би бар за тако блиске говоре требало да има заједничко мерило. Па на основу чега га је одвојио, ако тај говор нема, по његову признању, апсолутно никаквих других црта којим би се одликовао од херцеговачко-босанскога? Наравно, на оваква питања код Решетара нема одговора.

Као другу групу тих говора узео је *херцеговачко-босански* говор. Према својим погледима Решетар није имао права да споји та два говора у једну целину. Јер кад би Решетар узимао за основицу своје поделе историски развитак српских говора, па ма он протумачио прелаз *ѣ* у *и* у босанском говору не као утицај са стране[1]), већ органски, он би имао права да их споји, јер би се позивао на то што оба говора, и херцеговачки и босански, показују у основи разлику међу *ѣ* и *е* која би их уједно спајала према шумадиско-сремском говору; међутим он је узео „сличност" за основицу, а према „сличности" *и* је толико исто удаљено од *је* колико и *е*. Сем тога, ако се та црта не узима у обзир — као што хоће Решетар (стр. 27) — баш и према излагању Решетарову штокавски икавски говори показују према херцеговачком више разлике него шумадиско-сремски. Према томе види се јасно да Решетар држећи се *својих* принципа није смео спајати херцеговачки г. са босанским. Али њему је то требало зато да би могао од ових говора као чистих штокавских да одвоји друге штокавске икавске говоре за које он ипак

[1]) „Где стоји написано да поред последњих [*е* и *је* м. *ѣ*] и трећи рефлекс за *ѣ*, баш *и*, није могао да се појави" (о. с. 14).

на неки начин признаје да чине прелаз од штокавскога дијалекта ка чакавскоме: „Као трећу групу, вели Решетар, могли бисмо узети икавске говоре који су највише на запад отишли, а који се находе у средњој и северној Далмацији и хрватскоме Приморју (у Лици), затим у пограничним крајевима Херцеговине и Босне: они образују, по неком цртом својом, прелаз од штокавскога дијалекта ка чакавскоме; као карактеристична особина њихова може се узети part. praet. act. II који се у sing. masc. завршује наст. ā или jā: *reka*, *ćuja*, *vidija* итд.“ Коме је познато како страшним цртама представља Решетар погибију чакаваца и како неће да допусти могућност утицаја чакаваца на босанске икавце (стр. 13—14), признаће да је ово ипак напредак, јер се овим, ма и на самим границама Босне и Херцеговине, а свакако мало и поред њих, ипак допушта чакавски утицај. Али ово још ни приближно не спасава Решетарову поделу! Шта треба да значи она црта part. praet. II коју Решетар истиче као знак за говоре који чине прелаз према чакавскоме? Да ли је она чакавска или штокавска? По ономе што о њој Решетар говори у своме испитивању (стр. 109) — он је тумачи сажимањем *ао* у ā — она је *штокавска*, и према томе она нема никаква значаја за одређивање чакавизама у њима. Зато је Решетар био дужан да изнесе, које особине има тај његов *далматинско-хрватски* дијалекат. А да је то учинио, видело би се да ти говори имају, само по негде у мало јачем степену, исте особине које и босански икавски говори и да Решетар према томе апсолутно није имао права да босанске говоре спаја у целину са херцеговачким, а друге икавске говоре да одељује у засебну групу. Ја допуштам поделу на ситније икавске говоре у гра-

ницама општег штокавског икавског говора, али никако не могу допустити овако одвајање несумњиво и врло сродних и врло сличних говора само зато да се једна погрешна теорија оправда. Ја сам горе изнео да се у данашњим икавским говорима могу, у најопштијим цртама, разликовати два типа: таквих штокавских икавских говора који су постали од поштокављених чакавских и таквих који су постали икавски под утицајем било поштокављених чакавских говора било непосредно чакавских дијалеката. Последњи трагови те разлике међу тим говорима огледали би се у мањем или већем броју чакавизама. Али, одмах додајем, то је само у најопштијим цртама, јер су на земљишту штокавско-икавског говора били велики поремећаји у склопу становништва, тако да су се те основне прилике већ врло јако измениле. Решетар који се иначе радо позива на прелазне говоре и на немогућност одвајања сличних говора тамо где је, можда на целом Балкану, најлепши пример такве распоређености језичких црта и где, заиста, дијалекатских граница нема — покушава да изведе тако издвајање!

Према свему томе спајање босанскога говора са херцеговачким коси се са његовим принципима дијалекатске поделе, а одвајање далматинско-хрватскога од босанскога коси се са основним језичким особинама њиховим.

Због свега тога ја и онда када бих могао да се помирим са Решетаровом *општом сличношћу* као мерилом за дијалекатску поделу, не бих могао примити његову поделу ни у целини ни у појединостима.

Да се задржим још на схеми Решетаровој и на томе какав јој он значај придаје.

Схема Решетарова (стр. 27—28):

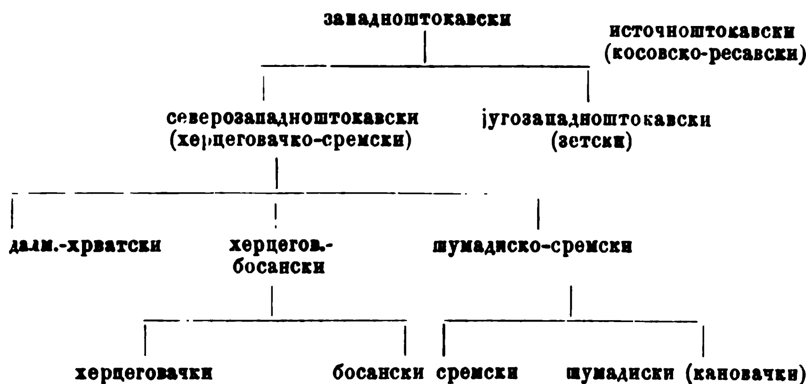

Решетар предлаже још да се у далматинско-хрватскоме и босанскоме говору разликују по два говора према употреби *шћ* у њима м. *шт*.

Видели смо да оваква схема не одговара сличности међу данашњим говорима. Стога би се могло мислити да она представља неку поделу на основу једне црте или на основу историскога развитка наших говора. Али ниједно од тога двога није било за Решетара главно. Да ова подела не представља говоре по пореклу — довољно је бацити само један поглед на њу, па да се то види; а да Решетар не износи ниједне црте на основу које би се могла његова подела разумети у горњем облику — и то је из горњега јасно.

Међутим ми имамо права да од сваке поделе тражимо двоје: и да представи говоре, у колико је то могуће, по пореклу, а у исто време и према њиховој данашњој сличности. Јер њихова сличност није ништа друго до паралелан развитак неких црта њихових у извесно време; према томе свака подела по пореклу обухватаће и то собом или обрнуто.

Решетар се бојао да ће, ако буде изнео говоре по пореклу, то бити „генеалошко“ стабло (стр. 30).

Али то је врло чудновато, јер се бар данас може сматрати као потпуно утврђено *да се говори могу износити по пореклу*, а да се, у исто време, сматра теорија Шлајхерова као погрешна.

Као што сам у почетку истакао, српскохрватски говори у ономе делу своме који је Решетар испитивао показују врло значајно двојство у своме развитку. По развитку гласа ѣ имамо три говора: екавски, који обухвата косовско-ресавски и шумадиско-сремски, јекавски, који обухвата зетски и херцеговачки, и икавски, који обухвата доста неједнаких говора (млађе и старије икавске говоре). Да ли ћемо сматрати да су по пореклу, као што ја мислим, јекавски и икавски међусобно ближи, него сваки од њих засебно према екавскоме — то је споредно питање. Али је несумњиво да ту основну сродност (екавизам, јекавизам и икавизам) — мора показивати свака подела; а њу не показује Решетарова.

Друга црта тако исто знатна јесте акценатски и морфолошки (формални) развитак наших дијалеката. Према тим цртама показују већу сличност ови делови горњих говора: шумадиско-сремски, херцеговачки и неки (млађи) икавски говори. Остали говори: косовско-ресавски, зетски и неки икавски (старији) показују архаистичније црте у том правцу. На који су се начин те црте јавиле — задатак је нових испитивања то да покажу, али је поуздано да у свакој подели српских дијалеката морају дијалекти бити изнесени тако да се њоме одређују и те њихове основне особине. Код Решетара и то није јасно представљено.

На који би се то начин могло најзгодније представити — о томе ћу говорити другом приликом.

ГОДИНА РОЂЕЊА ДОСИТЕЈА ОБРАДОВИЋА

ОД
ЈОВАНА СКЕРЛИЋА

(Приказано на скупу Академије философских наука 29 јануара 1908 године)

О неизвесној години рођења Доситеја Обрадовића постоји читава једна мала литература, али ипак ни данас није питање изведено на чисто. То је у толико тешко, што сам Доситеј Обрадовић није нигде изрично навео годину свога рођења, а сва је прилика да је ни сам није сасвим тачно знао. Помињане су године 1734, 1739, 1744 и 1745, и, на крају крајева, дошло се до то тога да на надгробној плочи Обрадовића, код Саборне Цркве у Београду, не стоји забележена година рођења. Овим прилогом даће се један нов датум, који има два јака доказа за своју велику вероватност.

* * *

Први датум који је дат то је 1739 година. Лукијан Мушицки, који је био у личним односима са Доситејем Обрадовићем, спевао је 24 августа 1811 године, у манастиру Рековцу, оду *Сѣни Досіеева Обрадовича*. Ту оду издао је у Будиму исте године Стефан Гавриловић, „живописац и гражданин карловачки", велики поштовалац Обрадовићев, који је са њиме још у 1804 био у доста интимној преписци. На крају оде Мушицкога стоји: „Милый Обрадовичь на вѣкь усну 22-гог марта 1811., *жизни свое 72 лѣта* у Бео-

граду". Према томе излази да је Обрадовић рођен 1739 године.

Исту годину даје и Павле Соларић, који је био најмилији ђак Обрадовићев. У предговору свога издања *Мезимца Г. Досіѳеа Обрадовича*, он вели: „Чувшій о повратку у нѣдра матере свію землѣ *72-годищнѣ плоти* безсмертнога *духа* и *имена Досїѳеева*..." итд.[1] На страни 22 исте књиге Соларић помиње „*Г. Досїѳеа* (малчицо младїьй, него сам га я познавао) *Обликъ*; малань у Бечу 1794 године, 55-те нѣговє жизни..." Из оба датума које је Соларић дао излази да је Обрадовић рођен 1739 године.

Ту годину, 1739, усвојили су готово сви који су о Доситеју Обрадовићу писали. Њу узима и Копитар, у некрологу Доситеја Обрадовића, који је штампан у *Vaterlöndische Blätter*, за 1811 (бр. 61, стр. 363 и 364). Што томе бележењу даје већега значаја, то је што је Копитар тај некролог писао по казивању Доситејева синовца Григорија Обрадовића. 1739 годину даје и Лазар Бајић, у свом *Паметнику мужемь у славено-сербском книжевству славнымь* (Будим, 1815, стр. 35). У чланку о Доситеју, који је 1820 изишао у бечком *Gemeinennützigег und erheiteruder Hauskalendar für das österreichische Keiserthum*, као година рођења наводи се 1739. Ту годину узима и П. Ј. Шафарик, у својој *Geschichte des serbischen Schriftthums* (Праг, 1865, стр. 310), Исто тако и Стојан Новаковић: *Историја српске књижевности*, (Београд, 1867, стр. 137), Милан Ђ. Милићевић *Поменик знаменитих људи у српскога народа новијега времена*, (Београд, 1888, стр. 552), Др. Милан Шевић у својој

[1]) *Мезимацъ Г. Досиѳеа Обрадовича*. Часть вторя. Собранія разныхъ Нровоучителныхъ Вещей вь ползу и увеселеніе. По подлинному Рукопису Павломь Соларичемъ изданъ. У Будиму, 1818, стр. 16.

докторској дисертацији *Dositheus Obradović, ein serbischer Aufklärer des XVIII Jahrhundert)*, (Нови Сад, 1889,). Иларион Руварац (*Живот Доситејев у хронолошком погледу*, *Бранково Коло*, 1895, стр. 406 до 410), руски писац К. Т. Радченко (*Досиѳей Обрадовичъ и его литературная дѣятельность*, Кијево, 1897, стр. 17—18), Јеремија Живановић (*Година рођења Доситеја Обрадовића*, *Просветни Гласник*, 1899, стр. 154), Андра Гавриловић (*Доситеј Обрадовић*, Књижевне расправе, нови прилози, мисли и белешке, Београд, 1900, стр. 11—20).

У главноме сви се ови писци ослањају на тврђење Лукијана Мушицкога, и понављају оно што су код њега нашли. Једино су од интереса тврђења Павла Соларића, који је тако близак био Доситеју, и Копитара, који је свој некролог писао по подацима Григорија Обрадовића, али и они су се по свој прилици ослањали на оно што је Мушицки са онолико сигурности тврдио. У ствари постоји једно сведочанство, које су сви прихватили, а то је забелешка Лукијана Мушицкога.

Присталице 1739 године покушавали су да даду нове разлоге за ту годину.

Иларион Руварац, чији је ауторитет у историјској хронографији познат, дао је, поред тврђења Лукијана Мушицкога и Павла Соларића, и ове разлоге:

1.) У *Баснама* (стр. 111 првога издања, од 1788) Доситеј пише: „Сад кад се већ приближујем *к педесетој години возраста*...“ Како је он то писао 1788, Руварац наводи: „Тако је могао рећи Доситеј 1788, ако се родио на крају 1739., а теже би се могло објаснити помињање *педесете* године у години 1788, да се он родио 1744“. На то би се могло одговорити: да Доситеј говори о *приближавању* „к педесетој го-

дини возраста“, а не прецизно о педесетој години. Чим човек пређе четрдесет пету годину говори се да приближује педесетој, и поменуте речи Доситејеве на говор искључиво за 1739, но исто тако и за неколико година после ње.

2) У једноме писму које је писао 18 августа 1790 године, јеремонаху Вићентију Љуштини, Доситеј вели: „Оставите где овај лист, пак после 20 година од данас прочитајте га и мислим, ако ме Вићентије од 30 година осуди, од 50 година и хоће ме оправдати“. Руварац додаје: „И ту Доситије, ако и не каже изрично, али ипак указује и хтео је да каже, да му је тада, када је лист тај писао, већ прошло 50 година од рођења“. Учени историчар сам примећује да ово није *изрично* казивање но само посредно *указивање*. Све што се из тога може извести то је да је година рођења *око* 1739.

3) 1792 изишла је у Бечу књижица „*Мали букварза велику децу*, издат и сочињен Михаилом Максимович при високославној дворној илирическој канцеларији дејствителним дворним конципистом“. На 34 страни те књиге стоји: „Наши Сербљи поносу се, што у персони Г. Архимандрита Раича и Г. Доситеја Обрадовича добре списатеље имају, но не би били се стидети морали, што обадва ова полезна човека у *својој старости оскудно живу*“. „Ако се Доситије збиља родио године 1744, вели Руварац то му године 1792. није било више од 48 године од рођења“, а те године не могу се навести старошћу. Вероватније је да се родио 1739, и онда би му 1792 било 58 године, а то се већ може назвати старошћу. Но то би се могло казати исто што и за раније доказе: све то не утврђује прецизан датум, не даје сигурну 1739 годину. Старост је релативна ствар, и исто

онако као што се може назвати старим у 53 години, може се назвати и у 50 или 48 години. Да је појам старости релативан најбоље показује сам Доситеј. Сам Руварац наводи како је 1788, дакле када му је по Рувареву тврђењу било 49 година, писао: „Ја сам *остарио* већ са многих народа језика и калуђери...“ (предговор *Басана*, прво издање, стр. 228), а 1770 године, када му је, опет по Руварчевом тврђењу било тек 30 година, назива себе *старцем*: „а старца Хаповца незаборави Доситеја“.

Из свега овога излази да три разлога које даје Иларион Руварац нису убедљиви, да ни један од њих не потврђује тачно 1739 године, но да казују само да се Обрадовић родио *око* 1739 године.

К. Т. Радченко налази „2 довольно ясныя указанія“, које сам Доситеј даје за 1739 годину. *У Животу и приключенијима*, (II, стр. 130, издање панчевачко браће Јовановића), Доситеј говорећи о великодушности Андреје Петрицопола вели: „Или је зар његова слачајша, небесна душа предвидела, да ће се то дело на 20 година штампати и вечном спомињању предавати?“ Радченко додаје: „Если бы Досиѳей родился въ 1744 г., то прошло бы всего 15 лѣтъ со времени этого поступка“. Или је Радченко рђаво разумео Доситејеву реченицу, или се нејасно изразио, тек из тога се не може извести никакав јасан доказ да се Доситеј Обрадовић родио 1739 године.

Други његов доказ ни мало није јаснији. Митрополит Видак умро је 18 фебруара 1780 године. „Ели Досиѳей родился вь 1744 г., по смертѣ Видака пришлось бы отнести къ 1785“. Када би се ухватио смисао ове и сувише мутне аргументације, у најбољем случају то би имало да утврди да се Доситеј Обрадовић није родио 1744, али то не може доказати ни да

се родио 1739. Према томе Радченкова „2 довольно ясныя указанія“ за 1739 годину не могу се примити.

Г. Јеремија Живановић такође тврди за 1739 годину. Али да је његов рачун погрешан, и ако је покушавао да по причању самога Доситеја утврди где је био у добу од 1753 до 1783, најбоље се види из тога што по његовом рачуну, *пошавши од претпоставке да се Доситеј родио 1739*, излази да је у Хопово дошао 1753 (1750 је извесно штампарска погрешка), а из Хопова побегао 1755. Међутим, по поузданим документима, по записима у протоколима манастира Хопова, излази да је Доситеј дошао у Хопово 31 јула 1757, а побегао 2 новембра 1760. Тврђење Г. Јеремије Живановића не само да не иде у прилог 1739, но говори и против те године.

Г. Андра Гавриловић такође је за 1739 годину. Он понавља сведочанства Мушицкога и Соларића, разлоге Илариона Руварца и даје два нова доказа:

1. 8 јуна 1771 Доситеј пише „неком Јовану“, који га је питао за савет треба ли да се запопи: „Ово је теби мој добри савет: чекај *тридесет* лета, тек ћеш онда знати шта је за боље“. „Логички излази, вели Г. А. Гавриловић, да је Доситије тада већ био прешао тридесет година. И ово дакле упућује на 1739“. *Логички* то не мора и не сме излазити, јер је то општи савет да се не треба запопити пре пуне духовне зрелости од тридесет година, и ту Доситеј нити има повода и разлога да говори о о себи, нити уопште мисли на себе. Најзад, и када би се узело да Доситеј говори о својих тридесет година, не мора излазити баш 1739 године.

---

[2]) *Доситеј Обрадовић у Хопову*. Студија из културне и књижевне историје. Нови Сад, 1907, стр. 401.

2) У песми *О избављенію Сербије*, у првој строфи, Доситеј пева:

О век златни! О мила времена!
О весеља и слатке радости!
Сербија је наша избављена!
Блага жеља *од наше младости!*

„Као што је познато Србија је враћена под турску управу година 1739., *зато је* Доситије и могао написати последњи стих"!... Довољно је навести овај разлог, па видети одмах његову ништавост.

То су сви разлози који се наводе за 1739 као годину рођења Доситеја Обрадовића. Један једини прави доказ, то је тврђење Лукијана Мушицкога, јер су остали само на веру примали што је он први рекао. Остали докази су или *неодређени*, јер не потврђују тачно 1739 годину, но доба око 1739; или су *нетачни*, јер се не поклапају са осталим сигурним и утврђеним датумима из живота Доситеја Обрадовића; или су тако *натегнути и толико недовољни* да се не могу озбиљно узети. Према свему том натезању излази да *1739 година није година рођења Доситеја Обрадовића*.

Други датум који је дат то је 1745 година. Др. Данило Медаковић, у својој *Повѣстници народа србског* (Нови Сад, 1852, књ. III, стр. 54—55) вели: „Димитрије (Доситије) Обрадовић *рођен 1745*. преставио се 21 марта 1811, *у својој 66 години*". Медаковић не даје никаква разлога и доказа за то тврђење.

Трећи датум то је 1744 године. У предговору *Живота и прикљученија*, које је издала Српска Књижевна Задруга (Београд, 1893, стр. I—III), Живко Поповић се изјашњава за 1744 године. Као разлог наводи што је Доситеј Обрадовић написао у „пре-

дисловију“ *Живота и прикључениja*: „*Тридесст и осам моји прошасти година* напомињу ме...“ итд. Како је то „предисловије“ писано „у Лајпсигу 1783. августа 15.“, излази да се Обрадовић родио 1744 године. „Тај се датум дакле подудара с оним местом из „предисловија“, које је у овом питању најпресудније. А да се он боље слаже и с осталим местима у Обрадовићевим списима, показаћу другом приликом“. Живко Поповић, који је ускоро умро, није испунио обећање, и дао је само тај један, озбиљан доказ.

1744 узима Г. Др. Иван Шерцер, у својој расправи *O Dositiju Obradoviću (Rad Jugoslavenske Akademije znanosti i umjetnosti*, 1898, књ. CXXXIV, стр. 161—163) Г. Др. Шерцер, поред онога што је споменуо Живко Поповић, додаје још и ово:

1) Доситеј прича у *Животу и приклученијима* да му је било четрнаесет година када је побегао са заната у Темишвару и дошао у Хопово. Како се поуздано зна да је у Хопово дошао 1757 године, излази да је рођен 1744. И тај разлог је врло јак, јер је по сопственом казивању Доситијевом.

2) На поменутом месту, где говори о свом бегству из Темишвара, Доситеј вели: „Био сам у то време у четрнаестој години, *ненаучен ни мало пешице ходити*...“ „To mjesto, вели Г. Др. Шерцер, u cijelo njegovo vladanje u Hopovu prikazuje nam ga kao dječaka, a po računu Ruvarčevim morao je onda biti već odrasao mladić“. То је околишан и не много убедљив разлог.

3) Пошто је провео у Хопову три године, Доситеј је из Загреба, у време Седмогодишњег Рата, хтео преко Немачке да иде у Русију, „Tada mu je bilo, kako vidimo, sedamnaest godina, pak ako

zbrojimo 1744 + 17 dobit ćemo g. 1761., kada se je taj rat vodio«. Ово не може важити као доказ, из простог разлога што једну ствар коју треба доказивати и која се доказује, Г. Шерцер узима као доказ.

4) Доситеј прича како је после двадесет година путовања дошао кући у Банат. Ако се сабере време проведено у Хопову, у Хрватској, Далмацији, Црној Гори, Грчким острвима, Бечу итд., излази да има свега 20 година путовања. Мало даље вели да је после тога одлажења у Банат хтео да иде у Немачкој, али га је омео рат у Баварској, који је био 1778. „Tada mu je bilo 13$^1/_2$ + 20 dakle 33$^1/_2$ godine, pak ako k tomu pribrojimo godinu rođenja 1744, dobit ćemo upravo godinu 1778., kada se je zbilja vodio bavarski nasljedni rat, ali kad bismo pribrojili 1739, dobili bismo g. 1773, kada još nitko nije ni slutio da će biti rata radi Bavarske!« Извођење мало заплетено, које би се дало спори, јер нема апсолутно тачних хронографских података о Доситејевом бављењима у разним местима.

За 1744 дао је један нов разлог и Г. Јеремија Живановић, који је иначе за 1739. У глави *Почетак мојег путовања* (*Живот и приключенија*, издање Српске Књижевне Задруге, I, стр. 73), Доситеј вели о времену када је побегао из Темишвара: „Био сам у то време у четрнаестој години возраста...“ Мало даље, у истој глави (стр. 75), вели: „И сад, пишући по двадесет и пет година, возмуштава ми се утроба, сузе ми теку, и веома тужим“. Како је књиге писао 1783 (ако се претпостави да је писано оне године када је изашла, што не мора бити), онда излази овакав рачун 1783 — (25 + 14) = ***1744***.

Ако се не може узети као сигурна 1744 година рођења Доситеја Обрадовића, она свакако за се има јачих разлога и ближе је правој истини.

Четврти датум дао је Г. Др. Милан Решетар и то је 1734 година. У *Archif für slavische Philologie*, 1901, XXIII Band, S. 276), приказујући књигу Г. А. Гавриловића *Доситије Обрадовић*. Разлог је овај. На молбу Г. Решетара, Г. Тихомир Остојић ставио је у дужност једном своме ђаку да прегледа протокол умрлих православне цркве у Чакову. Тамо се нашло да је Доситејев старији брат Илија умро 11 јануара 1786 године, у 55 години свога живота. Према томе излази да је рођен 1731. Доситеј у својој аутобиографији (издање Српске Књижевне Задруге, I, стр. 90), вели да је Илија био „момче само три года старији од мене". Према томе изилази да је Доситеј рођен 1734 године. Но тај датум никако се не поклапа са сигурним датумима и са осталим датумима, и зато се понајмање може узети.

Могао би се узети и *пети датум*, и он изгледа највероватнији и за се има најјаче доказе. *Сва је вероватноћа да се Доситеј Обрадовић родио 1742 или 1743 године.* Два јака разлога су ова. У својој монографији о Доситејевом калуђеровању, Г. Тихомир Остојић саопштава запис, како је Доситејева биографија записана у протоколу постриженика манастира Хопова. Запис је из 1758 године, када је Доситеј рукоположен за ђакона, и на крају се вели: „*лѣтъ имѣтъ 16*". Према томе година његова рођења је 1742.

Тај запис био је познат и Иларнону Руварцу и Г. Андри Гавриловићу, који су ипак остали на 1739. Руварац вели: „У манастиру се Хопову могло знати

и записати, кад је Димитрије, потоњи Доситије, дошао у манастир, које се године, месеца и дана покалуђерио и у који је дан рукоположен за ђакона, али се 1758. у Хопову није знало и није се тачно могло знати, колико рођеном у Банату, у Чакову, ђаку или искушенику Димитрију има година, који зацело није са собом донео крштен лист, са којег би се година рођења његова могла сазнати, већ се или по његову казивању или од прилике узело, да му има 16 година".[1]) Зашто се не верује Доситеју, који је извесно најбоље сам знао своје године и који није имао разлога да их крије, а зашто да се верује Лукијану Мушицком, који је још мање могао знати годину рођења Доситејеву, за коју се претпоставља да сам Доситеј није знао. По чему је сигурнији један податак од 1811 године, који је дао Лукијан Мушицки, од податка из 1758 године, на пола века раније, који је дао сам Доситеј Обрадовић?

Г. Андра Гавриловић поводом тога записа у протоколу хоповских пострижењака вели: „Кад би се за годину његова рођења усвојила 1744., онда би Доситије био ђакон од тринаест и по година свога живота. Где је то још било?"[2]) Пре свега, Доситеј се зађаконио када му је било шеснаест година, као запис изрично каже. Затим, и да није тако, у то то време, у половини XVIII века, у фрушкогорским манастирима, било је врло младих калуђера, не само од 16 година, но и од 14, 13, 12, па чак и 11 година![3])

Ни разлог Илариона Руварца, а још мање разлог Г. Андре Гавриловића нису у стању да оспоре готово пресудни значај хоповског записа.

[1]) *Живот Доситејев у хронолошком погледу. Бранково Коло,* 1895, стр. 434.

[2]) *Доситије Обрадовић,* Београд, 1900, стр. 26.

[3]) Тихомир Остојић: *Доситије Обрадовић у Хопову.* стр. 147.

2) Датум који даје хоповски запис готово се поклапа са једним новим доказом, који се даје извести по сигурном документу. У Митрополитској Архиви у Сремским Карловцима (Ексхиб. протокол, бр. 390 ех. 1759) налази се акт чаковског управитеља дистрикта Јохана М. Мајера на немачком језику, писан 22 јануара 1759 године, који се тиче Доситејева очинства. Тај акт је саопштио Г. Остојић у својој књизи (стр. 405), и ту се вели: „Ich erhalte dero sehr wehrte de dto 20 ten hujus an mich beliebt erlassenes Schriebcn zu rechtens, aus welchem ersehe, dass alhier in Csacova allschon vor bereits *zeh'en oder eylft Jahren* ein ausêssiger Unterthan Gynuragy Obradovics mit Todte abgegangen...“ etc. Како је овај акт писан 1759 године, изилази да је Доситејев отац умро 1748 или 1749 године.

У *Животу и Приключенијима* (издање Српске Књижевне Задруге, I, стр. 18—19), Доситеј вели: „Мати моја, оставши удова с четворо малене деце, не могући сама теготу куће носити, а притом и млада будући, *две године по смрти оца мога* пошла је за другог мужа...“ Дакле, Доситејева мати преудала се 1750 или 1751 године. Говорећи даље, (стр. 15), о својој матери, Доситеј вели: „*И тако годину и по дана* прожививши у фтором браку и родивши последњи плод утробе своје, по мало дана преставила се заједно с породом својим у дому родитељском у Семартону; *било ми је тада девет или десет година*“. Према томе, Доситејева мати умрла је 1752 или 1753. Како је тада, по сопственом казивању, Доситеју било девет или десет година, онда година његова рођења опет изилази 1742 или 1743.[1]

[1]) Као доказ другога реда и споредног значаја, који сам за се не би био довољан, може се узети и ово. Доситеј прича: „Толико сам мален

3) Трећи, мање јак и потпун доказ то је тврђење самога Доситеја да је у манастир Хопово побегао у „четрнаестој години возраста". Када се поуздано зна да је у манастир добегао 1757, онда излази, ако се претпостави да је имао скоро четрнаест година, да је рођен 1743 године.

Према свему томе, за 1742 или 1743 говоре два јака разлога: оба су документа и данас сачувана, од 1758 и 1759 године; један податак морао је дати сам Доситеј, други је податак из једног званичног акта који се тицао наслеђа. Разлози који говоре за 1739 слаби су и недовољни. Разлози који говоре за 1744, много су јачи и солиднији; они у неколико доводе у сумњу 1742 или 1743, али исто толико говоре и за те године, јер је мање остојање од 1744 до 1743 и 1742 но од 1744 до 1739. Два јака, непосредна и најстаријим и савременим документима поткрепљена доказа који говоре за 1742 или 1743 највероватнији су. У недостатку чега јачег и непосреднијег, — крштенице, на пример, или одређеног казивања самога Доситеја — *данас се 1742 или 1743 година може узети као година рођења Доситеја Обрадовића.*

остао но оцу сирота, да једва га памтим..." Када се поуздано зна да је Доситејев отац умро 1748 или 1749, вероватније је помислити да је рођен 1742 или 1743, и да као шестогодишње или седмогодишње дете није запамтио оца, но да је рођен 1739, јер онда као дете од девет или десет година није био тако мален да не запамти оца.

ВИЗАНТИЈСКИ ЧИНОВИ И ТИТУЛЕ

У СРПСКИМ ЗЕМЉАМА XI—XV ВЕКА

Стојана Новаковића

(Приказано на састанку Академије Наука 11. фебруара, 1908. године.)

Не једанпут смо износили у разним својим расправама о културном кретању и о државним уредбама средњевековне српске државе, да у њој многи основи и појединости нису ништа друго до проста копија уредаба и установа Цариградског Царства. У предговору к издању Синтагмата Матије Властара имали смо нову прилику да утврдимо како су општи законици Цариградског Царства, и црквени и државни, по самом јединству вере имали снагу и у српској држави, просто по томе што их Цариградска Црква за своје признаје.

Али на истом месту, у предговору к Синтагмату Матије Властара, ми смо посведочили и то, како се народни дух и народне српске особине нису дале са свим савити у те уредбе. Законик цара Стефана, колико је, с једне стране, цркву и државу српску савијао у царски ред цариградски, толико је у многим својим чланцима подигао неумрле спомене многим народним особинама и правним обичајима, савршено различним од правног реда цариградског.

Исти је случај, у главноме, у примању државних и црквених административних установа из Цариграда.

Уредба је црквена, на прилику, проста копија црквене уредбе како је она израђена у Цариграду. Она се тако, чак с непреведеним именима служаба и чинова, одржала до данашњег дана. Ту већ нема ништа своје ни народно. Унесена је вера, па је унесен и сав њен службени и чиновни ред. С тим је редом, без превођења, пренесена и сва терминологија с изузецима који нису многобројни.

Није сасвим тако било с установама грађанским и државним.

У време свога пресељења на Балканско Полуострво, словенска и српска племена била су необразована, готово полу-дивља. И у потребама и у стању, читава је јазбина зјапила између њих и грчко-римског света с којим су долазили у додир својим насељењем на Балканском Полуострву. Маса ствари, обзира и установа није требала новим насељеницима, и то је све излазило из обичаја где су они остали у надмоћности. Задржавало се оно што је и њима требало, по психичким законима о утицају савршенијих цивилизацијâ на полу-дивље. Припитомљавање је, црквом и другим средствима, ишло лагано. Докле није међу словенским и српским насељеницима настао развијенији друштвени и државни ред, нису им ни требале све установе којима се тај ред чувао и држао у Византијском Царству. Они основи друштвеног и државног уређења који су у жупама и у селима нових насељеника били потребни, држали су се дуго по старим народним обичајима. Врховни државни оквир био је у рукама Цариграда, али се он није кретао далеко од приморских градова и великих средишта и путова цариградске војничке и државне власти. У пространим планинским крајевима између поменутих граница, на целом Балканском По-

луострву, „варвари" су живели сами собом, понешто слушајући (особито кад су били избијени и нагнани) а више не слушајући врховну власт цариградску. Још је најчешће послушност зависила од јаке руке у Цариграду. Слаб је цар попуштао, а снажан је притезао до краја ове везе.

Из тих узрока се међу словенским и српским насељеницима на западу Балканског Полуострва дуго нису могле да почну праве државне формације. И највећи успеси све су до краја XII века били привремени. Али се увек с напредовањем државне формације напредовало у узаимању од римско-грчких савршенијих установа. Цариградско Царство је овим новим државним творевинама било образац, којему су оне тежиле и по којему су се саме образовале. Али како су све ове творевине почињале из оних домаћих засебних етнографских организација, државни ред се није узаимао као црквени, сав од врха до дна, него се узимао по потреби и узимао се комад по комад. Једно можемо поставити као правило. Што је државни ред био напреднији и јачи, у њему је, осим обичних основних народних установа, било све више римско-грчких позајмица.

Ми смо недавно у Јагићевом Archiv für slavische Philologie (и у Годишњици Николе Чупића XXVI, с допунама) имали прилике да посведочимо како је државни или царски доходак *соћ* такође византијског порекла, пошто је начињен од византијске речи *σακέλλη (саћели)* која је значила царску или државну касу и царски или државни доходак. *Соћ* се, дакле, Душанова Законика једначи с руским *казенный* и *казенное*. Налик су на то и многе друге ствари.

Да би се овај темат исцрпао колико толико на целој линији, намера нам је да овде претресемо упо-

требу и позајмицу цариградских чинова и титула у Србији XI—XV века. Ма да су извори више него недовољни, претрес ће нам овај показати како Србија по култури и по установама често изгледа као саставни део Цариградског Царства (и онда кад се рачуна као самостална). Национална се самосталност вршила и практиковала једино у личној страни власти. Место византијског старешине или чиновника власт је вршио народни старешина или чиновник. Остало је све вршено по пређашњем, као да власт није промењена. Царску је власт у Србији, на прилику, вршио њен велики жупан, или кнез, или краљ. И то је било све. Иначе је, нарочито у освојеним областима, сав државни апарат остајао, у свима главним стварима, истоветан с оним у Цариградском Царству. И овако је највише радио баш век XIV, који је, доиста, под даровитим вођењем краља Милутина и његова унука цара Стефана Душана, најдаље терао у политичкој самосталности. Али пошто је баш тај XIV век најсилније развио националну државу, он је највише и усвајао од општег цариградског обрасца, преносећи у Србију највише обичаја и установа Цариградскога Царства. То је, наравно, само собом истицало из опште тежње цара Стефана да себе и Србију у свему стави на место Цариградског Царства.

Са смрћу цара Стефана и са злоупотребама које су за тим настале и с царском и намесничком влашћу и са свима чиновима и титулама, наишла је брзо права реакција. Тржући се натраг у своје старе навике и обичаје, последње српске династе враћају се к старијим навикама и у сматрању царских старинских прерогатива престола цариградског. Изгледа да после смеоног и поноситог покушаја Душанова

наилази јако кајање. Оно што се увек признавало васељенском патријарху почело се признавати на ново, по некаквој легитимистичној средњевековној логици, и цариградском цару, ма да су, у главноме, и црква и држава још биле самосталне у Србији. Нарочито је самосталност према Цариграду била потпуна. Тако се давање великих чинова, које се толико време вршило владалачком влашћу у Србији, почело на ново, по староме, признавати само цариградском цару. Ова практика међу Србима (који су у ствари онда били јачи) и међу Цариградским Царством (онда већ голом сенком од државе) није могла српској самосталности нанети никакве сенке. У њојзи треба видети само јавно мњење и осећање образованих и одличних Срба четврте четвртине XIV и XV века. Обузети меланхолијом и тешким успоменама при ишчезнућу своје краљевске немањићске династије, при ужасном слому величанственога покушаја Душанова, Срби друге половине XIV и XV века враћају се драговољно у признавање цариградске врховне власти, против које су се борили толико векова, онда кад је та власт већ сама ишчезавала, па није више у стању била ни да се брани.

Да бисмо јасније распоредили наш низ разматрања и истраживања, ми ћемо разгледати прво оно што се у погледу народне организације и власти створило одмах у почетку насељења у Римском Царству по првој простој природној потреби и по старијим обичајима, донесеним из старије домовине. То је увек, чак и у царству Стефана Душана, служило као корен или стабло за разне византијске накаламке. Изложивши то, размотрићемо главне основе цариградског чиновног реда, нарочито на царском двору и у врховима друштва, пошто се ту

најјасније види оно што ми хоћемо да изнесемо. Према тој светлости изложиће се шта се и колико од тога реда унело било у Србију током XIV века, нарочито за време царства Душанова. Завршићемо своја разматрања последњим појавима поновнога признавања цариградске врховне власти, које се види у неким поступцима наших последњих династа.

I.

Осим *села*, која је ћелијица словенских друштвених и племенских организација, словенска племена на Балканском Полуострву знала су још за *жупу*, заједницу више селâ, везану извесном долином, пределом, ограниченом брдима. Сама пластика земљишта, једно речно корито с више мањих, с њим тесно везаних, образовала је жупу и ограничавала је висовима унаоколо од осталих жупа. И те су обе речи, и *село* и *жупа* старијега словенског порекла. Планински предели с пасиштима, у којима се становало привремено са стоком и у којима се живело само преко лета у колибама, а којих је било по свима планинама Балканског Полуострва, већ нису имали имена словенског, него су се звали *катуни* у свима језицима балканским. Кекавменов Strategicon, писан грчки XI века, помиње *κατουνα*, *κατουνεύειν* неколико пута у смислу војничкога стана и становања.[1] И кад се крхање и пустошење VI и VII века смирило, те је ваљало васпостављати власт и ред на новим, поглавито од онога што је било највише под руком и најближе, на име националистичким основима, почело се од *села*, *жупе* и *катуна*. Частољубиви људи довијали су се свима начинима како да господаре

[1] Wassiliewsky B. Cecaumeni strategicon, Petropoli 1896.

и да себе истакну, и како да своју личну власт рашире на даље. И по старом словенском обичају, што би једни начинили, други би кварили; на место даровитих људи долазиле су кукавице и слаботиње. Царство је из Цариграда увек радило за своје интересе а против већих народних државних организација у границама царства. И то је узрок што су словенска племена провела два три века у голим покушајима, не могући постићи ни да учврсте поузданији и јачи корен за даља обнављања.

Колико је анархична и центрифугална словенска нарав, види се по самим разноликим значењима две главне речи о већем старешини и једне речи која казује почетак државне организације.

Ова последња, реч *жупа*, има данас многа различна значења и у самом српско-хрватском народу, у којему је у старо време дошла до највећег административног значења. Старо значење живи још међу Србима, али ослабело, пошто су га истисле речи *кнежина* или *срез* (у краљевини Србији а изван Србије разне туђе речи). У Славонији је *жупа* и *жупанија* оно што држи један поп, тј. нурија. У Далмацији *жупа* има значење многобројније породице, и говори се кад се хоће да означи већи број домаће чељади.[1]) У Словенаца (најзападнијега југословенскога племена) *жупа* је осим предела одређеног власти још и општински збор. Тако исто је *жупан* у Срба и у Хрвата старешина *жупе* (у старом смислу пространијега предела), а у Словенаца је обичан чиновник, а тако исто и у чешком и у словачком. Карактеристично је да реч осим Чеха не иде међу северне Словене и да је, тако рећи, ограничена на дунавско

[1]) Ivcković — Broz, Rječnik hrvatskoga jezika, *župa*.

словенство. Ни Пољаци, ни Руси за њу не знају. Још је карактеристичније што за њу не знају ни Бугари. А за њу знају Мађари (išpan), и знају Румуни, у којих **жѫпън** значи господар а **жѫпѫнѣсѫ** госпођа.[1])

Друга реч која има да означи старешинство и власт то је *кнез*. Филологија је утврдила да је кнез (**кънѧзь**) германскога порекла и да су је Словени примили од Германаца заједно с осталим позајмицама. Исто онако као жупан и жупа, и *кнез* има не мање разнолика значења. *Кнез* је и господар земаљски и господар или управник кнежине (жупе), и старешина племена (у Црној Гори). Али је *кнез* и управник села.[2]) У пољском језику иста реч значи и попа.

Тешко је одредити која је од ових двеју речи, *кнез* или *жупан*, била јаче у обичају кад се хтео да обележи старешина већи од старешине сеоскога. Изгледа да су од почетка живљења на Балканском Полуострву обадве биле под једнако у употреби, с јединим, може бити, разликом што се реч *кнез* више употребљавала за старешину земаљског или обласног, или и жупског, кад је жупа била смесна (тј. кад није сваколика припадала једноме господару). *Жупан* изгледа као име владалачко више домаће и простије, а *кнез* као страно којим се неки већи државни ред обележава. С тим се са свим слаже што се жупан јавља одмах као старешина једне жупе, кад ју је он имао целу у рукама, а по том, по навици, и као старешина других жупâ, кад их је он, милом или силом, под своју власт покорио, или су га оне, може бити, изабрале. Тек од самог' почетка

---

[1]) Miklosich, Die slavischen Elemente im Magyarischen. Župan, и J. С. Поповић, Гласник I, 42.

[2]) Jugosl. Akademija. Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, knez

у Срба се употребљавају под једнако и реч *жупан* и реч *кнез*, и употребљавају у истом смислу кад једна, кад ли друга. У византијских историка српске старешине зову *ἄρχων, ἀρχιζουπάνος, μέγας ζουπάνος, σερβάρχης, ἀρχήγος.*[1]) У грчком језику за *кнеза* није било нарочите речи, и осим *ἀρχιζουπάνος μέγας ζουπάνος,* све су горе наведене речи могле значити и кнеза. Што П. Ј. Шафарик на горе наведеном месту и Ђ. Даничић у Рјечнику из књижевних старина примером Стефана великог жупана (потоњег краља Првовенчаног) и његовог брата великог кнеза Вукана утврђују да је велики жупан старији од великог кнеза, није довољно, пошто се данас зна да је Вукан био најстарији син Немањин и да је приликом предавања власти Стефану, потоњем краљу Првовенчаном, ред наследства поремећен, чега ради је на послетку, међу браћом и до рата дошло. Из списа К. Порфирогенита види се јасно да је међу Србима било владалаца или по угледу на суседне народе, или по грчком настојавању, или радом домаћих частољубивих људи. Ми можемо нагађати да су се они звали *велики жупани, жупани* или *кнезови*, јер Константиново *ἄρχων* све то може значити, а домаћих споменика за то време нема. Да су жупани нешто мање од архонта, којега бисмо ми најрадије преводили са *кнез*, види се из свију бележака Константинових. Говорећи о Хрватима К. Порфироген̂ит на једном месту каже *како не имаху кнезова осим стараца које називљу жупанима* (*ἄρχοντας μὴ εἶχον πλὴν γέροντας οὕς φασι ζουπάνους*). С именом *велики жупан* или *кнез* улазила је обично нова идеја, о државној власти над више жупа или предела, којој су се Срби почели

[1]) Šafařik J. P. Slov. starožitnosti, 647.

привикавати у својој новој домовини на земљишту Цариградског Царства.[1])

Лако је распознати како стоји веза међу називима *кнез* и *жупан* и међу народним животом. У називу *жупан* нема ништа ни апстрактно ни туђе, пошто је тај назив основан на називу *жупа*, којим се обележава крај у ком се жупаново господство вршило. Жупан је био онај који је држао жупу. Ако је жупан држао више од једне жупе или више жупа, могао се звати *велики жупан*, којим се именом звао народни владалац, онај који је био над свима жупама. Душанов Законик сведочи доиста да је још тада било случајева да се читава жупа налазила у једној руци, а и таквих да је жупа била смесна, тј. да је у њој било села̂ и властеоских, и царевих и црквених (чл. 157). А било је, по законику Душанову, и таквих жупа у којима је само једно село било у нечијим другим рукама. С тога законик штити заједницу жупске паше и остала права и томе једноме селу (чл. 58, 74). По законским наредбама о такси за предају имања (чл. 108—134) прописује се такса и за целу жупу, и то од свакога села. Предвиђало се, па је и бивало да се некоме даје *цела жупа*. То су управо били жупани још и у средини XIV века. У почетку насељавања, кад су се још образовала имања и пре но што су из руке у руку прелазила, много је лакше било имати једну жупу и у њој основати и утврдити своју жупску власт. Има једна наредба Душанова која тврди (и ако мало нејасно) једну нарочиту повластицу оваких жупана, који имају у рукама по читаву жупу. То је право приселице коју је цар

[1]) Pavić A. Cara Konstantina VII Porfirogenita de administrando imperio Zagreb 1906. стр. 27. Упореди и Г. Ласкина Сочиненія Константина Багрянороднаго. Москва 1899.

Стефан укинуо за свакога осим за жупана у њиховим властитим жупама. Они су се сматрали као господари жупе, и њима се ни приселица, као на њиховим властитом имању, није отказивала (чл. 155—6). Изгледа да је под царем Стефаном било доста и таквих жупа које нису биле у једнога господара, и да је по њима било кнезова, који су као цареви заступници држали управу жупе или управу града у таквој жупи, или, може бити, по царској заповести управу целе области. Има у споменицима XIII и XIV века два три примера како се *кнезом* зове, нарочито у српским северо-западним крајевима, старешина. Тако је краљ Ст. Првовенчани писао Жичи кнеза Грда, а цар Стефан цркви Арханђеловој кнеза Ђурђа с Власима Голубовцима. Краљ Милутин је писао Хиландару кнеза Воихну.[1]) У биографији Немањиној од краља Ст. Првовенчаног *кнез* се два три пута употребљава у општем значењу старешине.[2])

Иначе је реч *кнез* у значењу земаљског владаоца једна од највећма раширених речи међу словенским народима. Из рана се утврдила међу Русима. Сви бугарски владаоци, докле се није Симеон прогласио за цара, писали су се именом владалачким *кнез*[3]). Старешина општине дубровачке као и осталих самосталних градова у Далмацији звао се такође *кнез*. Истим су се именом звали и владаоци хрватски пре проглашења краљевине. И владаоци српски у приморју, пре него што се прогласила краљевина, сигурно су се тако називали. Немамо поуздане потврде, али бисмо као домишљање могли истаћи да

---

[1]) Даничић Ђ. Рјечник из књиж. старина, кнєзь.

[2]) Да накажеть кнєзє юго и себє, и старцє да оумоудрить. — И кнєзє своє наоучи и странє оумоудри. P. J. Šaf., Památky, Živ. sv. Simeona od kr. Stěpana, стр. 4.

[3]) Jireček J. K. Dějiny, стр. 136.

су приморске српске државне творевине служиле се именом *кнеза* или *великог кнеза*, а унутрашње, рашке или старо-србијанске, државне творевине да су имале више у обичају име *великог жупана* за државног старешину, докле се и тамо у XIII веку није прогласила краљевина. Најпосле што је кнез Лазар задржао после пада царства, кад је постао државни старешина, реч *кнез* за своје владалачко име, избегавајући да не узме ни име цар ни име краљ, из поштовања према Немањићима, показује најбоље какво се значење и у Србији тој речи придавало баш у XIV веку.

У хрватској држави у северној Далмацији имамо са свим исте прилике у овој терминологији старешинства. Краљ Крешимир помиње у својим актима „наше жупане, кнезове (comites) и бане." Фр. Рачки тумачи да су *жупани* представљали сваки своју жупанију, пошто се неки по својим жупанијама и поименце помињу. Жупани су се на хрватском двору звали чиновници појединих служаба (iupanus palatinus, iupanus pincernarum, iupanus armiger, iupanus camerarius), за које се на српском познијем двору употребљавала реч *челник*. Фр. Рачки, даље, говори: „Једнаки у IX и X веку позната је само ријеч *iupanus* за главаре жупа, дочим се у XI уз ову употребљује и друга *comes* (кнез) нпр. comes cleunensis, comes cetinensis, итд. Овај је наслов пренесен са сусједнога запада романскога и њемачкога."[1] У другом познијем чланку о жупи и граду, Фр. Рачки своди у кратко своја истраживања на хрватском земљишту у ове речи: „Ну глава цијеле жупе био је и остао „*жупан* њезин. Жупан је прије свега био старје-

[1]) Rad Jugosl. Ak. LXX, Nutarnje stanje Hrvatske prije XII stoljeća, стр. 186.

„шином племена. Овдје буди довољно сјетити да се „је код Словена уопће а код Хрвата напосе *кне-„жевска и краљевска власт полагано из жупанства раз-„вила*, ну да је кнез и краљ остао свеудиљ само „прваком међу главари жупа, племена, међу жупани. „Жупан је био војвода војске, жупе, племена, бра-„нилац њезин у вријеме рата; био је врховни су-„дија жупе, када год сам владалац није непосредно „или кроз свога замјеника пријепоре рјешавао. *Жу-„пана није поставља владалац*, него је из појединих „братстава, племена биран био.“[1]) Тај исти ред се и сад држи у племенима црногорским и арбанаским.[2]) Кад у нас почињу домаћи споменици, те кад се по њима ова питања могу расправљати с поузданом подлогом, ми у главноме застајемо исто стање које је нацртао Фр. Рачки. На уговору мира међу Стефаном Немањом и Дубровником од 1186 ми видимо оригиналне потписе, Стефана Немање: **ѣзь вели жѹпань кльнь се и подьписахь**, и брата му кнеза Мирослава: **ѣзь кнезь Мирославь кльнь се и подьписахь.** Кнез Мирослав био је кнез у Хуму и био је *велики кнез*, пошто је на јеванђељу записано да је писано *великославному кнезу Мирославу*. У почетку акта Мирослављева сина, *великог кнеза хумског* Андрије, од 1249 читамо: **ѣ кнезь вели хльмьски Аньдрѣи, с моими сыньми жѹпаномь Богданомь и сь жѹпаномь Радославомь и сь моими властелы**, и т. д.[3]) Ја држим да су се кнез Мирослав, а исто тако и кнез Андрија сматрали не за подчињене него за једнаке великоме жупану, с којим су само били у савезу и у пријатељству. По томе називе *велики кнез* и *велики жупан* треба сматрати за ти-

[1]) Rad Jug. Akad. XCIX. Nutarnje stanje itd. стр. 108—109.

[2]) Ст. Новаковић. Турско царство пред српски устанак, Горска војничка самоуправна племена у Арбанији, Црна Гора, итд. 191 и д.

[3]) Miklosich F. Monumenta serbica. 34.

туле једнакога значења. Један синовац Немањин, син његова брата Тихомира, Стефан писао се такође жупан.[1]) И жупани и велики жупани помињу се и даље и за краљевине и за царства, и помињу се доста често и у Србији и у Босни. У једној повељи цара Стефана манастиру Ватопеду од 1346, грчки писаној, спомиње се *жупан* у пределу јужно од Солуна тако да изгледа као војнички старешина: ***Οἱ κατὰ καιροὺς κεφαλατικεύοντες ζουπάνοι οὔτε οἱ ὑπς αὐτοὺς στρατιῶται.***[2]) На једноме натпису из 1356—1371 помиње се, на прилику, *велики жупан Алтоман* и син му *жупан Никола.*[3]) Раније за краља Милутина, помиње се *велики жупан Драгош.*[4]) И син кнеза Вукана Дмитар помиње се 1286 као жупан у једном преведеном запису.[5])

На послетку се морао установити неки ред међу овим називањима врховнога старештва различитога порекла не по њиховом постању или угледу него по практици из живота. Тај ред се види већ у два три писма из Босне и Херцеговине последњих година старога државног живота. Дајући 13 октобра 1461 Дубровчанима слободу трговања по својој области херцег Степан помиње по реду своје чиновнике: **Паче заповѣдамь воеводамь, кнезовомь, жоупаномь, цариникомь, глобаромь, катоунаромь.**[6]) Краљ босански Стефан Томашевић 25 новембра 1461 ређа исто тако своје подручнике: **Заповидамо слоугамь кралевьства ми: воеводамь, кнезовомь, жоупаномь, цариникомь и всаке врьсте власникомь**

[1]) Љ. Ковачевић, Неколико питања о Стефану Немањи, страна 54 (Глас XLVIII).
[2]) Флоринскій Атонскіе акты, 98.
[3]) Љ. Стојановић, Стари српски записи I, 45.
[4]) Даничић Ђ. Животи краљ. и архиеп. 119.
[5]) Јиречек Ј. К. Споменик С. К. А. XI, 21.
[6]) Mon. serbica, 485.

нашимь.[1]) Најпре је, дакле, по овом босанско-херцеговачком реду, *војвода*, за њим је *кнез*, за њим *жупан* итд. Нема разлога сумњању да је исти ред вредио раније и у Србији. Јер кад је у другој поли XIV и у XV веку настала потреба тражити владалачка имена мања од цара (које је узето с истока, из Цариграда) и *краља* (које је узето из Рима и са запада) није се више ни помишљало ни на жупана, ни на великог жупана, него се потражила реч *кнез* (опет са запада) и реч *деспот*, из византијске титуларне терминологије.

У прво време основног образовања владалачке власти у Србији није било ни мислити ни на какав дворски ред. Као што се још и у почетку прошлога века у Србији и у Црној Гори главари у своме животу мало чим разликоваху од осталих својих сународника, и у средњевековној Србији није било ни правога двора, нити пак каква великог дворског сјаја. Владалац је био само најбогатији и највише истакнут члан братства или народа. Сам народ се налазио у својој једва додирнутој патријархалној простоти и судио се и управљао по својим старинским обичајима. Али чим се власт затрајала у појединим породицама, угледање на друге и на оно што се о суседним дворовима говорило почело се тражити или помало уводити и у српски двор. И из Цариграда и из Млетака почели су се уводити разни обичаји и у живот српских старешина. Тако је, мало по мало, постајао дворски ред или обичај. Примање хришћанства широм је отварало врата обичајима и законима грчке питомости не само у ондашњи српски двор него и у најмању колибицу. Да би се ово прилагођавање још већма ојачало, из Цариграда се на-

[1]) Mon. serbica 489 и на ново у другом једном писму истога краља стр. 491.

стојавало, да се из одличних породица шаљу младићи на двор у Цариград, где су могли видети сјајност Цариградског Двора, која је театарски удешавана да импонује оку неискусна патријархалнога света. Домаће распре биле су такође не мало пута узрок да су поједини младићи из одличнијих породица допирали до Цариграда. И сам Стефан Немања је једном приликом као побеђен доведен у Цариград.[1]) Све су ове прилике чиниле да се за рана почело по нешто уводити и на српском двору. И ма да је и у томе могло бити нешто веома примитивног подражавања цариградскоме двору, који је на овом крају света служио као општи углед, опет су све те ствари сводиле се на најмању меру, и још су биле веома просте, далеко од цариградске танкоће и префињености

И како је био једноставан народни живот, онако му је била проста и административна организација. Велики жупан или велики кнез наслањао се са својом врховном државном влашћу на жупане или кнезове по жупама или крајевима на које се држава делила. Жупани и кнезови наслањали су се тако исто на села. Општинâ онда било није. Село је било најмање насеље у држави и у жупи. Напоредо са селима а понегде и напоредо са жупама долазе планине с пастирским и сточним насељем и катунима. Како су се ова насеља налазила у веома разноликим приликама, и старешине су им имале мање више различита имена. По Душанову Законику (чл. 146) старешине селâ и катунâ звали су се· *кнезови* и *премићури*, *владалци* и *предстајници* и *челници*. Све те речи имају колебљива и неодређена значења. О *кнезу* смо

[1]) Љ. Ковачевић, Неколика питања о Стефану Немањи, Глас XLVIII, стр. 103.

као о врховном државном или обласном старешини већ говорили. Сад имамо о њему да говоримо као о старешини подређеном. И ту је исто онако колебање. *Кнез* је, на прилику, старешина Дубровачке Републике и старешина планинских пастирских катуна и краљевски управни чиновник у жупи или у другим управним службама.[1] *Премићур* је што и кнез у планини над катунима. „Неколико катунских „старешина у Арханђеловској и Дечанској хрисовуљи „зову се кнезови, а други се зову премићури у истим „споменицима и у истом пределу. Тешко је пого„дити откуд су те разлике називања долазиле.“[2] Премићур је (пише се и *прѣмикир* и *примићур*) од грчкога *πριμμικήριος,* а у грчком је та латинско-грчка реч значила првака или првога у списку или на таблици. У Великој Цркви у Цариграду био је *πριμμικήριος τῶν ἀναγνωστῶν* (у једном нашем преводу примыкиріе чьтьць[3]) и *τῶν ταβουλαρίων* (првак међу архиварима или нотарима). У цариградском двору помиње се дворски или велики премићур, који је припадао дворским ризничким чиновницима и имао је дужност да цару скиптар пружа. Премићури су се звали старешине Турака Вардариота, који су, као што је познато, још у средњем веку на Вардару насељени били.[4] И у Србији су премићури били не само над катунима него гдегде и над селима.[5] То је исто, без сумње, случај и с *кнезом*. *Владалац* у нашем средњевековном језику значи просто власник или

[1]) Даничић Ђ. Рјечник из књиж. стар. кнзь.

[2]) Новаковић Ст. Село, Глас XXIV, 108. Разлика је могла долазити од народности, пошто су неки пастири били румунске, неки српске а неки арбанске народности.

[3]) Новаковић Ст. Синтагмат Матије Властара, LXXXVI.

[4]) Codini curopalatae de officialibus. Bonnae 1839.

[5]) Даничић Ђ. Рјечник из књиж. стар. прѣмићоуръ.

управник. То је исто и *предстајник*, а и *челник*, само што ово последње има такође веома раширено значење и веома је старо.

Најстарији спомен речи *челник* биће у Кекавменовом Стратегику у причи о радњи бугарскога претендента Дељана из 1040 године. Казујући како је Дељан заузео грчки град Димитрнјаду напомиње Кекавмен како се *στρατηγὸς τῇ τῶν Βουλγάρων διαλέκτῳ τζελνίκος λέγεται.*[1] По овоме се, дакле, *челник* звао *војвода*. Чолници се, доиста, и у великим положајима помињу за целог трајања старе српске државе. У писму папе Венедикта од 17-ог августа 1336 наводи се како су Которани имали да плате *великом челнику* 200 перпера. *Челник* се у томе папском писму помиње после *војводе* и *судије* а пре *ставилца*. Да је *челник* у то време била нижа служба, види се из познатог натписа Оливерова, у коме наводи како је у краља Стефана био најпре **великы начелникь, по томь великы слѹга** итд.[2] Очевидно је **великы начелникь** исквaрено од **великыи чельникь**. И у италијанском несигурном преводу повеље цара Уроша о потврди которских повластица помињу се Воихна ћесар, *челник Вукашин* и кнез Лазар,[3] само мучно да ће бити поуздан чиновни ред изложен у томе споменику и мучно да су они људи имали поменуте службе и били у Скадру у означено време. Мало раније, у преводу једнога писма Душанова од 1351 о границама Будве и Котора (ако је истинито) помињу се такође челник Вукашин и брат му Угљеша.[4])

---

[1]) Cecaumeni Strategicon. Ediderunt B. Wassiliewsky, V. Jernstedt Petropoli 1876, 28.

[2]) Гласник XIII. 294.

[3]) Руварац И. О кнезу Лазару, 12.

[4]) Ljubić S. Statuta et leges civitatis Buduae etc. Zagrabiae 1882—3, страна 15.

Има, међу тим, много поузданијих спомена. Цар Стефан је 21 маја 1350 из Скопља послао властелина *челника Ђурица*, да преда неке земље поклоњене цркви.[1]) У години 1359 помиње се *велики челник* Димитрије, као држалац Гацка, Дрине, Дабра и Рудинâ.[2]) За *челником* Мусом, негде у горњем Лабу, била је сестра кнеза Лазара.[3]) У једном писму Константина Дејановића помиње се као сведок неки Милорад, *челника Станислава* син.[4]) Кнегиња Милица и њени синови Стефан и Вук помињу их у реду власникâ и чиновникâ: **да имь нѣсть вольнь заповѣдѣти ни воевода, ни кефаліа, ни двородрьжица, ни чельникь, ни инь кто оть владоуштихь вь земли господства ни.**[5]) За све ове челнике једно једино можемо тврдити, на име да су били неке старешине, али ништа не можемо докучити о природи тога старештва и службе њихове. Кад је деспот Стефан после 1405 реформисао управу своје државе, он је назив челника употребио за старешину врховних државних управа. Из тога се времена помиње *велики челник* и *челник ризнички* (пређе протовистијар, служба слична данашњем министру финансија).

Народни живот је употребљавао ту реч на свој начин и у старо и у новије време. Корчулански законик од 1214 показује нам на томе далматинском острву челника као старешину над пастирима. Власи Црновунци по Балканском Полуострву зову и данас свога пастирског старешину *челником*. Челник (турски *ћехаја*) по планинама међу Маћедонијом и Арбанијом

---

[1]) Гласник XXIV, 241.

[2]) Љ. Стојановић, Стари српски записи I 41.

[3]) Гласник XXIV, 259.

[4]) Гласник XXIV, 270.

[5]) Гласник XXIV, 275.

и сада има међу пастирима исто значење. Међу пастирима на Пинду и на Олимпу погрчено је у *челингас.*[1]) Из тога се види како су архиве народних предања и народнога памћења често поуздане исто онако као и писани споменици.

У свему напред наведеном ми смо навели први неопходни административни оквир првих наших државних творевина у северо-западној четвртини Балканскога Полуострва. Административни је оквир права слика самих творевина. Као што су оне биле често тренутне, везане за личност, без тврде основице; како су се оне често стварале личном силом коју би умеле поједине старешине да развију, тако је и онај административни оквир без одређености, без сталности и без чврстоће. У самој превећ колебљивој употреби речи насликала се политичка историја својом главном карактеристиком. У свему овоме не може се још наћи много подражавања. Све је то могло нићи и одредити се и самом неопходном потребом заједничког живота међу другим уређенијим народима. Али ћемо ипак овоме оквиру додати још два велика службеника, а то су *војевода* и *тепчија*, којима ћемо завршити скицу самобитнога административног оквира старе српске државе.

Још у почетку XIV века господа српска нису била многобројна. У основној повељи Дечанској краљ Стефан Дечански, отац Душанов, пише: **сьбрав'ше з'борь срьб'скыѥ землѥ, ар'хиѥпископа Данила и ѥпископы и игоумены, и казньце и теп'чиѥ и воѥводы, и слоугы, и ставил'це.**[2]) По томе изгледа да су најстарија и највећа господа уз краља била *казнац*, *тепчија* и *вој-*

[1]) Ст. Новаковић, Село, Глас XXIV, стр. 23, 50, 108—109, 251.
[2]) Гласник 2-ог одељ. Дечанске хрисовуље.

вода. Почећемо расправу од *којеводе* зато што је најбоље познат.

Тешко је данас одредити је ли реч *војевода* ушла из црквених словенских књига у народни и у државни језик балканских Словена, или је она из народног језика узета у црквене књиге. Што се по мало час наведеној белешци Кекавменовој из 1040 год. војвода звао *челник* упућивало би да је *војевода*, као и толике друге речи, реч скројена по грчком, пошто доиста потпуно одговара грчкоме *στρατηγὸς*. Што се пак иста реч *војевода* налази у свима словенским језицима упућује нас на њено домаће порекло. И доиста, ми је сусретамо већ у првим нашим споменицима. Приповедајући живот оца свога, краљ Стефан Првовенчани наводи како је Немања, пред полазак свој у Свету Гору, позвао преда се: **приставники дѣломь и кнезе земли своѥ, воѥводи же и всини.**[1]) У Теодосијевом животопису помиње се како је Ст. Немања сазвао: **ипати и воевѡди, тысоуштьникы и сьтникы и прочіихъ блаѓорѡдныихъ**[2]). Ове цитате наводимо не само да покажемо како је војевода одмах у почетку нашега државног живота био и познат и обичан, него и да се њима потврди онај самобитни административни оквир државе који смо мало час оцртали. На другом месту ми смо по повељи краља Милутина обележили, како је војводâ било у држави више, на сваки начин у сваком крају по један.[3]) И пошто је сваки већи крај давао по једну војску, над војском је свакога краја био властелин или војвода *стегоноша*. Дед Вука Бранковића војвода Младен био је *стегоноша* vexilifer

[1]) P. J. Šafar. Živ. стр. 12.

[2]) Даничић. Живот св. Саве. Написао Доментијан. Београд 1860. страна 36.

[3]) Ст. Новаковић, Стара српска војска, стр. 59 и д.).

младога краља Стефана Душана у години 1326, и долазио је по неком послу у Дубровник.[1]) Над војском целе земље или појединe војне назначавао се *велики војвода*, као што је био Новак Гребострек над војском коју је краљ Милутин послао цару Андронику да војује против Турака у Азији. И сам је велики жупан или велики кнез био велики војвода кад је год био с војском.

Нећемо се више ни задржавати на овоме предмету који се сам по себи разуме. Прећи ћемо на службу *тепчије* (има и *велики тепчија*), која по старини и раширености својој (у Хрватској, у Босни и у Србији) и по своме националном назвању пре долази у ред служаба првога времена, установљених по природним околностима неголи у ред оних које су установљене по византијским угледима. У хрватскога краља Д. Свинимира помиње се *тепчија* године 1078 као врло висок дворски чиновник, и наводи се одмах после бискупа, који је вршио дужност канцелара. Фр. Рачки се домишља да је тепчија comes curialis *дворски кнез*. *Тепчије*, *тепачије* и *тепчићи* помињу се, по том, у Босни и у Србији. Сама реч је очевидно словенска. Миклошић је везује с кореном теп од кога су глаголи *тепсти*, *тети*, *тепати*. Али шта би било тепь, од којега би се јединог могло образовати тепьчии или тепьчиꙗ? Имамо у одговор на то питање да наведемо један једини пример, ма да и сами налазимо да је недовољан. То је познати пећски препис Троношког Летописца, који је М. С. Милојевић штампао у Гласнику XXXV. Ту се у причи о погибији Вукашиновој помиње како се његовом убици показала из недара тепь царскаꙗ или шрелѫ златанѫ егѡ царіє сербскіє єдинь по єдиному. Трипут се у томе при-

[1]) Monumenta ragusina. Libri reform. V, 203.

чању помиње реч *теп.*[1]) На њеном се месту у препису који је штампан у Гласнику V (стр. 76) спомиње *колајна са златним орлом.* Место тога, ми бисмо пре мислили на палицу или скиптар који су владаоци имали као видљиви знак своје врховне власти, пошто се у средњем веку, више него данас свачему тражило спољно обележје. Ако је, дакле, *теп* владалачка палица или скиптар, онда је *тепчија* био онај који је носи, придржава и када је потреба пружа владаоцу. То је *тепчија* могао бити и хрватским краљевима, и босанским бановима и српским краљевима. И пошто је то била служба веома знатна, лако је објаснити породични понос који се показује у презимену *Тепчића*, ако је неко био у породици *тепчија*. По књизи Кодиновој скиптар је цару обично додавао дворски или велики примикир или који други од главних ризничких чиновника.[2]) Али пошто наш двор није био онако утанчан као византијски, у прва времена је са службом пружања скиптра свезана била и служба старешине над оружаним људима и над телесном стражом владаочевом.[3]) У цариградском двору та се служба називала *στράτωρ* и *πρωτοστράτωρ*. Исти су људи били и над коњима, пошто је и телесна стража владаочева била на коњима. У хиландарском типику Св. Саве у натпису главе XXXIII спомиње се *страторь* као старешина оружаних људи манастирских.[4]) Из овога се свега види да је *тепчија*

[1]) Гласник XXXV, стр. 47.

[2]) Codini de officialibus 33, 13.

[3]) Ђ. Трухелка у Гласнику Музеја бос. херц. 1901, стр. 105 тумачи да *тепчија* „означује чиновника који је имао врховни надзор над дворским „младићима, пошто ријеч „тепац“ у словјенштини има значење младога момка.“

[4]) Споменик XXXI, 63 издање митрополита Димитрија; Јагићево поређење с грчким у Споменику XXXIV, 47.

био човек од не малог поверења владаочева, о чему нас, барем донекле, могу поучити и примери из споменика које ћемо сад навести.

Према томе се тепчије и помињу већ врло рано, и ако не баш у првим споменицима, али се помињу као људи очевидно знаменити. Тако се у првој половини XIII века, на књизи у којој су песме о преносу моштију Св. Саве, помиње *велики тепчија Обрад*, коме је въ дьни кралѣ Владислава писана та књига.[1] У истој књизи сачуван је и запис на другом делу рукописа, који је писан госпожи боголюбивои тепчинои Радославѣ. А из тог се времена помиње други тепчи великы срьпскы Мышлюнь.[2] Тај се Мишљен у запису слави како је себи сазидао неку особито искићену гробницу, дао за њу цркви једно село, и коње и рухо и злато, и обновио манастир Светих Апостола. У време тепчије Обрада помиње се 1240 уз бана босанскога Матеја Нинослава приликом походе у Дубровнику међу првом бановом господом *тепчија Радоња*, који се помиње одмах за војводом Јуришом, а за њим се помиње пехарник Мирохна. То наводимо као сведочанство да *тепчију* треба уврстити у дворску господу. Из времена краља Милутина помиње се у споменицима тепчија Хардомил по суђењу његових синова с Хиландаром 1327, за време краља Ст. Дечанског.[3] Из истог је времена и тепчија Владоје, који је био жив још и 1326, и који се, те године, помиње одмах за војводом Младеном, дедом Вука Бранковића. Из времена краља Стефана Дечан-

[1]) Љ. Стојановића, Стари српски записи I, 6.

[2]) Љ. Станојевић, Стари српски записи и натписи. I, 27. На томе месту штампани запис мислим да мора бити ближе ономе првом.

[3]) P. Šaf. Památky. vyd. 2. 94.

скога помиње се тепчија Градислав.[1]) Без сумње је то онај исти који је око 1337 уз поклоне краља Стефана Душана и сам поклонио једно село манастиру Трескавцу код Прилепа.[2]) *Тепчија* се помиње одмах после бана и казнаца у писму босанског бана Твртка од год. 1354, којим се потврђују права Влатку Вукосаљићу.[3]) Још се спомиње неко село Градислава тепчије у даровној повељи кнеза Лазара хиландарској болници од године 1380, али не изгледа да је тепчија Градислав био жив у то време. У Херцеговини се међу 1334—1369 више пута помиње тамошњи властелин Стипко или Стјепко Друговић или Чихорић који је такође био и тепчија.[4]) У Босни међу тим спомињу се и даље. Тако из записа сазнајемо за тепчију Стипка (1377—1391), за тепчију Батала, који се око 1393 помиње више пута у краљевини Босни као човек чувен, знатан и богат.[5])

На послетку нам је још остао *казнац*, о ком се такође зна веома мало, пошто је тумачење од првих потраживалаца, Фр. Миклошића и Ђ. Даничића, обрнуло погрешним путем, зато што су обојица разматрања своја извршили највише средствима филологије, не узимљући довољно у рачун установу саму.

Прегледаћемо, најпре, главна места у споменицима, па ћемо онда и ми приступити тумачењу.

Најстарији сада познати помен *казнаца* налази се у повељи босанскога бана Матеја Стјепана Ду-

---

1) Гласник XV. 302.

2) Гласник XI. 136.

3) Г. Венцел Történelmi tár. кр. уг. академ. јануар — март 1879. стр. 14—15.

4) Jireček J. K. Die Edelleute von Hum auf der Inschrift in Veličani. Wien 1895. стр. 5. Љ. Ковачевић, Старинар, кн. IX стр. 70.

5) Monumenta serbica Миклошића; Љ. Стојановића, Стари српски записи, 51, 57.

бровчанима од 1249 године. Ту се помиње да су се Дубровчанима клела три казнаца: казнац Грдомиљ на трећем месту и казнац Семијун на четвртом месту после два кнеза испред њих, а казнац Белхан на седмом месту, иза једног војводе и једног пехарника.[1]) Повеља се тиче трговачких повластица. Године 1289 помиње се казнац Мрњан у писму краљице Јелене, у ком се пре њега помиње само судија Болеслав.[2]) Исти се као чиновник краљице Јелене у Требињу помиње међу 1280—89.[3]) Око године 1300 спомиње се у једном запису казнац Драгослав и казначица кира Јелена. Казнац је тај владао Сушицом, а Сушица је негде око Жеглигова[4]) Године 1305 краљ Милутин у Котору потврђује дар мајке своје Јелене Ртачком манастиру. На томе је акту казнац Мирослав потписан одмах на другом месту после архиепископа Барскога а пре епископа хумскога и зетскога.[5]) На храму Богородичину у Мушутишту, недалеко од Призрена, стоји записано како га је подигао Јован *велики казнац* са женом Јеленом и сином Станишом и ћерком Јелицом године 1315.[6]) У години 1325, на писму којим краљ Стефан Дечански продаје Дубровчанима неке земље у приморју, наводи се, после призренског епископа Арсенија, одмах казнац Балдовин, пре војводе Градислава, жупана Вратка и других,[7]) а исти краљ у току своје не дуге владе потврдио је дар казнаца Дмитра и жене му цркви Св. Николе у Врањини. У писму бана Твртка од

[1]) Miklosich Mon. Serbica, 33.
[2]) Ibidem, 56.
[3]) Jireček J. K. D-r Cař Uroš, итд.
[4]) Љ. Стојановић, Стари записи, I. стр. 16.
[5]) Mon. Serbica, 69.
[6]) Гласник XL. 186.
[7]) Mon. Serbica, 103.

1354 којим утврђује права Влатку Вукосаљићу помиње се казнац Болеслав одмах после матере банове и самога бана, а за њим се помиње *тепчија* Иван.[1] На послетку се опет у Босни спомиње казнац Санко (1377—91).[2]

Најпосле реч није још са свим изумрла. У Конавлима код Дубровника *казнац* се зове сеоски поглавар.[3] *Казначина* се још зове село или више села под једним старешином, казнацем.[4] Има у статуту Будве, који је потврђен под царем Стефаном, једно место које показује и какав је био посао *казнаца*. Ancora sia tenuta la città a dar al *casnazzo* dell' Imperador yperperi dieci, quando si raccoglie lo acrostico et è tenuta la città a darli tre fiade de manzar la prima volta che viene in la terra. (Дужан је град да да царевом казнацу десет перпера када се купи акростик, тј. данак на земљу, и да му да у три оброка ручак када први пут у град дође).[5] По томе се види да је казнац био само велики финансијски чиновник, који је, по положају своме, могао бити и први до владаоца. Што се до сад једнако мислило да је *казнац ἐυνοῦχος* cubicularius, последица је једне омашке у тумачењу, која се лако да расправити.

У делу de ceremoniis К. Порфирогенита говори се баш у књизи Филотеја од године 900 опширно о реду чиновника евнуха.[6] Били су то чиновници који су вршили службе у царским собама и којима је служба била посвећена личностима царске поро-

---

[1]) Г. Венцел Történelmi tár Угарске Краљ. Академије, јан.-март 1879, стр. 14—15.

[2]) Љ. Стојановић, Стари српски записи, I, стр. 56.

[3]) Bogišić V. Zbornik pravn. običaja, I. 371.

[4]) Rječnik hrv. ili srpsk. jezika: kaznačina.

[5]) S. Ljubić, Statuta et leges civitatis Buduae стр. 4.

[6]) C. Porphyrogeniti de ceremoniis aulae byzantinae, 720.

дице. Већина је своје чинове добијала лично од цара. То су све били ушкопљеници; носили су нарочите хаљине; служили су у спаваћим собама, у трпезарији царевој и царичиној; служили су цару и царици пиће и вршили друге послове од чисто личног поверења. Познавали су се, како изгледа, и по томе што су бријали браду и бркове, чиме су се, по књизи Порфиригенитовој, разликовали од barbati, људи с брадама. Њихова је служба била, дакле, лична и интимна, ма да су и они, под неким владаоцима, могли добити утицаја на послове и могле су им се поверавати и службе које се поверавају правим људима. На источним дворовима била је омиљена послуга ушкопљеника̂. Има баш из 1329 одлука Малога Већа дубровачкога, да се поклони од стране општине по неколико ушкопљеника млетачком амбасадору у Цариграду, заповедницима Мо́дона и Короне и још двојици.[1]) Тим је дубровачка општина намеравала да задобије благовољење те господе.

Али није могуће мислити да *казнац* значи овакве људе или старешине њихове, нити би се то значење дало сложити с толиким горе наведеним примерима. Очевидно је да су два корена и два значења, једно домаће, словенско, а друго однекуда узајмљено збркана и смешана.

Домаће словенско значење имало би бити у вези са глаголом *казити* delere, everbere, abrogare. По томе се **εὐνοῦχος** у Маријинском еванђељу правилно преводи речју **каженикъ**.[2]) Исти превод долази и у Болоњском Псалтиру.[3]) Словенски превод Синтагмата

[1]) Libri reformationum. Monumenta ragusina, II, 324.

[2]) Ягичъ И. В. Маріинское четвероевангеліе Ст. Петербургъ 1883. словоуказатель.

[3]) Jagić V, Psalterium Bononiense. Vindobonae 1907, Glossarium graecopalaeoslovenicum.

Матије Властара не служи се ни том речју него *εὐνοῦχος* преводи са **скопьць** и служи се и глаголом **скопити се** *εὐνουχίζεϑαι*. О томе говори цела глава, у саставу, у ком се говори о евнусима.[1] Да ли се и како ли се с овим могло у везу довести **казньць**, те да ли и **казньць** може доиста значити *εὐνοῦχος* остављам за сад на страну. Ако тога значења доиста има, оно нема никакве везе с горе наведеним примерима.

Али да значење благајника, управника у примању или купљењу прихода и у руковању благом нема везе с овим значењем и кореном и да то значење није словенскога порекла, јасно је чим се погледа.

У своме старословенском речнику Ф. Миклошић под **казна** facultates (богатства) наводи један пример из старих руских споменика и упућује на садашње руско *казна*, на новогрчко *χαζνᾶς* и на арапско chazena, јерменско chazine, hazne. Исто то износи с новим потврдама академијски Словарь русскаго языка, IV под *казна*, изводећи да је реч из језика арапскога с мусломанском вером дошла к Татарима, а од њих к Русима. По томе речнику *казна* је са свим исто што и *ризница*. Један старији речник новога грчкога језика Dehèque Dictionnaire grec moderne français има осим *χαζνάς* trésor *χαζαντίζω* gagner, s'enrichir *χαζάντιον* gain, profit. Још стари грчки језик имао је реч *γάζα, γαζοφυλάκιον*, узету, како лексикографи тврде, из персијскога, која је значила aerarium. Софоклов византијски речник има још и *γαζοφύλαξ* praefectus aerarii. Ово су последње управо и били сви казнаци о којима је пре реч, и природно је да они с речју

---

[1]) Новаковић Ст. Синтагмат Матије Властара, стр. 310—312.

εὐνοῦχως никакве везе немају. С тога и она значења **казньца** у Миклошићеву старословенском речнику *ταξιάρχης, στρατοκήρυξ* не би имала да стоје под значењем **казньць** *εὐνοῦχος*, ако би то значење уопште могло остати, него би им се имала отворити нова рубрика у вези са **казна** и са значењем praefectus aerarii . Ни оно чуђење краља Уроша пред византијским посланицима око године 1272, кад је видео њихов чадор и евнухе одређене на службу царској кћери, није излишно споменути, пошто се њиме утврђује да се евнуси у српској дворској служби нису употребљавали.

Тако се сад јасно види с каквим су пословима били у вези три доглавна српска великаша који се помињу у Дечанској Хрисовуљи. Пошто је *казнац* тако добро познат у српским западним земљама, ми бисмо рекли да је реч дошла у Србију из приморја, преко Дубровчана и других примораца.[1])

Кад је пак тековинама краља Милутина створена основица за поносите покушаје цара Стефана, да од Србије гради заступницу Цариградског Царства, у томе се тежењу помишљало да се у Србију пренесе и цариградски дворски ред. Да бисмо тај предмет могли уочити што правилније и што потпуније, погледаћемо најпре по самим грчким изворима како је тај ред стајао на месту одакле је Србија рада била да га позајми, а после ћемо видети којим се начином и докле та позајмица уводила у Србију.

II

Чинове и чиновни ред у Цариград је донело оно Источно Римско Царство, које је тамо утврдио Кон-

---

[1]) Ф. Миклошић и реч *мозорим* лат. magarisium, margarisium тумачи од арапскога. Види Etymologisches Wörterbuch под поменутом речју.

стантин Велики (324—337). С тога му се до послетка није могло истрти то римско-латинско порекло ни онда кад је грчки дух у царству са свим мах преотео. Али је тај рад првих времена царства послужио само као основица оној разгранатости служаба, чинова, титула и достојања, која су се развила под утицајем националне грчке нарави и источнога укуса у опште.

С именом чувенога у византијској књижевности цара Костантина Порфирогенита сачувало се велико дело De ceremoniis aulae byzantinae (*Ἔκθεσις τῆς Βασιλείου τάξεως*)[1] у ком је на широко израђен правилник и поредак Цариградског Двора у X веку и раније. Књига је управо зборник разних правилника по којима се раније поступало у двору, или опис појединих рећих случајева пријема или церемоније, који су записани да би у будуће послужили за правило. Да је дело зборник а не нарочито, из једна, написан правилник, види се по томе што се у њему самом виде разни знаци по којима се тачно одређује када му је који део постао. А. Рамбо, који је поклонио опширну студију Костантину Порфирогениту, утврдио је вештом и зналачком анализом како су првих 83 глава књиге I *о царском реду* сигурно дело самога Костантина, или их је неко написао под непосредним његовим старањем. Остале главе прве књиге (а има их свега у првој књизи 97 а у другој 57) неко је, онда или позније, додао књизи

---

[1]) Осим бонског издања с објашњењима Рајска вреде сваке препоруке Д. Бељајева Byzantina, Очерки, матеріалы и замѣтки по византійскимъ древностямъ. Књ. I. Обзоръ главныхъ частей. Приложеніе. Матеріалы и замѣтки по исторіи византійскихъ чиновъ. Књ. II. Ежедневные и воскресные пріемы византійскихъ царей и праздничные выходы ихъ въ храмъ Св. Софіи въ IX—X в. Ст. Пбргъ 1891—93. Бонском издању прва књига, штампана 1829, садржи текст, а у другој. штампаној 1830, штампани су коментари првога издаваоца Ј. Ј. Рајска.

Костантиновој, зато што с њеним предметом везе имају. За другу књигу А. Рамбо држи да није Костантинова, него да ју је неко склопио у X веку из грађе која је од прве књиге заостала, без пажње и без целине.[1] У другу је књигу, нпр., ушла цела једна, старија од Костантинове, књига о правилнику царског двора, и то као глава 52. У тој глави читамо *Претрес позивника Филотеја, царског протоспатара и атриклина, састављен по достојању и реду чинова по старим позивницима Леона христољубивог и мудрога нашег цара, месеца септембра, индикта 3 године 6808* (тј. 900[2]). Ту се, као и у Костантиновој књизи са свим засебно говори, по потреби онога времена и схватања, о царским и о државним достојањима и о њихову реду и подели.

Очевидно је К. Порфирогенит сам био понесен за овим стварима, када им је толику пажњу поклањао. Али је и то све било везано за његову личност, и обичаји правилника зависили су често од личних расположења појединих царева или њихових људи, и онда су се вршили само у главноме. Осим тога је и само време доносило собом многе промене. Царство је ишло уназад, па се, најпосле, 1204, са свим срушило. Промене на престолу које су, такође, често долазиле, истицале су потребе личне природе, које су и у правилник дворски засецале.

Примера ради, баш за промене ове последње врсте, навешћу групу чинова и титула, која се од XII века одомаћила на Балканском Полуострву, и у Бугарској и у Србији. То су титуле: *севаст*, *протосеваст*, *севастократор*, итд. *Севаст* је у ствари само

[1] A. Rambaud, L'Empire grec au dixième siècle. Constantin Porphyrogénète. Paris 1870 стр. 128—136.

[2] Бонско издање 702—783.

грчки превод латинскога *augustus* превисоки, величанствени, које је, после зацарења Августова у Риму, постало царска титула у смислу *величанства*, те је грчки превод *σεβαστός* добио значење које се не да дословце превести, али му је смисао *свети*, *неповредљиви*, *неприкосновени*. Као латинско *augustus* и грчко се *σεβαστός* у почетку давало само владаоцима као у нас у средњем веку *превисоки*. С тога у старијих писаца о титулама, ни у Филотеја, ни у Порфирогенита нема никаква достојанства ни титуле у којој би била употребљена реч *σεβαστός*. Шарл Дил бележи још за прву половину XI века како је титула *севаста*, кад би од цара била подарена госпођама, доносила место одмах иза царице.[1])

Али када се у пролеће 1081 дворским превратом отворио престо Алексију Комнену, с којим се зацарила нова династија, прилике су се, из личних узрока, измениле. Преврат од 1081 у корист Алексија Комнена био је дело договора, и кад је завера сретно за руком испала, ваљало је учесницима и новоме царском роду дати почасти и награде. Пошто се „Мелисину Никифору (главном саучеснику) по дого„вору морало дати достојанство ћесара — пише Ана „Комнена, кћи цара Александра Комнена.[2]) — и „пошто је требало већим достојанством почаствовати „и Исака, најстаријега брата новога цара, а већега „достојанства од ћесара није било, цар Алексије на„чини ново достојанство склопивши му име *ἀπό τε* „*τοῦ σεβαστοῦ καὶ τοῦ αὐτοκράτορος* — севастократор, „те то подари брату, дајући му као почаст другога „цара, и потискујући тиме ћесара на треће место у „поздрављању после два автократора. Још је наредио

[1]) Ch. Diehl, Figures byzantines. I, Paris 1906, стр. 279.

[2]) Anna Comnena, ed. Bonnae 1839, I, 147.

„да они о свенародним свечаностима и круне на „главу стављају, и севастократор и ћесар. Те су се „круне у многоме по драгоцености разликовале од „дијадимата којих је он себи на главу стављао, „Дијадимат царев, као половина кугле, обухватао „је и покривао целу главу и био је окићен са „свих страна бисером и драгим камењем, неким „што је било у круну усађено а неким што је ви„сило. С обе стране главе висиле су низа слепе „очи ниске бисера и драгог камења, лупкајући по „образима, и то је накит који као царски цару при„пада. Круне пак ћесара и севастократора окићене „су бисером и драгим камењем овде онде, и не по„кривају главу озго. — — У то је време почаствован „и Таронита, зет по сестри царевој, назвањем *про„тосеваста* и *протовестијара*; мало позније је поча„ствован и назвањем *паниперсеваста*, те је имао место „поред ћесара. Онда је и брат му Адријан почаство„ван назвањем *протосеваста*. И Никифор му, најмлађи „брат, постане велики *друнгар флоте*, па и он буде „уздигнут на ступањ *севаста*. Тако је ову новину у „достојанствима изумео мој отац, нека им имена „склопивши, као што је горе речено, а нека проме„нивши. Назвања *паниперсеваста* и *севастократора* и „остала на тај начин, он је склопио, а назвање је „*севаста*, како изгледа, унизио. Јер су се *севасти пре „звали само цареви, и то је назвање као титула само „царевима припадало. А он први начини то досто„јанство општим.*[1])“

Тим речима нам Ана Комнена прича о постању ових достојања. И као што напред већ напоменусмо,

[1]) Ова се прича позније свуда понавља, и понавља је и Ђ. Кодин. Због тога сам нашао за умесно да је овде наведен у првом њеном оригиналном саставу.

о тим се титулама или достојањима ништа не помиње у великој књизи Порфирогенитовој.

Али нису биле само оваке промене у титулама и у достојањима.

Царство је ишло низ брдо, нарочито од како 1204 Цариград заузеше Латини; земље су се царства непрестано стешњавале и отпадале, и тим се и у звучним титулама само собом много којешта мењало. Царство је коначно изгубило скок који је имало раније, ма да осећања достојанства и сујета, која је грчком народном карактеру урођена, није допуштала да се отворено призна овај назадак.

Из тога познијег, 1261 обновљеног, Цариградског Царства сачувала се такође једна књига о правилнику и реду на царском двору и у царству, али много краћа. То је дело De officialibus Palatii Constantinopolitani et de officiis magnne ecclesiae liber. *(Περὶ τῶν ὀφφικιαλιῶν τοῦ παλατίου Κωνσταντινουπόλεως καὶ τῶν ὀφφικίων τῆς μεγαλης ἐκκλησίας*[1]*)*. Старији византинисти и издаваоци приписивали су то дело Ђорђу Кодину куропалату (двородржици или дворскоме из XIV века) о ком се ништа не зна. К. Крумбахер, наслањајући се на јаке разлоге, држи да горе поменуто дело није писао Ђ. Кодин него да му се не зна писац, али да припада XIV веку, пошто се у њему помињу људи XIV века, па и цар Јован Кантакузин, савременик и супарник нашега цара Стефана. Пошто се у делу особито пази на поменутога цара Ј. Кантакузина, К. Крумбахер држи да је за његове владе (1341—1355) најпре могло и постати.[2]) У њему, дакле, можемо видети правилник и ред цар-

[1]) Издање бонско од године 1839. Текст хвата свега 108 страна.

[2]) Krumbacher K. Geschichte der byzantinischen Litteratur, 2. Aufl. München 1897, стр. 124—125.

ства у Цариграду из половине XIV века, из оне епохе, у којој је наш Стефан Душан предузео да сличан правилник и ред уведе и на српском двору.

Оба та дела, и оно што носи име Порфирогенитово заједно са старијим од њега Теофиловим, и ово што се приписује Ђ. Кодину, баве се о једној истој ствари. Порфирогенитово дело из X века, с неким партијама још старијим, хвата у бонском издању не мање од 807 страна. Ако је дело XIV века доиста постало међу 1341—1355, као што мисли К. Крумбахер, онда је између једног и другога дела не мали простор од пуне четири стотине година. Дело XIV века, које ћемо ми, краткоће ради, звати Кодиновим, нити укида нити понавља оно што је сачувано у делу Порфирогенитову. Напротив, оно само упућује на старији обичај, који се није могао сазнати другојачије но из дела Порфирогенитова. У Кодиновом се делу, у кратко казује стање XIV века. У првој се глави, на прилику, излажу достојања црквена,[1] а у другој чиновници и достојанственици Двора Цариградског. Глава 3-ћа и 4-та потанко описују одело, од клобука и шешира до ципела, чиновникâ напред пребројаних у 2-ој глави. Може се казати да је та партија са свим нова у Кодина, и да се у њој налазило највише променâ уведених самим временом од Порфирогенитова доба до друге половине XIV века. У Порфирогенитову делу и нема главâ које би о оделу тако говориле, и ако се и тамо свуда узгред помиње одело или главни му делови. Најзанимљивија је у Кодину глава 5-та, у којој се излаже какве су службе

[1]) С. К. А. Зборник за историју, језик и књижевност српског народа IV. Матије Властара Синтагмат. Београд 1907 има на стр. LXXXIII чланак о истом предмету Ѡ црькокныихъ санокѣхь, који је, може бити, самога М. Властара.

везане с чиновима или титулама побројаним у предњим главама, 2-ој, 3-ој, 4-ој. Тако за најстарије чинове у царству, за деспота, за севастократора и за ћесара пише да никакве посебне службе ни посла немају, ако им се што нарочито не би одредило. За *паниперсеваста* стоји да никакве службе нема. То је, дакле, била гола титула. За *протосеваста* исто тако стоји да никакве службе нема. За *курапалата* стоји да му је *служба била* у старању о двору. „Сад је то — напомиње Кодин — непознато, и он нема службе никакве.“ [1]) Исто се тако не зна служба *τοῦ γενικοῦ λογοθέτου*,[2]) који је раније вршио дужности министра финансије. Кодин наводи како је цар Андроник Палеолог I (1282—1328) познатог Тодора Метохита, пређе логотета финансија, поставио за *великог логотета*. И та служба као да је тада први пут постала. За *великога папију* стоји такође како је некад имао службу о којој се тада ништа није знало, а тада (у половини XIV века) није имао службе никакве.[3]) Исто то се наводи и за епарха.[4]) За *протоспатара* исто тако стоји да је био први над спатарима страже (дворске), али да сада никакве службе нема.[5]) Из ових се примера види како су се службе заборављале, али како су се титуле и множиле и остајале. То је за целу политику царства веома значајно.

Остала садржина Кодинова зборника тиче се бележака о црквеним свечаностима, о царској трпези, о служби у војсци врховних војничких чиновника:

[1]) Кодин, бонско издање 34.

[2]) Кодин, ibidem.

[3]) Велики папија је по Порфирогениту био главни старешина над свима дворским службама.

[4]) Кодин. стр. 35.

[5]) Ibidem, стр. 38.

великога слуге, великога друнгара над стражама и осталих врховних војничких старешина. На послетку Кодинов се зборник завршује прописима о царском крунисању, о крунисању деспота, о постављању севастократора и ћесара и о избору и увођењу у дужност патријарха. У две последње главе (21 и 22) говори се о погребу и о венчавању царевом.

Мало ко узима на ум да је у Византијском Царству постављање у службе, нарочито веће, везано било с извесним не малим церемонијама, молитвом и предавањем власти. Пошто смо ми стари византијски ред и терминологију у црквеним достојањима сачували до данас, довољно је да напоменемо да је у државних чиновника било скоро то исто, с разликом што је патријарха или владику заступао цар. Као што се можемо уверити лаким погледом на слике старих наших и византијских владалаца, сачуване по црквама или по рукописима или на новцима, и одело је чиновника много наличило на одело које и сад облачи свештенство кад своју службу врши. Рукоположењима црквеним за црквене службе или достојања одговарала су рукоположења световна у царском двору. Онако исто као што свештенике облаче, облачили су и чиновника у чину његовом прописану униформу, или су га прописаним огртачем огртали. Врховно одело којим би цар или краљ огртао или наређивао да се огрне или обуче чиновник био је, у исто време, знак предаје власти и поверавања велике му дужности. С тога су ти чинови увек пропраћени и благословом и молитвама свештеничким. У мањим службама, доста је било да дотично лице, којему се мања служба поверава, цара пољуби у руку и да му цар преда мач или палицу као знак примања оне власти која му се поверава.

Познато је да је ред црквени примљен сав и у словенским народним државама с извесним изнимкама које су долазиле из простоте одношаја и мањега размера. У Србији, на прилику, нису требали у цркви гдекоји чиновници који су се налазили у Цариграду, и онда је њихова служба поверавана најближем до њега чину. Али је сав ред чинова̂ и титула̂ усвојен и у Србији, и усвојен с непреведеним грчким назвањима.

Слично нешто, и ако не то исто, било је и у државном животу.

Кад је дошло време да се организује српска држава, она се организовала по истоме угледу, по коме се организовала и црква. И према размеру српске државне организације, много се којешта изостављало. Исто тако су народна назвања из домаће жупске организације одржала и своје место и своје име, уклапајући се у усвојени организам византијски.

Али и покрај тога ваља на ум узети још нешто.

Цариградско Царство бранило се од својих непријатеља ближих и даљих разним средствима. Средства вере и културе нису била на последњем месту у тој одбрани. Стефан Немања говори, на прилику, у својој хиландарској повељи (1198—99) **како Богъ прѣмилостивы оутврьди Грьке царьми а Оугре кральми, и когожде єзика раздѣливь и законь давь и нравы оуставы и владикы надь ними по нравоу и по законоу раставль своєю прѣмоудростию.** Види се, дакле, да се у време Стефана Немање мислило како је *царство*, Божијом вољом, везано за цариградски престо. И ма да су људи и у оно време били суревњиви и осетљиви за власт, и макар да се и онда држало на самосталност државну, мислило се да се извесни чинови и титуле могу добити само од тога, најстаријег, цара. Тиме

се за неке ствари признавала и приписивала царска врховна власт и у државама оцепљеним и са свим засебним у околним земљама, с којима је Цариградско Царство имало веза и које су му кадгод биле саставни делови. Цариградска се политика, наравно, користила овим добровољним признањем и подаривала је своје титуле (а с њима, без сумње, и право ношења прописаног одела) ван своје области, када би се год прилика за то показала. А пошто се Србија увек ширила освајањем области Цариградског Царства, у тим су областима налажени или људи с поменутим цариградским титулама или трагови од њих у именима места̂, имања̂, итд. која се по том, и у нашим споменицима понављају. Што је данас подаривање ордена̂, то је онда било ово подаривање чинова или титула̂.

У српским земљама средњега века јасно се разликују три периода: I. Период када се подаривање титула очекивало и примало из Цариграда, ма да је држава била оцепљена и независна; II. Период у ком су се Срби осећали са свим независни од Цариграда, и титуле је, по византијском начину, подаривала домаћа владалачка власт, и III Период у коме је домаћа власт, уз несумњиву независност, драговољно признавала неку идеалну власт Цариграду, па је отуда, са царског престола, очекивала подаривање извесних титула.

Према томе ћемо и ми распоредити и размотрити белешке које смо прикупили о употреби византијских титула и о чиновном реду у средњевековној Србији уопште.

III

Све те многобројне титуле и театралне церемоније при предавању титула, чинова или достојања

служиле су у унутрашњој политици као средство задовољења и средство којим се уздиже углед цара и врховне власти а у спољној као средство спајања, стишавања, мирења и задобијања које је увек требало.

Пошто је ишчезло Западно Римско Царство, Цариградско се Царство дуго времена трудило да одржи или поврати господство над неким деловима Италије и да одржи барем земље на западној и северној страни Јадранског Мора, које су му изгледале као попуна његових земаља на Балканском Полуострву. У тим узалудним борбама најзанимљивија је борба с Млецима, докле се Млеци, на послетку, нису са свим отргли од врховне власти византијске и почели свој самостални развитак.

Докле се овај развитак колебао, Цариградско се Царство често служило својим титулама и униформама као почашћу за млетачку господу коју је радо било да одликује. Још 812—814, по миру међу Карлом Великим и Цариградом, потписаним у Ахену, Млеци су се са својом облашћу још рачунали као византијска земља. Дужд Агнело шаље о промени на престолу 814 свога сина Јустинијана и унука Агнела, који је био ожењен Гркињом Романом, у Цариград на поклоњење. Дужд Јустинијан (827—829) потписује се Imperialis hypatus et humilis dux Venetiae.[1]) *Хипат* (значи *највиши*) је цариградско достојање које је једнако са римским консулом. У К. Порфирогенита има цела глава (књ. I, гл. 49) о произвођењу *антипата* (проконсула). Тим су се средствима служили у Цариграду и онда када су већ принуђени били да признаду да се Млетака морају одрећи као области царства и да с њима морају оснивати везе

[1]) Kretschmayr, Geschichte von Venedig. I. Gotha 1905, 61.

као са самосталним савезником, макар да се та игра коначно пресекла управо тек 1204, с падом Цариграда. Исто то вреди и за Далмацију. У 840 цариградска је влада тражила млетачке лађе у помоћ против Сарацина, и тада видимо где се у царским повељама од 842 и 856 помиње *dux et spatarius* млетачки. Нема више *humilis dux*, и није више *dux* на другом месту.[1] И тада се Цариграђани служе подаривањем својих дворских титула, што се, обично, извршивало са што већим церемонијама.

Тако цар Василије (867—886) пошаље дужду млетачкоме као пријатељу поклоне и подари му висок дворски чин *протоспатара*. Тај је дворски чин нешто на прилику садашњег првог ађутанта, и заузимао је једно од првих места у лично царској војничкој кући. Мало позније ћемо навести церемонију којом је он предаван. То се исто понавља и у почетку X века, када су Млечићи опет имали потребу да добре односе с Цариградом обнове и учврсте.[2] У X веку продужује се, према приликама, иста игра. Протоспатари су били и дужд Петар Трибун и син му Орсо. Овај последњи је ишао 912 у Цариград, па га је у повратку заробио српски кнез Михаило и предао бугарскоме цару Симеону, од кога је силним новцем искупљен.[3] И дужд Петар Кандијан (932—939) и син му, који га је позније наследио, носили су такође титулу *протоспатара*.[4] *Царским протоспатаром* зове се дужд Михаило Виталис још и на крају XI века у једном сплетском и у једном трогирском акту од

[1]) Kretschmayr, Gesch. v. Venedig, стр. 94.
[2]) Kretschmayr, Gesch. v. Venedig, p. 98.
[3]) Kretschmayr, Gesch. v. Venedig, 103.
[4]) Kretschmayr, Gesch. v. Venedig, 107.

1097, у коме му се извесна обећања дају.[1]) Дуждеви су, пише А. Рамбо, с поносом носили „византијске титуле: у IX веку титулу *консула* или „*хипата*; у X веку титулу *протоспатара*, а у XI још „китњастију — *протосеваста*. У X веку се било уобичајило, да синови дуждеви одлазе у Цариград царском двору, јер су се отуда враћали обогаћени поклонима, одликовани чином протоспатара, и онда су „имали изгледа на веће право, да свога оца наследе; „њихово се право, у неку руку, у Цариграду утврђивало, на тамошњем вечном извору царскога легитимитета.[2])

Што је било с Млецима, понављало се у наличним, и ако нешто другојачијим приликама у северној Далмацији, онде где се основала хрватска краљевина. Цариград је настојавао да у том крају одржи власт свога царства и барем име врховне власти у градским автономним општинама, напуштајући унутрашње жупе, у којима се за цариградску власт сваки наслон истро. На послетку се, све до 1204, стање колебало, и око Далмације су се отимали Млечићи, Угри и Цариградско Царство. Градски задарски приор носио је титулу далматинског војводе (дужда или стратига), али је власт Цариграда, или Млетака или Угарске у Далмацији увек зависила од снаге која се из дотичних средишта могла развити. И као што су се дуждеви Млетака китили титулама византијских достојанственика, то налазимо и у Далмацији. Кад је дužд Петар Орсеоло у години 1000 с флотом пошао да млетачкој врховној власти под-

[1]) Rački Fr. Documenta „Zagrabiae 1877, 178—179. У писмима, до душе, стоји, *imperiali protosenastori*, али је то проста погрешка пера место *protospatario*, пошто је титула *севастократора* још била са свим нова и само у кругу царске породице.

[2]) Rambaud A. L'empire grec au dixième siècle. Paris 1870, 444.

чини далматинске градове, у Задру се, после погодбе, име дуждево на свечаној служби поменуло *после имена цара цариградскога*. У овом лому, који је јако потресао хрватску краљевину, дужд удаје своју ћерку за хрватског претендента.[1] Из XI века сачувало се не мало споменика који сведоче да се у градовима далматинским (бар у извесним повољнијим за Цариград периодима) признавала врховна власт цариградског цара и да су се онде још виђали барем његови врховни чиновници и ценила његова одликовања. У зборнику Фр. Рачкога Documenta historiae chroaticae periodum antiquum illustrantia, Zagrabiae 1877 није једно писмо, у коме и приватни људи из Задра, Сплета, Трогира дајући поклоне манастирима кроз век X и XI помињу цареве цариградске свога времена. У три таква писма из Задра од 1034 и 1036 спомиње се најпре као приор а по том *protospatarius et straticus universe Dalmatie* неки Григорије.[2] Јасно је да је *straticus* *στρατηγός* војвода или латинско *dux* Члан хрватске краљевске породице Стефан у једној даровници од 1042 пише се *бан* и уз то *imperialis protospatarius* — temporibus domini Constantini Monomaci.[3] У једној пресуди папскога посланика о неком поклону стоји да је писана 1060 tempore Nicole *prioris* et *stratigo* civitatis Jadere. У даровници из 1067 помиње се Leo imperialis protospatarius et totiis Dalmatie catapanus као председник задарскога приората, а по том у другом писму син му Григорије, опет задарски приор imperialis patrikyus ac totius Dalmacie stratigo.[4] А кад су се

---

[1]) Kretschmayr, Gesch. Venedigs, I, 137.
[2]) Rački Fr. Documenta, 42, 48, 44.
[3]) Rački Fr. Documenta, 46.
[4]) Rački, Documenta 70—74.

1076 далматински градови обрицали Млецима да ће их помагати у војни против Нормана, помиње се *приор* и *трибун* у Спљету, *приор* у Трогиру, *candidatus prior* у Задру и *spatarius candidatus*, а за самога млетачкога дужда Доминика Силвија пише се да је *imperialis protophedrus* (*πρωτοπρόεδρος*).[1]

Што су биле хрватске краљевске земље у Далмацији и приморски градови у северној Далмацији, то су исто биле и јужније положене српске земље, кад је ред дошао да и оне поставе питање о самосталности и да изађу на видик са својим захтевима. Тим пре што се покрет за озбиљније државне творевине у српским земљама почео такође у Приморју. Српски је положај био незгоднији од хрватскога, јер се налазио недалеко од суховемних грчких средишта, међу којима се у то време нарочито истицао Драч. С тога се цариградска влада и према Србима служила истим средствима. За живота силнога бугарског цара Симеона, то је било средство којим се моћ Симеонова узбијала са запада. Владалац српски Михаило Вишевић, из прве половине X века, био је одликован од цариградског цара чином антипата (проконсула) и патриција.[2] Пошто је Воислав умро (1051), син му се Михаило (1053—1073), у почетку владе, по потреби својих планова, примири с Цариградом. У потврду тога цар Михаило Мономах (1042—1054) подари му титулу *протоспатара*, исту која се давала млетачким128 дуждевима.[3] Што краљ Стефан Првовенчани у животу Немањину наводи како је цар Манојло Комнен (око 1168) Стефана Немању по-

[1]) Rački Fr. Documenta, 102—103.
[2]) К. Порфирогенит, De adm. imp. гл. 33.
[3]) Krause, Die Byzantiner des Mittelalters, Halle 1869, 223 по Кедрину II, 607 бонскога издања.

частвовао царьскыимь саномь и дарьми различьными не може значити ништа друго но одличје некога чина као што је то у горе наведена два примера. Каквим је чином цар Манојло Стефана Немању одликовао, није син Немањин забележио. За производство протоспатара, дворске службе, по К. Порфирогениту ред је био овакав. Цар је заповедао дворскоме начелнику (препоситу) да уведе новога протоспатара у кафтану и с припасаним мачем. Пошто би ушао, привео би га цару вратар, а подржавао би га евнух протоспатар (који је припадао персоналу личне службе цареве). Уведени тако кандидат падао би на земљу, пољубио је и целивао цара у колена. Цар би њему бацио ланац на врат, и тим би се производство свршило, а ново-произведени протоспатар би изашао.[1]) Ово је био пропис који се вршио у Цариграду. Кад је то на страни извођено, цара је заступао какав изасланик, о чему ћемо ми позније и примере навести. Метање ланца на врат могло се ублажити скупоценошћу тога ланца.

Ми смо напред навели како је у Цариграду уведена титула *севастократора* 1081 године. Сад ћемо видети како је она дата сину Стефана Немање, потоњем краљу Стефану Првовенчаном. Цар Исак II Анђел (1185—1195), после проласка крсташа у Азију, у јесен 1190 године,[2]) удари на Стефана Немању што се био удружио с крсташима, и разбије га на Морави. Из овог по Србе несрећног сукоба изађе ипак измирење. Цар Исак понуди за Стефана, сред-

---

[1]) Конст. Порфирогенит, бонско издање De ceremoniis, I, 275.

[2]) Тако одређује годину Љ. Ковачевић, Жене и деца Стефана Првовенчаног, Глас LX. Међу тим Ив. Кукуљевић и X. Гелцер међу ту женидбу у годину 1193, Krumbacher. Gesch. des byz. Litteratur, 2 A. 1897, 1035. К. J. Јиречек је меће још позније, у 1194 годину. И мени се чини да би тај случај требало ставити ближе оставци Немањиној (1195).

њег сина Немањиног, своју синовицу Евдокију, и Немања на то пристане. Тим је његова кућа улазила у род са царском кућом у Цариграду. И таст Стефанов Алексије, збацивши и ослепивши свога брата Исака, зацари се такође. Нема нигде никаквих података о свадби Стефановој. Али пошто Стефан Немања у хиландарској даровници с хвалом и признањем спомиње како је владу над српским земљама оставио своме сину Стефану, *великом жупану и севастократору, зету од Бога венчаноме кир-Алексија цара грчкога*, то се види како су Грци велику титулу *севастократора*, која се давала само браћи или веома блиским рођацима куће царске, подарили и српском зету, великом жупану Стефану. То је могло бити приликом венчања, а на венчање Стефан је или могао ићи да га изврши у самом Цариграду, или се оно могло свршити у Солуну или у Србији.

Велико достојанство севастократора било је скопчано с извесним церемонијама и с извесним богато украшеним оделом. Пошто је оно установљено после Конст. Порфирогенита, о њему у књизи Порфирогенитовој нема бележака. Ђ. Кодин наводи да севастократор има у свечаностима корак пре ћесара и великог доместика. Пред севастократором и одмах после цара могли су бити само *деспоти*, кад су цареви синови. Ови су последњи имали корак пред деспотима, кад би ови последњи били браћа или зетови цару. Севастократор се, на послетку сматрао као други цар или заступник цара, и у томе је стао на место које је раније припадало ћесару. По томе се и у свечаним узгласима помињао одмах за царем, што је раније такође припадало ћесару.[1]

[1]) Codini curopalatae de officialibus pal. Constantinopolitani Bonnae 1839, стр. 6 и 7.

И о оделу севастократору налазе се засебне записке у Кодина. Клобук му је био златан и црвен златом исткан. Хаљину (кафтан) носио је као и деспот црвену, али није била окићена фигурама и златним везом. Огртач је севастократора сигурно сличан огртачу деспота. Кодин га није назначио. А деспотов је огртач био црвен са ширитима, не стоји каквим. Чизме је севастократор носио зеленкасте (деспот црвене), а чакшире зеленкасте од две боје, с орловима извезеним златом на црвеним круговима чохе.[1]) Седла и коњски покривач био је тако исто боје зеленкасте, итд. Али су се разлике међу севастократорским и деспотским оделом и мењале. Тако нпр. кад је савременик Душанов Јован Кантакузин поставио за севастократоре своја два шурака, Јована и Манојла, наредио је и да им се огртач и чизме граде по формулару који је био прописан за деспоте.[2])

Још је знатнија церемонија рукоположења која се с учешћем великог свештенства свечано у цркви обављала.

Пошто се те церемоније нису мењале, о њима Ђ. Кодин и не говори. Оне су се, дакле, непромењито вршиле по запискама које су се сачувале у делу К. Порфирогенита.

Не треба да нас збуни што у К. Порфирогенита нема прописа за рукополагање севастократора. У њега су саопштене неколике формуле за рукополагање из главних редова достојанственика и службеника, и по истим прописима вршена су, с малим променама, рукополагања и нових службеника из

[1]) Такви су орлови извезени златом у златним круговима и шарама на огртачу слике деспота Стефана у Манасији. Годишњица Н. Чупића VI, први прилог у бојама.

[2]) Codini curop. стр. 13—15.

оне групе. По томе нам формулу за севастократора треба тражити у формули ћесара, коју је севастократор и заступио.

У опису тих церемонија о производству ћесара К. Порфирогенит наводи много којешта што је везано за прилике у Цариграду и у тамошњем царству. Ми ћемо то прескочити, пошто и не припада у црквену свечаност. За ту свечаност морале су се на столићу приготовити: огртач и с њим копче или пређице и остало што припада ћесарском оделу. Патријарх би заузео место уз тај сто, близу њега цар, иза патријарха ђакон, а иза ђакона лица која су се имала рукоположити. И цар и ћесар узели би свеће, и почела би се молитва. За тим би патријарх очитао нарочиту молитву, коју би присутни отпоздравили са амин. За тим би патријарх узео огртач и копче и предао би га нарочитим људима који имају огрнути новога ћесара, а они би огртач развијен држали пред царем. За тим би дворски чиновници привели новога ћесара к цару, који би му на рамена бацио ћесарски огртач и пољубио се с њиме. За тим би патријарх очитао другу молитву, узео остале знаке ћесарске, пољубио их и пружио их цару. И цар би их, прихватајући, пољубио и пружио би их и новоме ћесару, да их и он пољуби. За тим би цар издигао те знаке изнад главе новога ћесара и изговоривши име Свете Тројице спустио би их на главу новога ћесара.[1] Ова се церемонија вршила у свечаној дворској сали у Цариграду.

Нема сумње да се таква иста или с веома незнатним променама церемонија вршила и приликом постављања севастократора. Карактеристично је што

---

[1]) C. Porphyrogeniti, de ceremoniis aulae byzantinae, кн. I, гл. 43.

се у једном старом српском Требнику из XV века, који се чува у Московској Синодалној Библиотеци, сачувала **молитва на поставлѥніе кесара и деспота и инѣмъ властелемъ**. К. Невострујев, који је молитву издао, нашао јој је оригинал у познатом Гоаровом зборнику молитава грчких (изданом 1730 у Млецима). Натпис горе наведене молитве је у Гоара: ***Εὐχὴ ἐπὶ προχειρίσει καίσαρος, νοβελλισσίμου, κουροπαλάτου.*** Види се да је српски преводник избацио грчке називе *новелисима* и *куропалата*, који нису били пренесени у Србију, раширивши натпис на властелу уопште. С тога ми и истичемо како је иста молитва вредила и за севастократора, као и за све више властеоске ступње уопште.[1])

Ово наводимо колико да попунимо целу церемонију, по којој је, без сумње, произведен и Стефан Првовенчани. Словенски пак превод молитве сигурно припада познијем времену, по свој прилици XIV веку, када су титуле ове раздавали и рукоположење руководили српски владаоци.

Женидба Стефана Првовенчаног, његово рукоположење за севастократора, које му је дало толико угледан положај међу царским достојанственицима и тим начином постигнуће његове велике везе с Источним Римским Царством, којима се Стефан Немања у Хиландарској повељи толико поносио, имали су у Србији више последица но што се обично мисли. Кад се данас зна да је Вукан био старији син Стефану Немањи, да је из раније био ожењен Латинком,[2]) и да је Стефан Немања престо оставио средњему сину, Стефану, царскоме зету и севастократору,

---

[1]) Гласник XXII, 360—370.

[2]) Ил. Руварац, Годишњица „Вукан, најстарији син Стефана Немање и Вукановићи" стр. 1—10.

природна су претпостављања о знаменитости ове промене, пошто је она извршила врло знатан утицај на ток српске историје одмах после смрти Немањине.[1])

Истим средством служили су се Цариграђани и према Бугарима, који су се, овога истог времена, пробудили на нов живот.

Кад је Асен I год. 1186 обновио у Трнову стару бугарску државу, заузевши колико је више могао старих бугарских земаља, његов повереник Иванко, рођак познатога Добромира Стреза (из Македоније), убије Асена мачем, и пошто не могне уграбити власт, за којом је тежио, утече Грцима и преда им се. Цар Алексије Комнен обрече му унуку од кћери Теодору[2]) још малолетну, подари му имања и највише службе и одличја, уврсти га међу највише дворане царства и допусти му да уз своје крштено име може носити и његово царско име Алексије. На послетку, да би боље држао у шкрипцу Бугаре, цар Алексије га постави за губернатора Филипопољске Области, ослонивши се нањ потпуно. У једној беседи Н. Акоминат помиње како је Иванко (пошто је Византинце издао па опет пришао к Бугарима) „*волео богато везене ха-„љине и црвену обућу ма да се до јуче облачио у овчију опаклију и у обућу од биволье коже*“. По томе свему дало би се закључити, и ако извори поименце

---

[1]) A. Rambaud, L'empire grec au dixième siècle, 444, тврди како је путовање у Цариград млетачких дуждевића и одликовање византијско доносило им право најстаријега. „Није најстарији по рођењу био наследник него онај који се први представио у Цариграду.“ Ф. Шишић најављује да је то исто вредило и за хрватску државу. Hrvatska poviest. Zagreb 1906. 57 стр.

[2]) Ана, кћи цара Алексија, удата за севастократора Исака, којега су Бугари заробили, па је у том ропству и умро, имала је с Исаком ту кћер Теодору. Ана се, по том, преудала за протостратора Манојла Камизу. Успенскій. Образованіе вторагo болгарскаго царства. Одесса 1879, 176, 191, 195.

не кажу, да је Иванко био рукоположен или за *севастократора*, као царски зет, или за други врло висок чин испод севастократора.[1])

Исто то што се чинило са Иванком, докле је био одметник, чинило се са маћедонским владаоцем Добромиром Стрезом, који је, као и Иванко, тражио само своју корист и своју независност, па с ким било. Као што је познато, Стрез је најпре био у служби цариградској и поверена му је у управу Струмица. После се одметне и утврди у Просеку, огласивши се за независна. Кад војска није могла да савлада Стреза, цариградска се влада почне с њим погађати и понуди му ону исту унуку цареву Теодору, која је била обречена Иванку, с тим да му се призна положај који је имао. Пошто су Византинци Иванка били ухватили на превари, Стрез не хтедне ићи у руке Грцима, него затражи да му се царска унука Теодора доведе у Просек, што буде и учињено, те се ту и венчање сврши. У синодику цара Бориса записан је *севастократор Стрез.*[2]) Ја мислим да је и њему та титула дата од цара из Цариграда као царском зету онако исто као што је неколико година раније дата Немањином сину Стефану.

IV

Из овог што је довде наведено види се како је, поред свеколиког опадања царства, Цариград имао начина да српске земље држи под својим утицајем не само са суха, од Солуна и даље, него и с мора, све до Млетака и Задра, и како се још слабе југо-

---

[1]) Успенскій, Образованіе втораго болгарскаго царства. Одеса 1879. стр. 176, 177, 191.

[2]) Цитат у поменутој књизи Успенскога, стр. 236.

словенске национално-државне творевине нису могле да потпуно отму византијоком утицају, нити да се потпуно отму од византијске власти и да у самосталности очврсну.

С великом крсташком победом 1204 којој је подлегао Цариград, те су се околности први пут коначно измениле, и све док је трајала влада латинска у Цариграду, југословенским је земљама било отворено поље да се отимљу колико су год то могле, с једне стране од Млетака, који су се из истог узрока, осилили, а с друге од Угарске. У специјалном нашем питању о чиновима и титулама и у општем осећању достојанства Цариградског Царства, погледи су се скроз променили. Југословенска су племена на примеру видела како се Цариградско Царство може разорити и како се разорава, и оно узвишено поштовање према њему, које је раније било, није се више могло држати. Ова промена у погледима и овај утицај новога стања и догађаја од 1204 није још како треба оцењен у нашој историји. Углед вечитог царства скрхао се; остао је још углед вере, који је народе пређашњега царства, и оне који су се били отргли у самосталан живот, везивао у једну целину. Још су сви све уредбе, установе и обичаје Цариграда држали као свој узор, али ни кад се царство 1261 васпоставило у Цариграду, нико више није мислио да је само цар из Цариграда властан давати извесна достојања. Што се пре 1261 готово није могло ни помислити, после се те године сматрало као израђена и призната ствар. Сматрало се да су владаоци бугарски и српски власни чинити и да баш треба они сами да чине све оно што се раније мислило да могу чинити само цариградски цареви.

И да није било разлике у начину живота; да није живот на дворовима бугарском и српском био донекле простији од онога на двору цариградском, ми бисмо могли имати сву листу К. Порфирогенита и Ђ. Кодина на двору српском и бугарском заједно са свима онде прописаним формалитетима и церемонијама. Овако пак цариградски ред остао је неоспорни углед и нашим дворовима; узимало се пак од њих оно што се кад свидело или што је кад гребало. Да није још за Цариград везивала вера, у којој је, у исто време, била и јака сметња за јаче везе са западом, везе су се Србије с Цариградским Царством у XIII веку могле са свим покидати. Кад је Михаило Палеолог 1261 наново заузео Цариград, у Србији је владао краљ Урош. Мати му је била Млечанка, а жена, краљица Јелена, Францускиња. Очевидно је да је краљ Урош мало марио и за цариградски утицај и за везе с Цариградом, и да је волео живот врло прост и смеран.

У знаменитој записци Пахимера о походи цариградске мисије у Србији око године 1272, којој је задатак био да млађу цареву кћер уда за Милутина, онда млађега сина краља Уроша,[1] приповеда се да је тада двор краља Уроша (негде око Рашке, или може бити у Колашину ибарском, где је после био двор краљице Јелене) био са свим као обична кућа у Цариграду, и да је начин живота у њему био исто тако прост.[2] Пахимер приповеда како се краљ Урош

[1]) Georgii Pachymeris de Michaele et Andronico Palaeologis. I, 350—355. lib. V, 6.

[2]) Патријарх и његово друштво путовали су из Охрида на Полог у Липљан, а краљев је двор био негде још даље к северозападу. Патријарх је био Јосиф I, који је држао патријарашки престо од 1 јан. 1268 до маја 1275 а хартофилак Јован Век дошао је за њим за патријарха 2 јуна 1275 По томе је јасно да се ова мисија морала извршити пре 1 јуна 1275.

чудио чадору с целом кућном опремом и послугом, који су цариградски изасланици том приликом са собом носили, и нарочито како се чудио евнусима. Земља се, уз то, описује као полу-дивља, с нередом и несигурним путовима и за саме краљевске људе и царске изасланике. Кад су цариградској мисији покрадени коњи на којима су путовали, нико није могао да их, одмах сутра-дан, изнађе и врати. И ако у овом опису треба узети у рачун намерну претераност, која је имала за задатак да оправда коначни неуспех мисије, која је, неким начином, била отерана из Србије, опет нам она даје у главноме приближно верну слику о стању Србије у томе времену. И на двору, и у општој земаљској политици струја је била потпуно противна Цариграду и цариградском утицају. И Цариград је, управо, и наметао жену Гркињу Милутину, да би Србију себи привукао и из тадашње струје ишчупао.

Са свим је другојачија слика коју је о Србији дао знаменити византијски државник и достојанственик Теодор Метохита, који је зими 1298—99 путовао у Србију поради удаје цареве кћери Симониде за краља Милутина. Милутин је посланство примио негде у Северној Македонији, по свој прилици у Скопљу или у Штипу. „Сам краљ — пише Т. Ме„тохита — беше веома лепо украшен накитима. Око „тела имао је више накита од скупоценог камена и „бисера, колико је год могло да стане, и сав је „трептао у злату. Цео дом блисташе свиленим и зла„том украшеним намештајем. Окружен је био својим „одабраним људима, и све је уопште било што лепше „уређено и украшено. *Укратко речено, све беше уде„шено по ромејском укусу* и **по церемонијалу цар-**

„ског двора.“[1]) Т. Метохита хвали нарочито изобиље и изврсност трпезе краља Милутина. Слаткиши су им шиљани на златном и сребрном посуђу. Посланици су од свога стана у двор краљев пропраћани „ју-„начким младићима свечано спремљеним, који су „почасти ради послани“ да доведу посланство. Види се да су утисци Т. Метохите много повољнији од оних његова претходника Ј. Века, али се њима они први донекле и побијају. Исто тако је неоспорно да је угодност под краљем Милутином јаким кораком унапред крочила. Али и Метохита, по казивању грчкога главног губернатора у Солуну, не црта повољно друштво српско. Тај грчки достојанственик који је могао бити понајбоље извештен о српским пословима, јер је имао и дужност да на њих пази, описује рђаво Србе, савременике Милутинове. Он за њих каже да су „варвари“, „нечовечни“, „тесногруди“, и за оне о којима понајбоље говори, наводи да су „зловољни“, да су „навикнути на битке, и то им је највећа радост“, да су „навикнути још да кришом „отимају стоку, да не живе на насељеним местима „него на границама, по планинама и пустињама, где „из заседа пљачкају путнике и краду стоку, никако „не водећи рачуна ни о природи, ни о законима, ни „о правди.“[2]) Могло би се рећи да су ово тенденциозно тамније грчке оцене, али кад се промотри Жички Закон (око 1220), радња Св. Саве на уређењу земље и на законодавству, и први уговори с Дубровчанима, наћи ће се да је простота и дивљачност нарави у Србији још била велика и да се ове мрачне грчке силуете једва нешто могу ублажити. Грчки солунски

---

[1]) Тодора Метохита Посланица. Превео М. Апостоловић. Летопис М. С. 1902, стр. 12 засебног издања и даље.

[2]) Т. Метохита, превео М. Апостоловић, стр. 12—13.

губернатор је, осим тога, због свих тих ствари, зебао за успех намераваног орођења са српским краљем, представљајући како су готово сви српски елементи противни мирењу и срођавању с Цариградским Царством, пошто им је било повољније непрекидно ратно стање, у ком се може до миле воље убијати и пљачкати.

И један и други посматралац, оба подједнако високо положени људи, наводе како су с њима од стране српског краља преговарали грчки одметници и емигранти. Карактеристично је да у обе те прилике, у размаку од тридесет година, није било за тај посао спремних домаћих људи. Из преговора међу Андроником и Милутином, које је имао да доврши Т. Метохита, види се да је Милутиновим ратовима на Грке као главни војвода руководио опет грчки одметник Котаница, заједно с другим одметником Торникијем. Колико је знаменита и успешна била вештина Котаничина види се по томе што су Грци приликом преговора с Милутином највише наваљивали да им га краљ Милутин жива изда, што је и учинио у пролеће 1299 на мосту на Вардару пред Солуном, кад су Грци њему предали таоце и царску кћер Симониду, а он њима: таоце, своју дотадашњу жену, Тертерову кћер, и Котаницу.[1])

Ми смо горе навели како је приликом своје женидбе с царском синовицом Евдокијом краљ Ст. Првовенчани био наименован за севастократора. Рачун Стефана Немање у тој ствари био је погрешан. Западна струја отела је опет мах. Стефан, његов наследник на престолу, отера Евдокију и буде и сам збачен с престола од старијега брата Вукана, који

[1]) Georg. Pachymeris. II, кн. IV.

се, пре њега, у Зети, и закраљио. Најпосле се западној струји подао и Стефан, и с њом је и сам у Стару Србију пренео зетску краљевину. Како су и Цариград заузели Латини и онде подигли латинско царство, утицај је Цариградског Царства сам собом пао у Србији. У том су и ослабеле оне везе, основане на вери, којима се пре XIII века и самостална Србија држала за Цариградско Царство, о ком се мислило да је непоколебљиво. Приликом Милутинове женидбе у Солуну не видимо ни да је њему нити коме другом од свите његове дарован какав било византијски чин. Да су такве ствари још биле у обичају, или да су Срби хтели примати такве почасти, добра воља приликом краљеве женидбе царском ћерком била је као поручена. Очевидно је да је осећање државне засебности и самосталности било толико развијено, да се то већ није могло чинити.[1] Али тежњу да се и у Србији самостално уведе и практикује византијски церемонијал, опазио је и забележио Т. Метохита приликом пријема на српском двору краља Милутина у 1298. А ако је већ тада краљ Милутин дао био тај правац српском двору,

[1]) Међу тим краљ Милутин се доста користио дарежљивошћу своје таште царице Ирине (пореклом Италијанке, Јоланде Монтфератске), која је, као жена цару Андронику, нарочито много радила да истави напред своју децу. Грчки хроничари су забележили како је царица Ирина свога зета Милутина обасипала поклонима и новцем; како га је примала у Солуну; како је, да би увеличала своју кћер, краљицу Симониду, израдила да се краљу Милутину од царске канцеларије изда допуштење да може носити капу, окићену драгим камењем, без мала једнаку с оном коју је носио само цар. По томе му је царица сваке године слала на поклон тај украс, увек још богатије окићен но пређашњи. Она је краљу и краљици, с великим трошком, правила скупоцене хаљине. Истина, кад је видела да јој кћи нема деце, она је очекивала да тамо препоручи грчке принчеве, и слала је у Србију најпре принца Димитрија, а после принца Теодора, али се ни један ни други нису могли свикнути на Србију. Ch. Diehl Figures byzantines. II. Paris 1908. стр. 239—240.

несумњиво је да је довођење царске кћери у српски двор само оснажило тај правац. Кад све то једно на друго узмемо, ми можемо данас несумњиво тврдити да је онај почетак византијских обичаја на двору зетском и на двору краља Стеф. Првовенчаног остао без пажње и подражавања под синовима Стефановим, нарочито под Урошем, који је, по свему судећи, највише теглио природној простоти и западу, и да је тек Милутин, раширивши државу подалеко у грчке области, почео мислити да на српском двору удешава подражавање византијским дворским обичајима. Кад промотримо белешке наших споменика о дворским српским достојанственицима, о томе ћемо се још боље уверити.

Византијски су дворски чинови по њиховом реду XIII и XIV века: *деспот*, чин који се давао синовима и зетовима царевим; *севастократор*, који се давао браћи царевој или зетовима и блиским сродницима; *ћесар*, *велики слуга*, *пан-ипер-севаст* (над свима врховни севаст), *протовестијар*, *велики војвода*, *протостратор*, *велики логотет*, *протосеваст*, *пинкернис*, *куропалат*, итд. До *протостратора* ред се и у нас понавља потпуно по грчкоме, а после су неколика имена изостављена зато што се у нашим споменицима не помињу.

Архим. И. Руварац је (Гласник XLVII, 200) добро опоменуо на један запис из задужбине Јована Оливера из Леснова саопштен од Стеф. Верковића покојном К. Николајевићу, у коме сам Оливер помиње како је међу достојанственицима српским заузимао најпре место *великог начелника* (место чега, по својој прилици, треба читати *великог челника*), па *великог слуге*, па *великог војводе*, па *великог севастократора*,

и на послетку *деспота*.[1]) Ми бисмо сумњали у тачност преписа, јер се не зна за *великог начелника*, пошто се *начелник* у нашем средњем веку употребљава само у апелативном смислу и пошто се не зна ни у Србији ни у Цариградском Царству за *великог севастократора*, али је запис одржао главни ред који је и у византијским споменицима. К. Николајевић у истом Гласнику помиње неко писмо папе Инокентија VI од 1354 (декембра) које се упућује: ad Oliverium, despotum Serviae, Praebulum (Прељуб) caesarem, Georgium magnum logothetum, Decanum (Дејана) sevastocratorem Serbiae etc.[2]), у ком се иста достојанства помињу у Србији, везана за живе људе. Види се, дакле, да је Стефан Душан пренео у Србију ред и достојања византијска, о којима се мало зна пре њега. То је, такође, једна од многобројних карактеристика његова царства. С тога ћемо ми, узевши преда се горе наведени цариградски ред, потражити шта о коме чину знаду српски споменици.

1. Прво ћемо узети преда се титулу деспота. У византијском церемонијалуназвање *деспот* — *господар* припадало је само цару. Има случајева да се на печатима и новцима место *βασιλεύς* чита само *δεσπότης*. У царској је титули реч *δεσπότης* све од Јустинијана постала главни и најзначајнији њен део. С тога се реч *δεσπότης* као титула давала само блиским царским рођацима, али и то позније, када се с речима царске титуле *σεβαστός*, *δεσπότης* почело вршити неко одликовање.[3]) Међу тим за чин и за титулу *деспота* не знају наши споменици у Србији до 1326. А у тој

[1]) Гласник XIII, 294.

[2]) Гласник XIII, 290.

[3]) Bréhier L. L'origine des titres impériaux à Byzance у Byz. Zeitschrift XV, 160 и д.

години (по рачуну пок. И. Јастребова издавао да повеље) краљ Ст. Дечански, дајући и повраћајући повластице и добра цркви Богородичиној у Призрену, помиње како је послао *деспота Драгослава са јепископом Арсенијем* да изнађу и поврате цркви неке преузете земље.[1]) Не зна се ни да ли је постављен, може бити још од краља Милутина, или га је поставио краљ Ст. Дечански. По обичајима византијским, који су, у овом случају, сигурно и у Србији употребљени, овај би Драгослав, зато што је деспот, имао бити сродник куће немањићске.

Други деспот помиње се већ у царству. То је деспот Оливер. О родственим везама тога властелина зна се само толико да су оне биле велике. Његово је властелинство било око садашњега Ћустендила, који је то име добио по Оливерову унуку Костандину Дејановићу. Оливерова жена пише се у грчком запису у Леснову *καὶ τῆς πανευτυχεστατης βασιλισσης Μαριας τῆς Λυβερισης*. И поред слика јој је у томе манастиру записано *ἡ πανευτυχεστατη βασσιλισσα Μαρια ἡ Λιβερινα.*[2]) Запис је из 1349. Да ли је Оливеровици титулу царице дао цар Стефан, или јој је, може бити однекуд по њеноме роду, долазила, немамо чиме да размрсимо. За краљевања Душанова, Оливер се, у записима од 1341 и 1342[3]), неколико пута спомиње као *велики војвода*. Та се титула (византијско *μέγας δούξ*) помиње у Кодиновом списку тек на шестом месту. Тога деспота Оливера син је Дејан (отац Костадина и Драгаша, познатих македонских господара). И пошто се Оливер већ 1347 помиње као *деспот*,[4])

[1]) Гласник XLIX. 264.

[2]) Гласник XIII, 293—295.

[3]) Љуб. Стојановић, Стари српски записи I, 30—31.

[4]) Гласник XXVII, 289 и д. и у многим записима. Знатан је овај на књизи Св. Јеврема, штампан у Љ. Стојановића, Записи I, 38, у ком са

а пошто сам цар Стефан повељом од 1349 сина Оливерова Дејана назива *много љубимим и всесрдачним братом царства ми*,[1]) и пошто га, у истом писму, назива и *севастократором*, а севастократор је, такође, по византијским обичајима брат или зет, или какав год други близак рођак — то се међу 1341 и 1347 цар Стефан морао ородити с кућом Оливеровом, и онда су, услед тога, дошли познати чинови сродства Оливеру и сину његову Дејану. Пошто је Оливер, услед тога, још пре проглашења царства, добио чин севастократорски, изгледа да је цар Стефан о проглашењу царства Оливера узвисио у чин деспотски, а сину му Дејану дао чин севастократорски. И сад је непознато какво је то сродство било. По истраживањима пок. архимандрита И. Руварца изгледа да је сродство постало поводом женидбе Дејанове. Евдокија, жена Дејанова, која се позније називала царица[2]) мал' те није била сестра царици Јелени

Оливер 1351 назива *велики деспот*. Међутим оно је *велики* обично ласкање јер чина *великог деспота* није било ни у Србији ни у Цариградском Царству.

[1]) F. Miklosich, Monumenta serbica. 143.

[2]) Евдокија се, може бити с допуштењем цара Уроша, служила именом *царице* као и Јелена Душановица. Мало даље ми наводимо пример Марије, кћери Синишине, која се називала царицом, а није била удата ни за каквим царем. Године 1377 Јевдокија се пише: Благочьстива и хрістолюбива госпогы царица Ієвдокиы и сь прѣвьзлюблєнними синови царства ми дєспотомь Іωаномь Драгашомь и Костадиномь. Гласник XXIV 249—250. Да се и титула царице давала почасти ради лицима из царског рода доказује се, осим примерâ, којих има и у нашој историји, цариградским прописима о венчању. Ми, мало даље, у овој расправи наводимо (завршетак чланка IV) из молитава и прописâ што их је штампао К. Невострујев у Гласнику XXII како се разликовало венчање царице владалице од венчања, почасти ради, за царицу цареве кћери, итд. Мало више је назначено како се у *грчки писаним* натписима у Лесноау свекрва Евдокијина, Марија (у једном запису Марија Ана) такође зове *царицом*. Очевидно је да је и то била само титула.

Душановици, и ова се последња у ту кућу и склонила по свој прилици године 1366, чим су се одметнули краљ Вукашин и деспот Угљеша, а не тек после боја на Марици (1371) и узећа Сера.[1] По томе су се деспоти потписивали и синови те царице Евдокије Драгаш и Костантин, и то су била прва српска властела која су, као сродници цара Стефана и цара Уроша, носили то име као владаоци земље (истина као турски клетвеници). Али су и они чин деспотски морали од цара добити. Немамо података, по којима бисмо одредили када је то било. Да ли је Дејан Оливеровић после смрти Оливерове постављен на очино место за деспота од цара Уроша и је ли, може бити, цар Урош то учинио пре 1366, немамо чим одредити. Једно је јасно да и Драгаш и Костантин, синови Дејанови, нису били самозвани деспоти, него да су од некога на то достојанство морали постављење добити. У главноме је то налик на деспоте епирске, рођаке цариградских царева, и деспоте из рода брата Душанова Синише. Сва су та деспотства текла из царског постављења, па је то морало вредити и за деспоте Драгаша и Костантина у северо-источној Македонији.

Други пример, о ком имамо да говоримо, утврђује и ово што смо довде написали. Кад се цар Стефан зацарио, за деспота је поставио брата царице Јелене — *Јована Асена Комнена*, свога шурака. Поставивши га у то достојанство, цар Стефан га постави за свога намесника у Берату (арбанаском Београду), у Канини и у Авлони. Двор му је био у овом последњем месту. Јован Асен Комнен преживео је

[1]) Арх. И. Руварац, Краљице и царице српске. Матица 1868, 433 и 457. Овим треба исправити и оно што је писано у мојој књизи *Срби и Турци XIV и XV века*, стр. 31—32.

цара Стефана, свога зета, а спомиње се жив још и 1359 и 1363 године. Положај његов у јадранском приморју у Авлони веома је био истакнут и знатан. И после смрти му се одржала држава у рукама господина Александра, који му је, по свој прилици, био син, али се није називао деспотом, јер је за то требало постављење и рукоположење. Године 1372 јавља се као господар те приморске државе Балша Балшић.[1])

Трећи, којега је цар Стефан поставио за деспота био је брат му по оцу Симеон (Синиша), којега је цар (по свој прилици такође после проглашења царства) узвисио у достојање деспота и поставио га за поглавара области Етолији. Синиша се тамо и ожени Томаидом, ћерком тамошњег деспота Јована.[2]) И ово је све по чисто византијским обичајима. Достојање деспота дато је Синиши по његовом сродству с царем, и треба га разликовати од старештва над земљом, које је могао вршити и други ко, чему има толико примера. После смрти цара Стефана Симеон се сам прогласио за цара и без успеха се спремао да заузме престо свога брата по оцу. Али је у оном крају остао до смрти с царском титулом.[3]) Кад је Синиша позније удао своју кћер за Тому,

[1]) Руварац И. арх. О кнезу Лазару 116—118, Јиречек Ј. К. Споменици српски, Споменик XI, 111. Гласник XIV, Причање монаха Комнена 236—237.

[2]) Гласник XIV, 236. Причање монаха Комнена и Прокла о разним деспотима Епира.

[3]) Гласник XVIII од 1865. Ту се на стр. 201 наводи грчки потпис Симеона као цара који у преводу гласи: *Симеон у Христу Богу верни цар и самодржац Грцима, Србима и свој Арбанији, Урош Палеолог.* Са стр. 206 исте књиге наводимо превод потписа кћери му: *Марија царица, Анђелова, Дукина и Палеологова.* Изгледа да је у XIV и XV веку завладао обичај да се титула царице даје, почасти ради, госпођама из царских породица. Овде је исти случај као с Евдокијом.

сина српскога властелина Прељуба, којега је цар Стефан такође био упутио на те крајеве, и Тома се почиње називати деспотом, по разлогу своје женидбе девојком која је била род и цариградској и српској кући.[1]) То достојање је Томи било подарено или од Синише, на основу царског достојанства које је он себи присвајао, или му га је Синиша израдио у цара у Цариграду. Ово деспотство, са потврдом из Цариграда, одржало се и после смрти Томе Прељубовића. Запис један од 1409 помиње у Јанини, столици тога деспотства, као деспотицу Евдокију, ћерку Ђурђа Балшића, удату за Изаула.[2])

У запису на једној књизи црквених песама помиње се у години 1371 *госпођа деспотица кира-Јелена*, за коју је писана та књига.[3]) Не зна се за којим је деспотом била удата та деспотица кира-Јелена, али је сигурно да она припада врсти деспота који су постављења своја добили од цара Стефана и од цара Уроша. Упућујемо на оно што се мало даље говори о деспоту Иванишу.

Прво узвишење на деспотско достојанство које се помиње по смрти цара Стефана, то је узвишење Вукашина, потоњега самозватог краља. Не зна се ни откуд да је Вукашин био какав род Немањићима. И цар Урош му је могао подарити деспотско достојанство, које се такође давало само рођацима царске куће, или по томе што му је Вукашин био крштени кум, ако се у томе можемо ослонити на народну песму, или приликом женидбе, 1360, којом га је при-

[1]) Гласник XIV, 241 и д.

[2]) Љ. Стојановић, Стари српски записи I, стр. 68.

[3]) Љ. Стојановић, Стари српски записи и натписи I, 45. Г. М. М. Вукићевић у Гласнику зем. музеја за Босну и Херцеговину 1901, 32 помишља да то не буде царица Јелена Душановица, али смеће с ума да нема разлога да ко назове венчану царицу деспотицом.

ликом Вукашин венчао.[1] Ту би се, на сваки начин, морало признати одступање од византијског правила и од дотадашње наше практике.

Али сва су правила остављена на страну када се 1366 деспот Вукашин сам прогласио за краља и оцепио од законитог цара Уроша јужне српске земље. Чим је то уредио, краљ Вукашин примени византијско правило о достојањима на свога брата Угљешу. Угљеша је, такође, оставио без земаља царицу Јелену Душановицу, заузевши њене земље и саставивши их са земљама свога таста ћесара Воихне, који је владао у Драми, на исток од Сера, у ком се по смрти Душановој склонила била удовица његова. Угљешино деспотство потврђује се и осим белешке летопишчеве, документима. Жена му је била позната Ефимија, ћесара Воихне кћи, у неком средству и с кнегињом Милицом. Она је се на завеси хиландарској потписала *некогдаже деспотица*.[2] Још је сигурнији помен деспота Угљеше у писмима о потчињењу његових земаља у 1368 Цариградској Патријаршији. Тамо на главном писму, грчки писаном, има српски потпис *деспота Јована Угљеше*, а у патријаршијском писму га тако зове сам патријарах цариградски.[3] Потврда је деспотовању Угљешину и запис на иконици ман. Хиландара која је била Угљешина сина *Угљеше Деспотовића*, који је 1366—1371 као мален

[1]) Љ. Стојановић, Српски родослав и летописи, 11. Белешка о венчању долази у најстаријем летопису, и ако није јасна. Пошто се уопште веома мало зна о Вукашину, нема се чим контролисати је ли Вукашин могао бити *крштени* кум Урошу. Ако бисмо се у томе могли ослонити на народну песму, у истом би нам могла бити потврда и за крштење. Љ. Ковачевић, И по трећи пут Вукашин није убио цара Уроша. Београд 1886, страна 14.

[2]) Гласник V, 299 и у више других издања.

[3]) Müller Ios. Byzantinische Analekten. Sitzungsberichte 1852, Juli, 403 и д. Ст. Новаковић, Срби и Турци XIV и XV века, стр. 155.

умро. Ни иконици је његовој сама мати његова оставила запис о томе.[1])

Још има спомен о старијем неком деспоту Иванишу на једној гробној плочи код манастира Дечана. *Деспог Иваниш* се помиње на гробном запису *унука* му Иваниша Алтоманића, који је (унук) био анепсеј (синовац) кнезу Лазару. Нема сумње да је то онај исти деспот Иваниш за кога цар Стефан (1348) у арханђеловској хрисовуљи вели: **И сь милостию и хотѣниюмь царьства ми приложи и родитель царства ми деспоть Иванишь село оу Топлице выше Роударь Тоудор'че сь всѣми засел'ки и с мегами.** (Гласник XV, 302). Не може се без ближих података погодити ко је могао бити човек, за кога цар Стефан каже *родитељ царства ми,* али је и он, без сумње, већ по томе што је назначен за деспота, био близак рођак куће немањићске. Називање *родитељ* упућује после оца на таста. Истим именом зове свога таста ћесара Воихну зет му деспост Угљеша,[2]) а краљ Милутин цара грчког Андроника.[3])

Деспоти српски XV века не припадају у ову врсту, јер су другојачије постали. С тога ћемо о њима говорити даље кад нам њима одређено поглавље на ред дође.

2. Напред смо већ напоменули како је међу српском господом први *севастократор* био велики жупан Стефан, син Немањин. После тога случаја, Србија се за читав век, све до женидбе краља Милутина Симонидом, била одвојила од сваког утицаја цариградског осим црквеног, пошто се и само царство

---

[1]) Љ. Стојановић, Стари српски записи, I, 45—46; арх. Ил. Руварац је објаснио запис у Старинару IX, 1892, стр. 119.

[2]) Гласник XXIV, 248.

[3]) Споменик С. К. А. III, 12.

у Цариграду срушило. Ми смо напред утврдили да се тек од времена женидбе Милутинове отворила у Србији воља да се дворски византијски ред пренесе у Србију. При свем том видели смо мало час како се први спомен *деспота* сусрета тек за краља Ст. Дечанскога около 1326. Тога деспота сигурно није поставио цариградски цар него српски краљ, ма да за то немамо позитивних доказа. Али се први *севастократор* помиње тек за цара Стефана. Тај спомен је у писму папе Венедирта од 17 августа 1336 (још за краљевине), у ком се помиње како су Которани имали платити рашком краљу и његовим сановницима глобу, и то: краљу 2000 перпера, казанцу 1000 перпера, севастократору 500 перпера, војводи 500 перпера, итд.[1]) Ко је био тај севастократор у години 1336, не зна се; само се може у тврдо држати да је био некакав рођак српске краљевске куће, пошто је поуздано да се чин севастократора давао само рођацима. Вук Бранковић помиње на више места како је он син *севастократора Бранка* а унук *Младена војводе*. У запису на псалтиру писаном за Бранка Младеновића, оца Вукова, 1346 године Бранко се не помиње као севастократор.[2]) Могућно је да је и он добио то достојање приликом проглашења царства. Какав је род он био Немањићима остаје да се расправи, пошто Љ. Ковачевић у својим конјектурама није узео у рачун ово постављање за севастократора.[3]) Ако би било да Бранко није постављен

---

[1]) Архим. И. Руварац, О кнезу Лазару, Н, Сад 1888, стр. 12. У папскоме писму (Theiner Mon. Slav. merid. I. 192) стоји sebastocracorum, и арх. Ил. Руварац се домишљао да то не буде севаст, протосеваст итд,), али се не може сумњати да је то севастократор. О томе и Љ. Ковачевић у Годишњици III, 399.

[2]) Starine IV, 29.

[3]) Љ. Ковачевић, Вук Бранковић. Београд 1888, стр. 8—15

за севастократора пре 1346, онда бе неко други био онај севастократор који се помиње у горе поменутом папском писму од 1336.

Последњи је који се међу српском господом помиње као севастократор Дејан, Оливеров син, потоњи деспот. О њему је напред при говору о његову оцу деспоту Оливеру поменуто све што је за овај посао потребно.

3. *Ћесар* се у старој српској држави не помиње ниједан пре времена Душанова. *Ћесар*, првобитно Caesar, по грчкој транскрипцији *καῖσαρ*, од којега је, по народном изговору, наше *ћесар*, најпре је био чин први до цара. „Ни у византијским листама нема „много ћесара. Била је то титула веома велика, коју „је цар, барем раније од X века, давао само будућем наследнику престола (нарочито кад га је сам „бирао) или некоме од чланова царске породице.“[1] Књига К. Порфирогенита и не помиње чин деспота, и после цара одмах наводи *ћесара*. Титула *деспота*, господара, припадала је испрва само цару. И како су се ове ствари у Цариградском Царству непрестано мењале а прохтев је за титуле и за униформе у Византинаца био веома велики, ћесар је, мало по мало, после буне Алексија Комнена од 1081, отишао на треће место. Али се осећало да су сва три та чина, *деспот*, *севастократор* и *ћесар* у главноме једно исто. У Кодина, на прилику, има правило како се треба у говору (или у писму) обраћати деспоту, севастократору или ћесару. Деспоту се, на прилику, говорило: *δέσποτα μου;* севастократору; *δέσποτα μου σεβαστόκρατορ;* а ћесару: *δέσποτά μου καῖσαρ*. Цару се пак говорило: *ἡ βασιλεία σου*.[2]) Ово последње у

[1]) Ch. Diehl, Études byzantines, Paris 1905, стр. 297.

[2]) Codini de officialibus. Bonn, стр. 16.

нас се већ преводило *краљевство ти* или *царство ти* (или царство ми). За оно прво немамо никакве белешке.

Пошто је *ћесар* ипак био трећи по реду, помињу се из времена Душанова неколики. Већ око 1349 помиње се у Арханђеловској хрисовуљи цара Стефана *ћесар Гргур*. По свој прилици то је исти ћесар Гргур, који се помиње у папскоме писму од 1347, опет као ћесар.[1]) Презивао се Голубић, и Дубровчани су га, с братом му Иваном 1362 примили у дубровачко грађанство. У причању монаха Комнена и Прокла наводи се, одмах у почетку, како је цар Стефан одмах после освојења Јањине и Влашке (цинцарских планина) поставио томе крају за управника свога великаша Прељуба, „почаствовавши га чином ћесара.“[2]) Без сумње је, истога времена, почаствован за ћесара и *ћесар Воихна*, познати управник Драме, таст деспота Угљеше и отац познате Јефимије, која је и о себи и о својима најбољи спомен оставила. У биографији деспота Стефана од Константина философа спомиње се ћесар Угљеша, господар Прешева, Врања и Иногошта. Његов син Стефан сахрањен је у манастиру Љубостињи. Биће да се његова жена барем у калуђерству звала такође Јефимија, јер њен помен има на једној плаштаници манастира Путне у Буковини, где јој се спомиње и кћи — царица *βασίλισσα* — Евпраксија монахиња, о којој ништа не знамо.[3]) Овај се ћесар Угљеша спомиње још и 1412 и 1423, и како се добро домишљао арх Ил. Руварац,

---

[1]) Theiner Mon. Hung. I, 734. Цитат у Јиречка Cař Uroš, 246.

[2]) Гласник XIV, 235. Папско писмо од године 1354 помиње Прељуба као ћесара.

[3]) Богословски Гласник VI, 1907, стр. 315. Упореди шта је напред наведено о употреби титуле *царица*.

њега је могао за ћесара поставити цар Урош.[1] Арх И. Руварац се такође домишљао да је ћесар био и брат Вукашинов Угљеша, потоњи деспот.

4. После *деспота*, *севастократора* и *ћесара*, у Кодиновој се књизи на четвртом месту спомиње *μέγας δομέστικος* То је српски: *велики слуга*. Много млађи је од великога слуге *слуга*. Али пошто много случајева немамо, ми ћемо и *великога слугу* и *слугу* расправити овде заједно.

Слуга у цариградском церемонијалу, у грчком казан латинском речју *δομέστικος*, био је виши чиновник за разне службе и у цркви и у држави у позно доба Цариградског Царства. У цркви, нпр., *δομέστικος* је први међу више њих једнаких. Могао је такав бити међу певачима, у хоровима, итд. У двору је *δομέστικοσ τῶν σχολῶν* био старешина над службеницима који су били спремни за све заповести цареве а *δομέστικος τῆς τραπέζης* имао је бригу о свему што се тиче служења при трпези. *Ὁ δομέστικος τῶν ανατολικῶον θεμάτων* био је старешина источних области, а *δομέστικος τῶν δυτικῶν θεμάτων* старешина западних области. Из овога са свим излази да је реч *δομέστικος* у грчком језику добила значење речи minister у латинском језику. Позније је, после повратка грчке власти у Цариграду, *ὁ μέγας δομέστικος* добио значење врховнога војводе над војскама.[2]

У нашим споменицима *слугу* у првом наведеном значењу, по свој прилици у двору самом, помиње већ краљ Ст. Дечански у дечанској хрисовуљи, у којој као да је хтео да обележи главна лица свите краљевске. Први који се помиње у споменицима био

[1]) Гласник XLVII, 190—193.

[2]) Codinus de officialibus стр. 83 текста, стр, 177 објашњења.

је у краља Милутина, када је Дубровчанима потврдио земље и винограде које су раније држали у његова оца. То је било 1289. Тѹ имь милость створи кралєвьство ми ѹ Призренє ѹ градє, а странь кралєвьства ми бєшє слѹга Драгославь и Бѹдиславь Хвальчикь.[1] За Душанова времена помиње се *слуга Бранко.* Од њега се сачувао и сребрн новац с натписом слоуга Бранко. Љ. Ковачевић мисли да тај новац не припада сину војводе Младена Бранку, родоначелнику потоњих Бранковића, којега је позније цар Стефан поставио за севастократора.[2] Али пошто је *слуга* у то време била дворска служба, веома је могућно да је њоме Бранко почео своју каријеру у служби цара Стефана. У збирку Императорске Археолошке Комисије у Петрограду добављен је један властеоски златоткани појас, на ком је трипут уткан запис *Бранко.* Фотографија се тога појаса налази у Српској Краљевској Академији. На појасу је још уткана нека животиња као медвед, до плећака нечим увијен, с подигнутим предњим шапама. У оквирима појаса још је извезен соко и нека алегоричка животиња с главом најналичнијом на главу дивљег вепра а с репом и стражњим телом змајевим. А на саставцима оквира извезена је осам пута лавовска глава Без сумње је истоме Бранку писан 1346 псалтир[3]) Он је, после, од цара Стефана постављен био за севастократора. Да ли је пак тај Бранко онај слуга Бранко који је новац ковао не може се поуздано расправити.

Слуга је био и Дабижив Друговић (Чихорић) међу 1334—1349, чиновник цара Стефана у Требињу. О њему има помена и у писмима цара Стефана и у

[1]) Mon. Serbica, 55.
[2]) Љ. Ковачевић, Вук Бранковић, 14.
[3]) Starine III, 29.

актима дубровачким. Припадао је знаменитој српској породици у Херцеговини.[1]) Осим натписа у Величанима, он се јасно зове слуга и у једном писму Душанову (Mon. serb. 117) што је самовласно подигао неку царину на Требињу.

Због мешања обичног значења слуге са овом службом тешко је тачно разликовати чиновничко од обичнога значења. Биће свакојако чиновничко значење у писму војеводе Сандаља, писаном 15. јула 1429 Дубровчанима, у којима им шаље поклад. То је витез Прибисав Похвалић, за којега се у поменутом писму наводи да је био слѹга господина воєводє Сандала.[2])

Не зна се је ли значење чиновника или обично на гробном натпису Богдана Хателевића.[3]) Записато је да је Хателевић био слуга војводе Радича.

На једном Златоусту писаном за деспота Лазара Бранковића стоји записано да га је писао Стѣфань доместикь ѹ градѹ Смѣдѣревѹ.[4])

Има помена и о *великом слузи*, који би, по цариградском правилу био врховни заповедник војске. По кодиновој књизи *ὁ μέγας δομέστικος* је имао дужност да пружи цару мач, када куд полази. Ако би велики слуга био одсутан, тај посао је вршио *πρωτοστράτωρ*.

Први је спомен Оливера као *великога слуге*. То је познати запис који је саопштио Ст. Верковић, у ком се казује како је Оливер био најпре *велики начелник*, (по свој прилици *велики челник)*, по том *велики слуга*, по том *велики војевода*[5]) итд. Има више

[1]) Jireček C. Die Edelleute von Hum. стр. 4. Старинар IX, стр. 70.
[2]) Monumenta serbica, 356.
[3]) Љ. Стојановић, Стари српски записи и натписи, III, 18.
[4]) Љ. Стојановић, Стари српски записи, III, 97.
[5]) Гласник XIII, 294.

записа у којима се Оливер спомиње као велики војвода, а у једној се повељи у Хиландару, коју је саопштио В. Григоровић назива *велики слуга*. Та је повеља из времена краљевања Стефана Душана, али јој се не зна година.[1] Сва је прилика да је то први Србин, којему је дата титула *велики слуга*. Други је *велики слуга* био отац кнеза Лазара. То се сачувало у једном рукопису карловачке Патријаршијске Библиотеке, где се у помену кнеза Лазара бележи: Семоу же кнезоу Лазароу бысть родитель великыи слоуга царевь Прибьць,[2] за којега се пише да је био веома близак човек цара Стефана, и истога узраста с њиме. Спомен свега тога сачуван је у народној песми *Женидба кнеза Лззара.*[3] Ту се помиње како „вино служи вјеран слуга Лазо," и кад је Лазар показао да није задовољан и цар га запитао о узроку, а он одговорио:

Које слуге послије дођоше,
Све се тебе слуге удворише,
Све си слуге, царе, иженио,
Мене, царе, не кће оженити
За младости и љепоте моје.

По томе што је *слуга* кнез Лазар, на коме је имало да „остане царство," и што цар Стефан говори да га не може оженити каквом било девојком, но тражи зањ девојку од прве породице у царству, очевидно је да се под именом *слуга* овде сачувао у самој народној традицији нејасан спомен службе која се звала *слуга*, и која је из цариградског списка у

[1]) В. Григоровичь Очеркъ путешествія. Изд. второе. Москва 1877 страна 47.

[2]) Руварац И. арх. Летопис Матице Српске 1874, II, 110.

[3]) В. Ст. Караџић, II, 180 бечко издање од 1845. Могло би се рећи да је први певач поменуте народне песме знао за овај спис старе литературе, јер се и на једном и на другом месту помиње пророштво о томе како ће на „њему останути царство."

Србију уведена пре *севастократора* и *ћесара*, као што је пре њих и титула *деспота* уведена.

5. Одмах за слугом помиње се у Дечанској Хрисовуљи *ставилац*. С тога ћемо и ми расправити овде оно што имамо о њему, ма да би то по реду долазило на какво друго место. *Ставилац* има са *слугом* то заједничко што се помиње у дворској служби српској пре познатих реформама цара Стефана.

Први помен *ставилца* налази се у писму краља Стефана Дечанског од 22-ог јануара 1325 о продаји приморских земаља Дубровчанима. Међу присутнима потписани су призренски владика Арсеније, казнац Балдовин, војевода Градислав, жупан Вратко, кнез Гргур Курјаковић, *ставилац Милош*, војевода Дејан Мањак, итд. Из овога се јасно види како је ставилац, истина, био после казнаца, војводе, жупана и кнеза, али како је ипак био пре једнога војводе. Из времена Душанова помиње се ставилац на једном месту као чиновник. У Арханђелској хрисовуљи пише на једном месту: Село оу горнюмь Пилотѣ Шик'лы, а мєгы моу како оупада Кроупа оу Дримь. Оть тєзи водє половина Шикли ловишта рыбнєга а половина ставилцоу.[1]) Штета је што је то место малко нејасно. Истоме Душанову времену припада Ђураш Враичић ставилац, којему се спомен сачувао на гробном камену његова унука. За тога Ђураша записано је на гробу да је био ȣ цара ȣ Стѣпана трєти витєзь.[2]) Ваља да се рачуна у дворској служби први: *казнац*, други: *слуга*, а трећи: *ставилац*. У мало час поменутом помену кнеза Лазара[3]) забележено је како је цар Стефан оженио кнеза Лазара од немањићске породице, ћерком великога

[1]) Гласник XV, 286.
[2]) Љ. Стојановић, Стари српски записи, I, 43.
[3]) Летопис М. С. 1874, II, 111.

кнеза Вратка, и сынωм великымь ставилчьскымь ѹкрашаеть. И кнез је Лазар, по томе, био ставилац у цара Стефана. Још се помиње, Ујеђа ставилац, године 1368 у писму Александра, господара Канине и Авлоне у арбанаском приморју. Тај се ставилац помиње после војводе, ћефалије (градскога поглавара) и двородржице, а за њим се помињу судија и неки други племићи.[1] Поменути Александар је, по својој прилици, син Душанова шурака деспота Јована Комнена. У писму босанскога краља Твртка од 10. априла 1378, којим се потврђују дубровачке повластице, помињу се као присутни при давању те повеље најпре жупан, по том: *дворски*, по том: војвода, и опет војвода, два кнеза и опет жупан, па при крају *ставилац* Твртко Влађевић. Иза њега се спомиње још једно лице, без икакве титуле. Исто се тако лепо види положај *ставилца* као дворскога чиновника у писму краља босанскога Дабише од 6. марта 1392 године. Ту се као јемци и сведоци уз краља Дабишу помињу: *дворски* наш Гојак Драгославић, и Иван Радивојевић, *наш верни ставилац*, и господин Жоре наш верни вазљубљени протовистијар, и опет Милац наш поштени капелан.[2])

Сама служба овога дворског чиновника не да̂ се тако лако објаснити. Може се по свему што је напред наведено замишљати да је ставилац бринуо се о набавкама потребе дворских, нарочито за трпезу (на то би упућивао горе наведени пример из Арханђеловске Хрисовуље). Међу византијским дворским службама имају две службе око саме царске трпезе, у којима би се могао тражити образац за ставиоца. Једна је 20-та по реду међу дворским чиновницима

[1]) Mon. serb. 178.

[2]) Пуцић, Споменици српски. Београд 1862, стр. 34.

служба *ὁ δομέστικος τῆς τραπέζης*, а друга је *ὁ ἐπὶ τῆς τραπέζης*, 21-ва по реду међу дворским чиновницима. Оба та чиновника имала су исту униформу, без палице, и радили су заједно и одмењивали се међусобице. Они су били дужни водити надзор над службом око трпезе, примати јела од праве послуге и и подносити их цару. У српскоме двору који је био удешен у мањим размерама, ставиоци су могли бити и стараоци за свеколике набавке које су се столатицале.[1])

6. Наше севасть грчко је *σεβαστός* узвишени, страха и поштовања достојни, освећен, латинско augustus, по којему је и начињено. Одмах у почетку када је титула римскога цара превођена на грчки римско је *augustus* преведено са *σεβαστός*.[2]) Тим су именом од владе Алексија Комнена (с краја XI вака) одликовани људи као неком нарочитом титулом, од прилике као што се данас одликују орденима. Севасть није била никаква служба. То је титула за заслуге или по каквој год пажњи врховних власти одликованих лица, која су се, по томе, сматрала као нека врста племства. *Севастократор* или *протосеваст* могли су изгледати као њихова прваци или старешине. Али ма да севасти нису никакви чиновници, само по томе што су били обележени као царски људи, пажња и пошта која им се чинила, изазивала је утицај и власт из поштовања и драге воље, те су се, без сумње, у суђењу и у другим приликама, радије припитивали и позивали, као да су нека власт и чиновници. То ћемо мало даље нарочито видети на примерима из српских споменика.

[1]) Codini de officiis, 57—63.

[2]) L. Bréhier, L'origine des titres impériaux à Byzance. Byz. Zeitschrift, XV, 160.

На употреби и на ширењу *севаста* најбоље се може видети како се ова грчка титулатура увлачила у Србију.

Познато је да је око 1257 краљ Урош стално сјединио Призрен и призренски крај са Србијом, јер су дотадашња освојења била само привремена. С Призреном је тада састављено са Србијом прво веће и значајније место Византијског Царства. У томе се крају, од прилике двадесет година после освојења спомиње *севаст* први пут у нашим споменицима, и то у тексту по коме се види као да неку службу врши: **А сєвасть ни инь кои владальць ни оу чємь да нє соудє оу сыхь мєтохиахь** пише краљ Драгутин дајући у призренском крају нека села Хиландару.[1]) Исто тако први *протосеваст* Прибо помиње се у писму краља Милутина из времена од 1300 по некој његовој земљи подареној цркви.[2]) Из истога времена спомиње се севаст *Обрад Манијак* по наредби краља Милутина да утеше међе некоме пасишту хиландарском, опет у пределима призренским.[3]) На једном акту Владислава Драгутиновића, који је неко време владао западним српским земљама (1321—1324) потписују се као сведоци: два жупана, Радослав и Воихна, протовистијар Јурек и севаст Јунак де Маноло, и по том неки Дубровчани.[4]) *Протосеваст Хреља*, чувени војвода и господин XIV века, такође је заједно са својом титулом преузет од Грка, јер цар Стефан, још као краљ, потврђује његов дар некој цркви у Штипу. И у том се писму од 1332 наређује: **и да нє има области надь мєтохиомь никто — ни кєфалиа, ни сєвасть.**[5]) Из

[1]) Љ. Стојановић С. К. А. Споменик III, 11.
[2]) Ibidem, 12.
[3]) Mon. serb. 61.
[4]) Пуцић М. Српски споменици II, 4.
[5]) Љ. Стојановић С. К. А. III, 25—26.

истога је времена, тако рећи грчко-српскога, и хтетовски попис имања тамошњега манастира. У једном запису тога пописа где се нешто преко позваних људи пресуђује, помињу се три севаста, сва три од онамошњих људи, севасть курь Маноило, зеть моу севасть Роуньзерь и севасть Севладь.[1])

И Прилеп је у XIV веку био знатније грчко средиште, и на ономе крају Македоније знатније од садашњега Битоља. Стефан Душан је Прилеп са својом државом саставио 1334 године. Из даровних повеља Стефанових манастиру Трескавцу код Прилепа[2]) види се како су с Прилепом такође ушле у Србију и гдекоје византијске титуле. Тако се помиње прилог некога *протосеваста* који је, по свој прилици, у Прилепу живео; помиње се њива голѣмога стратопедарха[3]); помиње се прилог некога *Костандина Севастократоровића*, о коме ништа друго не знамо до да је по томе што је био севастократоровић припадао царској породици; помиње се Драгоман *Кастрофилак* (чувар града); помиње се *севаст Печкопул*; помиње се кіра Ерини Комнина, жена голѣмога папие (тј. дворског врховног управника) по неком поклону; помиње се у границама датих земаља протонєвелесимь Кондолѣи што је *πρωτονωβελησίμος* тј. protonobilissimus (као што је Кондолеи сигурно Конто-Лео тј. мали Лео[4]).

[1]) Љ. Стојановић, С. К. А. Споменик III, 38.

[2]) Гласник XI, XIII, XLI.

[3]) *Ὁ μέγας στρατοπεδάρχης* по Кодину имао је дужност да набавља све што војсци треба, храну, пиће и остале потребе.

[4]) *Протонобилисима* нема ни у Кодина ни у Порфирогенита. У Порфирогенита има само *нобилисим* као врло велика почасна титула, одмах после ћесара. Она молитва на поставлєниє кєсара и деспота и инымь властелємь што ју је у Гласнику XXII штампао К. Невострујев у оригиналу је *εὐχὴ ἐπὶ προχειρίσει καίσαρος, νωβελισίμου, κουροπαλάτου.* Гласник XXII, 369. Нобилисимâ није било у Србији.

Све су те велике везе с дворским цариградским животом ушле у Србију с узећем Прилепа 1334.

По свему горе наведеном могло би се узети да обичај постављања севаста̂ није био толико примљен у Србији. Изгледа барем да српска власт није поставила ниједнога протосеваста. Ади се и у позније време цара Стефана и цара Уроша помињу севасти, о којима је теже мислити да су били од старијега грчкога постављења. У Арханђеловској Душановој хрисовуљи помиње се, на прилику, **ливада оу сѣвастова лоуга**. А забрана севастима да се не смеју мешати у манастирске послове, који су автономним повластицама изузети били од редовних власти земаљских, понавља се, на прилику и у Душаново време, у Лесновској хрисовуљи 1347: **и да не облада никто цръковию — ни кепалиꙗ, ни севасть, ни кнезь, ни соудиꙗ**,[1]) итд. Иста се наредба понавља у повељи цара Стефана ћелији у Карејама, где стоји: **да не забави ни кефалиꙗ, ни кнезь, ни сѣвасть, ни владоушти**, итд.[2]) Карактеристично је да се иста наредба понавља у повељи цара Уроша од 1357, којом се потврђују трговачке повластице дубровачке: **да имь нѣ вольнь никто забавити.... ни ꙗ царь, ни патриꙗрхь, ни властелинь, ни властеличикь, ни кефалиꙗ, ни кнезь, ни севасть, ни цариникь.**[3])

При свем том севасти нису могли бити чести у Србији, нарочито у коренитим српским земљама, и нема у споменицима места које би могло тврдити да су они били какви чиновници. И у Србији је одличје велике титуле издизало севасте изнад осталих људи и примицало их чиновницима. Из мало час наведене повеље цара Уроша види се јасно да су се-

[1]) Гласник XXVII, 294.
[2]) Monum. Serbica, 161.
[3]) Monum. serbica, 157.

васти били генерично име онако исто као и име властелин и властеличић, с којима се, у томе споменику заједно и наводи. Рекли бисмо да се ово тврди и жалбом Дубровчана цару Урошу од године 1359, којом се јадикују како је некакав севаст кнеза Воислава Воиновића пустошио дубровачке земље, одводио људима стоку и клао им живину.[1])

У позније доба, после кратког времена у царству, ишчезава помен и севастократора и протосеваста и севаста као туђа установа, која није могла да ухвати корена у српском народу.

7. По цариградским сачуваним прописима *логотети* су били већином мањи чиновници и било их је више, по разним струкама државне службе К. Порфирогенит у својој књизи меће их упоредо са судијама, и сва парада њихова произвођења била је у томе што су се приликом недељног хиподрома представљали цару.[2]) По Кодину, дакле, по обичајима XIV века, најистакнутији је логотет био *ὁ μέγας λογοθέτης* тј. *велики логотет*, али је он долазио тек на дванаесто место међу дворским чиновницима. На осамнаестом месту помиње се *ὁ λογοθέτης τοῦ γενικοῦ* logotheta aerarii generalis, логотет за опште финансијске послове. На 27-ом је месту *ὁ λογοθέτης τοῦ δρόμου*, тј. логотет за трке; на 29-ом *ὁ λογοθέτης τῶν οἰκειακῶν*, тј. логотет за домаће ствари, а 49-ти *ὁ λογοθέτης τῶν ἀγελῶν* тј. логотет за стада или за сточарство.

Ђ. Даничић је већ у Рјечнику из књижевних старина добро опазио да се логотет у Србији помиње прво за Душанова времена, и то прво у законику.

[1]) Monumenta ragusina. Libri reformationum II. Zagrabiae 1882, стр. 277.
[2]) Porphyrog. de ceremoniis, I 273.

Позније се, међу тим, сазнало, да је било логотета и при краљу Стефану Дечанском. Логотет Рајко је написао писмено о суђењу краља Ст. Дечанскога у једној парници хиландарској.[1]) Раније се служба логотета називала грчком речју дитакь тј. писар. Дитакь долази и у цара Стефана, али као млађи; по томе је логотет оно што би се сад звало секретар. И Ђ. Даничић га преводи primus a secretis. Лако је видети да је дитакь — ђак. Реч се та укоренила у свима словенским језицима и добила најразличнија значења.[2]) Велики логотет у Цариграду био је чиновник једнак с протостратором (командантом гарде): клобук му је био црвен са златним жицама; хаљина така иста с иконом, на предњем крају, цара усправљена, а на стражњем — цара на столу где седи. Огртач му је био свилен или какав је он сам хтео. Палице није имао никакве, и тим се разликовао од протостратора. Посао је великог логотета био да се стара о царевим повељама и писмима.[3])

Цар Стефан је увео у свој двор службу тога великог логотета, али пошто није имао других логотета, назвао га је просто логотетом. Та чиновничка служба, старија од ђака, примила се врло добро свуда по дворовима српске господе, и остала је у употреби у свију до пропасти српских држава. С тога и не улазимо у посебна побрајања појединих логотета. Цар Стефан је само к познатој и прописној служби логотета додао још неку службу у црквеним пословима, која је све до сад нејасна. То је наредба

[1]) Šafařik J. P. Památky, 2 изд. Новаковић Ст. Примери 3-ће изд. стр. 413.

[2]) Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika Jug. Akad. под ђак и другим речима те породице.

[3]) Codini de officiis, 18—19, 32.

члана 25 у Законику: *Црквами да облада господин цар и патријарха и логофет, и ин никто.* Патријаршија је у Цариграду имала чиновнике као и влада. И у патријаршији је био *логофет*, а има и сад *велики логотет*. Али нам је непознато да ли је логотет имао и српски патријарх. Ако га је имао, онда се он разуме као помоћник патријарха у управи црквама. Иначе је тешко мислити да је логотет царев, који није био толико велики чиновник, делио власт над црквама с царем и с патријархом. Може бити да има неког значења претпоставка, коју сам ја истицао 1886 године, да је царев логотет вршио као неку дужност министра црквених послова, али је у XIV веку управа стајала на са свим другим основима, те је данас тешко истумачити је с потпуном сигурношћу. Има једно писмо босанског краља Стефана Томаша од 14 октобра 1458, којим се помиње како је *логотетство велико и власт над црквами* деспот Лазар Бранковић био дао српскоме властелину Стефану Ратковићу. У писму се спомиње како се логотету Ратковићу потврђује делокруг и власт дата великому логотету од деспота Стефана Лазаревића. Али да ли је деспот Стефан службу своју великог логотета установљавао по чл. 25 Душанова Законика или по мислима своје властите административне реформе не може се разјаснити по грађи која је данас пред нама.[1]

8. По самом се имену види да **протовистиꙗрь** такође спада у позајмице које су у Србији XIV века учињене из уредаба цариградскога двора. У Кодиновој књизи разликују се две различите службе под

---

[1] Ст. Новаковић, Служба логотета (или великог логотета) у старој српској држави. Београд 1886.

веома наличним именом. Једна је *ὁ πρωτοβεστιάριος*, а друга је *ὁ πρωτοβεστιαρίτης*. Овај други не помиње се у нас, а његова је дужност била да се брине о облачењу цареву и да га дочекује у дворанама у којима би бивао какав пријем, или у којима се врше редовни послови, па онде да уређује господу која би дошла на пријем, да објављује долазак царев и остало што треба у таквим приликама. *Протовестијарит* припада управо чиновништву самих спаваћих соба царевих, и он је међу чиновницима по реду 19-ти.[1]) *Протовестијар* пак међу чиновницима је на реду 8-ми. Он је старешина ризнице, у којој стоје не само скупоцене хаљине царске него и новац. Он из ризнице прихваћа царску круну и намешта је на главу цареву, и цару је сваком приликом у помоћи кад у свечаностима треба додати или примити неки део свечаног одела: Као једном од врховних чиновника, палица му је била позлаћена и зелена; носио је чакшире зелене; седло му је на коњу било зелено и бисером окићено. Огртач му је био зелен и бисером окићен.[2]) Пошто се у протовистијара састављало чување одела, које је у средњем веку било тако скупоцено и чување драгоцености, злата и новца, те је он састављао у себи ризничара и личног владалачког благајника (*казнац* би био благајник државни), то је његова служба била врло подесна за прилике мањих дворова као што су били на Балканском Полуострву.

По нашим народним песмама ризницу је имао не само сваки владалац; него и сваки властелин и манастир. Народни су певачи под ризницом увек разумевали затворено одељење двора или куће у

[1]) Codini de officiis, 187.
[2]) Codini de officiis 178

ком се држало одело и благо. И противистијар се звао ризничар, те је ово последње на послетку са свим избило грчку реч из обичаја. У Румунији је опет одржала се реч грчко-латинска. Тамо је *вистијар* зове и данас касир, а *вистијарија* значи каса или касирство.

И овој служби има у нашим споменицима трага пре времена Душанова. У писму Владислава Драгутиновића Дубровчанима из 1323 спомиње се на његовом кратковременом двору у северним српским земљама protobistial Jurech (протовистиарь Юрекь). То ће бити за сада најстарији за којега се зна. Даничић у Рјечнику помиње протовистијаре у цара Стефана, у краља Дабише, у Ђурђа господина зетског, у царице (кнегиње) Милице, у деспота Стефана, у краљице босанске, у деспота Ђурђа, у зетскога господина Балше, у војводе Хрвоја, у кнеза Павла Радивојевића.[1]) Овима се може додати Јован Стекат, протовистијар цара Уроша који се помиње у преписци с Дубровчанима у години 1363.[2]) Као *протобистаревић* помиње се 1456 године на једном акту писаном у Котору, Мароје Бућић, судија которски. Из тога се види како су ти људи често узимани из далматинских приморских градова. Бућић је, без сумње, какав год род или унук Николи Бући који је био протовистијар (comes camerarius) у цара Стефана.[3]) Природно је да су ови протовистијари или ризничари били веома одани и поверљиви људи у своје господе. Најзгоднији је пример за то протовистијар деспота Ђурђа Никола Родоп. Кад је деспот Стефан враћајући се 1402 с Ангоре, користећи се својим положа-

[1]) Рјечник из књижевних старина, Протовистиарь.
[2]) Jireček J. K. Car Uroš. 252.
[3]) Monumenta serbica, 465.

јем у цара у Цариграду, Ђурђа Бранковића бацио у тамницу, одатле га је извадио Родоп. Не каже се како је томе Родопу име. А на једном латински писаном акту деспота Ђурђа Бранковића од године 1435 спомиње се protobistius Nicola Rodop. Са свим је могућно да је исти човек овај Никола Родоп протовистијар и онај Родоп, што је деспота 1402 спасао тамнице у цариграду, или је Никола син или рођак онога првога.[1])

Сама реч *протовистијар* претпоставља да има обичних служитеља ризнице или одевања царева. Ни то, у осталом, није без потврде, и ако се само по себи разуме. Онде где се описује обред свечаног царскога крунисања и где се говори како за царево венчање пред патријархом и пред царем стоје спремни круна, дијадима и обућа, бележи се и то како после прве молитве патријарх узима дијадиму (појас) и обућу, па их даје *вистијару*.[2]) Овога је дужност била да цара послужи. Вистијари су, дакле, били служитељи који су цара облачили и који су, разуме се, осим под царевим, били још и под протовистијаревим наредбама.

9. Као што је ставилац имао да се брине о набавкама за трпезу и о служењу трпезе, тако се могао налазити неко ко се бринуо о пићу у краљевској или царској кући. Такав је у цариградском двору био *ὁ πιγκέρνης* (pincerna), и био је 14-ти у реду међу чиновницима дворским. О такоме чиновнику на српскоме двору сачувао се спомен на једном гробном камену код манастира Трескавица близу Прилепа где је уписан **рабь божи Дабиживь, єнохитрь**

¹) Руварац И. арх. Гласник XLVII, 187
²) Новострујев К., Гласник XXII. 262.

цара Суроша. На натпису је година 1362.[1]) У грчкоме је *οἰνοχοεῖον* подрум или пивница. По томе је *енохијар* поменутога натписа *подрумар* или *пивничар*. Да је и ова служба на српским дворовима старија показује писмо босанскога бана Матеја Нинослава Дубровчанима од 1240 године, где се *пехарник* помиње одмах после војводе и тепчије[2]) Могућно је да је *пехарник* на босанском двору уведен по обрасцу каквога западног двора, на који се у Босни онога времена могло мислити као на углед, пошто је босански двор у сваком случају најдаље од утицаја цариградског. *Пехарник* се, у осталом, помиње и међу дворским службама на влашком двору.

10. Тако се на другом једном гробном натпису сачувао спомен друге једне војничке службе. На камену узиданом с јужне стране споља у манастиру Св. Ђорђа у Нагоричину нашао је г. Љуб. Ковачевић запис: **Почи рабь божи Раѣ Мутуловикь кралювь лагаторь.**[3]) Натпис је увршћен у прву половину XIV века. У Цариградском списку чиновника у Кодина помиње се на 54-ом месту *πρωταλλαγάτωρ*. *Ἄρχων τοῦ ἀλλάγιου* (што би могао бити наш *лагатор*) био је чиновник који се бринуо о сменама коња на путу, о тркама, о пошти или уопште о коњичкој служби.[4])

11. Управа над двором или над дворовима такође је тражила старање и лица којима би се поверила. У Кодиновом списку дворских чиновника на 15-ом се месту спомиње *ὁ κουροπαλάτης*, одмах после подрумара или пехарника, о коме смо мало час говорили. На 22-ом месту истога списка помиње се

[1]) Љ. Стојановић. Стари српски записи, I, 43.
[2]) Monumenta serbica, 28.
[3]) Љ. Стојановић, Стари српски записи, I, 34.
[4]) Codini de officiis, 200.

ὁ μέγας παππίας, а има и просто *παππίας*, при самоме крају дугачкога чиновничког списка. И један и други имали су као службу опште старање над двором, али и за једну и за другу ту службу Кодин за своје време напомиње да нису више у употреби при дворцу цариградском. То значи да су се у XIV веку те службе само бројале по старијим списковима, а да је вршење њихово поверено другима од многобројних цариградских чиновника.

У Влашкој се magister palatii зове словенском речју *дворник*. Иста реч је у Русији добила значење портира или момка који око куће ради. *Двор* уопште има у руском језику много више значења но у нас. Изгледа да је и у Србији послове дворскога старешине вршио раније неки други, може бити *ставилац* или *слуга*, јер се барем у сада познатим споменицима нарочит човек за њих не помиње. Даничић у Рјечнику из књижевних старина помиње како се praefectus aulae, comes palatinus у Босни око 1378. звао *дворски*. Тако се у краља Твртка помиње 1378 Вукосав Стефковић као *дворски*, и то на другом месту, одмах после жупана. У краља Стефана Остоје 1398 помиње се као *дворски* кнез Стипан Хлапчић, а 1409 кнез Стипан Остојић, који се наводи на првом месту иза краљевске породице. У сина Остојина 1419 помиње се приставь кралевьства ми дворьски кнезь Вꙋкаць Вꙋкотићь, и то се чини и позније још двапут у босанским писмима. Имала су у то време такога дворског кнеза и мања господа. Тако се у Петра, сина војводе Радослава Павловића, помиње *дворски кнез* у години 1454.

У Србији и на источним странама у то исто време, тј. после распада царства, помиње се као дворски старешина *двородржица*. Најстарији спомен

те речи биће у повељи деспота Јована Угљеше од 1369,[1]) у којој се наређује да манастирску државину неких добара не сме узнемиривати ни дкородръжьница, ни пронитрь, ни дворанинь, никоя власть....[2]) Други је помен са двора сина Душанова, шурака деспота Јована Комнина, господина Канине и Авлоне Александра. То је, може бити, био најсјајнији двор у Душанове васалне властеле. У њему се помиње *двородржица* (двьрьдрьжица) Рајче. Има поред њега и ставилац Ујеђа, као што смо горе споменули.[3]) Кнегиња Милица помиње 1395 у једном писму Дубровчанима као свога *дворoдржицу* у Крушевцу некога Радивоја.[4]) Поклањајући добра руском манастиру у Св. Гори 1395 године кнегиња Милица и њени синови наређују: да им нѣсть вольнь заповѣдѣти ни воевода, ни кефалиы, ни дворoдрьжица, ни челникь, ни инь кто оть владоуштихь вь земли господства ни.[5]) По томе се види да је на крају XIV века свуда по дворовима владалаца и веће властеле био уведен управник двора, само под разним именима.

12. На послетку ћемо додирнути још једну службу, која није дворска, али изгледа да такође припада међу позајмице XIV века. То је служба *кефалије* или градскога поглавара. Реч је грчка *κεφαλή*, и значи *глава*. Ниједан од примера које је Ђ. Даничић навео у Рјечнику не тврде ту реч пре времена Душанова. Али је касније наштампана једна повеља краља Милутина, из времена после женидбе Симонидом, која је писана око 1300. У тој повељи стоји:

[1]) По одредби Љ. Ковачевића у Годишњици III, 442.
[2]) Гласник XXIV, 249.
[3]) Monum. Serbica, 178.
[4]) Пуцић М. Српски споменици II, 44.
[5]) Гласник XXIV, 275.

И кефалиы градьскыи да не има области тамо, ни инь владальць никои.[1]) Место је у скопској страни. Знаменито је што се у Босни градски управници зову *каиетани*. А нема трага каквим се именом ћефалија звао у коренитим српским земљама, по градовима који су ретко или нису никако падали у грчку власт. По члану 184 Законика изгледа да ни у време цара Стефана нису сви градови били под ћефалијама. Држала су их без сумње наследна властела, жупани, који су, по староме, имали целе жупе под својом влашћу. Исто се види и по држању тамница, јер се и за њих види да нису биле само у рукама ћефалија.[2]) Мало пре наведени пример из времена краља Милутина јасно показује како је та реч ушла у Србију са пређашњим грчким земљама. Цар Стефан је у Законику очевидно раширио и власт и област ових градских главара. Њихова власт се ширила над самим градом и становништвом у њему и около њега. Цар Стефан је хтео да у своме царству обезбеди путове. И пошто је он сам постављао ћефалије и судије, њима је поверио старање о путовима кроз чију било земљу, пошто су жупе већином имале своје наследне господаре, домаћу властелу или цркве, или је управа у њима била мешовита (чл. 157 и 160 законика). Цару Стефану, без сумње, припада и наредба да су намирнице живота грађани (прави његови подвласници) били дужни ћефалији продавати у половину цене. Ћефалија се одржао у српској држави и после, и видимо их и по правим српским местима, у Приштини, у Новом Брду, у Крушевцу итд.

[1]) Љ. Стојановић, Споменик С. К. А. III, 13.
[2]) Ст. Новаковић, Законик Стефана Душана, 2-го изд. стр. 259.

* * *

Бележећи напред по књизи К. Порфирогенита црквени обред којим су се обично у своје достојанство уводили већи достојанственици царства, ми смо напоменули да су се и ти обреди пренели у Србију и да су се у њој вршили. О венчавању краљева и царева на престо није било сумње, пошто се то венчавање више пута бележило. Венчавање деспотâ, севастократора, ћесарâ, кнезовâ и разних великих чиновника треба ипак да се потврди.

Потврда је та већ одавно предана јавности. К. Невострујев је објавио у Гласнику XXII, (стр. 360 и д.) како се у Московској Синодалној Библиотеци налази српски рукописни требник из XV века у ком су обреди и молитве о постављању цара: о постављању ћесара, деспота и друге властеле и кнезова, којима би се предавала велика власт од цара. К. Невострујев је овим молитвама нашао и њихов грчки оригинал. У натписима има неких малих промена. У другој молитви грчки текст има: *ћесара*, *новелисима* и *куропалата*. Наш текст је на место тих речи, по нашим приликама, ставио кюсара и деспота и иныимь властелемь. Наша трећа молитва има натпис: Молитва вь сьборѣ кнезь, хотештих власти приети великые ѡть цара. У грчком је *Εὐχὴ ἐπὶ πρωσαγωγῇ ἀρχόντων ἤτοι πατρικίων*.

У тексту нису само молитве него и обред. За венчање цара записано је како цар треба у цркву на венчање да дође у свима царским хаљинама осим *дијадиме* и *стеме* (појаса и круне). То двоје се постављало на сточићу с антиминсом на амвону. Испред тога сточића стане патријарх и цар који хоће да се венча. После ђаконских узгласа, патријарх над при-

клоњеном главом царевом чита молитву.[1]) И пошто би се та молитва очитала, патријарх узима дијадиму и обућу и предаје их вистијару. Ако ли се не венчава цар него царев син, или жена, или кћи, патријарх дијадему и обућу не предаје вистијару него цару, прекрстивши их крстом, и цар онда те делова одела ставља на онога који се венчава. За тим после ђаконског узгласа, свештеник чита опет молитву, и после исте узима с антиминса стему (круну), и држећи је обема рукама, њоме венчава цара, говорећи у тој радњи: у име оца, и сина, и светога духа. Ако ли се не венчава цар него син или кћи царева, цар узима круну из руке патријархове и он то венчање врши. Другојачије је то венчање било, ако би се венчавала царица на владу, а неке разлике су се вршиле кад се царица венчава као жена царева царским достојањем.[2])

За венчавање ћесара и деспота и остале властеле била је само прописана молитва, коју је црквени достојанственик читао свечано у цркви онима којих се постављење таким начином имало благословити.[3])

За обред благослова који се даје кнезовима који имају од цара да приме велику власт (архонтима и патрицијима у грчком оригиналу), прописан је скоро такав исти поступак. Врши се или на антиминсу Велике Цркве или пред амвоном где се намести трпеза и завеса. После ђаконова узгласа, патријарх чита прописану молитву, узима епитрахиљ који је спреман на антиминсу, предаје га ђакону, и овај га

[1]) Гласник XXII, 361.

[2]) Невострујев К. Гласник XXII, 361—368.

[3]) Гласник XXII, 363.

меће на кнеза, који се поклања, љуби патријарха у руку, причешћује се и одлази.[1]

Патрицији или племићи, такође нису били чиновници него племићи, и многе су се службе могле дати само њима. Карактеристично је што наш преводник није ни нокушао да то преведе каквом год речју, јер му ни *кнез* није било довољно. Из књиге Порфирогенитове видимо да су с тим подизањем у ред патриција биле везане у двору велике церемоније, клањања, представљања[2] итд. Нема никаква трага да се и то све вршило на српском двору, и ако је што и било, то је, по свој прилици, сведено на много мање, као што је цело наше подражавање XIV века остало уопште далеко од онога што се вршило на Цариградском Двору. То су собом доносиле једноставније прилике, које нису располагале ни вештином ни богатством цариградским. За историју је главно да се утврди како је скоро цео један век у Србији владала жеља да се и на српском двору — колико се год може — уведе барем у главном ред цариградски.

V.

Тако је Србија, упавши с XIV веком са свим у правац политичке образованости византијске, истерала тај правац на вршак. Мисли у којима се при крају свога живота налазио Ст. Немања, да је Бог утврдио *Грке царевима* а *Угре краљевима* и да је сваком народу дао нарав и по нарави му својом премудрошћу одредио господаре, одбачене су XIV века на страну и напуштене. У Србији се престало мислити да су само Грци за цареве и да их је у томе

[1]) Гласник XXII. 363—364.

[2]) Porphyrogeniti C. De ceremoniis aulae byzantinae, I, гл. 47, 48, 49.

Бог утврдио. Насташе времена, кад се држало да и Срби могу све оно што и Грци; да Срби могу чак и Србију да назову царством, да могу царство, оно за које је Немања писао да га је Бог утврдио Грцима, преузети и свога владаоца прогласити за *цара Србији и Романији, Србљем и Грком.* Тај правац мисли, изведен најпре проглашењем краља Стефана Душана у царско достојанство, повукао је за собом и друге кораке. *И по милости Божијој, како подвигох сан краљевски на царство, и архијепископију на патријаршаство, и епископије на митрополитства, такожде и подвигосмо всечастнују Скопију, частнаго и славнаго града Скопија Тројеручицу на првопрестолнују митрополију,* говори сам 1347 цар Стефан у својој хрисовуљи Лесновскоме Манастиру.[1] С тим је узето и постављање *деспота, севастократора, севаста, кесара,* итд. са свим по цариградскоме обичају, са свима повластицама и обичајима царске власти у Цариграду.

Али да се одржи велико царство, нису довољне само титуле, него треба јако осећање целине и жива жеља међу великашима народним да се тековина у целини одржи. Чим је цар Стефан склопио очи, његови су намесници по великим областима почели вући сваки себи, и његов син, цар Урош, остао је бедна сирота и као владалац без власти почео се потуцати међу отмичарском господом. Па није остало ни на том, него се 1366 деспот Вукашин у својим земљама прогласи за краља и оцепи се од цара Уроша; његов брат Угљеша, који је с њим био у договору, одметне се од царице Јелене у Серу, и Вукашин, одметнути краљ, постави га као свога брата за де-

[1]) Гласник XXVII 289.

спота. И у северним областима царевине није ишло боље. Свуда су велики намесници теглили себи. У Србији се понавља расуло и безвлашће које је било у Француској под наследницима Карла Великог, када се властела самовољно отпадила од своје централне власти. Краљ је био спао на неколико војника. Један кнез био је заробио краља Карла Простога, а други је то исто учинио с Лудвиком IV Прекоморским и пустио га је на слободу истом кад је њему уступио град Лан, једини који му је још био остао.[1] Нико није водио рачуна ни о дужностима према цару ни о опасности која се страховито подизала на хоризонту подизањем Турскога Царства. Деспот Угљеша и краљ Вукашин, највећи кривци против тековина цара Стефана, били су нагнани околностима и положајем да прихвате борбу с Турцима. И ту је борбу запечатила њихова страховита погибија 1371 за Марици у Тракији. Српске области јужно од Шар-планине и Врања пале су под Турке, и Турци су освануди на јужним границама северних српских господара, кнеза Лазара и Вука Бранковића, који у боју на Марици нису узели учешћа.

Ондашња српска интелигенција, већ према ономе времену сваколика образована теолошки, схватила је те догађаје као казну Божју и дала је знак општој реакцији и малаксалости у народном мишљењу. Један од најодличнијих, монах Исаија, који нам је баш 1371 оставио закон о боју на Марици. Он у свом запису узимље да је навала Турака *гњев Божји* и благо кори српске војводе од 1371 што су мислили да је могућно гњеву Божјем насупрот стати! Без сумње с осећајима немањићског легитимитета монах Исаија бележи како се у то време скончало и седмо колено

[1]) Rambaud A. Hist. de la civilisation française. I, 87.

српске господе Исајији су, очевидно, само Немањићи српски господари. И он с болом у души констатује као другу велику несрећу времена, што је у то време српски народ остао без својих господара.

Мало пре овога жаљења Исајијина, деспот Угљеша је, сам одметник и од одметника и самозваног краља (брата му Вукашина) за деспота постављен, потписао у акту Цариградској Патријаршији, којим тражи измирење, осуду цара Стефана што се прозвао царем и што је отимао грчке земље! Потписујући то, Угљеша је сам седео у Серу, у освојењу цара Стефана, из којега је и дошао први повод за проглашење царства, и називао се деспотом Србије! Дотле су нелогични били формалитети XIV века. После катастрофе на Марици, мишљење монаха Исајије постало је готово опште. Тада је записано како је после проглашења царства и патријаршије (**не по законоу ни сь благословениюмь цароградьскаго патрїарха, ꙗкоже подобаюѥть, нь поиска благословенїе весчине на архїепископоу охридскомь и сь сьборѡмь срьбьскымь**[1]) заузећа грчких патријаршијских и царских земаља и прогонства патријаршијских митрополита патријарх Калист I (1350—1354) одлучио од цркве и цара и патријарха и архијереје његове. Карактеристично је како то није урађено одмах, него позно, најмање четири године позније. Видећи то цар Стефан чинио је у Цариграду кораке да то исправи, али без успеха. Свештенство је у својој религиозној сујеверици почело мислити да није требало остављати *прародитељску власт краљевства* ни венчавати се на царство, нити да је требало остављати *од прародитеља и светаго Сави предано архијепископство од патријарха цариградскаго.*

---

[1]) Даничић Ђ. Животи краљева и архиепископа српских, 381, Гласник XI, 160.

те речи биће у повељи деспота Јована Угљеше од 1369,[1]) у којој се наређује да манастирску државину неких добара не сме узнемиривати **ни двородржьница, ни пронитрь, ни дворанинь, никоıа власть....**[2]) Други је помен са двора сина Душанова, шурака деспота Јована Комнина, господина Канине и Авлоне Александра. То је, може бити, био најсјајнији двор у Душанове васалне властеле. У њему се помиње *дворордржица* (**двьрьдрьжица**) Рајче. Има поред њега и ставилац Ујеђа, као што смо горе споменули.[3]) Кнегиња Милица помиње 1395 у једном писму Дубровчанима као свога *дворордржицу* у Крушевцу некога Радивоја.[4]) Поклањајући добра руском манастиру у Св. Гори 1395 године кнегиња Милица и њени синови наређују: **да им нѣсть вольнь заповѣдѣти ни воевода, ни кефалиıа, ни двородрьжица, ни челникь, ни инь кто оть владоуштихь вь земли господства ни.**[5]) По томе се види да је на крају XIV века свуда по дворовима владалаца и веће властеле био уведен управник двора, само под разним именима.

12. На послетку ћемо додирнути још једну службу, која није дворска, али изгледа да такође припада међу позајмице XIV века. То је служба *кефалије* или градскога поглавара. Реч је грчка *κεφαλή*, и значи *глава*. Ниједан од примера које је Ђ. Даничић навео у Рјечнику не тврде ту реч пре времена Душанова. Али је касније наштампана једна повеља краља Милутина, из времена после женидбе Симонидом, која је писана око 1300. У тој повељи стоји:

[1]) По одредби Љ. Ковачевића у Годишњици III, 442.
[2]) Гласник XXIV, 249.
[3]) Monum. Serbica, 178.
[4]) Пуцић М. Српски споменици II, 44.
[5]) Гласник XXIV, 275.

од лове Вукана, Немањиног сина, зет кнеза Лазара, који је с Немањићима био у далеко ближим везама него крађ Твртко. Кад су кнез Лазар и Вук Бранковић (после смрти цара Уроша) преузели власт над средишњим српским земљама, кнез Лазар оста *кнез*, које је достојанство имао редовним наименовањем, а Вук оста њему веран, без икакве особене титуле. **Сѣдьшоу же томоу на дрьжавнымь прѣстолѣ цареи прьвыхь, никако оубо, възвысивь се, потьшта се поставити себѣ царемь же или кралюмь, или деспотомь, нь вь смѣрены своимь благоразоумиѣмь прѣбысть даже до дьне исхода своиго, носе имѧ Богомь же и царемь имоу прьвѣю данною.**[1]) Из овога је опет излазила друга теорија: да ни кнез, ни деспот, а камоли цар и краљ, нико не може постати, докле то достојанство не би добио од цара или краља Божјом вољом или општим признањем установљена или утврђена.

Због поменутих плитких легитимних сујеверица, и ова се теорија одржала у Србији, нарочито у држави кнеза Лазара, и после боја косовскога. И пошто цара ни краља није било, и по тој теорији није могло бити у Србији, *царско наименовање или постављање тражило се из Цариграда*. Ако се из фамилијарне частољубивости право наследства није хтело жртвовати или подчинити овоме начелу, тражило се барем венчање или рукоположење од цариградскога престола.

Из ових обзира нестало је деспотства у Авлони, где је по постављењу цара Стефана био деспот његов шурак Јован Комнен. Његов син Александар већ се није потписивао *деспот* него само *господин*, јер није имао од кога да добије потврду. У Јањини цар Синиша ожени Тому Прељубовића својом ћерком Ан-

[1]) Љ. Стојановић. Споменик III, 96, Пећски старији летопис.

* * *

Бележећи напред по књизи К. Порфирогенита црквени обред којим су се обично у своје достојанство уводили већи достојанственици царства, ми смо напоменули да су се и ти обреди пренели у Србију и да су се у њој вршили. О венчавању краљева и царева на престо није било сумње, пошто се то венчавање више пута бележило. Венчавање деспотâ, севастократора, ћесарâ, кнезовâ и разних великих чиновника треба ипак да се потврди.

Потврда је та већ одавно предана јавности. К. Невострујев је објавио у Гласнику XXII, (стр. 360 и д.) како се у Московској Синодалној Библиотеци налази српски рукописни требник из XV века у ком су обреди и молитве о постављању цара: о постављању ћесара, деспота и друге властеле и кнезова, којима би се предавала велика власт од цара. К. Невострујев је овим молитвама нашао и њихов грчки оригинал. У натписима има неких малих промена. У другој молитви грчки текст има: *ћесара, новелисима* и *куропалата*. Наш текст је на место тих речи, по нашим приликама, ставио кѥсара и деспота и инынмь властелемь. Наша трећа молитва има натпис: **Молитва вь сьборѣ кнезь, хотештих власти приети великые ѡть цара.** У грчком је ***Εὐχὴ ἐπὶ προσαγωγῇ ἀρχόντων ἤτοι πατρικίων.***

У тексту нису само молитве него и обред. За венчање цара записано је како цар треба у цркву на венчање да дође у свима царским хаљинама осим *дијадиме* и *стеме* (појаса и круне). То двоје се постављало на сточићу с антиминсом на амвону. Испред тога сточића стане патријарх и цар који хоће да се венча. После ђаконских узгласа, патријарх над при-

Србима.[1]) Не зна се кад је то било, али није пре 1391 године, пошто се и уговор с Турцима о стању Србије утврдио. Тако је Стефан остао *кнез* по наследству од оца све до боја на Ангори 1402 године. Вративши се из тога боја у Цариград, кнез Стефан смисли да се ожени из царске породице. Цара Манојла није било у Цариграду, него га је заступао синовац Јован. Овај царски заступник удеси женидбу кнеза Стефана са својом свастиком из Митилине и у Цариграду га венча на деспотско достојанство (без сумње по старим византијским правилима као рођака царске куће).[2]) Тако се у почетку XV века понови оно исто што је с крајем XII века учињено било са великим жупаном Стефаном, потоњим краљем Првовенчаним, и што се, позније, у Србији, као потпуно независној земљи било изобичајило. Цариград се, тако рећи, на ново вратио у изгубљено или забачено достојанство јединога врховног царског града, којега је благослов и потврда у великим достојањима неопходна.

Али и за ово би се могло рећи да је било узгред, зато што је деспот Стефан, враћајући се с рата из Мале Азије и радећи о женидби у Цариграду дошао у прилику да од цара у Цариграду прими то достојанство.

Венчање је, међу тим, извршено и деспоту Ђ. Бранковићу. Као што је познато деспот је Ђурађ примио владу над Србијом у лето 1427, после смрти деспота Стефана. Неприлике онога мутног времена нису му дале да одмах мисли на венчање, нити се могао од Србије одвојити, те тога ради ићи у Ца-

[1]) Летопис М. С. 1874, II, 116.
[2]) Гласник XLII, 278.

риград.[1]) Тек 1434—5 зими Ђурађ је учинио кораке у Цариграду да му цар пошље заступника који би га венчао на деспотско достојанство. Цар Јован VIII пошље као свога пзасланика са знацима деспотског достојанства Ђорђа Филантропинина, те он изврши венчање (*ἐ ποίησεν αὐτὸν δεσπότην Σερβίας*[2]). Дакле се још и тада вршио обред, на који су Византинци, по својим старим обичајима, разуме се, много полагали.

Међу тим Ђурађ је имао раније потврду на деспотство с друге стране, од угарскога краља. Има једно писмо угарскога краља Жигмунда, које тврди како се деспот Ђурађ представио краљу с бандеријама коњаника и стеговима и како га је краљ, седећи на престолу, под круном, украшен свима свечаним знацима краљевства са шаром, скиптром и мачем, примио по прописима за те свечане прилике, и како је Ђурађ, по обичају, пред краљем клекао и положио клетву верности и покорности краљу. Краљ је, на то, у име Божје, обдарио деспота Ђурђа огртачем, венцем и мачем и осталим што се у таквим приликама чини, и поставио га је за кнеза, војводу и деспота свеколике краљевине Расије и Арбаније, утврдивши у томе њега и наследство његово. Нема забележенога дана на овоме акту. Издавачи су забележили да је издан у времену међу септембром 1427 и јулом 1428. Одмах за овим актом штампана је жалба од 24 јула 1428 из Арада којом се краљ жали на Ђурђа, што као властелин угарски са својим четама није следовао неком позиву на војску и што није у одређеном року ни замену послао.[3])

[1]) О приликама првих година владе деспота Ђурђа Бранковића може се читати у мојим Балканским Питањима, Београд 1906, стр. 194 и д.

[2]) Ducas Historiae byzantinae, ed. Bonn, cap. XXX, стр. 207.

[3]) Thálloczy L. et Áldásy Antal Codex diplomaticus partium regno Hungariae adnexarum. A Magyarország és Szerbia. Budapest 1907, стр. 74—77.

На послетку, старо се правило потврдило још једанпут. Кад је деспот Ђурађ 1446 женио свога сина Лазара Јеленом, ћерком деспота Томе Палеолога, који је онда владао Морејом, уза ту се женидбу поновило и венчање на деспотско достојанство. Франца је забележио како се 1446 октобра месеца из Гларенце кренула за Србију госпођа Јелена, да се у Србији уда за сина Ђурђева, деспота Лазара. Наши кратки летописи забележили су како је госпођа Јелена 1346 декембра донесена у Србију и како се *венчала за Лазара и на деспотство, и како је и Лазар венчан на деспотство*. Пошто је Јелена припадала царској породици, Франца додаје како је *тога ради* Лазара цар Јован VIII почаствовао достојанством деспотским, и бележи како је и то као царски изасланик извршио Ђ. Филантропин (или Филантропинин), онај исти који је, као што смо забележили, извршио и Ђурђево венчање на деспотство.[1])

Али на скоро по том спушта се и тешка завеса турскога ропства, којом су све ове параде, церемоније и беспослице предате историји и по готово забораву.

---

[1]) G. Phrantzes. Bonnae 1838, 202. У причању је забележено како је цар подарио деспотско достојање Лазару због Ђорђа Филантропина: *ἕνεκεν τοῦ Φιλανθρωπηνοῦ Γεωργίου*. Без сумње је Ђ. Филантропин заузимао се код цара себе ради, да би он венчао сина, пошто је венчао оца.

спота. И у северним областима царевине није ишло боље. Свуда су велики намесници теглили себи. У Србији се понавља расуло и безвлашће које је било у Француској под наследницима Карла Великог, када се властела самовољно отпадила од своје централне власти. Краљ је био спао на неколико војника. Један кнез био је заробио краља Карла Простога, а други је то исто учинио с Лудвиком IV Прекоморским и пустио га је на слободу истом кад је њему уступио град Лан, једини који му је још био остао.[1]) Нико није водио рачуна ни о дужностима према цару ни о опасности која се страховито подизала на хоризонту подизањем Турскога Царства. Деспот Угљеша и краљ Вукашин, највећи кривци против тековина цара Стефана, били су нагнани околностима и положајем да прихвате борбу с Турцима. И ту је борбу запечатила њихова страховита погибија 1371 за Марици у Тракији. Српске области јужно од Шар-планине и Врања пале су под Турке, и Турци су осванули на јужним границама северних српских господара, кнеза Лазара и Вука Бранковића, који у боју на Марици нису узели учешћа.

Ондашња српска интелигенција, већ према ономе времену сваколика образована теолошки, схватила је те догађаје као казну Божју и дала је знак општој реакцији и малаксалости у народном мишљењу. Један од најодличнијих, монах Исаија, који нам је баш 1371 оставио закон о боју на Марици. Он у свом запису узимље да је навала Турака *гњев Божји* и благо кори српске војводе од 1371 што су мислили да је могућно гњеву Божјем насупрот стати! Без сумње с осећајима немањићског легитимитета монах Исаија бележи како се у то време скончало и седмо колено

[1]) Rambaud A. Hist. de la civilisation française. I, 87.

српске господе Исајији су, очевидно, само Немањићи српски господари. И он с болом у души констатује као другу велику несрећу времена, што је у то време српски народ остао без својих господара.

Мало пре овога жаљења Исајијина, деспот Угљеша је, сам одметник и од одметника и самозваног краља (брата му Вукашина) за деспота постављен, потписао у акту Цариградској Патријаршији, којим тражи измирење, осуду цара Стефана што се прозвао царем и што је отимао грчке земље! Потписујући то, Угљеша је сам седео у Серу, у освојењу цара Стефана, из којега је и дошао први повод за проглашење царства, и називао се деспотом Србије! Дотле су нелогични били формалитети XIV века. После катастрофе на Марици, мишљење монаха Исајије постало је готово опште. Тада је записано како је после проглашења царства и патријаршије (**не по законоу ни сь благословениюмь цароградьскаго патрїарха, ꙗкоже подобаютъ, нь поиска благословенїе есчине на архїепископоу охридскомь и сь сьборшмь срьбьскымь**[1]) заузећа грчких патријаршијских и царских земаља и прогонства патријаршијских митрополита патријарх Калист I (1350—1354) одлучио од цркве и цара и патријарха и архијереје његове. Карактеристично је како то није урађено одмах, него позно, најмање четири године позније. Видећи то цар Стефан чинио је у Цариграду кораке да то исправи, али без успеха. Свештенство је у својој религиозној сујеверици почело мислити да није требало остављати *прародитељску власт краљевства* ни венчавати се на царство, нити да је требало остављати *од прародитеља и светаго Сави предано архијепископство од патријарха цариградскаго.*

---

[1]) Даничић Ђ. Животи краљева и архиепископа српских, 381, Гласник XI, 160.

А пошто је и вођ српске војске, која је изгинула на Марици, краљ Вукашин, најпре збацио с престола цара Уроша, па се после прогласио за краља, то се почело тумачити да се све то догодило само ради ових омашака против легитимета и морала. Тако су ценили узроке назатка мислиоци српски XIV века. Константин философ који је писао биографију деспота Стефана 1431 године пише отворено за Душана: **Сь Доушана прѣстоупи прѣдѣлы отьць своихь и поставлыеть се самовластьно царь.**[1] Тим путем идући, извлачиле су се консеквенције: да се не сме дирати у права Немањића у Србији ни у ком случају; да, исто тако, нико у Србији не сме ни помислити да се прогласи за цара, јер би се увредио престо цариградски; да се не сме нико прогласити ни за краља, јер би се оштетило право немањићско (па и кад више нема Немањића); да се не сме у цркви предузети никаква измена без одобрења цариградског патријарха и супрот ономе што је остало од Св. Саве! Заборављало се да се тиме Србија лишава независности и враћа у покорност цариградском престолу, и то онда када је тај престо био пола сенка и кад није могао одбранити ни себе, а камоли заштитити кога другога. Тумачило се да се несрећа на Марици и друге несреће не би догодиле да није било ових грехова.

И докле је одметник Вукашин као краљ погинуо на Марици и докле се у Босни Твртко прогласио за краља као потомак Немањића, нашла су се у Србији два великаша који су усвојили горе именовану теорију. То су: кнез Лазар, такође род Немањићима по жени, и Вук Бранковић, син севастократора Бранка,

---

[1]) Гласник XLII. 257.

од лове Вукана, Немањиног сина, зет кнеза Лазара, који је с Немањићима био у далеко ближим везама него краљ Твртко. Кад су кнез Лазар и Вук Бранковић (после смрти цара Уроша) преузели власт над средишњим српским земљама, кнез Лазар оста *кнез*, које је достојанство имао редовним наименовањем, а Вук оста њему веран, без икакве особене титуле. **Сѣдьшоу же томоу на дрьжавнымь прѣстолѣ цареи прьвыхь, никако оубо, вьзвысивь се, потьшта се поставити себѣ царемь же или кралюмь, или деспотомь, нь вь смѣрены своимь благоразоумиѣмь прѣбысть даже до дьне исхода своиего, носе име Богомь же и царемь имоу прьвѣю данною.**[1]) Из овога је опет излазила друга теорија: да ни кнез, ни деспот, а камоли цар и краљ, нико не може постати, докле то достојанство не би добио од цара или краља Божјом вољом или општим признањем установљена или утврђена.

Због поменутих плитких легитимних сујеверица, и ова се теорија одржала у Србији, нарочито у држави кнеза Лазара, и после боја косовскога. И пошто цара ни краља није било, и по тој теорији није могло бити у Србији, *царско наименовање или постављање тражило се из Цариграда*. Ако се из фамилијарне частољубивости право наследства није хтело жртвовати или подчинити овоме начелу, тражило се барем венчање или рукоположење од цариградскога престола.

Из ових обзира нестало је деспотства у Авлони, где је по постављењу цара Стефана био деспот његов шурак Јован Комнен. Његов син Александар већ се није потписивао *деспот* него само *господин*, јер није имао од кога да добије потврду. У Јањини цар Синиша ожени Тому Прељубовића својом ћерком Ан-

[1]) Љ. Стојановић. Споменик III, 96, Пећски старији летопис.

ђелијом (пре 1367) и постави га за деспота, као свога зета. Не зна се да је тада од кога тражена потврда за ово постављење. Тома се после (1367) досели у Јањину и заузме је.[1]) Кад деспот Тома Прељубовић погине при крају 1385, за деспота у Јањини извикан буде Исау из Кефалоније, и за њ се уда обудовела Томиница кћи Синишина Анђелија. За овога деспота тражило се потврдно писмо из Цариграда. „Идуће године (1386) — пише хроника „монаха Комнена и Прокла — донесе Палеолог Вр„ионис писмо (у оригиналу стоји τὰ δεσποτικὰ ἀξι„ώματα т. ј. знаке деспотског достојања) и увенча „Исауа, којом приликом чинише обред два епископа, „тј. један из Веле а други из Дринупоља, заједно „с митрополитом.“[2]) По Хопфу (Chroniques greco-romanes 530) Анђелија је умрла 28 декембра 1394. Деспот Исау се после оженио Евдокијом, ћерком Ђурђа Балшића а нећаком Костадина Дејановића. Њојзи је, као деспотици Јанине 1409 писана једна књига. По томе се запису види да је њен муж био деспот и у животу још 1409 године.[3]) За ово венчање деспотским знацима, донесеним из Цариграда, може се још казати да је у земљама које су кратко време биле српске и у породици која је са Србијом имала фамилијарних веза. Али су нам сад на реду случаји и у самој Србији који су се исто тако свршили.

Пошто је кнез Лазар погинуо на Косову, остала је на управи његових земаља удовица му, кнегиња Милица. Када је Стефан, најстарији син, дорастао да прими управу, српски патријарх га рукоположи за кнеза *у отачаски сан*, те тако постане господар

---

1) Гласник XIV, 243.
2) Гласник XIV, 267.
3) Љ. Стојановић, Стари српски записи I, 68.

Србима.[1]) Не зна се кад је то било, али није пре 1391 године, пошто се и уговор с Турцима о стању Србије утврдио. Тако је Стефан остао *кнез* по наследству од оца све до боја на Ангори 1402 године. Вративши се из тога боја у Цариград, кнез Стефан смисли да се ожени из царске породице. Цара Манојла није било у Цариграду, него га је заступао синовац Јован. Овај царски заступник удеси женидбу кнеза Стефана са својом свастиком из Митилине и у Цариграду га венча на деспотско достојанство (без сумње по старим византијским правилима као рођака царске куће).[2]) Тако се у почетку XV века понови оно исто што је с крајем XII века учињено било са великим жупаном Стефаном, потоњим краљем Првовенчаним, и што се, позније, у Србији, као потпуно независној земљи било изобичајило. Цариград се, тако рећи, на ново вратио у изгубљено или забачено достојанство јединога врховног царског града, којега је благослов и потврда у великим достојањима неопходна.

Али и за ово би се могло рећи да је било узгред, зато што је деспот Стефан, враћајући се с рата из Мале Азије и радећи о женидби у Цариграду дошао у прилику да од цара у Цариграду прими то достојанство.

Венчање је, међу тим, извршено и деспоту Ђ. Бранковићу. Као што је познато деспот је Ђурађ примио владу над Србијом у лето 1427, после смрти деспота Стефана. Неприлике онога мутног времена нису му дале да одмах мисли на венчање, нити се могао од Србије одвојити, те тога ради ићи у Ца-

[1]) Летопис М. С. 1874, II, 116.
[2]) Гласник XLII, 278.

риград.[1]) Тек 1434—5 зими Ђурађ је учинио кораке у Цариграду да му цар пошље заступника који би га венчао на деспотско достојанство. Цар Јован VIII пошље као свога изасланика са знацима деспотског достојанства Ђорђа Филантропинина, те он изврши венчање (ἐ ποίησεν αὐτὸν δεσπότην Σερβίας[2]). Дакле се још и тада вршио обред, на који су Византинци, по својим старим обичајима, разуме се, много полагали.

Међу тим Ђурађ је имао раније потврду на деспотство с друге стране, од угарскога краља. Има једно писмо угарскога краља Жигмунда, које тврди како се деспот Ђурађ представио краљу с бандеријама коњаника и стеговима и како га је краљ, седећи на престолу, под круном, украшен свима свечаним знацима краљевства са шаром, скиптром и мачем, примио по прописима за те свечане прилике, и како је Ђурађ, по обичају, пред краљем клекао и положио клетву верности и покорности краљу. Краљ је, на то, у име Божје, обдарио деспота Ђурђа огртачем, венцем и мачем и осталим што се у таквим приликама чини, и поставио га је за кнеза, војводу и деспота свеколике краљевине Расије и Арбаније, утврдивши у томе њега и наследство његово. Нема забележенога дана на овоме акту. Издавачи су забележили да је издан у времену међу септембром 1427 и јулом 1428. Одмах за овим актом штампа се жалба од 24 јула 1428 из Арада којом се краљу жале на Ђурђа, што као властелин угарски са својим четама није следовао неком позиву на војску и што није у одређеном року ни замену послао.[3])

[1]) О приликама првих година владе деспота Ђурђа Бранковића може се читати у мојим Балканским Питањима, Београд 1906, стр. 194 и д.

[2]) Ducas Historiae byzantinae, ed. Bonn, cap. XXX, стр. 207.

[3]) Thálloczy L. et Áldásy Antal Codex diplomaticus partium regno Hungariae adnexarum. A Magyarország és Szerbia. Budapest 1907. стр. 74—77.

На послетку, старо се правило потврдило још једанпут. Кад је деспот Ђурађ 1446 женио свога сина Лазара Јеленом, ћерком деспота Томе Палеолога, који је онда владао Морејом, уза ту се женидбу поновило и венчање на деспотско достојанство. Франца је забележио како се 1446 октобра месеца из Гларенце кренула за Србију госпођа Јелена, да се у Србији уда за сина Ђурђева, деспота Лазара. Наши кратки летописи забележили су како је госпођа Јелена 1346 декембра донесена у Србију и како се *венчала за Лазара и на деспотство, и како је и Лазар венчан на деспотство.* Пошто је Јелена припадала царској породици, Франца додаје како је *тога ради* Лазара цар Јован VIII почаствовао достојанством деспотским, и бележи како је и то као царски изасланик извршио Ђ. Филантропин (или Филантропинин), онај исти који је, као што смо забележили, извршио и Ђурђево венчање на деспотство.[1])

Али на скоро по том спушта се и тешка завеса турскога ропства, којом су све ове параде, церемоније и беспослице предате историји и по готово забораву.

[1]) G. Phrantzes. Bonnae 1838, 202. У причању је забележено како је цар подарио деспотско достојање Лазару због Ђорђа Филантропина: *ἕνεκεν τοῦ Φιλανθρωπηνοῦ Γεωργίου.* Без сумње је Ђ. Филантропин заузимао се код цара себе ради, да би он венчао сина, пошто је венчао оца.

О ПРАВОСУЂУ

ПРИСТУПНА АКАДЕМСКА БЕСЕДА

ЂОР. ПАВЛОВИЋА,

ПРЕДСЕДНИКА КАСАЦИОНОГ СУДА,

ДРЖАНА 22 ФЕБРУАРА 1908 ГОДИНЕ.

Ваше Величанство!

Велепоштовани зборе!

Господо Академици, вашем позиву, да своју смерну сарадњу придружим одличном делању Вашем, на свеколиком научном раду у нашој драгој отаџбини, ја се одазивам с усрдном захвалношћу, на високој почасти, коју сте ми изволели указати, изабравши ме за редовнога члана Академије, за *друштвене* науке.

Да се том позиву вашем одазовем, одлучило ме је уверење: да сте, преко мене, пређашњега професора права, а садањега председника највишега суда у земљи, хтели да укажете, своје уважење и своју просвећену пажњу према правној науци, као десној руци науке о друштву (социологији), и према *правосуђу*, као најважнијој и најјачој од оних друштвених установа, које треба збиљски да зајемче све најбитније погодбе, за миран и правилан укупни развитак и приватнога и јавнога живота, у свакој држави, — а у те погодбе спада несумњиво рационалан правни поредак.

Остајући у границама скромности, на коју ме сад упућује и доба мога живота, ја нисам ипак смео ни могао пропустити, да не следујем Вашем за мене ласкавом позиву, да уђем у вашу отмену средину, из бојазни, да не увредим ту Вашу пуноосновану пажњу и уважење према правној науци и правосуђу, којима сам и сâм целога века свога свесрдно одан био, трудећи се постојано, да службу у храму правде, у школи и суду, у нашој отаџбини, савесно и часно вршим.

У вршењу те своје службе, ја сам се руководио извесним вишим погледима на високу задаћу правне наставе и правосуђа, у модерној културној држави. И шта је природније и оправданије, да Вам на уласку у овај ареопаг, за културни рад и живот нашега народа кажем, него, да Вас, господо, упознам са тим својим погледима и назорима, у колико то допушта уски оквир ове прве речи. Од коректности тих назора зависи управо и оцена мога досадањега јавнога рада.

I

У предавањима својим, као професор права, полазно сам с овога гледишта на право и правну науку:

Право је, као етничка норма, природна психолошка појава у свакога народа. Идеја о праву спада дакле, у основне идеје народне. По томе, и клице права, правних норама, леже у дубини душе народне, као год и моралне и религијске. Следствено, основна правна правила истичу из дубине душе народне, онако, како постају и како се развијају и сви остали природни догађаји. А да и право постаје, и да се и оно развија, по извесним природним, психолошким законима, о томе нас уверава особена грана правне

науке, тако звана *упоредна* (компаративна) *правна наука*, која нас упознаје са тим природним законима о развићу права, онако исто, као што нас и *упоредна* (компаративна) *наука о језику*, упознаје с природним законима о постајању и развијању језика.

И тако, порекло права не лежи, као што се за дуго тврдило, ни у каквом божанском праву, нити у каквом природном праву, које би имало да важи као нека у напред и стално утврђена уредба, која би требала да важи за све народе, и у сва времена.

Све појаве духовног живота и човековог и народног, природне су појаве, па, као такве оне и подлеже законима природних појава; а врховни закон свеколиког развитка у живој природи, и у спољнем или органском свету и у унутарњем или духовном животу народном, јесте закон борбе за опстанак. Та се борба састоји у отпору и савлађивању супротних сила.

Тај закон о борби за опстанак, важи и за право.

Објективно право или законодавство свакога народа, резултат је борбе разноликих супротних интереса, појединачких и општих, разних назора и тежња, у разних друштвених група и још многих разноврсних чињеница, које утичу на укупни културни живот народни. Променом свију тих тежњâ, интересâ и чињеницâ, у даљем културном животу народном, и објективно право или законодавство се развија у њиховој међусобној борби. Али, крајња је мета објективном праву или законодавству, у свакој држави, у свако доба, једна и иста. А та је, да у интересу одржања и унапређивања друштвене животне заједнице, ту борбу углади изједначавањем супротних снага, које се боре међу собом, ради задовољења својих интереса и тежњâ, егоистичких и

алтруистичких. А то изједначавање, законодавство врши на тај начин, што акције појединаца и појединих група друштвених, сузбија у напред одређене законите границе, и тиме утврђује тако звани општи правни поредак, као неопходан захтев за опстанак и правилан укупни развитак народни.

Да би пак одговорило својој крајњој идеалној мети: измирењу супротних интереса, објективно право, треба да је увек прилагођено разноликим појавама народног живота, и да му увек следује у развићу. Оно треба, да је верно огледало правног осећања народног, у датом времену и друштвеном стању; оно треба, да је конкретни облик опште правне идеје, у души народној.

По свему довде реченоме, законодавство свакога народа, резултанта је дејствовања свих друштвених снагâ и многобројних чињеница, резултанта укупног историјско-културног живота народног, веран израз стања и друштвеног и политичког живота народног у садашњости. И ето, зато су заостали закони каквог изумрлог народа по готову најважнији споменици, који документују његову културу; они су фосили друштвеног и политичког организма изумрлога народа.

По овоме, задаћа је правне наставе, не само, да ученике права упозна са савременим начелима, појединих грана правне науке, и са садржином и органском системом савременога законодавства, њиховога народа, него и са историјским развитком сваке садање правне установе, и са вишим правним разлогом и идеалном тежњом њеном.

Само са оваквом спремом млађи нараштаји правника биће у истини, научни обрадиоци правне свести народне, и верни представници правног духа

народног. А таква, темељна, научно-правна страна је у једно и прва цогодба за достојну службу правосуђу: за судијски положај и адвокатску професију.

II

Своколико објективно право, или целокупно законодавство, у свакој држави, утврђује правни поредак у јавном и приватном животу својих грађана, тиме, што појединцима у односу једних према другима, или, у односу појединаца према држави, даје посебна овлашћења, тако звана субјективна права, приватна и јавна. Та права обележавају подједнако границе слободног деловања и понашања појединаца, и државе, ради задовољења њихових животних циљева и интересâ. Али тај целокупан правни поредак, приватни и јавни, сва та разнолика права грађана, и приватна и јавна, била би без практичне вредности, кад не би у исто време било и установа, које су позване, да грађанима снажно штите, сва та права, интересе и слободе, од самовољних и противзаконих насртаја и повреда, и да им принудно обезбеде важност и поштовање.

Такву моћну заштиту правима и слободама појединаца, као и целокупном правном поретку, даје данас, у свакој културној држави, она сâма, својом оружаном моћи и ауторитетом. Тај рад државе назива се правосуђем (јурисдикцијом), које врши онај одвојени и независни део највише државне власти, што се назива судском влашћу, а која се тако назива, зато, што га врши преко особених органа својих: судова или судија.

Поред непосредне улоге своје, да даје тражено признање оспореним, и помоћ повређеним правима и интересима, и да успоставља поремећени правни

поредак, — даља је улога правосуђу: да у појединим случајима грађанским и кривичним споровима, даје конкретни облик општој правној идеји народној, у којем је она изражена у објективном праву, у законима. Оно је, дакле, позвано, да кроз примену закона на дане случајеве, даде жива израза оној општој правној идеји, која живи скривено у души, у свести народној.

Историја еволуције правне идеје и правних установа у човечанству, заједно с оном, о развитку правосуђа, од огромне је важности по општу културну историју. Оне су овој битни састојак, јер је и право. као год и религија и т. д. од увек било и увек ће бити конститутивни део сваког људског друштва, суштина његове организације, израз живота његовог. Но, и ако је историја правосуђа тако важна и интересна, ја је ипак нећу овде излагати, него ћу нагласити само тај историјски факат, да је правосуђе, са огромне вредности своје, по укупни друштвено-политички живот народни, у свију народа, и у сва времена, било у највећем светињском поштовању и уважењу. Сведоџбе су нам за то, поред свега осталога, и митологије старовечних народа: класичних: Јелина и Римљана. У њих, правда, обличје правосуђа, беше оличена у особеној богињи, Темис, богињи правде. А модерни, културни народи, суревњиво се надмећу у подизању горостасних и величанствених палата правосуђу, изражавајући и у њима, у њиховој величини и лепоти, своје облагорођено и узвишено осећање према правди и правосуђу, онако исто, као што су се до скора народи такмичили међу собом у зидању величанствених храмова, Богу посвећених, исказујући тиме јачину и ве-

личину своје вере у Бога свога, и дубоко поштовање своје према њему!

Колико правда дубоко задире у основу друштвеног уређења, и колико она крепко снажи и физичку и моралну снагу народну, да у борби за опстанак одржи свој индивидуални државно-политички организам, наш је народ то рељефно изразио у овој изреци својој: „правда држи земљу и градове“, — правда одржава народ у заједници и државу његову.

Правду чува правосуђе!

У храму правде, судије су весталинке. Они праведним суђењем потстичу животни огањ осећању правде у народу своме, и снаже веру његову у безбедност свију животних интереса његових и приватних и јавних.

Савремени најкултурнији народи само у судије траже заштиту за сва своја, и приватна и јавна права, и за све своје грађанске и политичке слободе. С тога у њих, судија и јесте прâви истински господар слободних грађана и целога народа!

Но овој веома важној, преузвишеној задаћи својој: да крепко штити сва права и све слободе својих суграђана, може достојно одговорити, само онај судија, који има, у првом реду, темељну правну спрему и широко опште образовање; а уз то још и обилато искуство из практичкога живота. Само просто, ма како исцрпно знање позитивних законâ, и ма колика извежбаност у техници судских послова, а без широког општег образовања, судија и невољно тоне у механичко, занатско вршење свога посла; он постаје автоматом своје врсте. Тек ширим знањем, нарочито философским и историјским, општим образовањем духа свога, он повећава зрелост своју у суђењу, од којега врло често зависе веома крупни интереси

појединих грађана и читавих породица, који су ангажовани у парницама, које пресуђује. А имајући обилато искуство из практичнога живота, привреднога и саобраћајнога, он неће разнолика животна питања, о којима суд свој доноси, мерити просто мерилом формулара и параграфа, него по индивидуалности и психолошким моментима појединога случаја. Без тога искуства, без познавања пословнога света, одлука судијина може лако изазвати сукоб права с неотступним захтевима практичнога живота.

Оваква спрема извештиће судију, да у одлукама својим, увек износи и форму и дух закона, како то одговора правној свести народној. А ту вештину и тражи правосуђе од Судије.

Поред такве спреме и вештине, судија треба да има још и ове личне особине: да му је жив осећај правичности; да му је расуђивање без страсти и предрасуда; и да је човек чиста срца. Ова ће му својства задобити лични углед и поштовање у народу, и тиме му оснажити онај велики ауторитет, који му, по неопходности службе његове, држава придаје.

И свој службени и свој лични углед и достојанство, судија ће очувати, само својим отменим и беспрекорним држањем.

У свом службеном раду, он мора имати такта, ревности и смишљености, никад пренагљености. Пренагљеност је маћија правде!

А приватан живот његов, треба да га приказује свету као у свему исправна и угледна човека. Ни својим приватним животом, судија не сме унижавати високо достојанство свога положаја, он мора избегавати и таква задовољства и забаве, на јавним местима, које могу потавнити његов углед у гра-

ђанству, ма да су та задовољства допуштена обичним грађанима.

И ја делим мишљење, да судија не треба да учествује у раду ни једне политичке странке. По неопходности правилног вршења правосуђа, судија је данас, у свакој културној држави слободан и независан, у свом службеном раду, од свакога утицаја, више државне управе и њенога политичкога правца и циља; али тако исто он треба, да је слободан од неизбежне стеге: начела, дисциплине, тежњâ и страсти сваке политичке странке. Јер, ако би, будући чланом какве политичке странке усиљеношћу и успео, да при суђењу спорова, својих политичких противника, остане беспристрастан судија, — политички ће противник сумњати у беспристрасност његову. Учестане сумње у беспристрасност у судија, који су чланови политичких странака, потресају веру грађана у исправност правосуђа, као најјаче гарантије свих грађанских и политичких права и слобода.

III.

С правосуђем стоји у тесној вези и установа адвокатског реда.

Она је толико стара, колико и правосуђе, толико благородна колико и врлина, толико неопходно потребна колико и правда. Своје порекло она води од оних племенитих људи, који су у старих народа по знати под именом мудраца и философа, што имађаху сва знања својега доба, па знадијаху и начела права и правице. Они јавно учаху своје суграђане свим корисним знањима, саветима својим притицаху им у помоћ и природном речитошћу својом брањаху им пред судом права, живот, част и имање од насиља. Таквих мудраца и философа, било је још у свих обра-

зованих народа, старога века: Евреја, Калдејаца, Вавилоњана, Египћана и т. д. Но тек, у Старој Грчкој, налазимо, као нигде дотле, у изобиљу, и мудраце и философе, законодавце, ораторе и уопште зналце сваке врсте. Ондашњи народи дивили су се мудрости управе њене, која се осниваше на законима Кекропса, Дракона и Солона у Атини, Ликурга у Лакедемону, Миноса на острову Криту и т. д.

У старој се Грчкој развило јавно беседништво, или ораторство, у праву вештину. Тамо су беседници, у свакој прилици, на тржиштима и другим јавним местима, говорили народу, о свему, и свачему, па и о праву и законима.

Периклес, беседник и моћни државник атински, први је увео беседништво у расправе пред Судом. Од њега наста обичај, да парничари, које су редовно пратили сродници и пријатељи на Суд, приводе Суду и беседнике на гласу, да им ови помогну оптуживати друге, а себе бранити, са више јачине и тежине.

У почетку, ти су беседници сами изговарали спремљене говоре, а доцније их парничари читали пред судом. Први је Антифон почео састављати такве говоре парничарима; затим Лизије, Исократ и Демостен, и ако су, понекад, и они сами држали говоре пред судом у одбрану других.

Драконови и Солонови закони су први уредили положај тих оратора пред судом и ареопагом. И ти су прописи за дуго вредили. По њима, само је слободан грађанин могао бранити кога пред судом, а роб никада, као ни они, који су били бешчасни (инфамни), у опште, или због тога, што нису поштовали своје родитеље, што су одрекли бранити своју отаџбину или вршити какву јавну службу, што су водили какву постидну радњу, или развратно живели и т. д.

Дворана судска сматрана је за свето место, с тога су је увек, пре почетка суђења, кропили светом водом, ради наговештаја и судијама и заступницима парничара, да у њу не сме ништа ући, што није чисто, и да у њој треба увек да побеђује истина и правда.

Зато је Периклес једном свом присном пријатељу, који је од њега тражио пристрасну сведоџбу, и узвикнуо пред судом: amicus usque ad arras! „Пријатељ си ми само довде, — до овог светилишта!“

И у Атини и у Шпарти, било је законом забрањено ораторима, да држе такве говоре, којима би будили сажаљење или изазивали гнев у судија и светине, против оптужених, или против оптужилаца, — а судијама, пак, да гледају у оптуженога, кад се овај упињао, да им преображајем лица и пренемагањем изазове сажаљење према себи.

Ораторима, као заступницима парничара, било је под претњом новчане казне, наложено: да се у беседама својим придржавају пристојности и умерености, да не утичу на судије у потаји, да се уздржавају од увредљивих израза према противнику, и да се по саопштењу пресуде мирно разилазе, и не искупљају светину око себе.

А да би се пак спречила излишна опширност, и развученост беседа, сваки је оратор могао говорити највише три сата, и да би се тај пропис одржавао у важности, време свакога говора мерило се воденим сатом — клепсидром.

Антифон је, кажу, први отпочео узимати награду у новцу од својих клијената. Његовом примеру следовали су и други оратори, као браниоци пред судом. Но, ипак, грчки су се оратори у том свом раду руководили тежњом, да задобију себи поштовање и

добар глас у народу, и да тим себи припреме избор за највиша јавна звања, — а много мање користољубљем. Оне пак, у којих се приметило користољубље, оштро су јавно прекоревали, о чему нам сведоче Есхилове и Демостенове беседе.

Ето такво беше уређење браниоштва пред судом у старој Грчкој, које је послужило за углед ономе у Риму.

Основавши Рим, Ромуло је из првог реда грађана — patres — изабрао известан број мудрих и искусних људи и образовао Сенат, да дели правду народу, а осталим грађанима тога реда ставио у дужност да буду патрони, т. ј. заштитници и браниоци плебејаца, који су састављали други, нижи ред, римских грађана, и били клијенти оних.

Патрони су били дужни, да свом моћи и важношћу својом бране своје клијенте свуда па и пред судом; а ови су опет били дужни, да чувају част и углед својих патрона, на сваком месту, и да им у свакој прилици показују своју цреданост и признање. Они су пратили своје патроне на сваком месту, и да им у свакој прилици показују своју преданост и признање. Они су пратили своје патроне на јавне свечаности и скупове, и пред суд. они су им били свечана пратња. Патрону је, по томе, јако на срцу лежало да очува сваког свог клијента, и да што више умножи број својих клијената и преда га сину своме у наслеђе. Клијентела се сматрала, као живи споменик, части и старине породичне.

У прва времена, заузети одржањем своје нове постојбине, Римљани су се много више одавали војничком занимању, но учењу закона и беседништву, па зато и патрони и не беху правозналци, ни беседници.

Кад се република утврди и своју владавину рашири, би одаслано нарочито изасланство у Грчку, да проучи њене законе, па кад се уведоше нови писани закони, и кад народ, plebs, задоби право, да и он преко свога трибуна учествује у грађењу нових закона, од тада и администрација правосуђа поста много важнијом и тежом.

Одбрана патрона с простом природном речитошћу, не беше више довољна, те се поче тражити помоћ у правих оратора за одбрану пред судом. Шта више, њихову помоћ почеше убрзо тражити, и саме патриције, за своје властите ствари пред судом.

И први оратори, као заступници пред судом, и у Риму, као год и у Атини, не беху стручни зналци закона. Али, кад се у току времена, закони знатно намножише, кад преторско право, у виду судске праксе, старије законе попуни и исправи, а неке и из обичаја истисну, те услед тога јако отежа сазнавање закона у важности, од тада се и ти оратори морадоше нарочито одавати стручном изучавању јуриспруденције. Најизразитији је пример за то Цицерон, велики правник и првак међу ораторима својега времена.

Докле је год трајала Република, Римљани су пазили, да ту професију оратора и заступника пред судом, врше одабрана лица, која се одликоваху племенитошћу духа и отменошћу срца, више, него пореклом рођења. Та је професија за дуго била ступањ, са кога су једини оратори и законозналци уздизали, избором народа, на највиша јавна звања и достојанства државна. И ко би могао избројати колико је претора и консула, колико цензора и диктатора било у Риму, из реда ових оратора и правобранилаца. Да поменем и то, да је осим великога Катона, Демостена

римског, и Цицерона, украса тога реда, и сâм Цезар, генијални војсковођа и освојилац свега старога света, такође био најпре оратор и бранилац пред судом.

А кад републиканска управа измени свој облик, ускоро затим наста промена и у реду тих патрона или бранилаца пред судом. Императори делише по својој ћуди сва јавна звања, дајући их више по благовољењу, но по заслузи, те због тога убрзо неста међу патрицијама утакмице, да се што више одликују у ораторству и правобраниоштву; њихови се синови истина још одаваху томе позиву, али не више као некада, у намери, да им се потпуно посвете, него само, да задобију титулу патрона, која сад беше само потребна формалност, да се дође до високих звања и почасти. На против, плебејци се почеше својски одавати том позиву, те одтада су често они били патрони патрицијама, док су некада сматрали за част, да буду њихови клијенти.

Услед ове промене у реду патрона, и беседништво (ораторство), понајлак много изгуби од свога пређашњега сјаја, тако да се и сам назив оратора готово заборави. Они, који најречитије заступаху друге, бише названи causidici, advocati и patroni. Ти су им називи придавани без икаква разликовања. И тако назив advocati, означавао је оне, који су били позивани да заступају и бране друге пред судом.

Но и поред све те смеше плебејаца са патрицијама, у реду патрона, тај ред није ништа изгубио у достојанству своје благородне функције. Јер, и сами императори, уводише своје синове, по навршетку пунолетства, на најсвечанији начин у тај ред, да се уче познавању и примени закона и вршењу правосуђа.

У опште, колико су Римљани јако уважавали адвокатску професију, најбоље доказују многе титуле, почасти и повластице, које су адвокатима давали многи императори, и које су им притврдили и умножили императори Јустин и Јустинијан.

И ако има поузданих доказа, да је у старој Галији, јужном делу данашње Француске, поред многих римских закона и установа, важила и установа адвоката (т. зв. avoués), који су били нарочито заступници великих и богатих цркава и манастира, а доцније и појединих градова и провинција, ипак права историја адвокатске установе у Француској, отпочиње управо с историјом парламената, који у почетку беху скупштине виших сталежа, а доцније постадоше обласним судовима. Ми нећемо изближе пратити развитак установе адвокатског реда у Француској, нити у икојој другој држави. Зауставићемо се само на томе факту, да та установа данас свуда у свакој иоле уређеној земљи постоји, као нужна и корисна помоћница доброга правосуђа. Без одбране, нема праведнога суђења, а добре одбране нема без адвоката. Свуда се адвокатске професије прихватају људи од талената, куражи и знања, — људи с племенитим осећањима, у намери, да потпомажу своје суграђане, у законитој одбрани њихових јавних и приватних права. Велики значај и уважење ове професије, најбоље доказују адвокати у свима културним земљама, где доспевају до највећег поверења и уважења својих суграђана, вршећи посланичке и министарске дужности, две највеће почасти, правилног уставно-парламентарног живота, у свакој културној држави.

Да би могао одговорити својим племенитим дужностима, које му налаже узвишена задаћа његове

професије, адвокат треба, у првом реду, да је човек од срца и духа. Јер, скрупулозно поштење, којим адвокат има да осваја, потребно му поверење у својих клијената, и којим им улева извесност, да ће их искрено саветовати, а неће преварити нити издати тајну њихових послова, такво поштење обележава човека доброга срца. А жртвовати себе и све моћи своје добру других, имати смелости, отворено нападати очиту неправду, ради заштите слабих и нејаких, од силних и моћних, то може чинити, само човек од духа. А у другом реду, адвокат треба да има потпуну стручну спрему, која је капитал његове радње. А за то му није довољна само у правној школи добивена настава, него још и непрекидне озбиљне студије свију грана савремене правне науке и домаћега законодавства, а у потребној мери и страних. У ту спрему спада и *речитост*, под којом не треба разумети умешност кројити само лепе реченице, које само голицају уво, дакле, које забављају, увесељавају, док се слушају, али које зато, што су празне, без једре логичке садржине, не остављају утиска на суд разума; него ваља разумети ону вештину, која говору или спису даје ону насладу, која слушаоца или читаоца снажно убеђује о ономе, што се логичким разлагањем у говору, или спису тврди; ону вештину, која садржини говора или списа даје такву јасноћу, која не оставља никаква трага сумње у слушаоца или читаоца, ону прецизност, која слушаоца или читаоца не задржава ни за тренут ока, чим престане слушати или читати; разумем ону умешност, која правце хвата слабост противразлога и приговора, те их у прашину меље; разумем ону силину изразитости, која овлађује духом слушаоца или читаоца, која подјармљује и за собом повлачи.

не допуштајући никаква поговора, ни отпора. За овакву пак, речитост, потребна му је још и широка образованост, која се задобива понајпре упознавањем литературе, јер му ова богатством и лепотом израза помаже, да украси свој говор или стил у напису, а сем тога она му ублажава опорост стручних студија; а затим и упознавањем само у опште с осталим вештинама. У опште дакле, адвокат треба да има: omnium rerum magnarum atque artium Scientiam, — како Цицерон рече за Оратора.

Адвокат треба да има само једну страст: љубав према свему, што је праведно, право и поштено.

За достојно вршење своје професије, адвокату је нужно, да осећа сву племенитост и вредност својих функција, и да добро појима сав замашај својих дужности. Чинити добро, потпомагати правилну примену закона, руководити саветима оне, којима су они потребни, заштићавати слабе и нејаке, бранити невино оптужене од нападаја јачих и силнијих, — ето то су узвишене функције, којима се адвокат посвећује. Његова је најглавнија дужност, да своју сарадњу увек на то употребљава, да подржи само оно што је основано на праву или правичности; да увек триумфују угњетена невиност и повређена правда. Само таким вршењем своје професије, он је истински помагач правосуђа.

Ну, функција адвоката, није само да говори и пише одбране за права, част па и живот оних, који у њега помоћи затраже; његова је не мање важна и та служба, кад мудро руководи углављивање праведних погодаба или измирење међу клијентима. Колико захвалности и љубави дугује адвокату једна породица или задружна кућа, у којој се зачиње раздор и страст за деобом заједничке имовине, кад

усаветована од адвоката на измирење, види, где се чланови њени мире, грле и љубе, заклињући се вечитом слогом и љубављу.

Награда за све те функције адвокату је она иста, која се и врлини даје. Он истина добија за свој рад и труд и хонорар, али прави адвокат увек ће више ценити своју ревност и своје непреспаване ноћи, које је провео, мислећи, о одбрани ствари, свога клијента, и никад неће мислити, да се може наградити само златом. Осећање милине у души својој, да је својим знањем и талентом добро учинио своме суграђанину, топла захвалност клијентова према њему, добротвору своме, и увећавање поштовања у грађанству према њему, браничу правде и невиности, претежнија је награда!

IV

Право је сваког народа производ еволуције његовог социјалног живота; оно је дакле, социјални феномен, који ствара сама неопходност тога живота. Њему је по томе, прâва основа социјална солидарност свију чланова народа. Оно је позвано, да постављањем правила, за понашање појединих чланова, у друштвеном животу, обавеже и нагна свакога појединца, да сарађује (кооперише) на тој социјалној солидарности, која служи за подлогу укупном културном напретку народном.

Са даљим непрекидним развојем социјалнога живота и социјалне солидарности у њему, и право, тј. све правне установе, све се даље развијају и побољшавају. Али, савршенства у томе нема. Ваљаност правних установа, у једнога народа, цени се, не по одстојању његовом од каквога апсолутнога идеала, него увек и само по томе, у којој су мери оне, у

даноме моменту, прилагођене (адаптиране) свеколиким потребама и тежњама народним.

Професори права проучавају еволуцију правним установама свога народа, и износе критички оцењену садржину и ваљаност његову, указујући на махне, потребне реформе, и даљи развитак њихов.

Научно обучени, судије, вршећи правосуђе, дају живота правним установама у практичном животу; и правилном применом законâ на дане случајеве, чувају социјалну солидарност, у своме народу од сваког поремећаја; а адвокати, као браниоци повређених права својих суграђана, пред судом, крепко помажу судије у вршењу доброга правосуђа.

Сви ти редови правника, савезом радова својих, иду ка једном општем циљу: да се право, односно норме његове, које су изражене у позитивним законима њихове државе, реалишу, у пуној важности и поштовању одрже, јер без права нема ни друштва ни државе. Реалисање права, то је данас, најбитнија задаћа сваке државе, отуда и назив за модерну државу, правна држава.

У правној је држави закон, позитивни облик права, једино мерило за сва дела и поступке и свију органа власти, и свију појединих грађана, без разлике. Где пак, само закон влада, ту је и правда, а ова је увек била и увек ће бити најјачи темељ и друштва и државе. Стара римска изрека: justitia regnorum fundamentum — остаће вечита истина!

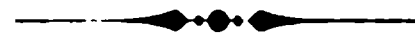

ПРЕГЛЕД

Дубровник и османско царство. По архивалнијем исправама написао д-р Лујо кнез Војновић. Књ. I. Београд. 1898. Цена 1·50 дин.

Пирхово путовање по Србији у 1829. год., превео д-р Драг. Т. Мијушковић. Београд. 1899. Цена 1·50 дин.

Оглед француске библиографије о Србима и Хрватима, 1544—1900. Прибрао и средио Никола С. Петровић. Београд. 1900. Цена 2 динара.

Свечани помен просветном доброотвору *Димитрију Стаменковићу*, београдском трговцу. 8. септембра 1900. г. Београд. 1901.

- *Каталог рукописа и старих штампаних књига.* Збирка Српске Краљевске Академије. Саставио Љуб. Стојановић. Београд. 1901. Цена 2 динара
- *Свечани помен* просветном доброотвору пок. *И. Дучићу*, архимандриту и академику, 22. априла 1901. године. Београд. 1901.
- *Језера Македоније, Старе Србије и Епира*, од д-ра J. Цвијића. Београд. 1902. Цена 10 динара.
- *Геолошки атлас Македоније и Старе Србије*, од д-ра J. Цвијића. Београд. 1903. Цена 10 динара.

Јаков Игњатовић Књижевна студија д-ра Јована Скерлића. Београд. 1904. Цена 3 дин

Србија и српски покрет у јужној Угарској 1848 и 1849. Написао д-р Драг. М. Павловић. Београд. 1904. Цена 2 дин.

- *Стогодишњица Српскога Устанка.* Свечани скуп С. К. Академије 7. септембра 1904. Цена 1 дин.

Приповетка о девојци без руку, од Павла Поповића. Београд. 1905. Цена 2 дин.

- *Омладина и њена књижевност (1848—1871)*, од д-ра Јована Скерлића. Београд. 1906. Цена 5 динара.
- *Црна Гора за Морејског рата (1684—1699)*, од Јов. Н. Томића. Београд, 1907. (Друго издање задужбине Д-ра Н. Крстића). Цена 3 динара.

Д-р Никола Крстић. Споменица издана приликом ступања у живот задужбине покојникове. (Треће издање задужбине д-ра Н. Крстића). У Београду. 1908. Цена 2·50 динара.

8. **Издање Баталакинога Фонда.**
   - *Историја српског устанка*, од Лазара Арсенијевића — Баталаке. Део први. Београд. 1898. Цена 3 динара.

     Део други. Београд. 1899. Цена 3 динара.

II.

ИЗДАЊА СРПСКОГ УЧЕНОГ ДРУШТВА

која су прешла у својину академијину

Гласник Српског Ученог Друштва. Књ. I—LVII, LIX—LXXIII, LXXV.
На продају: V—VII, XXIX, XXXI, XXXIII—LVII, LIX—LXXIII, LXXV. Цена књ. LXVII 4, а осталима по 3 динара.

2. — — — Друго одељење. Књ. I—XV.
На продају: III—VI, IX—XV. Цена књ. XV 0·50; III—VI, IX, XII—XIV по 1, а X и XI по 2 динара.

9. **Посебна дела.**
   - *Историја умног развића Европе*, од J. Дрепера. Превео Мита Ракић. Књига II. Београд. 1874. Цена 2 динара.

     Српске народне игре, које се забаве ради по састанцима играју Скупио и описао Вук Врчевић. Београд. 1868. Цена 0·50 дин.
   - *Elenchus plantarum vascularium*, quas aestate a. 1872 in Crna Gora legit Dr. J. Pančić. Belgradi 1875.
   - *Essai de quadrature du cercle*. Par Démètre Nešić. Belgrade. 1877 Цена 0·50 динара.

ГЛАС

СРПСКЕ КРАЉЕВСКЕ АКАДЕМИЈЕ

LXXX

ДРУГИ РАЗРЕД

47.

У БЕОГРАДУ

ШТАМПАНО У ДРЖАВНОЈ ШТАМПАРИЈИ КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ

1909

Цена 2 динара

У књижарницама: Мите Стајића, Св. Цвијановића и Геце Кона у Београду могу се добити:

ИЗДАЊА СРПСКЕ КРАЉЕВСКЕ АКАДЕМИЈЕ

1. Глас. Књ. I—LXXVI LXXVIII и LXXX.

Први разред (1—30): III, VI—IX, XI, XIX, XXI, XXIII, XXVI, XXVII, XXIX, XXXIII, XXXIV, XLI, XLVI, L, LI, LIV, LVI, LVII, LIX, LXI, LXIII, LXV, LXVII, LXIX, LXXI, LXXIII и LXXV.

Други разред (1—47): II, IV, V, X, XII—XVIII, XX, XXII, XXIV, XXV, XXVIII, XXX—XXXII, XXXV—XL, XLII—XLV, XLVII—XLIX, LII, LIII, LV, LVIII, LX, LXII, LXIV, LXVI, LXVIII, LXX, LXXII, LXXIV, LXXVI и LXXVIII.

Цене су: I, II, VIII, X—XII, XV—XX, XXV, XXVIII, XXIX, XXXII, XXXIV, XXXVII, XLII по 1; — XIII, XLVI и LIII по 1·50; — XXIV, LI, LII, LIV—LXXVI и LXXVIII по 2; — XIV 2·50; — осталима по 0·50 дин.

Споменик. Књ. I—XLIII, XLV, XLVI и XLVIII.

Први разред (1—7): I, XII, XXXII, XXXV, XL, XLIII и XLVI.

Други разред (1—40): II—XI, XIII—XXXI, XXXIII, XXXIV, XXXVI—XXXIX, XLI, XLII, XLV и XLVIII.

Цене су: VII, VIII, XVI по 0·50; — I, IV, V, XX, XXVI—XXX по 1; — IX, XXV, XXXII и XL по 1·50; — VI, X, XIV, XV, XVIII, XIX, XXI, XXII, XXIV XXXIII—XXXIX и XLV по 2; — XXXI 2·50; — II, XXIII и XLIII по 3; — XI, XIII, XVII по 4; — III, XII по 5; — XLII по 6 дин.

3. Годишњак, од I—XXII; год. 1887.—1908.; цена I, IX, XIV—XVI, XVIII, XXI и XXII по 1 дин.; — XVII и XIX по 1·50, а осталима по 0·50 динара.

4. Српски етнографски зборник. Књ. I—X.

Књ. I. *Живот Срба сељака,* написао М. Ђ. Милићевић. Друго прерађено и попуњено издање. 1894. Цена 2 дин.

Књ. II. *Старинска српска јела и пића,* од Симе Тројановића. Београд, 1896. Цена 1 дин.

Књ. III. *Српске народне песме и игре с мелодијама из Левча.* Из народа прикупио Тодор М. Бушетић; музички приредио Стеван Ст. Мокрањац. Београд, 1902. Цена 2 динара.

Књ. IV. *Насеља српских земаља.* Уређује д-р Ј. Цвијић. I књига: 1. *Антропогеографски проблеми Балканскога Полуострва,* од д-ра Ј. Цвијића; 2. *Доње Драгачево,* од Јов. Ердељановића; 3. *Средње Полимље и Потарје,* од Петра Мркоњића; и 4. *Дробњаци,* од Свет. Томића. С првом свеском *Атласа.* Цена 6·50 дин. Београд, 1902.

Књ. V. *Насеља српских земаља.* Уређује д-р. Ј. Цвијић. II књига: 1. Увод од д-ра Ј. Цвијића; 2. *О Љубићским селима,* од Радомира М. Илића; 3. *Врањска Пчиња,* од Ристе Т. Николића; 4. *Млава,* од Љуб. Јовановића; 5. *Левач,* од Тод. М. Бушетића; 6. *Васојевићи у црногорској граници,* од Богд. Лалевића и Ивана Протића; 7. *Вишеградски Стари Влах,* од попа Стјепа Трифковића; 8. *Билећске Рудине,* од Јевта Дедијера; 9. *Околина Београда,* од Ристе Т. Николића; и 10. *Шума, Површ и Зупци у Херцеговини,* од Обрена Ђурића — Козића. С другом свеском *Атласа.* Београд, 1903. Цена 14 динара.

Књ. VI. *Насеља српских земаља.* Уређује д-р Ј. Цвијић. III књига: 1. *Пољаница и Клисура,* од Ристе Т. Николића; 2. *Темнић,* од Ст. М. Мијатовића; 3. *Скопска Црна Гора,* од Свет. Томића; 4. *Ибар,* од Рад. М. Илића; 5. *Васојевићи у турској граници,* од попа Богдана Лалевића и Ив. Протића; 6. *Качер,* од Мил. Т. Ракића. Са III свеском *Атласа.* Београд, 1905. Цена 9 дин.

ГЛАС

СРПСКЕ КРАЉЕВСКЕ АКАДЕМИЈЕ

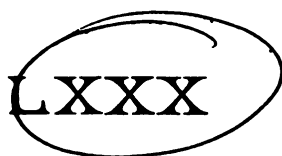

ДРУГИ РАЗРЕД

47.

У БЕОГРАДУ

ШТАМПАНО У ДРЖАВНОЈ ШТАМПАРИЈИ КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ

1909

ПРЕГЛЕД

ПРИЛЕП У ПРВОЈ ПОЛИ XIV ВЕКА

ПО ТРЕСКАВАЧКИМ ПОВЕЉАМА КРАЉА СТЕФАНА ДУШАНА

од

СТОЈАНА НОВАКОВИЋА

(Приказано на скупу Академије Друштвених Наука 28 маја 1908).

I

Прилеп по положају и у историји српској и византијској.

Оно плодно поље (Битољско и Прилепско) међу планинама у Средњој Македонији у ком је сада главно место и средиште Битољ, имало је исту политичну и административну вредност и за Византијско Царство. Вредност му је та истицала из његова средишњег и заклонита места, којему је лак приступ од југа, од мора и од Солуна, као природне одбранбене основице. То место има добро заклоњене изласке с предњим позицијама свуда к северу у Северну Македонију и по том у српске земље, к истоку и к западу у земље Балканског Полуострва у којима је после бурне сеобе народа, после VI и VII века, грчка или романска народност већином ишчезла и где су се одржали и дубоко укоренили Словени, с којима се византијски Грци никада нису могли да сложе и да погоде. Нови освајачи Турци све су то брзо сазнали, и они су од тога поља и његове околине у Средњој Македонији начинили такође свој главни војни стан,

из кога се војска слала куда би затребало. Скопље је само предња истакнута позиција овога великог војног стана, а тако и други градови даље к северу и к западу. На истоку је исту улогу, с основицом у Цариграду, играла Софија (Средац).

Али у старије време, пре турског освојења, Битољ није био војничко средиште. Још у почетку XI века Битољ се помиње као средиште црквене власти међу столицама Охридске Архиепископије[1]) Питање је: где је, у том крају, за Византинаца и других средњевековних господара била столица војничкој и политичкој управи, којој је у том крају природа одредила место? Оно не може бити далеко од Битоља, и по споменима које смо овде онде опазили, то место ваља тражити на северној страни поља, у Прилепу. Као и другим таквим местима избор овај треба приписати ако не још старијим народима, а оно на сваки начин Римљанима и њиховој организацији. Римско-грчки, а по том чисто грчки тип, Прилеп је као средишња управна и војничка колонија задржао после кроз цео средњи век. Пошто су прегрмели нереди сеобе и настањивања нових насељених народâ на Балканском Полуострву, и пошто се васпоставила власт Византијског Царства с грчким типом, сва Македонија је ушла у ред земаља у којима је надвладала грчка власт, ма да је у њој још много Словена остало. И све до бујања Бугарскога Царства у IX веку, о томе није било сумње, и Прилеп се, без сумње, тада образовао као велико војничко и управно средиште. Пре Крума и пре страховите Крумове победе од 811 године, у којој је пао и сам византијски цар Нићифор, нова бугарска држава није ни помишљала

[1] Глас LXXVI, Охридска архиепископија у почетку XI века, 21.

ни на Софију ни на Македонију. Њено се средиште налазило у углу међу доњим Дунавом од Рушчука на Варну, међу ушћем дунавским и Црним Морем. Средиште јој је било у околини Шумле (у Преславу — Ески-Стамболу). Софију и све земље даље к југу и к западу у том правцу једнако су држали Византинци. Тек 809 Бугари се стану пружати до Софије, и тек после поменуте Крумове победе почну упадати у Македонију. „Десетогодишњи напори (830—840) бу„гарских владара бише најпосле крунисани успехом: „под њихову власт потпадоше скопаљска област, неки „делови данашње Србије, и сва средња Македонија. „У то доба пада први утицај бугарске државе у Ма„кедонији[1]“ Али то није трајало дуго. Византинцима пође за руком те 971 не само поврате сву Македонију и скопску област, него сруше и само Бугарско Царство. На скоро по том почне се, до душе, нов словенски самостални покрет, и под Самуилом се у западним странама некадашњег Бугарског Царства обнови исто царство. Али Византинци наставе борбу, и 1018 буде сломљено и то обновљено Бугарско Царство.

Кад 1204 падне Цариград крсташима Латинима у руке, Средња Македонија, која се већ на ново налазила под непрекидном византијском влашћу, отиде испрва у ону грчку државу која се под владаоцима Анђелима образовала у Епиру и одатле започела борбу противу отмичарске крсташке властеле. У тој држави, докле је она трајала, Прилеп је задржао свој дотадашњи значај, све док се нова држава није опет саставила с Византијским Царством. Кратко време у XIII веку Прилеп је опет био дошао под бугарску власт (1230—1246). Тако је Прилеп све

[1] Срп. Књ. Гл. 1908, мај 683.

до српског освојења у XIV веку једнако био под византијском влашћу, осим нешто дуже бугарске владе у њему у IX веку и кратковремене државине у XIII веку. По трескавачким повељама у којима краљ Стефан Душан помиње село Вучје *што га је населио Свети Краљ* (тј. Милутин) несумњиво је да је и краљ Милутин у последњем рату с Грцима, 1296 и 1297, онда када је узео северну Арбанаску и Драч, био узео и Прилеп. У трећој трескавачкој повељи краљ Стефан Душан помиње као приложнике манастира Трескавца и деда, краља Милутина, и оца, краља Стефана Дечанског. За метох Крпен у Пологу пише у првој повељи да га је приложио *свето-почивши краљ*. То је Стефан Дечански. Може бити да је Прилеп враћен Грцима год. 1298, кад се Милутин оженио Симонидом и кад је границу Србије према Византијском Царству стално обележио. У ту границу Прилеп није био ушао, ма да је и с истока и са запада и са севера био опкољен српским земљама. Као што цар Стефан, ни пошто је узео Сер, није никако могао да узме Солун, тако се раније понављало више пута, да су Срби у погодним приликама освајали Драч, Скопље, Призрен, Прилеп, али се у тим местима нису могли одржати задуго. Византинци су увек нашли начина да та места поврате под своју власт. Из првих векова српске историје, све до друге половине XIII века, граница се српско-византијска колебала у Подримљу, у Метохији (северно од Призрена), у Косову и у нишко-врањском Поморављу. Даље к северу Византинци нису имали никаква ослонца; даље к југу Срби су, по свој прилици, наилазили и на јаче градове и на мешовиту народност у градовима. Кад се завела архиепископија, столица јој је смештена у Жичи, одакле је, тек позније, премештена у Пећ.

Истом краљ Урош I (1259) саставио је стално са српском краљевином Призрен и његову област.

Прилеп је са Србијом стално саставио цар Стефан Душан (1331—1335) у првим његовим ратовима с Византијским Царством. То што се Цариград није тако лако растављао с Прилепом и то што су се Срби у њему утврдили тако позно, показује да је у њему била знатнија грчка погранична колонија и знатније стратегично место. Још у почетку своје владе (1282) краљ Милутин је саставио са Србијом Полог горњи и доњи, Скопску Област, Овче Поље, Злетово, Пијанац. Позније мало заузме области: дебрску (Дибру), кичевску и поречку (1283). Краљ Стефан Дечански је године 1328 још више стеснио тај круг састививши са Србијом Просек и Велес и покушавши да заузме и Охрид, у чему није успео.[1] А ни он није покушао ништа против Прилепа. Тако је Прилеп опасан са три стране и имао је према Србима као одбрану Бабунске Планине. У томе, и по свој прилици у мешовитој популацији Прилепа узрок је што је, при мирењу, 1298, краљ Милутин уступио Прилеп, те је тако остао под византијском влашћу још преко тридесет година. Унук краља Милутина, краљ Стефан Душан, с намерама много даљим, није могао оставити Прилепа, који се, као кљун византијске власти, унео био у српске области. С тога цар Стефан и говори у својој првој трескавачкој повељи: **прѣємь грады докольны, надь ними же Грьци ѡвладахоу, прѣѥхь же и градь глаголюмыи Прилѣпь, идеже ѥсть монастырь прѣсветыю Богородицe, иже глаголюмою мѣсто Трѣскавьць** Очевидно се краљ Стефан Душан поносио овом својом тековином, кад између толиких градова једини

[1] Љ. Ковачевић и Љ. Јовановић, Историја српског народа. Београд 1895—6. стр. 109.

Прилеп помиње по имену. Опомиње нас то на узеће Сера које је извршено десетину година касније и које је било непосредни повод проглашењу царства у Србији. Године 1348 Душан се бавио као цар у Прилепу, и ту је дао хрисовуљу ћелији Св. Саве, коју је Ф. Миклошић штампао у Monumenta Serbica стр. 136. На крају те хрисовуље читају се за Прилеп ласкаве речи: **Написа же се сіи хрисовоулъ стоюштоу господиноу прѣвисокомоу царю въ великославнѣмь градоу Прилѣпѣ.** Овим се још боље тврди вредност коју је цар Стефан придавао Прилепу. Сачувало се и народно предање да је у староме Прилепу било 12000 кућа.[1] Што је краљ Вукашин у Прилепу сместио столицу своје краљевине и што је у њој столовао и син му Краљевић Марко сведочи јасно да су у Прилепу раније столовали управници северозападне Македоније. И Вукашин је у Прилепу најпре становао као управник српскога цара за онај крај. Несумњиво је, дакле, да је Прилеп у XIV веку био најзнатније место у средњој Македонији, оно што је данас Битољ.

У нашој књижевности имамо леп извор, по коме можемо да познамо Прилеп из времена кад се 1331—1335 у њему стално увела српска власт. То су три повеље краља Стефана Душана манастиру Трескавачком под Златоврхом више Прилепа. Оне су добављене око 1860 године Народној Библиотеци у Београду, једна по једна. Две је штампао Ђ. Даничић у Гласнику XI и XIII, а трећу, која је, без сумње дошла библиотеци после постављења Даничићева у Лицеј, остала је нештампана, те ју је штампао писац ових врста у Гласнику XLI. Оне су доношене како су штампане, а по реду издавања прва је она из

[1] Јов. Х. Васиљевић, Прилеп и његова околина. Београд 1902. стр. 63.

Гласника XLI, што је штампана последња, па за њом иде из Гласника XI и најпосле она из Гласника XIII. Пошто је манастир Трескавац врло близу Прилепа, у неку руку његов саставни део, у све три те хрисовуље налази се пуно занимљивих података о имањима и о економскоме и националном стању Прилепа и околине између 1335 и 1346. С тога смо се и одлучили да те податке нарочито испитамо и да на хартију ставимо што се из њих дознаје, тим пре што смо у таквим податцима уопште веома сиромашни.

II.

Карактер имања манастира Трескавца за грчке власти.

Најзанимљивија је економска поука која може да се извуче из трескавачких повеља. Оне поглавито говоре о имањима и о повластицама. Остављајући на страну повластице, пошто оне улазе у општу карактеристику, добро познату из средњевековнога права и културне историје, погледаћемо на податке трескавачких повеља о имањима.

Све три трескавачке повеље издате су у времену 1335—1345, у току, дакле, десетине године, и њихови податци у стању су да нам нацртају имовно стање једнога предела, који је, после веома дугог византијског господовања, дошао под српску власт.

Имање је трескавачко растурено све по околини града Прилепа, по прилепској области. Многа се у повељама поменута села и данас налазе на карти аустријског ђенерал-штаба 1:200.000 (издање 1904). Имање је састављено другојачије него што то ви-

димо у повељама манастирâ по Србији. У истима се поглавито помињу села и власи (или пастири). У имању манастира Трескавца претежу многа поједина имања. Тако се у првој повељи (од 1335) помиње 4 села а 16 селиштâ, свега 20 насељених или за насељење одређених места. О селима и селиштима говорићемо даље засебно. Осим тога помињу се као имање манастира *стаси*, *метоси*, *њиве*, *планине*, *воденице*, *виногради*, *периволи* (вртови), *цркве с имањем* и *повластицама* (правинама), *зимовишта*, *ловишта* (рибња). Осим разлике по својој природи, имања се још разликују на *купљенице* (што сама реч обележава шта значе) и на *задушна*. Види се да је био обичај завештавати црквама извесно имање за душу или за гроб, како би се стекло право за гробницу у манастирској порти и право на помене у молитвама и о задушним данима. Купљенице су се разликовале као имања прибављена (и помиње се ко их је прибавио) куповином за разлику од наслеђених, породичних, баштинских имања. За манастир та је разлика вредила као разлика од имања дарованог по повељама или дарованог од баштинског имања. Трескавачке нас повеље уче да се и у имању, дарованом манастиру, разликовало имање по томе да ли је баштинско царско (које цар може уступити) или куповином прибављено. Осетљивост је била велика спрам начина на који се имање прибављало, и вазда се води рачун о категорији имања по начину његове набавке.

На 19 села и селишта (више напуштених него насељених) броји се у повељи 27 метоха, стасâ, купљеница, винограда итд. Њиве нисмо бројали сваку посебице, пошто су многе малене, и има их доста. У тим мањим имањима најглавнији су *метоси* и *стаси*.

Њих је манастир Трескавац по првој повељи имао равно четрнаест. Између *метоха* и *стаса* једина је разлика што је метох црквено а *стас* приватно имање. Каква су пак та имања, види се по описима повеља, на толиким местима. Тако прва повеља краља Стефана говори: Оу Полозѣ метохь Крьпень сь водѣничьюмь и сь виногради и сь нивиюмь и сь планинами и сь вьсѣми правинами юго што приложи свето почивьши краль за доушоу си (Гласник XLI, 360). У другој повељи читамо: Метохь оу Порѣчи Манастириць Света Богородица сь людми, и сь нивиюмь, сь винограды, и сь планинами и сь Видоушемь и сь Мьломь и сь всѣми правинами (Гласник XI, 134), или: Вь градѣ метохь Светыи Димитрию (Мисинополитовь панагирь за... дьнеи) сь нивиюмь, сь виногради, сь водѣницию́мь, сь всѣми правинами (Гласник XI, 133). Исто се тако бележи и *стас*. У првој повељи читамо: Стась Бѣлевьска сь горкоу (тј. с брдом), сь виногради и сь нивиюмь и сь воденичиюмь и сь вьсею областию и правинами што ихь дрьжаль курь Василь. У другој читамо: Стась оу Богомилѣхь Сидрофаюва сь винограды, сь водѣницоу, сь периволемь и сь планиноу (Гласник XI, 134.) У трећој опет читамо: Стась оу Кривогаштанехь, коупеница Аргиропоулова; тоуждере дроуга стась, што даде Мамнь за доушоу, і еште третиа Ѳеофилова стась: все тези с нивиемь, з градиномь, сь ливадами и сь всѣми правинами (Гласник XIII, 372).

Са метосима и стасовима могу се у један ред ставити цркве, пошто се и оне прилажу са свима својим имањима и повластицама.

Кад прегледамо имање потврђено манастиру Трескавцу 1335 повељом краља Стефана, у њему има, како рекосмо, четири насељена села, и то: *Бела Црква* (и сад на карти, око 20 км. западно од Прилепа, близу реке Црне), *Трновци* (јужно од Беле Цркве с десне

стране реке Црне), *Дупијачани* (под Златоврхом, манастиру са северозападне стране) и *Јелењешци* (које нисам нашао на карти). Има по том 15 селишта: Журче (у планини јужно од Крушева) Питич, Калогерац (сад село у Поречи на Велици), Влчје (што га је населио краљ Милутин), Хоморани (и сад на карти, северно од манастира на реци Бабуни), Техово (уз Бабуну мало на запад од Хоморана), Глбочани, Могиљани, Лепче, половину пустога селишта Дреновци, селиште Маргарит и селиште Кучковјани. Падају у очи оволика ненасељена села — селишта — али је очевидно да је то имање којему се насељавањем људи могла повратити вредност. Околности су, без сумње биле таке, да није ништа тешко било селиште попунити насељеницима. Метоси, стасови и остала посебна, заокругљена имања очевидно су на том крају Балканског Полуострва имала већу вредност. Тако су манастиру Трескавцу првом хрисовуљом потврђена така имања: метох Св. Димитрија; метох Св. Теодора у Прилепу са отесом; купљенице (земље) од Панарета и од Мисинополита; метох Манастириц у Поречи (сад село на Велици око 16 км. ниже Брода): Могилица с планином и с њивама (сада село у истом крају у Поречи близу Велике); метох Чртопис у Хлерину; Меглигоревске њиве на 100 кабала[1] велике; њива купљеница од кир-Јака, на 70 кабала велика; њива у Бохорини; стас Евгењева; стас Чемерева; два ловишта рибња на језеру у Преспи; пола воденице у Бижданима; стас у Бабуни. с воденицом, с перивојем, с виноградом; метох Крпен у Пологу око Хтетова; метох Свети Димитрије у Прилепу што приложише Мисинополитова деца (с тим је

[1] У средњем веку се на Балканском Полуострву земља мерила количином семена за усев.

метохом везано било селиште Кучковјани и панађур који се у њему држао): стас у Кривогаштанима (14 км. к западу од Прилепа); стас Маминова у истом селу што је Мамин приложио за душу; стас Бељевска с брдом; купљеница (земља) од кир-Димитрија Давидова, велика 66 кабала; црква у Хлерину Св. Никола с имањем; метох у Калинику Мати Божија, такође у Хлерину; стас (без записана имена) велики 100 кабала и Опремче, зимовиште за стоку.

Имања су се ова и све што описасмо тако застала при промени државне власти. Све је то тако остало иза пређашње власти. Кад се мењао владалац или државна власт, обичај је био да нови владалац потврди што је остало од ранијих владалаца. Краљ Стефан у својој првој хрисовуљи помиње двапут грчке а једанпут бугарске цареве и говори како угледајући се на њих, **иже прѣжде мене обладали соуть тѣми странами,** и он даје свој хрисовуљ манастиру Трескавцу и пречистој мајци Божјој, која се слави у манастиру Трескавцу. Осим обичне владалачке дужности, краљ хвали манастир Трескавац не толико по здањима и спољним украсима него нарочито по закону и по уставу светих отаца који у њему живе, истичући како је манастир по томе особито славан и хваљен. „Ако ко — вели краљевска хрисовуља — похвали живот калуђера што живе у Синајској Гори или на Атону, неће моћи мање похвалити живот и правило калуђера у манастиру Трескавачком“. То су разлози којима краљ Стефан Душан утврђује своју потврду старијих повеља. Он сам приложио је, као што се у повељи наводи, два села: *село Трновце* са свима задушним прилозима властеле и *село Јелењешце* што је краљ приложио сам за своју душу. Остало су све старији прилози. Пре ових при-

лога краља Стефана манастир је имао само два села, што је за тако чувен манастир веома мало.

Откуда у толиком старијем имању манастира Трескавца толика селишта тешко је изнаћи. Исто тако би веома вредило знати како су се, каквом снагом и средствима, с коликим трошком и с коликом чистом коришћу обделавала толика имања, метоси, стасови, њиве, виногради итд. кад су села манастирска била пуста? Нарочито би било занимљиво сазнати, откуда се у овом послу набављала жива радна снага.

Карактеристично је да ова прва повеља краља Стефана Душана нема никаквих повластица ни изузећа манастиру Трескавачком, што је иначе обично у манастирским повељама. То значи да у манастиру тога раније није било и да је краљ Стефан само поновио оно што је било у повељама ранијих владалаца, не додајући, осим поменута два села, ништа више.

III.

Промене имања са српском влашћу и нови прилози од српскога владаоца.

Штета је што се друга повеља краља Стефана, прва даровна манастиру Трескавцу, није сачувала цела. Може бити да је у приступу било штогод што би је боље објаснило. И поједине су врсте оштећене влагом или гризотинама, те су пропала гдекоја имена која би нам, може бити, помогла у нашем истраживању.

У другој се повељи (Гласник XI) не помињу сва села и имања из прве повеље већ само нека, а помињу се многа нова. Тако се од селâ помињу

Дупијачани. Уз село Јелењешце помињу се поименце Муртин део, Бељево, кир-Васиљев део, садови на Горци, Горгичев део, Негослављев део, воденица Горгичева, пола воденице Муртине и одређују му се међе, а не помиње се село Бела Црква ни село Трновци. Нова се помињу: село Обршани, село Крпен у Пологу с метохом Св. Николе и неко село које је дао за душу Печкопул. Од селишта из прве повеље сад се помињу као села Хоморани, још са засеоком и с Теховом. Селиште Влчје, што га је населио краљ Милутин, такође није више селиште него село. Као нова помињу се: селиштє костѣнь..., друго једно с изеденим и тачкама попуњеним именом, селиште Полатице, селиште Бучин са засеоцима Дољанима и Таронином, селиште Небрегово, селиште Дуга Васи, селиште Бела Водица, селиште Костино, прилог Костандина Севастократоровића, и седиште Комарчане, прилог Драгомана Кастрофилака. Не може се пресудити да ли је *селиште Могилица* ове друге оно *селиште пусто у Могилѣнех* што се помиње у првој повељи, или је, такође, са свим ново неко селиште.

Од имања помињу се само у другој повељи, дакле као нова: метох у Бохорини; стас Сидрофајева у Богомилима; стас у Хлахолима и воденица; стас Компсарима у Росни; метох Прокатимен, црква Св. Јована Богослова у Охриду; метох Св. Никола у Љубојни у Преспи, прилог архиепископа Николе.

Међу ситнијим имањима помиње се цела маса нових. Међу истима је једна црква, изедена имена, с имањем; по том: нека њива Рунзерева код Беле Цркве; и друга Ексефилинова на неком месту којему је име изедено. Од истога је Ексефилина купљен у граду унутра *двор с кућама и са житницом*. Двор овде значи место а не зграду. Карактеристичан је

овај запис са изглед вароши, у којима су куће, без сумње малене, и житница смештене биле у дворишту у вароши. Још се помињу неколика дворишта, али не у вароши. Тако је двориште Немањино, по имену Монахицево, двориште Гребенарево у Бредивјанима, двориште Јанеца Концима близу Хандака, двориште Нистефелина, двориште Ковачево (није записано на ком месту). Још се помиње више воденицâ: воденица над Калевицом, две воденице (без означења места), по воденице у селу Обижданима, две воденице у Обршанима, воденица Рунзерева, воденица на Белевштици, воденица у Невољанима, воденица у Крагујцима.

Њивâ има више, особито малих. Помиње се њива под Јеборјем (Амборијом) у Хлерину, без означења величине. Осим малих има међу њивама и великих, на сто кабала, једна од 200 кабала (Гласник XI, 133) и једна од 250 кабала (Гласник XI, 135). *Њива големога стратопедарха* без сумње је раније била државно имање, које је припадало томе великом војничком достојанственику, — о коме ћемо говорити позније. Уз стас у Бохорини помиње се земља за четири ратара (зевгара како стоји у повељи). Од великих је њива и нека купљеница од Давида, велика 100 кабала, у Малим Мраморанима, и половина неке купљенице од Душника. С њивама да поменемо и два винограда у граду: Беривојев у Хусаревцу и Синахеритов.

У принове имања иду и црква попа Михалица у Хтетову на Крпенском Месту и црква Св. Николе у Јеборији у Хлерину.

У повељи се помињу, што нису никако помињани у првој повељи, рибарию оу Прѣспѣ вь Никицахь, именемь Амартоль и Добре, што придаде царь, сь всѣми правинами, рибарь оу Прѣспѣ што придаде краль, оу На-

кольцехь, именомь Сопрьсть сь братиѥми, сь родомь моу, сь ловиштемь, сь вьсѣми правинами. Прва два рибара требало би да су ушла још у прву хрисовуљу, пошто је њих био уступио манастиру грчки цар. Али је то онда пропуштено, па је приликом издавања ове друге повеље надокнађено.

Тим је исцрпена садржина друге повеље. Исцрпшћемо тим истим начином и трећу повељу, па ћемо онда говорити о повластицама којима је краљ Стефан обдарио манастир.

Ове три трескавачке повеље, издате у овако кратком времену, дале су ми ослонца да још у расправи о „Селу у старој српској држави" утврдим значење *села* и *селишта* и већи значај земљишта и његових права у селу него-ли људӣ, који су могли лако ишчезнути и опет се појавити по приликама ондашњега времена.[1]) Разгледајући другу трескавачку повељу, ми смо већ могли утврдити већи број села и насељења неких селишта. У трећој повељи, која је, може бити, издана после 1340, то се види још лепше. У њој се већ помиње 14 села а 9 селишта. *Селиште Небрегово* друге повеље већ је у трећој повељи *село Небрегово*; *селиште Бучин* друге *село* је *Бучин* треће повеље; *селиште Журче* прве *село* је *Журче* треће повеље; *село Маргарит* је *селиште дивље* прве а *селиште* друге повеље; село *Кучковјане* у првој се хрисовуљи помиње као селиште *Кучковјани*. И опет има и нових села и селишта, као што су: село Свети Димитрије, селиште пола Дубнице. У ситнијим имањима понајвише се помињу она из прве и из друге повеље, али има и приновака. Приновак је, на прилику, стас Теофилова у Кривогаштанима и стас Драгова, без белешке на ком је месту. У те приновке треће по-

[1] Глас XXIV, 148 и д.

веље иде: црква у Прилепу Продром; некакав млин; виноград Кастрофилаков; виноград купљен од Печа; нека купљеница игумна Калиника, нека купљеница, при којој име купца није сачувано, уз коју се помиње и црква, некакве њиве у Арменохори (Јерменском Селу), које се и сад налази недалеко од Хлерина; црква Св. Атанасија у Хоморанима; неки виноград Боривојев у Бредивјанима и њива на Белеви, купљеница од кир-Васиља.

По првој хрисовуљи краља Стефана, у којој је само потврда ранијих хрисовуља, изгледа да манастир раније није имао никаквих повластица осим права којима се може користити сваки државац непокретнога имања. Краљ Стефан у другој повељи утврђује та иста права, али прилаже још трѣвниноу всоу, што ю по метохехъ всѣхь црквныхь, да збира црьковь, а инь да нема печаль одь владоуштихь (Гласник XI, 137).

Али кад су негде међу 1335—1346 краљ Стефан и краљица Јелена послали свога јединца Уроша краља, да се поклони Богородици у Трескавцу, онда је краљ Стефан опет потврдио трескавачка права. Уз травнину, која је дана другом хрисовуљом, краљ даје цркви и *жировнину* по свима метохијама. Види се, по томе, оно што краљ Стефан Дечански истиче у хрисовуљи дечанској да су травнина и жировнина по шумама припадале краљу (тј. држави), ма чија била околна имања. Осим тога је краљ приложио цркви Трескавачкој трећину прихода од трга прилепскога. Приликом своје походе млади краљ Урош је поклонио Богородици трескавачкој, с одобрењем оца свога, по сто перпера прихода од трга прилепскога, који се дар имао исплаћивати сваке године поврх прилога трећине, што је краљ Стефан од своје стране учинио. Најлепши пак дар који учини краљ Стефан, то

је ослобођење села црквених од *позоба* (давања зоби војничким или краљевским коњима, кад би блиским путем прошли или се на исхрану послали), од *писа* (мислим да значи попис ради порезе и других државних данака), од *приселице* (да се никакав државни чиновник не сме у селима црквеним задржати на преноћишту или на храни), од *псара* (издржавања људи који воде или уче краљевске ловачке псе), од *геракара* (тј. соколара, издржавања људи који уче краљевске соколове), од *провода* (да се манастирски људи не могу узимати да ма кога прате и показују му пут), од *понoса* (да се манастирски људи не могу узимати да ма шта преносе с места на место), од *поклисара* (да манастирски људи нису дужни пропраћати ни нашега ни странога посланика ни њихову пратњу) и од поданка свакога. Осим тога, пошто су се извесни доходци од суђења, на име кад је убиство, распуст, глоба за бешчаст нанесену девојци, за јемство, за послух и престој (што не знамо ни шта је) обично купили за царску касу, наређивало се хрисовуљом, да се унапредак не купе за касу него да се предају манастиру Трескавачком. Тако је исто краљ уступио манастиру неки део (изведено је место броја, те се не зна колики је) свега што улази у „кулу прилепску", тј. *жита, вина, блага и всаке пиште*. И за тај поданак не зна се какав је. Да ли је то храна која се прибирала у град ради исхране чувара градских или гарнизона, или на случај опсаде? Панађур који је дотле манастир имао о Дмитрову дне, краљ је и опет потврдио. Повеља се завршује обичном препоруком да свак чува и поштује наредбе и да ништа не предругојачи.

Уз оваке повластице, да нису само ускоро настала неповољна времена, манастир се могао угодно

развијати. По оваким погодбама за живот села су се манастирска лако могла испунити и населити на ново. Али споменика нема, по којима би се то могло утврдити и размотрити.

— — —

IV.

Етнографске прилике у прилепском крају у првој поли XIV века. Грчка господа у Прилепу.

Из досадашњег разматрања могли смо видети да је имање манастира Трескавца онда кад је у њему место грчке настала српска власт, било поглавито у ситним имањима, нарочито у многим заокругљеним метосима или стасовима, у којима су на одређеном простору биле заступљене све врсте ондашње економије, и обрађивање жита, и ливаде, и млинарство, и виноградарство, и вртови и шуме. Једино се сточарство готово нигде не помиње као нарочита врста економије, и то се потврђује и тиме што је травнину краљ уступио манастиру. Иједнога влаха или пастира није краљ уступио манастиру. И села су била изнајпре малобројна и понајвише напуштена, и из хрисовуља, како су једна за другом издаване, види се како су се, под српском влашћу, мало по мало насељавала. Исти карактер имања види се и у једном манастиру с друге стране Вардара. То је Богородичин манастир који се сад зове Вељуша ἡ Ἐλεοῦσα тј. милосрдна). Манастир је тај подигао један калуђер под владом Нићифора III Ботанијата. И тај је манастир имао поглавито земље и работнике, који су, изузети од сваког другог потраживања, били уступљени манастиру. Работници су ти били истргли

се испод манастирске руке и постали самостални, али их је царска власт опет враћала у првобитно им царском наредбом одређени положај.[1])

Међу тим има још једна страна која се може по хрисовуљама промотрити, а то је страна етнографска. У хрисовуљама се помиње прилична гомила имена, које по људима од којих су земље куповане, које по другима који се по границама или иначе помињу у повељама. Пре српске власти, у том је крају где су се имања манастира Трескавачког налазила, од веома давних времена, с извесним краћим или дужим прекидима, владала грчка власт. Да ли се види какав траг те власти у именима и у називима?

Први утицај грчке власти можемо потражити у терминологији. По писању грчких речи и грчких имена види се да је и писцу хрисовуље био познат грчки језик. Он, на прилику, пише: **периволь** (има и у 6-ом п. **периволѣмь**) **кира Єрини Комнини, панигирь, панигириште, Армѣнохори.** Од терминологије грчке налазимо: **катастихь, метохь, стась, периорь, синорь, плисиꙗсть, сьхтисати, зевгѣлатии, зевгарь.**

Од 80 разних личних имена која се помињу у трескавачким повељама, 54 су очевидно грчка, а осим њих има 7 која могу бити и грчка и словенска. Та су: кир-Димитар, кир-Јак, кир-Васиљ, кир-Евген, Чемер, Давид, Мурта. Од њих ће Чемер и Давид најпре бити Словени, а остало су Грци или Власи (Цинцари). Остало су (19) имена чисто словенска. Кад уз то узмемо да су имена места сва словенска с малим изузетцима (нпр. Маргарит, њива Никифоровица, село Полатице, њива Кремастица, Шутул), онда се из трескавачких повеља види да су на имању трескавачком

[1]) L. Petit, Le monastère de Notre-Dame de pitié en Macédoine. Извѣстія русскаго археол. института въ Константинополѣ 1900 томъ VI.

сељаци били скоро без изузетка Словени а властела или имаоци од којих су земље откупљиване и који су их раније држали, већином Грци. Тај се исти ресултат види и по другим споменицима. У Споменику С. К. А. III, 12 помињу се имена парика и отрока које је око 1300 краљ Милутин уступио ћелији Свете Петке у Тморанима у Области Скопској. Сва су та имена словенска. Тако су исто словенска имена људи из подграђа штипскога, које је цар Стефан уступио Хиландару.[1]) Али оно исто што видимо на трескавачком имању у околини Прилепа, показује нам и попис имања манастирског у Хтетову који је штампан у Споменику III 36 и д. и који се тиче Полога. Ја мислим да је та белешка много старија од 1346 и да може лако припадати још влади краља Милутуна, у почетку сталне српске власти над Пологом. И онде се међу имаоцима или дароваоцима имања помињу многи с именима несловенским. Да је и ту међу имаоцима и властелом било доста Грка, најлепше сведочи једно место о суђењу о неком земљишту. Пошто је то место написано народним језиком, привешћемо га у целини: „Месеца новембра 4-ти дан „сабраше се властеле и хора (тј. људи, народ) к ма„тери Божијеј у Хтетову: кир-Калиник, Макарије, „Калојан, Пардо и брат му Теодор, и Теодор од Ле„сковљан, и Георги Сулима, и кир-Алекса, брат Вла„хо-епископов, и ини прочи бољаре и хора. И закле „их епископ призренски Георги Маркуш, все старце „и властеле, и идоше на Плеш на брдо, да изнајдут „по сведочбе чија је Плеш, или је црковна, или Про„гонова. И закле јепископ и кир Калиник; кто знаје „што право та неће решти, да је проклет. И рече

[1] Monumenta serbica 62.

„старац Прибислав, Маркушев чловек, и Братина, и „Станко: Црковна је Плеш од века; и држали су „црковну стас 4 братија, и украдоста се два брата „и продадоше Прогону половину Плеша за 3 ведра „вина. И рече кир-Алекса: Када беше мој брат, „Влахо јепископ, у Хтетове архимудрит, тога бех ја „у манастири дететем, и добре знам јере не мете-„хаше Прогон с Плешијом; паче бе посејал Прогон „јечмен, и рече брат ми, Влахо јепископ, и сабраху „говеда всего села, и попасоше га. А се тому све-„доци који се прилучише на Плеши: кир-Калиник „од Модриче, и севаст кир-Манојло, и зет му, севаст „Рунзер, и севаст Севлад, својачим му, и кир-Андро-„ник, брат, и ини прочи. И тако рече јепископ: Бо-„љаре и хоро, аз када предржу цркву по извољенију „Божију и господина архијепископа, да и то, и друго „откупити ћу, где нахођу црковно место, поњеже „јесам сушти господар, и откупих. Да кто ће сије „потворит', да да̂ господину краљу 500 перпер. Поп „Никола иномик писа и потписа.[1]« Осим имена поменутих у овоме суђењу добрих људи помињу се у истом акту још: Редир, Хрс, Цклер, Фрацил, Канадеј, кира Зоја, Сипундин, Полелеј, Лео Полевеј, Галин, Алаванд, Миропул, и чак међу месним именима помиње се њива Монохор и земља Монахорав. Очевидно је да су и у Пологу, онако исто као и у Прилепском крају, за грчке власти властела били махом Грци. Није другојачије ни у манастиру Богородичином код Струмнице, о коме смо напред говорили, где такође очевидно држи превагу словенски елеменат.[2] По томе је у византијско време тај крај у

[1] С. К. А. Споменик III, 38.

[2] L. Petit, Le monastére de Notre-Dame de pitié en Macédoine, Извѣстія, VI 190.

многоме личио на потоње Турско Царство, у ком су над истим народом властела били Турци или потурчењаци, а народ је остао словенски. Да су наша опажања и извођења тачна, може нам потврдити попис хиландарских села у Солунској Области, који је штампао Т. И. Успенски и који је штампан и у поменутој књизи Споменика. По томе је попису са свим јасно да су иста села Солунске Области насељена становништвом грчке народности.[1]

Разматрајући трескавачке повеље с горе наведеног гледишта, налазимо у њима још неколико знака о византијскоме господству и о знаменитости Прилепа као византијског средишта и колоније, о којем смо напред у приступу к овим листићима говорили.

Прва је, и за XIV век може бити јединствена византијска титула *протоновелисим*. Помиње се у границама неке њиве: **При протоневелесимѣ конь..... еи**, итд. (Гласник XI, 131) и по том у оној повељи од после 1337: **Нива оу Винцехь Голомова кьбломь .с.д.-мь близь протоневелесима Кондолеа** (Гласник XIII, 374). Протоневелесим је покварено од протоновелисим а ово последње је грчко-латинско protonobilissimus. Књига куропалата Кодина, меродавна нарочито за XIV век, нема никако ни титуле *нобилисима* ни протонобилисима. Наше их трескавачке повеље међу тим помињу. К. Порфирогенит у својој књизи De ceremoniis aulae byzantinae има само титулу *нобилисим*, и она се наводи као веома велика и значајна титула, која у чиновном реду има место одмах после ћесара. Протоновелисим је нешто још веће. Све је то у Србији било непознато. Кад је неко преводио на словенски за српски требник молитву *ἐπὶ προχειρίσει καίσαρος*,

[1] Споменик С. К. А. III, 40 и д.

νωβελίσιμου, κουροπαλατου обишао је и новелисима и куропалата, као достојања у Србији непозната, па је превео: **на поставлюние кюсара и деспота и инымь властелемь.**[1]) Очевидно је, међу тим, да је у половини XIV века био у Прилепу протонобилисим Кондолеј, да ли по наследству, да ли по некаквом постављењу — тешко је сад расправити.

Међу имањима ман. Трескавца још се помиње **нива голѣмога стратопедарха.** Њива је, по својој прилици, припадала не личности него служби (као плата) зато се тако и помиње. *Ὁ μέγας στρατοπεδάρχης* је била, по Кодину, велика служба, којој је у његовом чиновном реду припадало девето место.[2] Долазио је после великога логотета; униформа му је била једнака с униформом великога логотета. Посао му је био да се брине о снабдевању војске свима животним намирницама. Отуда се види да је Прилеп био велико војничко средиште у војничкој организацији византијској.

Што се помиње Костандин Севастократоровић по прилогу селишта Костина (Гласник XI, 136) сведочи да је у Прилепу боравио и неко од царскога рода, пошто је познато да се титула севастократора давала само блиском роду владалачке куће.

Половина села Дуге Васи, **што даде кїра Ерини Комнини жена голѣмога папие** (Гласник XIII, 374) води нас опет у дворске службе старе Византије. *Ὁ μέγας παππίας* био је у чиновном реду византијскога двора по Кодину на 22-ом месту. Униформу је имао једнаку с доместиком трапезе. У Кодиново време је то била служба непозната, и само за титулу и за право ношења униформе. Раније је папија био главни ста-

[1]) К. Невострујев, Гласник XXII, 369.

[2]) Codini de officialibus palatii constantinopolitani. Bonnae 1839, 9.

ралац двора, и њему су се на чување и на употребу предавали сви кључеви. Ако је, може бити, цар имао у Прилепу свој двор, онда је голѣмн папиа могао имати главно старање над тим двором; иначе му је титула имала само почасно значење.

Уз имања се помиње и царева зевгелатиа. По томе се види да је цар у Прилепу, све ради града и војничког средишта, а може бити и ради положаја, имао неко велико место одређено за орање и усев за потребу царске касе и војничке службе.

Помиње се, по поклону, и Драгоман Кастрофилак, служба слична нашем ћефалији или потоњем турском диздару.

Спомињу се и титуле *севаст* (Гласник XIII, 375) и *протосеваст* (Гласник XLI, 360) које значе *превисоки* и *узвишени* (протосеваст: први превисоки), које су се за рана и у Србији више од других уобичајиле. О њима ми говоримо у нарочитој расправи о титулама византијским у Србији. (Глас LXXVIII).

ПРВО НАУЧНО ДЕЛО О ТРГОВИНИ
ДУБРОВЧАНИНА БЕНКА КОТРУЉИЋА

од

Д-ра МИХ. В. ВУЈИЋА

(Приказано на скупу Академије Друштвених Наука 20. октобра 1908 г.)

Протекло је ево већ четири и по столећа (1458—1908.), одкако је Дубровчанин Бенко Котруљић написао своје дело о трговини, коме се тек данас почела признавати велика научна вредност његова. И ако су дубровачки писци, прожети непоколебљивим уверењем о великом културном значају своје малене отаџбине, међу осталим заслужним синовима дубровачким, вазда истицали и име својега суграђанина Бенка Котруљића као првога писца једне научне студије о трговини, ипак је важност списа његовога све до пред крај 19 столећа остала била у светској књижевности занемарена па готово и сасвим забораву предана. Нема сумње да је много тому допринела велика реткост и првога и другог италилијанског издања његовога, као и самога француског му превода.[1] Као што то Котруљић нарочито сам

[1] Наводи дубровачких писаца, а нарочито Гучетића и Апендинија, побудили су нас да потражимо овај спис Котруљићев, који је међу тим врло мучно добавити било, јер је он толико редак да га немају чак ни понајвеће светске библиотеке (тако н. пр. ни бечка, берлинска, лондонска, римска). Париска има само друго италијанско издање, по коме смо и наш први кратки приказ у „*Звезди*“ пок. Јанка Веселиновића написали били (под

наглашава, он је дело своје намерно баш написао вулгарним трговачким језиком италијанским (а не, по ондашњему обичају, научним латинским), како би оно што ширему кругу трговаца приступачно било и неоспорна је заслуга најновијих италијанских писаца, што се ових последњих година велика научна важност Котруљићева списа почела и у науци Политичке Економије по заслузи истицати и признавати. Кад се има на уму, да је Котруљић своје дело о трговини написао био још у половини 15. столећа и да су у њему садржани први правилни научни погледи на суштину и улогу трговине, новца, кредита, менице, као и да је у њему први пут изложена и препоручена била употреба двојнога књиговодства, онда нам тек постаје потпуно јасна велика научна вредност његова и то не само по модерну науку о трговини, већ и по целокупну науку политичке економије. Задатак је ове наше расправе, да у главним потезима изложимо проницаве економно-политичке погледе Котруљићеве о трговини и друштвеној привреди уопште, да им под научним мерилом данашњице њихову научну вредност проценимо и да на тај начин оживимо велики научни значај овога Котруљићевог списа о трговини.

натписом: „*Први научни спис о трговини дубровчанина Бенка Котрљевића*“, у свесци за Јули год. 1900.). Професор бечког универзитета г. *Д-р Милан Решетар* успео је међу тим да за своју богату библиотеку дубровачких писаца набави и ово данас толико ретко прво италијанско издање Котруљићева списа ставивши нам га при изради ове расправе на пријатељско расположење. Чудновато је међу тим да је и сам француски превод остао готово толико исто редак као и ово прво италијанско издање (колико смо ми могли сазнати, налази се само у месту издања, у лијонској градској библиотеци — Bibliothèque de la ville de Lyon — заведен под старим бројем: 11.942.). С тога би било желети да се што скорије приреди једно ново савремено издање Котруљићева списа (на италијанском оригиналу или пак у француском преводу) које би и потреби наука достојно одговорило и у шири круг читалаца ушло.

Нашему народу може то само на част служити, што је и у времену петстогодишњега културног застоја, и то чак и на самоме пољу политичке економије као еминентно модерне науке, — мимо заслужне радове једнога Николе Вида Гучетића у 16. и Ђурђа Крижанића у 17. веку — пружио био већ у 15. столећу светској књижевности још и ову прву научну расправу о суштини и значају трговања. Малени Дубровник, ово једино слободно културно уточиште потиштенога нам народа — поред тога што у целом ондашњем културном свету уживаше глас једнога одлично уређеног и предузимљивог трговачког града[1], поред своје лепе књижевности као и признатих радова на позитивној науци — пружа дакле чак и новој науци политичке економије свој знаменити научни прилог и то већ из средине петнаестога столећа. За оцену умне проницавости дубровачкога духа значајна је то појава што је баш у духу дубровачкога сина и грађанина први пут зачела се била мисао и донесена била одлука, да се друштвени појави трговања имају научно опажати и обрађивати, ако се хоће да трговина одговори своме великом привредно-културном задатку. Писано у 15. али на жалост публиковано тек у 16. столећу, Котрољићево дело несумњиво је задовољило једну осетну потребу ондашњега образованог трговачког света, јер је убрзо доживело било два издања на италијанскоме и тако исто убрзо по првој публикацији преведено било и на француски језик. И при овем том оно је у току 17. столећа, кад је трговински и културни полет већ напуштао био Италију прелазећи све то више на европски запад, по-

[1] *Ђамбатиста Вико* помиње с хвалом Дубровник по његовом трговинском значају, *Николо Макијавели* по његовим мудрим политичким уредбама, а песник *Бајрон* по чувеном бродовљу његовоме.

чело да дели фаталну судбину толиких других великих научних творевина: да буде запостављено, па чак предато и самоме забораву, из кога ево тек данас полако ускрсава. За нас је то дакле не само један дуг, који уопште научној истини као таквој дугујемо, већ још и једна национална дужност, да научну заслугу Котрљићеву што јасније на видик изнесемо. Као један од првих бедема, који примаху и разбијаху освајачке вале турске најезде, наш народ био је довољна жртва ове своје фаталне географско-историјске судбине, па би у толико више грехота било, да му се забораву предаје још и оно мало заслужних имена синова његових, који и у најтежим временима борбе за народни опстанак стекоше неоспорних заслуга за светску науку и културу.

У Котрљићеву делу о трговини, његово ново време живога *трговинско-занатскога* полета — оличенога поглавито у напредној култури и трговини ондашњих италијанских градова по примеру којих је и Дубровник на Балкану процветао био — нашло је тек свога књижевног научног израза, онако исто као што је и античка пољопривредна култура нашла била свој литерарни израз у *Ксенофоновој Економији*, и као што је потоње модерно индустријско друштвено стање нашло опет своје научне гласнике у *Адам-Смитовом и Сен-Симоновом „индустријском систему“*. Као што су племићи и слободни грађани старога света више свега ценили и уздизали земљорад као најдостојније привредно занимање људско (учећи да: nihil melius, nihil homine libero dignius, quam agricultura), тако се у слободним градовима на измаку средњега века трговина беше уздигла до на ступањ највишега друштвеног привредног угледа. Иза *земљорада* дошла је била *трговина* — удружена са *занатима* у

развијању средњевековних градова, нарочито приморских који проналасцима и открићима светски промет засноваше — она трговина. која је умножавањем новчаних капитала и усавршавањем технике и ову нашу модерну *индустрију* засновала и однеговала. У први ред владајућих сталежа друштвених дошли су, иза завојерача *власника земаља* (старе и нове властеле) у староме и средњему веку, на прагу новога доба прво *трговци*, па тек мимо и после њих *индустријалци*.[1] И као што су римски сенатори и племићи, поред земљорада као главнога им занимања, још и трговали па често и саме радионице на својим имањима подизали, док су прост народ и робље свуда само служили и работали, тако је исто и у Дубровнику Котруљићева времена властела, поред трговине као главнога јој занимања, у граду још и радионице подизала и земље изван града прибављала, док су у самој ствари пучани и кмети све тешке поморске, занатске и ратарске радове вршили. Појава Котруљићева списа о трговини пада баш у време највећега трговинског и културног полета италијанских градова, који, нарочито услед и након крсташких похода, ле-

[1] Између завојевача и завојеваних, владајуће и робујуће класе друштвене, прво се уопште умећу *трговци*, који са стране робу доносе, домаће производе на страну износе и на тај начин својом посредничком улогом културу подижу и шире. По трговачким градовима подижу се и прве занатске радионице и у њима врши природна потреба основне друштвене размене сировина и фабриката. И како трговина пре свега потребује јавну безбедност, дакле извесан зајемчен правни поредак друштвени, то је она и природни творац онога трећег грађанског, трговачко-занатлијског сталежа, који увиђавним владаоцима и државницима даде на прагу новога доба тек и снаге и могућности, да сломију феудалну анархију, ослободе сељака и подигну модерну народну државу. Већ је *Тациту* јасно било, да је трговина поглавити извор културе *(per commercia cultus*, па и *humanitas)*. Ову културну и државотворну мисију стварања трећега грађанског сталежа почели су у старој српској држави успешно вршити дубровчани у својим колонијама, али је извођење овога спасоносног антифеудалног процеса у нас на жалост прерано спречила и онемогућила била турска најезда.

вантском трговином европски запад са азијским истоком спајаху и на томе путу, а у својој улози главне увозне и извозне тачке балканскога трополља, процветао је био тада и наш Дубровник, који је свога сина и грађанина Котрувића првом идејом о прекој потреби једне научне студије о трговини запојио. После Амалфија и Пизе дођоше Ђенова и Млеци, а под сјајем млетачке културе заблистао је и малени Дубровник својом великом трговинском и културном улогом на Балкану. Котрувићев спис пада баш у време, када је у другој половини 15. столећа трговински и културни процват италијанских трговачких република достигао био врхунац свој. Са падом Цариграда (1453. г.) грчки бегунци (који у Дубровнику прво уточиште налажаху) оживеше на западу дух класичкога света, којим је скроз запојен био и цео овај спис Котрувићев, довршен и за штампу припремљен само пет година доцније (1458. г.). Међу тим на измаку 15. века — открићем Америке (1492. г.) и морскога пута у Индију (1497. г.) — већ се почело било преносити ово културно тежиште светске поморске трговине из Италије на запад Европе, прво у Шпанију и Португалију, отуд после у Француску и Холандију, да најзад у облику светске трговинске поморске превласти пређе на Инглеску. У то време Дубровник се већ увелике отео био испод млетачке власти и издизао у балканској трговини, као супарник Млетака, на који ови с тога увек суревњиво и погледаху.[1] У исти мах Дубровник се тада налазио био још и на врло важноме националном прелому, губећи све то више свој дотадашњи латински ка-

[1] Кадгод би дубровачки поклисари у Млецима говорили: „наша република“, млечићи би им на то одговарали: „не — ваш град!“ не хотећи никако признавати фактичку државну самосталност дубровачке републике.

рактер и замењујући га „словинским“.[1] Са севера му придолажаху Хрвати а са југоистока Срби, које је нарочито потоња турска најезда са њихових огњишта потискивала, тако да је већ у току 15. а нарочито 16. века младо племство дубровачко све то више и јаче неговало језик „словински“, на коме после Гундулић, Ђорђић, Рањина и Палмотић подигоше песничку славу дубровачку. *Котруље* или *Котрућићи* беху и сами угледна српска трговачка породица, чији се чланови већ концем 13. и у току прве половине 14. века (1330—1350.) из Котора у Дубровник доселише и у

[1] Првобитно грчка (коринтска) колонија (основана око 3—4. века пр. хр.) *Епидавар* (стари Дубровник *Ragusavecchia*, коме је на сву прилику Цавтат служио као пристаниште) пао је био прво под римску власт и за време римске владавине у Илирији сасвим већ и полатињен био. *Канал* — *Canali* — везивао је стари град са луком *Цавтатом* — од речи *Civitas* — и отуд и наш назив *Конавала).* У 7. веку п. Хр. Јужни Словени, освајајући и оснивајући себи нову отаџбину на Балкану, порушише овај стари град Епидавар, те бегунци његови оснoваше нови град *Дубровник (Ragusa),* који је прво стојао под византијском влашћу, затим од г. 1205—1358. под заштитом Млетака, од 1358—1526. под мање више формалним угарским, а отад па све до 1806 г. под турским окриљем. Од г. 1806—1814. пао је био сасвим под француску власт, изгубивши државну самосталност, и од г. 1815. најзад припао Аустрији. Немогући у властеоски растројеним српским државама средњега века наћи свога природног савезника и заштитника (кад, по Његушевим речима, великаши „за правило лудост изабраше“, или пак, по речима *Херцберга*, обесмртише државну глупост своју), Дубровник је зарана уочио војничку државну превласт Турака (закључујући свој први уговор са Турцима у Бруси већ 1365. г.) и, плаћајући им све богатије данке, откупљивао тиме своју самосталност и слободу. Док се малена Црна Гора у свом природном граду од кршева једва одржавала очајном витешком борбом, Дубровник се међу тим одржавао својом великом државничком (еквилибристичком) политичком гипкошћу и умешношћу све до почетка 19. столећа дакле баш до онога времена, када се по паду његову поче подизати Србија.

Као што рекосмо, нови Дубровник добијао је, нарочито досељавањем Срба, све изразитији словенски карактер. Срби Херцеговци унесоше у Дубровник нову народну снагу, своју велику трговачку предузимљивост и своју песничку жицу. Карактеристична је она народна дубровачка прича, како је дубровачка трговина уопште живље се и развила и оснажила тек одкако се Вук Овчаревић из Мостара (од кога своје порекло води и породица Гучетића) богат стоком у Дубровник доселио био (В. *J. Stojanovića:*

њему већ крајем 16. столећа (око 1600. г.) и сасвим угасише.[1] И дед нашега Бенка Котруљића *Михаило* и отац му *Јаков (Јакша)* беху не само одлични трговци дубровачки већ и људи јаке спреме и образовања, тако да им кнез и вијеће дубровачко чешће повераваху важне државне мисије. Из живога учешћа, које је „пучка" грађанска породица Котруљића узи-

„Dubrovačka Književnost", 1900. стр. 257.). Проф. *П. Матковић* (у својим *„Прилозима к трговачко-политичкој историји републике дубровачке"* у *„Radu Jugosl. Akademije"*, књ. VII и XV. и сам налази, да је трговина у Дубровнику стекла већега полета тек са овим досељавањем, а *Ивелијо* у својој студији о кметству (*Antonio Degl' Jvellio:* „Colonia Ragusea — *Saggio d'uno studio storico-critico sulla colonia e sul contadinaggio nel territorio di Ragusa"*, Ragusa, 1873. на стр. 7.) наводи опет, како је градска управа у Дубровнику била прво демократска, па се у 8. веку (око 743. г.) преобратила тек у аристократско-трговачку, и то нарочито баш одонда, одкако се у Дубровник доселише *„Гучетићи из Хума"* (Gozze dal Chelmo). Тако је дакле виша културна моћ маленога Дубровника поникла била баш из ове срећне мешавине латинско-словенскога живља (*Д-р Лујо Кнез Војновић* с правом га зато и зове *„латино-српском општином"*), у који је латински елеменат унео живо осећање и свест о правноме поретку и политичкој вештини владања, а словенски опет нову народну снагу и жив трговачки и песнички дух. *Серафин Раци* доминиканац из Фиоренције (*Serafino Razzi: „La storia di Raugia"*, Firenze, 1595. на стр. 124.) нарочито напомиње, како: *„Sono gli Schiavoni di robuste e di gagliarde complessioni"* — дакле нова физичка снага, којом се стари Дубровник подмладио био. Тако су дубровчани и сами себе сматрали као некакав особени латинско-српски народ: *natione ragusea.*

[1] Име Котруљића налази се по исписима *Проф. Д-ра Константина Јиречека* из архива дубровачкога први пут забележено у личности которскога златара Радомиља Котруље 1283—1284. г. *„Cotrulli, de Cotrul, Cotrugl, Cotrullo, Cotrulo, Cotrugli, Cotruglio, de Cotruglis, Cotrulis, auch Cotrulowich,* in Ragusa eine hervorragende Kaufmannsfamilie *de populo* im XIII—XV. Jahrhundert. eingewandert aus *Cattaro* (Zuerst *Radomillus Cotrulli aurifex 1283—1284.)"*. *Jireček:* „Die Romanen in den Städten Dalmatiens während des Mittelalters" III. Стр. 21. (у: Denkschriften der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien, phil. hist. Klasse, Bd. 49. 1904.). Само презиме *Котруљ, Котруља, Котруљевић* или *Котруљић* (како га и проф. *Јиречек* у српскоме пише) латинскога је порекла (Romanische Namen auf — *ul:* „Jch rechne hieher" вели проф. *Јиречек*, „auch den Namen *Kotrul, Kotrula,* zusammenzustellen mit der vollen Form *Kotroman:* Cutrulla, Servicialis Dome, uxoris Pasche de Ragnina 1363. Test. Rag. Radoslav Cotrul in Canali 1453. L. Ref. die Familie Cotrulli, de Cotrul, Cotrugl, Cotrullo, Cotruglio, in Cattaro und Ragusa". *Jireček:* „Die Romanen etc." I. Стр. 39. (Denkschriften etc. B. 48. 1901.)

мала у политичким пословима дубровачке републике,[1] најјасније се види, колико је већ на прагу 15. сто-

Проф. *Јиречек*, који је имао доброту ставити нам ове своје податке на расположење, пише нам у своме пријатељском писму: „По мојим исписима из архива дубровачкога ово би била генеалогија за XV. вијек:

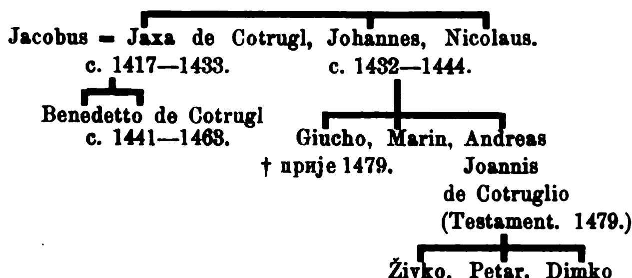

1433, 21. Febr. Cons. Rog. закључује, да кнез и вијеће позову ad se Petrum de Prodanello, *Jacobum et Johannem* fratres de Cotrugl (дакле Јакова и Јована браћу Котрљиће);

1441. 1. Dec. лађа (graparia) *Joannis de Cotruglio*, in *Culfo Tarenti* agressa a galea vocata Rubea vicecomitis Sardegne et depredata, њачка отета у цијени 200 дуката. Lamenta de foris 1444—5. f. 155. Арх. дубр.)".

У истој архивској књизи тужаба (Lamenta) забележена је под 11. Септембра, 1549. и једна тужба приватне природе *de Josepho Pietro de Cotrugli*, (Из забелажака проф. П. Поповића).

[1] Благодарећи овим исписима *проф. Јиречека*, у стању смо навести ово неколико архивских података о политичким мисијама оца Бенкова Јакова или Јакше Котрљића:

„1417. 24 martii, Consilium Rogatorum (сенат дубровачки) решава: да однесе трибут за четири године краљу угарскоме, изабран *„Unus de populo“: Jacobus*, или *Jaxa de Cotruglio“;*

1429. 3. Oct. Cons. Rog. одлучено: „de elligendo tres nobiles officiales, qui examinare et videre debeant privilegium consulatus, missum per *Jacobum de Cotrugl*, si est in bona forma, et formare responsionem dandam ipsi Jacobo et literis suis. 8. Октобра одобрено писмо *Jacobo de Cotruglo* (не каже се ништа о садржају)".

Међу тим ствар овог исписа проф. Јиречека тиче се на сву прилику мисије Јакшине код краљице Јованке II. Напољске, која је и потоњим посредовањем сина му Бенка Котрљића дубровачкој републици дала била велике трговинске повластице. Јер 15. Септ. 1429. г. краљица Јованка II. продала је била *„Jacobo Cotruglo de Ragusio* tractas omnes et singulas partium Apulie pro anno uno precio ducatorum de auro octo milium", а 20. Маја 1431. даје му под закуп и соларе: „Confectionem Salis in Salinis Baroli et salparum pro annis duobus ad racionem de ducatis sexcentis quinquaginta per annum" (за 650 ♯ на годину). В. о томе у *Макушева: „Итальянскіе архивы, II. Неаполь и Палермо“*. Петроград, 1871. (Прилог XIX.

лећа југословенски грађански трговачки живаљ овладао био Дубровником. Нове досељене угледне и богате трговачке породице „словинске“ уђоше понајлак у састав племства дубровачкога а њима се услед турске најезде тако званом *агрегацијом* (alla nobilta di Ragusa) придружише и многе потоње добегле српске властеоске породице. (Ово издизање грађанских породица у властеоски сталеж примењено је доцније у највећој мери после великога земљотреса у години 1667.).

Дубровник је свој велики трговачки дух с успехом унео био и у сву своју политику државнога одржања. Он је врло вешто умео се наћи и у најтежим политичким невољама. За времена је предвиђао опасности које му прете, и сузбијао их својим трговинским уговорима, искупљујући слободу свога града и своје трговине богатим данцима и даровима. Као веран син римске цркве уживао је вазда моћну заштиту папске столице а помоћу и преко ње онда и тада моћне католичке Шпаније (са којом 1494. год. закључује свој чувени трговински уговор); од суревњивости Млетака бранио се успешно угарском (чувеним Вишеградским уговором од г. 1358.) и турском заштитом, а од неодољиве поплаве османлијске успешно се и сасвим одбранио, умејући вешто у самих

свесци „Записака императорске Академије Наука“. № 3. Стр. 65. А и у *Д-р Фрање Рачкога: „Рукописи тичући се јужно-словинске повјести у аркивих средње и долње Италије“*, у *„Rad“*-у Југосл. Академије, кн. XVIII. Стр. 205—258. — навод на стр. 236.).

Из даљих исписа проф. Јиречека наводимо још:

„1431. 5. Mai, Cons. |Rog. закључено писати: *Jacobo de Cotrugl, cive nostro pro innovatione tractarum Apullee“*: и

1432. 8. Nov. Cons. Rog. *Jacobus de Cotrugl* са 4000 дуката послан краљу Сигисмунду. В. о томе послу и у: *Gelcich et Thallòsy*, Diplomatarium relationum reipublicae Ragusanae cum regno Hungariae, Budapest, Akademia, 1887. стр. 378.).“

Турака створити уверење, да им је Дубровник за њихову владавину на Балкану трговачки потребан и финансијски користан.[1] Својим згодним положајем и словенским народним карактером (језик српски отварао му је словенска и турска врата на Балкану нарочито кад у 16. веку српски језик у Турској преовлада), Дубровник је природно постао главна извозна и увозна тачка за сву унутрашњост Балкана, и у тој улози његовој Млеци наравно гледаху у њему својега супарника, кога срећом не могоше и не успеше никад подјармити, нити пак сасвим потиснути.[2] Своје прве трговинске уговоре Дубровник закључује с једне стране са најближим му српским земљама, без којих, по признању самога сената, Дубровник уопште не би ни могао опстати,[3] а с друге опет са италијанским трговачким градовима: апулским: Бари (1201. г.) и Барлетом а нарочито Јакином (Анконом) као главном тачком на суседној италијанској обали, па Фермом и

[1] Већ на првоме свом сусрету са Турцима Дубровчани нуде већ 1359. год. Оркану трговинску погодбу и године 1365. закључују се Оркановим наследником Муратом I. први трговински уговор једне хришћанске државе са Турцима, осигуравајући себи за 500 дуката годишњега данка слободу свога трговања. Овај данак растао је после са растењем турске освајачке моћи: 1442—3. под Муратом II. попео се са знатно проширеним кoвластицама (нарочито посредовањем царице Маре) на 1000, па на 1500—10.000 и најзад чак и на 12.500 и 15.000 дуката (плаћаху поред харача још и 2% царине од продате робе).

[2] Да нахуде Дубровнику, Млеци установише г. 1592. у Спљету слободно пристаниште за српске земље (нарочито за Босну), а у Драчу опет за Арбанију. В. о томе у Д-р *П. Матковића:* „Трговински одношији између Дубровника и Средње Италије" као део II. његових „Прилога к трговачко-политичкој историји републике дубровачке" у „*Раду*" југосл. Акад. књ. XV. стр. 48.

[3] Таквим разлогом бране дубровачки поклисари у Будиму свој закључени трговински уговор са Турском. Д-р *Лујо Кнез Војновић:* „Дубровник и османско царство". I. Београд, 1898. Стр. 32. — *Ивелијо* међу тим прича по Порфирогениту, како су свој први трговински уговор Дубровчани закључили били са „Павлимиром, господарем Захумља" (con Paulimiro principe della Zaculmia). *Ivellio,* Стр. 8.

Римнинјом (1231. г.) Са Балкана је Дубровник носио на запад сировине, а са запада опет на Балкан доносио фабрикате.[1] *Најстарија српска повеља* (коју *Миклошић* у својим српским споменицима, Monumenta Serbica, на стр. 1. наводи), јесте повеља *Кулина бана* босанскога, којом овај већ год. 1189. зајемчава дубровчанима слободу трговања и настањивања у Босни, слободно од сваких дажбина.[2] Стешњен међу морем и кршевима херцеговачким, Дубровник је вазда настојавао да откупом или поклонима прибави себи што више околних српских покрајина. И српски владаоци и властела радо им уступаху суседна острва (тако нпр. *Ластово* — Lagosta —, које би купљено г. 1216. од краља Стевана Немање, па доцније *Мљет* — Meleda и *Хвар* — Lesina као и суседна земљишта: од Гружа до Орашца с једне и до Жупе с друге стране.[3] Дубровник,

---

[1] Дубровчани су у Италију са Балкана увозили: жита (сваковрсна), брашна, сочива, коже, лој, восак, мед, катран, вуну, олово, сребро, итд. а из Италије на Балкан довозили: јужно воће, тканине (свакојаке), свиленице, сукно, скерлет, платно, гвожђарије, стакла, огледала, посуђе, сапун, лекове, наките итд. У *Матковића* на истом месту, на стр. 47—48. В. и у *Ч. Мијатовића:* „Студијама за историју српске трговине XIII. и XIV. века“ у „*Гласнику*“, 38. Стр. 80.

[2] *Dr. P. Matković:* „Prilozi k trgovačko-političkoj historiji republike dubrovačke“, у „*Раду Југосл.-Академије*“, књ. XV. 1871. на Стр. 14. Дубровчани су се настањивали по *градовима*, где је трговина поглавито у њиховим рукама била, и на *рудницима*, где су се руде вадиле и топиле. Наши владаоци заштићавали су их, јер им Дубровчани тек живљом трговином и рударством отворише и богатије изворе државних прихода. (Они су махом и соћ откупљивали.)

[3] *Ивелијо* напомиње, како су већ први српски владари уступили били Дубровнику тако зване „*дебеле међе*“ (debcle medje) а краљ Водин 1.100. г. дао и „la piccola Valle di Gionchetto al Monastero Benedittino — *Шумет*, *Jvellio*, стр. 7,). Год. 1333. краљ Стефан Душан преко босанскога бана Стефана Котромановића уступа Дубровчанима *Стон*, *Рât*, *Превлаку и острво Посредницу* (Punta e Stagno за 8.000 перпера и 500 перпера годишњега данка) и ту повељу Котромановићеву о уступању Рâта и Стона потврђује доцније *Душан* и као цар. (*Стонски доходак* од 500 перпера годишње). — Године 1398. краљ босански *Остоја* уступа им опет *Приморје* (Орашац, Трстено и Врсечине), које се обично доцније називало *Н ве Земље* (Terre nuove); а

оснажен и територијално проширен, покушаваше да пође и корак даље те да у споразуму са владарима Србије и Босне а евентуално под заштитом и самих Турака прошири своје границе у Херцеговини и Боци Которској (тако нпр. г. 1451. Бобовским уговором са деспотом Ђурђем Бранковићем), те да на тај начин на западу Балкана нашему народу очува оно, што би се зар још од турске поплаве очувати и спасти могло. Али угрожен нападима обесне и разуздане српске властеле и остављен самоме себи Дубровник се повлачи (закључујући г. 1454. Новски уговор мира са главним нападачем херцегом Стјепаном Вукчићем) и отад се стално предаје својој чисто трговачкој политици мира, погодбе и споразума са надмоћном турском царевином. И благодарећи само овој својој потоњој мирољубивој чисто трговачкој политици самоодржања Дубровник је и у најтежим приликама умео избећи турску најезду и тако набројити својих иљаду година трајања. (управ пуних 1152 г. — од 656 до 1808.)

То време 15. столећа, у коме Котруљић и написа своје дело о трговини, обележено је у историји Дубровника као епоха његовога највећег привредног и културног полета, који је затим донео и свој потоњи књижевни процват у току 16. и 17. века.[1] Мудра вла-

год. 1427. војводе Радослав син Петра Павловића и Сандаљ Хранић уступише или боље рећи продадоше Дубровнику и *Конавле* (Canali, Maticu od Konavala, кнежину конавоску). *Jvellio*, стр. 25, 36 и 38. А *Стон, Пунта, Приморје и Конавли* и сачињаваху управ свуколику „територију дубровачку“. Јер само старо земљиште дубровачко неплодно је и притегнуто морем и планинама. (Jl paese è sterile вели *Лукарић*. Luccari: „Copioso ristretto degli annali di Ragusa“, 1605. Стр. 153.).

[1] Половином 15. века дубровачка република подиже болницу (дом Христов) и находиште, укиде г. 1416. сасвим ропство (већ 1320. г. у Дубровнику се забрањује трговати српским робљем, што се г. 1340 пооштрава. В. *Д-ра Б. Петрановића: „О ропству“*. у „Раду Југ. Акад.“ књ. XV. Загреб, 1871. на стр. 73.), подиже јавне школе и хуманитарне установе *(Opera Pia*, која пред пад републике имађаху преко милијун динара годишњега при-

стеоска управа дубровачка, поред брижљивога неговања пловидбе и трговине, нарочито је јасно увиђала, да се привредна и политичка моћ чак и једнога тако маленога државног организма какав бејаше град дубровачки не даје трајно засновати без властите *домаће индустрије*, па је нарочито у току 15. века свим силама почела настојавати на подизању домаће радиности. Тако у Дубровнику већ зарана сусрећемо редак пример *јавнога неговања индустрије и трговине*. Кнез и вијеће доводе нарочито *Петра Пантелу* (Pietro Pantella из Пијаченце, мештар „arte di lana“), да им по примеру флорентинскоме у Дубровник (већ око г. 1433.) пресади и у њему стално и одомаћи (око год. 1490.) *израду чоје*,[1] за којом се после почетком идућега столећа почела уводити и стална *фабрикација свиле*.[2] Напоредо са овим двема главним гранама до-

хода). „Дубровник има у државној благајни седам милујуна дуката. Град сам броји тридесет тисућа душа. Морнарица триста бродова“. *Д-р Л. К. Војновић: „Дубровник*. Једна историјска шетња.“ Београд. 1907. Стр. 31—33.

[1] Дубровчани доводе Петра Пантелу, дајући му г. 1433. „terreni sotto monte Vergato et pagando gli ducato uno per panno“, само да у своме граду одомаће фабрикацију чоје, потоње „чувене свите дубровачке“. *Serafino Razzi*, стр. 55. — Колико се пак државна управа старала, да сваку сметњу, која би фабричару Пантели учињена била, отклони и строго казни, види се из овог исписа *проф. Јиречека:* „1430. 15. Dec. Cons. Rog. одлучује да се *Jacobus de Cotruge* затвори у тамницу, pro prohibitione fienda Petro Pantella, non possendi frumentum extrahere“.

[2] *Никола Лукарић* (Nicolo Luccari, овај „Savio patrizio“, како га Апендини зове), увиђајући огромне користи, које Дубровчани од домаће израде чоје имађаху, г. 1520. пренео је и пресадио из Тоскане у Дубровник и *фабрикацију свиле*. В. *Francesco Maria Appendini* (delle Scuole Pie): *„Notizie istorico-critiche sulle antichità, storia e letteratura dé Ragusei“*, Tomo I. Ragusa, 1802. Стр. 201. и 233—4. Сама *властела* дубровачка, поред живога бављења трговином и морепловством, пресађивала је дакле у Дубровник и *нове гране домаће производње*, а нарочито *чоје и свиле*. *Appendini*, Стр. 201. Грађња бродова и израда свиленице почеше се у осталом у Дубровнику одомаћивати већ концем 14. и почетком 15. века. — У доњој Жупи (Breno) код Млина (Molini di Breno) граде се *опеке* још у 12. столећу. (Својина властеле Кабога). На молбу Карла IX. краља француског, Сенат дубровачки шаље му младе мајсторе и раднике дубровачке, да му

маће индустрије дубровачке развиле су се и многе друге гране радиности, као: радионице *алата* и *дрвенарије* уопште, *бродова*, *бојаџинице и уљарнице*, *ковнице* (нарочито велика „*Zecca*“) и *ливнице* (у којима су се доцније и топови лили), *коралнице* (за набавку и израду корала), *стакларнице*, *баруџане*, *воштарнице*, (самих *свећарница* било је преко 20), *златарнице* и *кујунџинице* уопште, и најзад врло многе *обућарнице* (у којима се нарочито израђиваху *опанци* и *папуче* — papuzze) итд.[1] Како је јако развијена била и какав је леп глас у западноме свету уживала дубровачка индустрија, најбоље сведоче надалеко чувени *дубровачки везови* (*чипке*, Points de Raguse, Ragusaner Spitzen), који освајаху и сам версаљски двор, тако да је *Колбер* налазио за потребно, да их царинама па и самим забранама из употребе истискује, замењујући их француском израдом, која се, као и потоња бриселска, у свему угледом на дубровачке мустре и мотиве наслањала (пореклом из источњачко-балканске кућевне индустрије). Дубровник, трговачки обогаћен и индустријски оснажен, баца своје *колоније* на сва важнија рударска (тако Ново Брдо и Сребрницу) и трговачка места на Балкану од Требиња до Силистрије и од Београда до Једрена. Његове богате левантске трговачке дружине (Антонина и Лазарина

граде бродове и свиленице. У свом „*Copioso ristretto degli annali di Ragusa*“, Venetia, 1605. *Лукарић* — Giacomo di Pietro Luccari — овако карактерише Дубровчане: „I suoi habitatori per lo più sono mercanti, marinari et artegiani e massimamenti i tessitori de panni alti di lana“. Стр. 152. Сама властела није се наравно непосредно бавила индустријом, али ју је на својим имањима подизала, сам пак рукотворни посао остављала је грађанима (пучанима) док је сама поглавито живела од прихода од земље, бродовља и трговине. Грађани међу тим и сами имађаху своје бродове и трговаху по иноземству, држаху радионице и дућане итд. *Ser. Razzi*, Стр. 123.

[1] *Appendini*, I. стр. 234—235. Вунена чоха — *raša* — платно, свиленице и везови израђивани су увелике по кућама (као кућевна индустрија).

стеоска управа дубровачка, поред брижљивога неговања пловидбе и трговине, нарочито је јасно увиђала, да се привредна и политичка моћ чак и једнога тако маленога државног организма какав бејаше град дубровачки не даје трајно засновати без властите *домаће индустрије*, па је нарочито у току 15. века свим силама почела настојавати на подизању домаће радности. Тако у Дубровнику већ зарана сусрећемо редак пример *јавнога неговања индустрије и трговине*. Кнез и вијеће доводе нарочито *Петра Пантелу* (Pietro Pantella из Пијаченце, мештар „arte di lana"), да им по примеру флорентинскоме у Дубровник (већ око г. 1433.) пресади и у њему стално и одомаћи (око год. 1490.) *израду чоје*,[1] за којом се после почетком идућега столећа почела уводити и стална *фабрикација свиле*.[2] Напоредо са овим двема главним гранама до-

хода). „Дубровник има у државној благајни седам милијуна дуката. Град сам броји тридесет тисућа душа. Морнарица триста бродова". *Д-р Л. К. Војновић: „Дубровник*. Једна историјска шетња." Београд. 1907. Стр. 31—33.

[1] Дубровчани доводе Петра Пантелу, дајући му г. 1433. „terreni sotto monte Vergato et pagando gli ducato uno per panno", само да у своме граду одомаће фабрикацију чоје, потоње „чувене свите дубровачке". *Serafino Razzi*, стр. 55. — Колико се пак државна управа старала, да сваку сметњу, која би фабричару Пантели учињена била, отклони и строго казни, види се из овог исписа *проф. Јиречека*: „1430. 15. Dec. Cons. Rog. одлучује да се *Jacobus de Cotruge* затвори у тамницу, pro prohibitione fienda Petro Pantella, non possendi frumentum extrahere".

[2] *Никола Лукарић* (Nicolo Luccari, овај „Savio patrizio", како га Апендини зове), увиђајући огромне користи, које Дубровчани од домаће израде чоје имађаху, г. 1520. пренео је и пресадио из Тоскане у Дубровник и *фабрикацију свиле*. В. *Francesco Maria Appendini* (delle Scuole Pie): *„Notizie istorico-critiche sulle antichità, storia e letteratura dé Ragusei"*, Tomo I. Ragusa, 1802. Стр. 201. и 233—4. Сама *властела* дубровачка, поред живога бављења трговином и морепловством, пресађивала је дакле у Дубровник и *нове гране домаће производње*, а нарочито *чоје и свиле*. *Appendini*, Стр. 201.Градња бродова и израда свиленице почеше се у осталом у Дубровнику одомаћивати већ концем 14. и почетком 15. века. — У доњој Жупи (Breno) код Млина (Molini di Breno) граде се *опеке* још у 12. столећу. (Својина властеле Кабога). На молбу Карла IX. краља француског, Сенат дубровачки шаље му младе мајсторе и раднике дубровачке, да му

маће индустрије дубровачке развиле су се и многе друге гране радиности, као: радионице *алата* и *дрвенарије* уопште, *бродова*, *бојаџинице и уљарнице*, *ковнице* (нарочито велика „*Zecca*“) и *ливнице* (у којима су се доцније и топови лили), *коралнице* (за набавку и израду корала), *стакларнице*, *барутане*, *воштарнице*, (самих *свећарница* било је преко 20), *златарнице* и *кујунџинице* уопште, и најзад врло многе *обућарнице* (у којима се нарочито израђиваху *опанци* и *папуче* — papuzze) итд.[1] Како је јако развијена била и какав је леп глас у западноме свету уживала дубровачка индустрија, најбоље сведоче надалеко чувени *дубровачки везови* (*чипке*, Points de Raguse, Ragusaner Spitzen), који освајаху и сам версаљски двор, тако да је *Колбер* налазио за потребно, да их царинама па и самим забранама из употребе истискује, замењујући их француском израдом, која се, као и потоња бриселска, у свему угледом на дубровачке мустре и мотиве наслањала (пореклом из источњачко-балканске кућевне индустрије). Дубровник, трговачки обогаћен и индустријски оснажен, баца своје *колоније* на сва важнија рударска (тако Ново Брдо и Сребрницу) и трговачка места на Балкану од Требиња до Силистрије и од Београда до Једрена. Његове богате левантске трговачке дружине (Антонина и Лазарина

граде бродове и свиленице. У свом „*Copioso ristretto degli annali di Ragusa*“, Venetia, 1605. *Лукарић* — Giacomo di Pietro Luccari — овако карактерише Дубровчане: „I suoi habitatori per lo più sono mercanti, marinari et artegiani e massimamenti i tessitori de panni alti di lana“. Стр. 152. Сама властела није се наравно непосредно бавила индустријом, али ју је на својим имањима подизала, сам пак рукотворни посао остављала је грађанима (пучанима) док је сама поглавито живела од прихода од земље, бродова и трговине. Грађани међу тим и сами имађаху своје бродове и трговаху по иноземству, држаху радионице и дућане итд. *Ser. Razzi*, Стр. 123.

[1] *Appendini*, I. стр. 234—235. Вунена чоха — *raša* — платно, свиленице и везови израђивани су увелике по кућама (као кућевна индустрија).

—, ова последња са седиштем у Београду) монополисаше трговину. Већ у 13. а нарочито од задобијања Стона у 14. веку Дубровник је узео у своје руке и трговину са сољу, па је под турском владавином на Балкану и сасвим монополисао био. Дубровачки данак Турцима значио је у самој ствари на првоме месту цену, по којој је Дубровник слободно трговао и своје самоуправне колоније по Балкану оснивао и одржавао.[1] Кад се све ово скупа има на уму, онда нам тек постаје јасно и појамно, како је територијално стешњени Дубровник могао већ на прагу 15. столећа, у коме и Котрујић, одушевљен полетом дубровачке трговине, написа и своју науку о трговини, попети број својих становника до на 40.000 душа, имати мрнарицу од 300 бродова и већ на прагу 16. века важити у целој Европи као „*мала велесила*“ *(Semi-puissance)* на Средоземноме Мору.

Велика експанзивна трговинско-културна моћ маленога Дубровника на Балкану несумњиво је плод оне широке државничке увиђавности, коју је у сав живот и у све установе дубровачке унела била мудра управа властеле дубровачке. И грађански и сељачки сталеж — и пук у граду као и кмети себри на земљама

[1] Без тих колонија и без јавне ковнице (Zecca), која је ковала новац за рачун јавни и приватни (у турско време нарочито са великим ћаром, као нпр. *вижлини*, Vižlin, Visclino), Дубровник, по мишљењу Апендинија, не би ни могао онако сјајно напредовати. *Appendini*, Стр. 233—7. Ковање нарочитога новца дубровачког била је уједно и јасна сведоџба дубровачкога државног суверенства. *Раци* наводи, како је први новац од сребра и бакра кован био у Дубровнику већ године 691. (док је сам Дубровник био, по њему, основан 526. г.) *Ser. Razzi*, Стр. 9. и 11. Међу тим *Симе Љубић* утврђује, да су „Дубровчани почели своје новце ковати дозволом млетачке републике не прије године 1355. и то *сребрне гроше*, а *бакрене фоларе* (obolus, minza) једва концем XIV. столећа“. Види приказ његов: „*О дубровачкој ковници*“ (писан поводом расправе проф. *N. Dechanta:* „Die Münzen der Republik Ragusa“, 1870.) у „*Раду* Југословенске Академије“, кн. XVI. на стр. 203.

дубровачким изван града — осећали су то у потпуно обезбеђеној правној заштити и благостању своме, па су с тога и слушали и поштовали државну власт, тако да нам Дубровник пружа редак пример државнога живота, који без озбиљнијих потреса и преврата потраја иљаду година. С тога и Котруљић, и као пучанин и као министар напољски, вазда и свуда са највећом љубављу и поштом говори о своме лепом, напредном и мудро уређеном Дубровнику. Дубровачка влада није само умела однеговати и одржати трговачку и индустријску моћ дубровачку, већ је зајемчила била и *слободу рада*, а нарочито *слободу кретања трговачкога*, (на застави дубровачкој беше исписана девиза: *слобода* — *Libertas*) и озбиљно се побринула била и о *јавном духовном образовању своје омладине*.[1] Сва ова три моћна чиниоца трговинске и културне снаге и величине дубровачке — развијена домаћа трговина и индустрија, слобода рада и правна безбедност и целисходно слободоумно васпитање и образовање дубровачкога подмлатка — беху већ положена и заснована у времену живота и рада Котруљићева, тако да је овај дубровачки дух слободе, сигурности и рада прожимао све економно-политичке идеје његове. На њима беше заснован и онај лепи трговачки глас, као и потоњи књижевни понос маленога Дубровника, који у времену процвата толико слављаху писци његови. *Динко Рањина*, савременик и пријатељ Николе Вида Гучетића, овај „Петрарка међу илирским песницима“, нарочито истиче и слави у песмама својим

---

[1] Ова чисто *приморска* општина, „рођена и одрасла у живљу воденоме, пре свега је однеговала била *бродарство*, као основу поморске трговине, па се онда одмах побринула и о *„доброму уређењу државних односаја“*. В. *Д-р И. Матковић:* „Трговински односаји између Дубровника и Средње Италије“. II. део његових *„Прилога* итд.“ *Рад Југослов. Акад.* књ. XV. стр. 1—3.

трговинску моћ и леп глас, који Дубровник уживаше у ондашњем културноме свету.[1] *Апендини* и *Сераф. Раци*, описујући мудре државне установе, културни живот и привредну моћ дубровачку, нарочито истичу *слободу рада и трговања*, као и ону *велику сигурност и заштиту*, коју је Дубровник вазда пружао свима гоњенима у држави његовој.[2] Дубровник никад није патио од религиознога трвења и прогањања но је, и ако вазда добар католик, гајио највећу верску трпљивост и своју омладину васпитавао и у кући и у школи у духу слободоумноме. И поред свега свог слободоумља стари Дубровчани, исто као у новије доба Инглези, строго поштоваху и суревњиво чуваху своје старе законе и обичаје, вазда задахнуте духом правичности и трпљивости.[3] Цело Котруљићево дело о

---

[1] *Appendini* I. стр. 233.

[2] *„Come in piazza commune, e come in sicuro rifugio di tutti"*, вели *Сер. Раци*, *Rassi* стр. 117. Дубровчани много полагаху на одржање задане речи (вера дубровачка) и заштиту бегунаца. Леп пример пружа нам заштита, пружена деспоту Ђурђу Бранковићу и сахрана блага његовога (1440—1 г.) као и она потоња дата Ђурђу Кастриотићу — Скендербегу г. 1462. Правна и државна уређеност Дубровника огледа се најбоље већ у самим законима и уредбама дубровачким. Први уређен *законик* (Codex) састављен је био на основу ранијих дубровачких статута и садржан у *„Liber statutorum civitatis Bagusii, compositus anno 1272"*. (*Богишић* и *Јиречек* у издању *„Југосл. Академије"*, Загреб, 1904). Законик су састављали били домаћи правници и судије, усвојили га Мало и Велико Вијеће, а одобрила скупштина целе општине.

[3] Физичко, морално и умно образовање омладине била је главна брига у породици и држави и стојало је на врло високоме ступњу. Дубровчани беху и врло слободоумни и у исти мах и врло конзервативни (као данас Инглези). Све *„на стару"*, имађаху обичај говорити Дубровчани. *Appendini* I. стр. 201. и 202. — Исто као *Апендини*, и *Серафино Раци* нарочито истиче одлично школовање и образовање дубровачке омладине. Калуђери се не баве верском пропагандом већ поглавито неговањем науке. *S. Rassi* наводи нарочито за пример ред доминикански *(Dominicani vescovi dottissimi*, стр. 129.*)*, помиње *Бенешиће* (Benesse) и нарочито указује на велику ученост самоука *Николе Вида Гучетића*, овога духом и знањем одлична властелина (образована, вели, као да се у Падови учио) који је с успехом сам своје студије писао језиком латинским као и италијанским. (Стр. 130.). Сељаци, на земљама Дубровнику уступљеним, не само што беху економски и правно

трговини задахнуто је овим духом дубровачкога слободоумља и толеранције. Писано у времену, када је Котрул̂ић живео у иностранству и био у туђој служби, дело Котрул̂ићево целим саставом својим ипак сведочи о своме дубровачком пореклу; оно сваком згодом и приликом с поносом указује на одлике дубровачкога рада и живота.

После ових општих напомена, без којих би само разумевање списа Котрул̂ићева било готово непојамно а правилна оцена о вредности погледа његових била још и веома отежана, приступамо пре свега карактерисању писца и излагању публикација дела његовога, да се после овога посветимо самоме главном циљу ове расправе: излагању садржине и оцени научних идеја његових.

Како је Бенко Котрул̂ић својим животом и радом припадао средини петнаестога столећа, које је уопште веома оскудно у ближим и тачним биографским подацима, то нам је и слика живота и рада Котрул̂ићева све до данас још остала бледа и непотпуна. Морамо се дакле задовољити са оним, што су дубровачки писци о њему као земљаку своме забележили, а што се у главноме своди на оно, што је у *Апендинија* прибрано.[1] И по тим оскудним подацима са-

---

уопште слободнији и заштићенији, већ се и у верскоме погледу могаху слободније кретати (al rito Greco, et altra al Rasciano) и ако су Дубровчани у зидинама града својега вазда суревњиво чували чистоту своје вере католичке. (*Rassi*, стр. 35. — Године 1421. вијеће дубровачко нарочито забрањује примање илирских племићкиња у дубровачке манастире, „како ове не би уносиле грчку шизму и реметиле католички ред монашки“. *Appendini* I, стр. 229.).

[1] Старији писци дубровачки истичу нарочито велику научну и политичку спрему Котрул̂ићеву, док се новији писци у биографским подацима ограничавају на оно што се налази у рукописним биографијама *Сара — Серафина — Цријевића* и *Игњата Ђорђића*.. Колико су ти подаци оскудни, сведочи нам најбоље већ сам тај факт, да ми у њима немамо прибележених чак ни година рођења и смрти пишчеве. Ближе што о ранијем животу ње-

знајемо посигурно само толико, да је *Бенко Котрућић* (Benedetto da Giacomo Cotrugli, чија се српска грађанска породица између г. 1330—1350. из Котора у Дубровник доселила била да се већ концем 16. века у Дубровнику и сасвим угаси) рођен у Дубровнику од оца *Јакова* или *Јакше Котрућића*, сина Мијаилова, и матере *Нике*, кћери *Станка Илића*, дубровачкога пучанина (Nicoleta Illich). После довршених студија у Италији (нарочито у Болоњи) Котрућић се вратио у Дубровник и ту оженио *Ником*, ћерком *Божа Добрића Нaљешковића* (Nicoletta Nataleo Bondenalio, de Nale), са којом је изродио пет синова и пет кћери.[1] Из Ду-

гову могло би се зар још наћи у *збиркама тестамената* дубровачких из 15. века (које су све сачуване у архиву дубровачком), а о позније нарочито политичком раду његову у *напуљским архивима* (пошто је Котрућић другу половину својега живота и рада провео у Напуљу, у политичкој служби његовој). Те архивске изворе напуљске сачињавају тако звани *„registri angioini“* (анжујски, анжувински регистри) у *378* свезака (на кожи исписани), који обухватају поглавито време од 1265—1432 г. и у којима би се зар могло наћи још и каквих даљих података. Нама су у томе погледу на расположењу стојали већ раније наведени списи *Макушева*: „Италијански архиви II. Напуљ и Палермо“ Петроград. 1871., као и његова: *„Изслѣдованія объ историческихъ памятникахъ и бытописателяхъ Дубровника“*. С. Петербургъ, 1867.; и *Д-ра Фрање Рачкога: Приказ рукописа из архива средње и доње Италије*, у *Раду Југ. Акад.* књизи XVIII.

[1] У нештампаном рукописним биографијама *Серафина Цријевића* (*Serafino Cerva: „Bibliotheca Ragusina“*, писаним 1740—1742. г., састављени у четири свеске које садрже 435 разних биографија знаменитих Дубровчана, чији се аутограф чува у доминиканској библиотеци у Дубровнику, а препис у гимназијској библиотеци у Задру) стоји у почетку забележено, да се породица Котрућића (у лицу *Јована* — *„a Joanne clari nominis“*) доселила била у Дубровник око 1390 године, а завршује му се биографија речима: *„Caeterum quo anno, quove loco Cotrullius in fata concesserit incompertum mihi est“!* (Препис ове биографије, која је слика потоњима за извор и основу послужила, добили смо добротом г. проф. Павла Поповића). *Цријевић* је свакојако најважнији и поглавити биограф дубровачки, а његов спис *„најглавнији извор за дубровачку биографију.“* В. *проф. П. Поповић*: *„Дубровачка биографија“* у *Годишњици Николе Чупића*, кн. XXII., Београд, 1903. стр. 155. — По подацима које нам је г. проф. *Антоније Вучетић* из Дубровника (уредник *„Срђа“*) прибрао и на расположење ставио, први из породице нашега Котрућића, који се око 1350. г. у Дубровник из Котора доселио и ту и оженио, био је прадед *Иво* (Иван). И дед му Ми-

бровника је Котрульић трговине ради прешао у Напољ, где је године 1458. био дубровачки конзул и где се великом способношћу својом убрзо тако истакао и толико одликовао, да га је краљ *Алфонзо* поставио био прво за окружнога судију (Uditore della Ruota), а потом и за великога судију у спорним делима (Giudiçe delle cause), а син му краљ *Фердинанд* уздигао га на положај *комисарија* (Comissario) и *првога државног министра* (што се нарочито види из једнога дела Pregati-ја од 8. фебруара, 1462. године). И један и други владалац чешће су га слали по важним дипломатским мисијама на стране дворове а нарочито у по народности сродне му балканске земље и државе. Тако га је године 1457. краљ Фердинанд послао био као свога поклисара сенату дубровачкоме, а го-

---

ханло и отац му Јаков (Јакша) беху веома угледне грађанске личности, којима је република поверавала и такве државне мисије, које су, по речима Цријевића, иначе само високој властели даване биле. Таква је н. пр. била она напред наведена мисија оца му Јакова код краља угарскога Сигисмунда г. 1417, па после и она од г. 1432. Године 1429. ишао је Јаков као поклисар краљици Јованци Напољској. Дед му Михаило ишао је такође као посланик републике краљу угарскоме године 1404. Јаков је био закупац солара у Апулији (отуд они његови напред наведени „апулски уговори“), а под Јованком II. и ковнице у Напољу. Имао је два рођена брата: *Јована* и *Николу* (више одлука сенатских из година 1432—1444. тичу се трговачких послова овога стрица Бенкова Јована) и сестру *Јелену*, удату за *Антонија Буку* (Бутка). По подацима проф. А. Вучетића деца Јакшина зваху се: *Руско, Станко (Станкић), Бенко, Михаило (Михић), Ружа, Ката, Варвара и Иванка (Живана)*. Тестаменат Јакова Котрульића писан је пред смрт његову 16. Маја а предан власти 21. Маја године 1436. и у њему се поред осталих (тако н. пр. Марина Држића) именује за извршиоца и син му Бенко (дакле пунолетан) и имање распоређује међу синовима: Бенком и Михаћем и кћерима Катом, Варваром и Живаном (остала деца беху дакле већ помрла). Сам Бенко морао је свој живот завршити у Напољу, пошто његова тестамента нема (а из 15. века сви су очувани). Породица је у Дубровнику изумрла смрћу Михаила Котрульића године 1565. Кћи Бенкова Ката била је удата за властелина *Пера Никшина Бунића* (Bonu), а иза смрти овога преудала се за некога *Signore d'Aquila*, који ју је одвео у Абруце у Италију. Други писци међу тим наводе, да је породица Котрульића сасвим изумрла у Дубровнику тек после 1660. године.

дине 1462. опет краљу босанскоме.[1] По подацима из дубровачкога архива (које доле у примедби по испи-

[1] *Саро Цријевић* (1686–1759.) у својој „Дубровачкој Библиотеци“ бележи то овим речима: „Neapoli diu versatus est, ubi Auditoris, ut vocant Rotae, et Caesarum Judicis munus gessit sub Alphonso Patre et Ferdinando filio Regibus. Ferdinandi nomine apud plures Principes legationem obiit cuius et ad Ragusinum Senatum mandata detulit anno MCCCCLVII.“ У другој нешто ранијој рукописној биографској збирци чувенога дубровачкога песника и историка *Игњата Ђорђића*, из које такође препис Котруљићеве биографије добисмо пријатељском предусретљивошћу проф. П. Поповића — *Ignatius Georgius* или *de Georgiis*, 1675–1737. — под натписом: *Vitae et carmina nonnullorum illustrium civium Ragusinorum*“ са 96 биографија дубровачких писаца, не само да на жалост нема ничега више, већ напротив мање података, због чега су се и сви потоњи дубровачки писци о Котруљићу служили вазда Цријевићем као главним биографским извором. Ево те кратке биографије Ђорђићеве: „Benedictus Cotrugli Italice scripsit libros quatuor de Mercatura, et si umquam alius accuratissime et eruditissime scripsit ad Franciscum Stephanum Rhagusinum circa annum 1460.(?) Jo. Guiseppius Rhagusinus repertum volumen nequaquam situ marcescere passus est, et tantae prudentiae, eloquentiaeque splendore captus curavit ut Venetiis propris sumptibus imprimeretur anno 1573. Ex ejus scriptis liquet eum fuisse auditorem rotae Neapolitanae, ut ajunt sub Alphonso I-o rege Neapolitano. Fuit etiam legatus ad principes] a Ferdinando Alphonsi filio.“ — Исто тако нема ничега даљег ни у *Долчи*-ја („*Fasti literario — Ragusini* auctore P. F. *Sebastiano Dolci* a Ragusio, Venetia, 1767.“ Стр. 8—9.), који под заградом напомиње само, како „fuit anno 1457. ad Rempublicam nostram legatum.“ – Из исписа и забележака, које нам је *проф. Јиречек* пријатељски на расположење ставио, наводимо ове податке о Бенку Котруљићу:

„1441. 26. Sept. Cons. Rog. међу онима, који се предлажу као поклисари за Ђенову, помиње се и *Ben. de Cotruglio*;

Исти *Ben. de Cotruglio* чешће је споменут и у књизи „*Liber debitorum*“ између г. 1441—1443., а са њиме и стриц му *Joannes de Cotrugli*;

1444. 27. Dec. Bartolomeus Joannis de Goze тужи се на Michael Joannis de Rode, gabelotus in regno *Barselona* in Catallogna: платио је велику царину tanquam Talianus, nolentes ipsum habere pro Raguseo. Сједоци: *Benedictus de Cotrulis*, Ser Joannes Thome de Bona, Pasqualis Michael. У истој књизи архива дубровачкога, f. 166.

1446. 16. Oct. Ragusii. Rector et consiliarii civitatis Ragusinae consiliariis civitatis Barchinonae(?). Ser N. de Goze, Ser Joannes de Bona и *Benedictus de Cotrugli*, Дубровчани, били су у Барцелони. Ser Joannes de Roda, habens doanam, отео им је 400 дуката, indebite, јер Дубровчани нису Italici, већ Далматинци, па имају привилегије од краља арагонскога. С тога да Барцелоњани врате 400 дуката. Издао из архива барцелонскога *A. de Capmany y de Montpalan*, Memorias etc de Barcelona, II. (Madrid, 1779. p. 270.;

сима проф. *Јиречека* у појединостима наводимо), име Бенка Котруљића налази се чешће споменуто у сенатским одлукама у годинама *1441—1455.* и то увек још као дубровачкога грађанина, изасланика и трговца, тако да се је на сву прилику тек после овога периода Бенко морао стално преселити у Напољ, где

1449. 29. dec. Cons. Rog. доноси закључак de prorogando terminum societatis, коју Nic. de Butcho (Ник. Вућо) и *Benedictus de Cotrulis* имају cum illis de *Marchia;*

1450. 9. Mai. Cons Maius велико вијеће). Помиње се *Ben. de Cotrulis* nepos Johannis et Nic. de Cotrulis;

1451., 26. Febr. Cons. Rog.: Comissio до краља арагонскога „pro *Benedicto de Cotrullis,* litera simplex, sine alia commemoracione beneficiorum patris dicti Benedicti vel ipsius Benedicti vel alicuius alterius;

1455. 25. јула и 2. септембра два споменика на латинском и шпанском језику „касаются уплаты дубровчанину *Бенедикту Котрулы* 2400 дукатовъ, остающихъ изъ суммы 17.976 дукатовъ, должныхъ Дубровнику“. *Макушевъ:* Итальянскіе архивы, II. Неаполь и Палермо, Санктпетербургъ. 1871. (Приложеніе къ XIX-му тому Записокъ имп. акад. наукъ № 3.) Стр. 82. *(Rad jugosl. akad. кн. 18, стр. 238.* у већ напред поменутом приказу *Фр. Рачкога:* о рукописима, тичућим се наше старе историје а из архива средње и доње Италије. Ту се наводи, како краљ Алфонзо I. налаже своме „thesaurario generali“, да наведену суму исплати *Benedicto de Cotruglio* „pro aliquibus dampnis, datis per subditos et vasallos nostros diversis subditis et vasallis magnificae Communitatis Ragusii)“. Има и Дринов, Период. Списание, I. (Враила 1870.) стр. 52;

1458., 27. Mai Cons. Rog. доноси закључак „de acceptando et ratificando *consulem Benedictum de Cotruglio, civem nostrum, per regnum Neapolis* iuxta institutionem Majestatis Regis Aragonum, cui regi regratiari debeat per dominium nostrum de eius electione“;

1458., 5. Oct. Cons. Rog. одговара *Ben. de Cotruglio, ambaxatori Majestatis Regis Sicilie;* краљ је хтео жито (granum), excusatio;

1462., 8. Febr. Cons. Rog. решава да се чека с одговором Бенедикту као посланику краља Фердинанда у Босну: „de induciando super responso faciendo domino *Benedicto de Cotrugl, ambassatori Majestatis Regis Ferdinandi* usque ad reditum suum de *Bosna*“;

1463., 19. Julii. Cons Rog. (Дубровник врло узнемирен, што су Турци узели Босну). Настају мирнија времена, војске се пуштају. „Expedire Joannem vicecomitem comestabilem et 20 Spagnolos missos per *Ben. de Cotruglio* (изоставио је Рачки у Старинама, 6. стр. 9.).“ Према овим подацима време живота и рада Котруљићева пада у период између прве и седме деценије 15. столећа.

га први пут у *Октобру године 1458.* сусрећемо забележена као посланика сицилијскога краља, док је он сам у своме спису опет забележио, како га је, будући тад већ у служби краља Фердинанда, довршио у Августу исте године у околини Напоља. Према томе изгледа, да је у времену од године 1455 до 1458. Котруљић живео и радио у Напољу све још као дубровачки грађанин и представник (као таквоме морала му је још бити поверена и његова мисија у Дубровник у години 1457., пошто се он почетком 1458. године још помиње као дубровачки конзул), и да је тек у години довршења дела својега: 1458. стално прешао био у службу напољску (краља сицилијскога). Од године 1458., у којој он при довршењу списа — 25. Августа — сам о краљу Фердинанду говори као о *своме господару*, па све до године 1464, када се по архивским изворима последњи пут сусрећемо са именом његовим (у сенатским одлукама помиње се последњи пут 11. фебр. 1464. као изасланик краља Фердинанда због *соли*), Котруљић се увек бележи као посланик сицилијскога (напољског) краља и у то доба (године 1461.) пада онда и његово прогонство, изазвано извесно понајвише већ самим тим чином његовога дефинитивног преласка у службу напољску. По повратку са његове мисије у Босну у г. 1462. Котруљић је дошао био поново у Дубровник, да се са владом дубровачком објасни о многим спорним питањима између дубровачке републике и краља Фердинанда, који је од пре две године прекинуо био сваки саобраћај са Дубровником, чиме му је многе неприлике створио био. Већ г. 1461. слао је био због тога Дубровник и свога нарочитог изасланика *(Xenophon Filelfo)* Фердинанду, али без успеха. По повратку своме у Напољ Котруљић је успео био, да увери својега краља о најбољим расположењима дубровачке репуб-

лике према њему и да га придобије, да Дубровнику опет врати све оне олакшице и повластице, које је овај и под оцем му краљем Алфонзом уживао био. (Тако је н. пр. Дубровник имао неограничено право постављања својих конзула у сицилијској краљевини). Али баш у то доба, незнано којим нарочитим поводом и разлогом, влада дубровачка осумњичи искреност радње Котруљићеве и сматрајући га још увек као свога дубровачкога грађанина позове га да одмах предстане суду дубровачкоме. Котруљић остави овај позив у одређеном му року без одговора и с тога га вијеће дубровачко г. 1461. *in contumaciam* осуди на прогонство из отаџбине.[1] Апендини га узноси као одличнога знаица правника и врло спремнога и честитог државника и политичара. Он нарочито истиче велики научни и културни значај ове прве научне расправе о трговини, којом су се дубровчани, вели, и лепо користили и с правом поносили. Помиње најзад да је Котруљић написао био још две расправе: 1) „*De uxore ducenda*“ (о избору супруге), посвећену чувеном властелину и песнику дубровачком Вуку Бобаљевићу (*a Valzo Bobali* познатоме

[1] *Ser. Cerva* вели о томе овако: „In sispicionem deinde nescio cuius criminis venit, adeoque in judicium ex juris formula vocatus, eum sistere recusasset, contumax declaratus est, ac Senatus judicio in eum lato anno LXI post MCCCC proscriptus, atque ad natale solum reverti prohibitus.“ Навод године 1461. не слаже се са тврђењем других писаца, да је то било по повратку са босанске мисије, дакле у г. 1462? — *Кајл (Carl Peter Kheil: „Benedetto Cotrugli Raugeo“*, Wien 1906) осуђује ову пресуду речима: „Das Exil war nunmehr der Lohn für alle seine Bemühungen um die Vaterstadt“! Стр. 19. По накнадним исписима проф. А. Вучетића из архива дубровачкога излази, да Бенка већ г. 1454. није било у Дубровнику (27. Дец. 1454. Pregati одлучују, да се због дуга потражи Бенко, а својаци његови да се казне, ако знају где је, па не кажу.) — Године 1458. Вијеће га прво признаје као конзула дубровачкога у Напољу (одлуком од 18. Маја 1458.), па му затим продужује рок за повратак у отаџбину, а већ 17. октобра исте године помиње се, како је Бенко као посланик краља сицилијскога сам дошао био у Дубровник и пред Вијећем лично говорио, па му ово саопштило, да му република више не дозвољава, да врши конзулат дубровачки у Напољу.

добром пријатељу Ђурђа Смедеревца); и 2) „*Della natura dei fiori*“ (о природи цвећа), које су нам обе остале непознате (пропале нештампане).[1] Од дубровачких писаца фрањцишкански проповедник *Севастијан Долчи* (1699—1777.) у својој биографској збирци дубровачких писаца од њих преко 270 као тридесетога по реду помиње и Котруљића, наводећи му спис, издања и посвету као и да је био у служби напољској у краљева Алфонза и Фердинанда, који су га нарочито у дипломатским мисијама употребљавали.[2] *Симе Љубић* у своме „Биографском речнику славних мужева далматинских“ ни сам не додаје ничега новога о животу и раду Котруљићеву, већ се ограничава на то, да га обележи као човека ретка знањем, врлином и државничком умешношћу, а гласовита именом већ по деду и оцу му, који је, срцем и душом Дубровчанин, искрено хтео порадити да отклони тадашње размирице дубровачке са Напољем и у томе послу допао ничим неоправдане сумње својих земљака, те с тога био осуђен на прогонство из отаџбине. Најзад и Љубић

---

[1] *Appendini*, Tomo II. Ragusa, 1803. Стр. 98—100. — Од старијих фријаулских писаца *Antonio Zanon (Dell' agricoltura, delle arti e del commercio*, Venezia, 1764. стр. 289—295. У новом издању, Udine, 1889. Стр. 346—353.) говори о публикацији и посвети наводећи и сам, како је Котруљићево дело први научни спис о трговини одкако је света и века („Pretendesi que questo sia il primo libro, che dopo il principio del Mondo abbia trattato ex professo della Mercatura“. Стр. 289—290 првог издања); затим излаже кратак преглед садржаја и прештампава најзад готово целу гл. I. књиге III. Котруљићева списа („Della dignità et ufficio del mercante“), бележећи је погрешно као гл. I. V-те књиге (која не постоји). — Велику вредност Котруљићева списа увиђао је јасно већ и сам *Никола Вид Гучетић*, који у своме знаменитом делу о *држави*, публикованом 18 година после прве публикације Котруљићева списа (1573—1591.), нарочито истиче и препоручује овај спис „*del nostro Benedetto Cotrugli, utilissimi ad ogni studioso di questa arte*“ (В. *Nicolo Vito di Gozzi*: „*Dello stato delle republiche*“ etc. Venetia 1591. Стр. 51. као и нашу расправу: „*Економно-политички погледи Дубровчанина Николе Вида Гучетића*“. Карловци, 1900. Стр. 36. у примедби).

[2] *Seb. Dolci*: „*Fasti litterario-Ragusini*“, Venetiis, 1767. Стр. 8—9.

набраја само списе, истичући наравно као најважнији расправу његову о трговини.[1] И са овим је у главноме исцрпљено све што је у важнијих дубровачких писаца забележено и писано било о Котруљићу и његовом знаменитом делу.[2]

Док су дубровачки писци, ма и овако оскудно али ипак вазда дубоко уверени о великој научној вредности овога списа о трговини, то увек нарочито и наглашавали, дотле је историја политичке економије у западној књижевности ћутом прелазили преко имена Котруљићева, ма да је међу тим народна сујета пабирчила и ископавала врло често и сасвим безначајне писце (нарочито из средњега века). Тек од године 1889—1890. почео је италијански научник *A. Montanari*, и то као прилог за историју теорије вредности у италијанских писаца („Contributo alla storia della teoria del valore negli scrittori italiani,“ Milano, Hoepli, 1889.), обраћати и на Котруљића нарочиту пажњу западнога научног света. „*Itālia Centrale*“ у своме божићњем броју (од 25. Децембра, год. 1890.) донела је значајан Монтанаријев чланак „*Benedetto Cotrugli*“, у коме се нарочито из помрчине заборава хоће на светлост научнога дана да изнесе овај тако дуго забачени и превиђени спис Котруљићев. У погледу оскудних личних података о Котруљићу као дубров-

---

[1] „*Disionario biografico degli Uomini illustri della Dalmasia*“ dall' Ab. *Simeone Gliubich* di Cittá Vecchia. Vienna, 1856. (Zara). Стр. 91.

[2] Нису у свему тачни наводи *Ivana Kan. Stojanovića* (у његовој: „*Дубровачкој Књижевности*“ у посмртном издању „Српске дубровачке академске омладине“, Дубровник, 1900. на стр. 50.): „У праву истиче се први *Benedikt Kotruljić*. Посланици републике бијаху му и дјед и отац. Котруљић је био прије у Риму „auditor rotae“, па год. 1406. намјесник краља напуљскога. Република је држала да он открива неке тајне, те га позове у Дубровник на оправдање; он не хтједе доћи, тад му сенат пошаље проглас, да је за увијек прогнат из Дубровника са својијех пет синова и пет кћери. Написа много о праву и најстарије дело о трговању: „Del Mercante perfetto“.

чанину (а из рукописних биографија Ђорђића и Цријевића) Монтанари-ју је предусретљиво на руци био ондашњи председник општине дубровачке „*подеста Гундулић*,“ коме Монтанари нарочито благодари на добивеним подацима „*о овом Гундулићевом славном суграђанину*“. *Монтанари* вели да је Котрульић, пошто се у Дубровнику васпитао и оженио и у свему дубровачким дȳхом запојио, прешао и настанио се трговине ради у Напољ, где се „*својим ретким разумом и широким знањем*“ испео најзад до на висину *првога државног министра*. Поводом потоње нарочите студије професора *Виторио Алфијери*-ја о старим млетачким писцима о дупломе књиговодству (Prof. *Alfieri Vittorio*: „*La partita doppia applicata alle scritture delle antiche aziende mercantili Veneziane*“, Torino, 1891.), где се по дубровчанину *С. Долчи*-ју као претеча науке о двојном књиговодству помиње и наш Котрульић, публиковао је идуће године проф. *Пијетро Ригобон* нарочиту расправу, у којој — поред дотле у науци опште признатога првог научног писца о двојноме књиговодству ученога фрањевачког калуђера *Луке Пачоли*-ја (*Luca Pacioli* у расправи: „*Tractatus particularis de computis et scripturis*“, садржаној у знаменитом му делу: „*Summa de Arithmetica, Geometria, Proportioni e Proportionalita*“, публикованом у Млецима године 1494.) — нарочито истиче првенствени научни значај овога за читавих *36 година ранијега списа Котрульићева* (довршеног у Напољу године 1458.), признајући већ и у самоме натпису расправе, да је Бенко Котрульић доиста био „*први излагач дуплога књиговодства*“[1].

---

[1] Prof. *Pietro Rigobon*: „Di un contributo del Prof. Alfieri Vittorio alla storia della ragioneria e di *Benedetto Cotrugli, primo espositore della partita doppia*. Estratto del Bollettino №: 14, 15, 16 del Collegio dei Ragioneri

Велику научну заслугу Котрулића, да је он *први до* данас познати писац научног излагања методе дуплога књиговодства, утврдио је потпуно и несумњиво најзад преклањске 1906. године чески професор и научник (нарочито признат стручњак у науци о трговини и књиговодству уопште) *Карло Петар Кајл (Karel Petr Kheil*, у расправи: „*Benedetto Cotrugli, Raugeo (Duprovčan) Prispevek k dejinam ucetnictvi.*" V. Praze, 1906., која је убрзо потом угледала света и у немачкоме преводу под истим натписом: „*B. Cotrugli Raugeo. Ein Beitrag zur Geschichte der Buchhaltung.*" Wien, 1906.). Међу тим није само велика научна заслуга Котрулићева у томе, што је он први научно изложио и препоручио двојно књиговодство, које је у 14. столећу у Италији већ увелике постојало и у примени

di Milano". Milano, 1892. Ту он набраја све старе италијанске писце о дупломе књиговодству (*Paciolo*, Tagliente, Cardano, Manzoni, Fontana e Casanova. Стр. 8.) као и потоњега *Giovani Antonio Moschetti* (Universal trattato dei libri doppi". У Млецима, 1610.), да најзад ипак утврди, како је Котрулић у ствари *први научно изложио и препоручио методу дуплога књиговодства*. Најважнија је, вели, у Котрулића глава 13. књиге I. под натписом: „*О начину вођења трговачких књига*", из које цитира цео класични пасаж са листа 37. стране 1. при дну (из првога издања), који садржи суштину дуплога књиговодства (Finito il Quaderno si salderanno tutte le partite accese, riportando i resti, si del debito, come del credito, all' ultimo foglio dopo l'ultima partita: quindi si riporteranno i saldi su un' nuovo Quaderno". Навод у *Rigobon*-а, стр. 10. Међу тим он у оригиналу гласи мало друкчије, као што ћемо цело то место доцније сами тачно навести). Проф. *Ригобон* већ сасвим одређено вели, да је то први упут на методу дуплога књиговодства, чим се једном у дневник и у главну књигу почну уводити сви елементи имовине без изузетка, састављати годишњи биланси и салда преносити на рачун капитала. („Ecco un primo acceno al metodo a partita doppia: si principiano le registrazioni tenendo nota a Giornale e a Quaderno di tutti gli elementi del patrimonio, senza eccezione. L'autore non accenna punto all' inventario compilato in libro separato." *Rigobon*, стр. 9.). — О Котрулићу (нарочито о издањима списа његовога) говори још и потоња расправа Ригобонова о техници трговања (*Pietro Rigobon*: „Studii antichi e moderni intorno alla tecnica dei commerci", Bari, 1902. стр. 13.). — *Алфијери* је међу тим и сам мишљења, да се *Luca Paciolo* не би уопште више никако ни могао сматрати као први излагач трговачкога књиговодства, да Котрулићев спис није касније тек дошао до публикације (штампан био тек 1573. г.)

проширено било (отуд и назив: scrittura doppia italiana), већ исто толико, ако не и више још, у томе, што је Котруљићева расправа први пут научно и свестрано изложила *постање* и *суштину* трговања и *природу менице*, као новца трговачкога. Тек је Котруљићу сасвим научно јасно било, да је трговина у самој ствари постала по *природној потреби промета* савлађивањем просторних (саобраћајним средствима) и времених (кредитом) препона у друштвеноме саобраћају, да почива на знању и *поштењу*, да је *меница* њено најважније новчано оруђе (језик трговачки) и и да је *тачно вођење трговачких књига* залога и јемство свакога трговачког успеха и напретка. *Кајл*, који се нарочито стручно бавио испитивањима о постанку науке о трговини и књиговодству[1], не поричући потоњем *Пачоли*-ју неоспорну заслугу прве свестране обраде науке о књиговодству, признаје ипак зато, да се *Бенко Котруљић* има сматрати као *први писац* научног излагања теорије и практике о књиговодству уопште, јер је он први истакао потребу, циљ и задаћу књиговодства и изложио суштину и природу двојнога књиговодства (садржану у начину вођења главних књига трговачких), а нарочито кад се још има на уму, да, као што сам Котруљић вели, није никако могуће укратко и „без живе речи“ и примера у расправи једној ни изложити све, што би се имало рећи о начину вођења трговачких књига[2].

[1] Нарочито у својој расправи о првим обрадама Пачолијевог трактата о књиговодству „Ueber einige ältere Bearbeitungen des Buchhaltungs-Tractates von Luca Pacioli“. Prag. 1896.)

[2] Kheil. Стр. 22—3. поменутог немачког издања. Котруљић, вели Кајл, утврђује већ јасно три поглавите књиге трговачке: *Главну књигу* са индексом, *журнал* (месечник) и *меморијал* (дневник), као и то, да се у журнал редом по времену има да уноси сав капитал и отуд све у главну књигу преноси и у исти мах излаже и најпотребније напомене о начину вођења

саму пак науку о трговини Котрућић је, вели л, „први претеча опште науке о трговини“ (као ı начину вођења трговачких послова и о спреми овачкој), који се и данас још са интересовањем ати даје.[1] Као и у другим гранама знања и умења ѕскога, тако је и у трговини практика била стаа од теорије (живот, рад и искуство од научне аде). Већ у старих Римљања књиговодство је било тно развијено, тако да је на његовој основи тек юстало и развило се потоње италијанско дупло иговодство: и то прво у Ђенови у банци Св. Ђорђа, онда и у самој општини Ђеновљанској, у којој је почетком 14. века „систем дуплога књиговода, не само у зачецима, већ баш потпунце изведен , из чега се даје закључити, да је такво књигоство било дакле у ствари много старијега по:ла.“[2] Велике напредне и образоване трговачке е дубровачке несумњиво су, по примеру италиских, тако исто већ у 14. веку морале знати и мењивати исти систем дуплога вођења трговач: књига, који је Котрућић у XIII глави књиге I јега дела (под заглављем: Dell'ordine di tenere le tture mercantilmente) својим суграђанима научно ожио и општој трговачкој употреби препоручио. іу ту знамениту главу XIII., заједно са верном іијом насловнога листа првога издања, доноси *Кајл* ıасправи својој (како у италијанском оригиналу, о и у ческоме, resp. немачком преводу), како би

ıва (што ће у осталом још бити предмет нарочитога даљег излагања.) Из них напомена његових *несумњиво* излази да је Котрућић имао на уму о књиговодство, и ако га нарочито не именује. Стр. 23—24.

[1] *Kheil,* Стр. 16.

[2] О томе јасно сведоче књиге општинске управе ђеновљанске, а пато главна књига *Massari*-ја (Massaria Communis Janue) из године 1340. il. Стр. 4. и 5.

[illegible] 1 [illegible]
[illegible]

[illegible] Бенедетто Котруљић [illegible] који је [illegible] Б[illegible] [illegible] да је он [illegible] своје [illegible] у Напуљу и [illegible] бе- [illegible] у [illegible] бно [illegible] Само то место [illegible] „[illegible] l'opera di mercatura, detta [illegible] Benedetto de Cotrugli: a Francesco de Steffani [illegible] Apud Castrum Serpici dum epidemia [illegible] Neapolitanam MCCCCLVIII. Die XXV. Augusti [illegible]" А идуће године — 20. Јуна 1459. — предато је тек Смедерево Турцима[1]. И тако исто из тога писма Котруљићева пријатељу дубровчанину Стефанију сазнајемо даље, да му је то давнашња жеља и намера била, да ово своје дело о трговини напише, али су га, вели, у томе ометали многи пречи јавни послови, као и удаљеност његова од драге му отаџбине, тако, да је тек на велико наваљивање свога пријатеља Стефани-ја и након чешћих преки-

[1] Оно признање Котруљићева дела — да је оно, не само у књижевности прво научно расправа о трговини уопште, — нарочито раније [illegible] Antonio Zanon (у свом наведеном делу: „Edizione completa degli scritti di Agricoltura, Arte e Commercio." Vol. IV. Udine, 1829.). Волтер [illegible] француз [illegible] француза Савари-ја (Savary) одласи за прво [illegible] научне расправе о трговини, док је, вели Zanon, у самој ствари [illegible] Котруљић као [illegible] ранији писац. (Стр. 347. у писму IV. — [illegible] по примеру Котруљића, као одличан [illegible] трговац [illegible] 1675. књигу „Le parfait Négociant", која је [illegible] Savary des Brûlons) као „Dictionnaire [illegible] 1748 у француским трговачким круговима уживали [illegible] „Code Savary". Саваријева књига [illegible] B. Leon Say [illegible] Tome II. Paris 1892 [illegible]

дања ово дело довршио и своме љубљеном дубровчанину Стефани-ју (Стефановићу, Стјеповићу и Стјепићу) посвећено најпре послао или му га чак можда и сам лично предао, јер, вели он сам, „ма да ме је Краљ Фердинанд мој господар упућивао да идем у ваше крајеве, ја ипак нисам хтео у њих поћи без довршена дела[1]“. На жалост рукопис Котрушићев није био одмах однесен у Млетке на штампање, већ је прво чуван био у породици Стефанијевој, која се њиме поносила, ту чешће читан и преписиван био и у преписима наравно и скраћиван и измењиван па тако и искварен. Најзад је по тврђењу самог издавача Патриција рукопис изашао био из круга породице Стефанијеве, пролазећи кроз више руку и преписа, све док га „после више од сто и десет година“ заслужни дубровчанин *Ђузепи — Giovanni Giuseppi* — не спасе од пропасти тиме, што га је сам преписао и однео у Млетке на штампање. Срећан случај намерио га је био на учена му земљака поменутога далматинца (са ријечкога острва *Цријеза — Cherso) Патриција (Francesco Patritio, Фрањо Петрић и Петричић)*[2], који није пожалио труда, да,

---

[1] У посвети се дословце овако вели: „Задржан у извршењу моје давнашње жеље и намере хитним пословима својим и принуђен да живим изван моје предраге отаџбине, ви сте ми, драги Фрањо, изашли само на сусрет, кад сте ме замолили, да ово дело једном довршим“.

[2] „Овај Francesco Patritio (који се пише још и Patrizio, Patricius, de Petris, Petrizio, Patrizzi), вели *Кајл,* такође је далматинац, који се, чувен као италијански философ, одликовао богатим и свестраним знањем. Рођен г. 1529. на острву Cherso, учио се у Падови и доцније у Ферари држао предавања о Платону. Путовао је по Италији, Француској, Шпанији и источним земљама, а понајчешће бавио се у Млецима. Писао је више дела разноликe садржине, која су у Млецима, Риму, Ферари и Базелу публикована била. Папа Климентије VIII. дозвао га је био за професора философије у Рим, где је г. 1597 и умро“. *Kheil,* у примедби на стр. 20. — „Данас је ова књига веома ретка; она садржи 106 нумерисаних листова (14·5 см. у висини, а 10 см. у ширини), којима претходе: насловни лист, четири стране садржаја (Tavola de Capi) и под 15. Новембра 1573. датирана

као што сам у својој посвети *Рагацони*-ју вели, исправи многе погрешке, којих је како у натписима (заглављима) тако и у самоме тексту било. Тако је ово знаменито дело Котрљићево управ тек после 115 година угледало света у Млецима у издању Патрицијеву а под натписом: „*Della mercatura et del mercante perfetto. Libri Quattro, di M. Benedetto Cotrugli Raugeo, Scritti gia piu di anni CX, et hora dati in luce. Utilissimi ad ogni Mercante. Con privilegio. In Vinegia, all'Elefanta. MDLXXIII*“. Натпису Котрљићеву „о *трговини и правом (савршеном) трговцу*“ додао је дакле приређивач издања Патриције већ у самоме наслову напомену о томе, како је дело написано било „*пре више од 110 година*“ (у самој ствари тачно *115* година, пошто је у рукопису довршено било 1458. године, а штампано на свет изишло тек г. 1573., из чега би се дало само закључити, да је у Млетке на штампање донесено било већ око 1568—9. г., а у штампи довршено 1573. г.), али тек тада света угледало, као и да је ово дело „*најкорисније (т. ј. од преке потребе) свакоме трговцу*“ (при крају ове расправе доносимо веран отисак насловног листа првога издања). Да је којом срећом спис Котрљићев одмах по довршењу (1458. г.) и публикован био, нико се данас не би више могао ни сумњати у то, да заслуга првога научног излагања методе дуплога књиговодства припада Котрљићу, пошто је његово дело за читавих 36 година раније од Пачолијевога (1458—1494.) за штампу припремљено било, али на жалост тек 79 година после овог света угледало (1494—1573).

посвета издавача Фрање Патриција Јакову Рагацони-ју, као и посветно писмо Бенка Котрљића Фрањи Стефани-ју, mercantante famosissimo di Raugia“. *Kheil*, у тексту на истој страни.

У којој је мери дело Котрућићево задовољило потребу ондашњега западног трговачког света и коликог је одзива оно у њему нашло, сведочи најбоље сама собом већ та појава, што је оно убрзо — већ након девет година — публиковано било и у француске преводу под старо-француским натписом: „*Traicté de la marchandise et du parfaict marchant*, disposé en quatre livres. Traduict de l' Italien de *Benoist Cotrugli Raugean*, par *Jean Boyron*". Oeuvre très-nécéssaire à tout Marchant. *A Lyon*, par les héritiers de François Didier; *1582*." (Дозвола за штампање дата је била још 26. Јануара, 1580. г.). Оба ова издања, како оно прво италијанско тако и овај француски превод, данас су веома ретка.[1] Друго италијанско издање (до кога

[1] *Кајл* зна свега за три примерка првога издања: један (који је и сам употребио) налази се у Млетачкој библиотеци Св. Марка (alla Marciana di Venezia) а који је и проф. *Ригобон* употребио (у раније поменутом спису стр. 11.), други, према каталогу, у дубровачкој францишканској библиотеци (била су два примерка — бар по каталогу — а сад нема више на једнога) и трећи (који наводи *Peruzzi* у својој „Storia del Commercio é dei Banchieri di Firenze dal 1200 al 1345". Firenze, 1868.) у народној библиотеци флорентинској (са погрешно наведеном годином штампања 1484). В. *Kheil*, у примедби, стр. 20. Овоме броју додати је још и четврти примерак, којим смо се ми у изради ове расправе послужили, а који се налази у дубровачкој књижници проф. *Д-ра М. Решетара*. — Француски превод по готову је још рећи, јер, док се потоње друго италијанско издање налази у париској народној библиотеци (по коме је примерку написан био и наш кратки приказ у „Звезди" за Јули год. 1900.), дотле овога француског превода не само што нема у париској, већ га нема ни у библиотекама: лондонској, бечкој, берлинској, ни римској. Једини примерак, који смо пријатељским посредовањем посланика Д-ра М. Веснића на кратак увиђај добили, налази се, као што већ напред рекосмо, у лијонској градској библиотеци (Bibliothèque de la Ville de Lyon, заведен под старим бројем: 11.942., а наведен у *Baudrier*: „Bibliographie lyonnaise", IV. стр. 94.) Овај француски превод посветила је лепом речју (belle dédicace) удовица издавачева: *Claudine de Combes* под 20. октобра 1582. (вршећи, како сама вели, аманет захвалности свога пок. мужа): à „Guillaume Roville consul et eschevin de la Ville de Lyon". Дело је довршено у штампи 27. октобра 1582. а предговор преводиоца (Jean Boyron au lecteur) почиње се овим речима: „Прошло је више од шест пута двадесет година, одкако је Бенко Котрућић дубровчанин, човек ретке учености и одличне трговачке способности, написао ове четири

такође није више лако доћи) угледало је света 29. година доцније (после првога): „In *Brescia. MDCII. Appresso Comino Presegni*“, као што то у натпису већине примерака стоји (док на примерку париске библиотеке опет стоји: „*Alla Libraria del Bozzola*“)[1]. Ово друго издање посветио је издавач *Gio. Battista Bozzola* једном кратком безначајном посветом: „*A Francesco Pesenti, Mercante in Bergamo* (датираном „*Di Brescia alli 20. Luglio, 1602.*). Оригинална и занимљива посвета самога пак Котрулића Стефани-ју као „најчувенијем дубровачком трговцу“ из првога издања (A M. Francesco Stephani, Mercantante Famosissimo di Raugia) штампана је у овом другом издању као увод или предговор читаоцима. (*A Benigni Lettori*). Међу тим је другом издању додата у маргиналу садржина

књиге о предмету. о коме, као што сам примећава. нико живи пре њега писао није: а то је о вештини трговања (Лист 4. стр. 2.). Затим се у предговору излаже, како је Патриције добио био рукопис од Дубровчанина Ђузепија, који се сав заложио био да ово дело свога земљака публикује (Лист 5. стр. 1.) наводећи даље још, како је на место италијанске речи *Mercatura* морао у француском преводу ставити назив *Marchandise* (који боље одговара смислу оригинала — наравно према ондашњем стању француског књижевног језика. јер данас *marchandise* значи: робу а *commerce:* трговину!). На листу 7. налази се извод из *Плутарха,* у коме се наводи, како су се трговином од старине занимали први политички људи и филозофи, као н. пр. *Солон* и др. па и сам *Платон,* који је трошкове свога путовања у Египат покрио новцем, добијеним од тамо продатога уља. (Ово све наравно у циљу, да се углед трговачкога сталежа подигне). Пок. *Др. В. Богишић* упутио нас је преко књиге *Бодрија* (Baudrier: „Bibliographie Lyonnaise“. T. IV. p. 94.) на овај лијонски примерак.

[1] Ово у самој ствари сведочи, како је у оно време било и подељених издања (на више удружених издавачких штампара и књижара). Тако и за прво издање постоји тврдња *Долчи*-јеви (*Seb. Dolci:* Fasti etc.) да је сам *Ђузепи* један део издања посветио био своме суграђанину (suo concittadino) *Francesco Radaleo,* док је други део издања *Патриције* посветио млетачком трговцу *Giacomo Ragazzoni*. *Долчи* тврди даље још и то, да је у посвети Ђузепијевој било веома похвалних речи о животу и раду Котрулићеву као и нарочитих напомена о томе како је он (Ђузепи) поверио Патрицију да исправљен рукопис у штампу преда. Међу тим онога првог дела издања са Ђузепијевом посветом данас више нема (или је бар нама непознато), већ знамо само за овај други део са посветом Патрицијевом.

расправе, чега у првом издању нема, а изостављен је раније наведени завршетак о томе, где је и кад ово дело довршено било.[1] У другом издању отпала је такође и значајна посвета Патрицијева Рагацонију (Francesco Patritio al Giacomo Ragazzoni, датирана: Di Casa alli XV. di Novembre MDLXXIII.), у којој се већ констатује: како је *Котрољић трговину први на ступањ науке подигао*, и како је дубровчанин *Ђузепи* сам већ осећао, колико се својим заузимањем око публикације овога знаменитог списа *одужује слави своје отаџбине*, која је човечанству дала једнога тако одличног и заслужног писца и научника, и најзад напомиње како му ради те заслуге имају бити захвални трговци целога образованог света.

Друго италијанско издање од г. 1602. остало је све до данас и последње издање Котрољићева дела.[2] Сјајни погледи Котрољићеви осветлише за тренутак ондашњи културни трговачки хоризонат, али нови пут у Индију и ново откривени амерички свет одведуће велику културну трговачку струју другим правцем; поплава америчкога злата и сребра, преврат у ценама и полет у производњи *створише меркантилистичку веру у новчано богатство народа* и у томе новом добу нове меркантилне трговачке теорије *Антонија Сере* у Италији а нарочито *Томаса Мена* у Енглеској и меркантилне политичке акције *Кромвела*

---

[1] Овај завршетак налази се међу тим и у француском преводу на листу 179: „*Cy finist l'oeuvre de la marchandise dictée par M. Benoist de Cotrugli à laquelle il mit la dernière main le 25. jour du mois aoust en l'an 1458, estant retiré de Naples, pour la grande peste qui lors y rêgnoit*".

[2] Прво издање морало је бити штампано у врло мало примерака, кад Серафим *Цријевић* у својој биографији Котрољића вели да је за мало дана прво издање било разграбљено „са одличности своје". („*Ob excellentiam enim operis paucis diebus exemplaria omnia prioris editionis fuere devendita.*" *Fr. Seraphinus Cerva* O. P.: „Bibliotheca Ragusina in qua ragusini scriptores etc". Tom. I. pag. 159—160.).

проширено било (отуд и назив: scrittura doppia italiana), већ исто толико, ако не и више још, у томе, што је Котруљићева расправа први пут научно и свестрано изложила *постање* и *суштину* трговања и *природу менице*, као новца трговачкога. Тек је Котруљићу сасвим научно јасно било, да је трговина у самој ствари постала по *природној потреби промета* савлађивањем просторних (саобраћајним средствима) и времених (кредитом) препона у друштвеноме саобраћају, да почива на знању и *поштењу*, да је *меница* њено најважније новчано оруђе (језик трговачки) и и да је *тачно вођење трговачких књига* залога и јемство свакога трговачког успеха и напретка. *Кајл*, који се нарочито стручно бавио испитивањима о постанку науке о трговини и књиговодству[1], не поричући потоњем *Пачоли*-ју неоспорну заслугу прве свестране обраде науке о књиговодству, признаје ипак зато, да се *Бенко Котруљић* има сматрати као *први писац* научног излагања теорије и практике о књиговодству уопште, јер је он први истакао потребу, циљ и задаћу књиговодства и изложио суштину и природу двојнога књиговодства (садржану у начину вођења главних књига трговачких), а нарочито кад се још има на уму, да, као што сам Котруљић вели, није никако могуће укратко и „без живе речи“ и примера у расправи једној ни изложити све, што би се имало рећи о начину вођења трговачких књига[2].

---

[1] Нарочито у својој расправи о првим обрадама Пачолијевог трактата о књиговодству „Ueber einige ältere Bearbeitungen des Buchhaltungs—Tractates von Luca Pacioli“. Prag. 1896.)

[2] Kheil. Стр. 22—3. поменутог немачког издања. Котруљић, вели Кајл, утврђује већ јасно три поглавите књиге трговачке: *Главну књигу* са индексом, *журнал* (месечник) и *меморијал* (дневник), као и то, да се у журнал редом по времену има да уноси сав капитал и отуд све у главну књигу преноси и у исти мах излаже и најпотребније напомене о начину вођења

За саму пак науку о трговини Котруљић је, вели *Кајл*, „први претеча опште науке о трговини“ (као и о начину вођења трговачких послова и о спреми трговачкој), који се и данас још са интересовањем читати даје.[1] Као и у другим гранама знања и умења људскога, тако је и у трговини практика била старија од теорије (живот, рад и искуство од научне обраде). Већ у старих Римљања књиговодство је било знатно развијено, тако да је на његовој основи тек и постало и развило се потоње италијанско дупло књиговодство: и то прво у Ђенови у банци Св. Ђорђа, па онда и у самој општини Ђеновљанској, у којој је већ почетком 14. века „систем дуплога књиговодства, не само у зачецима, већ баш потпунце изведен био, из чега се даје закључити, да је такво књиговодство било дакле у ствари много старијега порекла.“[2] Велике напредне и образоване трговачке куће дубровачке несумњиво су, по примеру италијанских, тако исто већ у 14. веку морале знати и примењивати исти систем дуплога вођења трговачких књига, који је Котруљић у XIII глави књиге I својега дела (под заглављем: Dell'ordine di tenere le scritture mercantilmente) својим суграђанима научно изложио и општој трговачкој употреби препоручио. Целу ту знамениту главу XIII., заједно са верном копијом насловнога листа првога издања, доноси *Кајл* у расправи својој (како у италијанском оригиналу, тако и у ческоме, гевр. немачком преводу), како би

њихова (што ће у осталом још бити предмет нарочитога даљег излагања.) Из главних напомена његових *несумњиво* излази да је Котруљић имао на уму дупло књиговодство, и ако га нарочито не именује. Стр. 23—24.

[1] *Kheil*, Стр. 16.

[2] О томе јасно сведоче књиге општинске управе ђеновљанске, а нарочито главна књига *Massari*-ја (Massaria Communis Janue) из године 1340. *Kheil*. Стр. 4. и 5.

се отуд свако несумњиво уверити могао о првенству научне заслуге Котрушићеве[1].

Не имајући ближих биографских података ми се за сада морамо задовољити фактом, који је сам Котрушић у своме спису забележио: да је он ово своје дело писао за време бављења својега у Напољу и довршио га (као што то на крају списа тачно бележи) *25. Августа године 1458.* живећи у околини Напоља (у „Castrum Serpici"), куда се склонио био од куге, која је тада Напољ морила. Само то место у оригиналу гласи: „*Finisce l'opera di mercatura, dettata per M. Benedetto di Cotrugli: a Francesco de Steffani. Deo gratia[s]. Apud Castrum Serpici dum epidemia vexat urbem Neapolitanam MCCCCLVIII. Die XXV. Augusti. Feliciter*". (А идуће године — 20. Јуна 1459. — предато је тек Смедерево Турцима). И тако исто из саме посвете Котрушићеве пријатељу дубровчанину Стефанију сазнајемо даље, да му је то давнашња жеља и намера била, да ово своје дело о трговини напише, али су га, вели, у томе ометали многи грешни јавни послови, као и удаљеност његова од драге му отаџбине, тако, да је тек на велико наваљивање свога пријатеља Стефани-ја и након чешћих преки-

[1] Ово првенство Котрушићева дела — да је оно, не само у књиговодству већ и прва научна расправа о трговини уопште, — нарочито раније истиче и *Antonio Zanon* (у већ наведеном делу: „*Edisione completa degli scritti di Agricoltora, Arti e Commercio.*" Vol. IV. Udine, 1829.). *Волтер* као француз, рад би, вели, био, да француза *Савари*-ја (Savary) огласи за првога писца једне научне расправе о трговини, док је, вели *Zanon*, у самој ствари то био Котрушић као кудикамо ранији писац. (Стр. 347. у писму IV. — *Jacques Savary* (1622—1690) сасвим по примеру Котрушића, као одличан француски трговац написа у г. 1675. књигу „*Le parfait Négociant*", која је после у преради његова сина (Savary des Brûlons) као „*Dictonnaire universel du commerce*" (1723) у француским трговачким круговима уживала леп глас све до најновијега доба. (Code Savary). Саваријева књига (она из г. 1675) доживела је већ за живота пишчева осам издања. В. *Leon Say*: „Nouveau dictionnaire d'économie politique". Tome II. Paris 1892. Стр. 782—783.

дања ово дело довршио и своме љубљеном дубровчанину Стефани-ју (Стефановићу, Стјеповићу и Стјепићу) посвећено најзад послао или му га чак можда и сам лично предао, јер, вели он сам, „ма да ме је Краљ Фердинанд мој господар упућивао да идем у ваше крајеве, ја ипак нисам хтео у њих поћи без довршена дела[1]“. На жалост рукопис КотрУљићев није био одмах однесен у Млетке на штампање, већ је прво чуван био у породици Стефанијевој, која се њиме поносила, ту чешће читан и преписиван био и у преписима наравно и скраћиван и измењиван па тако и искварен. Најзад је по тврђењу самог издавача Патриција рукопис изашао био из круга породице Стефанијеве, пролазећи кроз више руку и преписа, све док га „после више од сто и десет година“ заслужни дубровчанин *Ђузепи — Giovanni Giuseppi* — не спасе од пропасти тиме, што га је сам преписао и однео у Млетке на штампање. Срећан случај намерио га је био на учена му земљака поменутога далматинца (са ријечкога острва *Цријеза — Cherso) Патриција (Francesco Patritio, Фрањо Петрић* и *Петричић)*[2], који није пожалио труда, да,

[1] У посвети се дословце овако вели: „Задржан у извршењу моје давнашње жеље и намере хитним пословима својим и принуђен да живим изван моје предраге отаџбине, ви сте ми, драги Фрањо, изашли само на сусрет, кад сте ме замолили, да ово дело једном довршим“.

[2] „Овај Francesco Patritio (који се пише још и Patrizio, Patricius, de Petris, Petrizio, Patrizzi), вели *Кајл*, такође је далматинац, који се, чувен као италијански филозоф, одликовао богатим и свестраним знањем. Рођен г. 1529. на острву Cherso, учио се у Падови и доцније у Ферари држао предавања о Платону. Путовао је по Италији, Француској, Шпанији и источним земљама, а понајчешће бавио се у Млецима. Писао је више дела разноликe садржине, која су у Млецима, Риму, Ферари и Базелу публикована била. Папа Климентије VIII. дозвао га је био за професора философије у Рим, где је г. 1597 и умро“. *Kheil*, у примедби на стр. 20. — „Данас је ова књига веома ретка; она садржи 106 нумерисаних листова (14·5 см. у висини, а 10 см. у ширини), којима претходе: насловни лист, четири стране садржаја (Tavola de Capi) и под 15. Новембра 1573. датирана

као што сам у својој посвети *Рагацони*-ју вели, исправи многе погрешке, којих је како у натписима (заглављима) тако и у самоме тексту било. Тако је ово знаменито дело Котрућићево управ тек после 115 година угледало света у Млецима у издању Патрицијеву а под натписом: „*Della mercatura et del mercante perfetto. Libri Quattro, di M. Benedetto Cotrugli Raugeo, Scritti gia piu di anni CX, et hora dati in luce. Utilissimi ad ogni Mercante. Con privilegio. In Vinegia, all'Elefanta. MDLXXIII*". Натпису Котрућићеву „о *трговини и правом (савршеном) трговцу*" додао је дакле приређивач издања Патриције већ у самоме наслову напомену о томе, како је дело написано било „*пре више од 110 година*" (у самој ствари тачно *115* година, пошто је у рукопису довршено било 1458. године, а штампано на свет изишло тек г. 1573., из чега би се дало само закључити, да је у Млетке на штампање донесено било већ око 1568—9. г., а у штампи довршено 1573. г.), али тек тада света угледало, као и да је ово дело „*најкорисније (т. ј. од преке потребе) свакоме трговцу*" (при крају ове расправе доносимо веран отисак насловног листа првога издања). Да је којом срећом спис Котрућићев одмах по довршењу (1458. г.) и публикован био, нико се данас не би више могао ни сумњати у то, да заслуга првога научног излагања методе дуплога књиговодства припада Котрућићу, пошто је његово дело за читавих 36 година раније од Пачолијевога (1458—1494.) за штампу припремљено било, али на жалост тек 79 година после овога света угледало (1494—1573).

посвета издавача Фрање Патриција Јакову Рагацони-ју, као и посветно писмо Бенка Котрућића Фрањи Стефани-ју, mercantante famosissimo di Raugia". *Kheil*, у тексту на истој страни.

У којој је мери дело Котруљићево задовољило потребу ондашњега западног трговачког света и коликог је одзива оно у њему нашло, сведочи најбоље сама собом већ та појава, што је оно убрзо — већ након девет година — публиковано било и у француском преводу под старо-француским натписом: „*Traicté de la marchandise et du parfaict marchant*, disposé en quatre livres. Traduict de l' Italien de *Benoist Cotrugli Raugean*, par *Jean Boyron*“. Oeuvre très-nécéssaire à tout Marchant. *A Lyon*, par les héritiers de François Didier; *1582.*“ (Дозвола за штампање дата је била још 26. Јануара, 1580. г.). Оба ова издања, како оно прво италијанско тако и овај француски превод, данас су веома ретка.[1] Друго италијанско издање (до кога

[1] *Кајл* зна свега за три примерка првога издања: један (који је и сам употребио) налази се у Млетачкој библиотеци Св. Марка (alla Marciana di Venezia) а који је и проф. *Ригобон* употребио (у раније поменутом спису стр. 11.), други, према каталогу, у дубровачкој фрањевачкој библиотеци (била су два примерка — бар по каталогу — а сад нема више ни једнога) и трећи (који наводи *Peruzzi* у својој „Storia del Commercio é dei Banchieri di Firenze dal 1200 al 1345“. Firenze, 1868.) у народној библиотеци флорентинској (са погрешно наведеном годином штампања 1484). В. *Kheil*, у примедби, стр. 20. Овоме броју додати је још и четврти примерак, којим смо се ми у изради ове расправе послужили, а који се налази у дубровачкој књижници проф. *Д-ра М. Решетара.* — Француски превод поготову је још ређи, јер, док се потоње друго италијанско издање налази у париској народној библиотеци (по коме је примерку написан био и наш кратки приказ у „Звезди“ за Јули год. 1900.), дотле овога француског превода не само што нема у париској, већ га нема ни у библиотекама: лондонској, бечкој, берлинској, ни римској. Једини примерак, који смо пријатељским посредовањем посланика Д-ра М. Веснића на кратак увиђај добили, налази се, као што већ напред рекосмо, у лијонској градској библиотеци (Bibliothèque de la Ville de Lyon, заведен под старим бројем: 11.942., а наведен у *Baudrier*: „Bibliographie lyonnaise“, IV. стр. 94.) Овај француски превод посветила је лепом речју (belle dédicace) удовица издавачева: *Claudine de Combes* под 20. октобра 1582. (вршећи, како сама вели, аманет захвалности свога пок. мужа): à „Guillaume Roville consul et eschevin de la Ville de Lyon“. Дело је довршено у штампи 27. октобра 1582. а предговор преводиоца (Jean Boyron au lecteur) почиње се овим речима: „Прошло је више од шест пута двадесет година, одкако је Бенко Котруљић дубровчанин, човек ретке учености и одличне трговачке способности, написао ове четири

такође није више лако доћи) угледало је света 29. година доцније (после првога): „In *Brescia. MDCII. Appresso Comino Presegni*“, као што то у натпису већине примерака стоји (док на примерку париске библиотеке опет стоји: „*Alla Libraria del Bozzola*“)[1]. Ово друго издање посветио је издавач *Gio. Battista Bozzola* једном кратком безначајном посветом: „*A Francesco Pesenti, Mercante in Bergamo* (датираном „*Di Brescia alli 20. Luglio, 1602.)*. Оригинална и занимљива посвета самога пак Котрољића Стефани-ју као „најчувенијем дубровачком трговцу“ из првога издања (A M. Francesco Stephani, Mercantante Famosissimo di Raugia) штампана је у овом другом издању као увод или предговор читаоцима. (*A Benigni Lettori*). Међу тим је другом издању додата у маргиналу садржина

књиге о предмету, о коме, као што сам примећава, нико живи пре њега писао није: а то је о вештини трговања (Лист 4. стр. 2.). Затим се у предговору излаже, како је Патриције добио био рукопис од Дубровчанина Ђузепија, који се сав заложио био да ово дело свога земљака публикује (Лист 5. стр. 1.) наводећи даље још, како је на место италијанске речи *Mercatura* морао у француском преводу ставити назив *Marchandise* (који боље одговара смислу оригинала — наравно према ондашњем стању француског књижевног језика, јер данас *marchandise* значи: робу а *commerce:* трговину!). На листу 7. налази се извод из *Плутарха,* у коме се наводи, како су се трговином од старине занимали први политички људи и филосози, као н. пр. *Солон* и др. па и сам *Платон,* који је трошкове свога путовања у Египат покрио новцем, добијеним од тамо продатога уља. (Ово све наравно у циљу, да се углед трговачкога сталежа подигне). Пок. *Др. В. Б - гишић* упутно нас је преко књиге *Бодрија* (Baudrier: „Bibliographie Lyonnaise“. T. IV. p. 94.) на овај лијонски примерак.

[1] Ово у самој ствари сведочи, како је у оно време било и подељених издања (на више удружених издавачких штампара и књижара). Тако и за прво издање постоји тврдња *Долчи*-јеви *(Seb. Dolci:* Fasti etc.) да је сам *Ђузепи* један део издања посветио био своме суграђанину (suo concittadino) *Francesco Radaleo,* док је други део издања *Патриције* посветио млетачком трговцу *Giacomo Ragazzoni. Долчи* тврди даље још и то, да је у посвети ђузепијевој било веома похвалних речи о животу и раду Котрољићеву као и нарочитих напомена о томе како је он (Ђузепи) поверио Патрицију да исправљен рукопис у штампу преда. Међу тим онога првог дела издања са Ђузепијевом посветом данас више нема (или је бар нама непознато), већ знамо само за овај други део са посветом Патрицијевом.

расправе, чега у првом издању нема, а изостављен је раније наведени завршетак о томе, где је и кад ово дело довршено било.[1] У другом издању отпала је такође и значајна посвета Патрицијева Рагацонију (Francesco Patritio al Giacomo Ragazzoni, датирана: Di Casa alli XV. di Novembre MDLXXIII.), у којој се већ констатује: како је *Котруљић трговину први на ступањ науке подигао*, и како је дубровчанин *Ђузеци* сам већ осећао, колико се својим заузимањем око публикације овога знаменитог списа *одужује слави своје отаџбине*, која је човечанству дала једнога тако одличног и заслужног писца и научника, и најзад напомиње како му ради те заслуге имају бити захвални трговци целога образованог света.

Друго италијанско издање од г. 1602. остало је све до данас и последње издање Котруљићева дела.[2] Сјајни погледи Котруљићеви осветлише за тренутак ондашњи културни трговачки хоризонат, али нови пут у Индију и ново откривени амерички свет одведоше велику културну трговачку струју другим правцем; поплава америчкога злата и сребра, преврат у ценама и полет у производњи *створише меркантилистичку веру у новчано богатство народа* и у томе новом добу нове меркантилне трговачке теорије *Антонија Сёре* у Италији а нарочито *Томаса Мена* у Инглеској и меркантилне политичке акције *Кромвела*

[1] Овај завршетак налази се међу тим и у француском преводу на листу 179: „*Cy finist l'oeuvre de la marchandise dictée par M. Benoist de Cotrugli à laquelle il mit la dernière main le 25. jour du mois aoust en l'an 1458, estant retiré de Naples, pour la grande peste qui lors y rêgnoit*".

[2] Прво издање морало је бити штампано у врло мало примерака, кад *Саро Цријевић* у својој биографији Котруљића вели да је за мало дана прво издање било разграбљено „са одличности своје". („*Ob excellentiam enim operis paucis diebus exemplaria omnia prioris editionis fuere devendita.*" *Fr. Seraphinus Cerva* O. P.: „Bibliotheca Ragusina in qua ragusini scriptores etc". Tom. I. pag. 159—160.).

и *Колбера* завладаше тако силно целим западним светом, да Котрујићева звезда потамни у новоме блеску и дело његово би предато забораву све до најновијега доба. Само га дубровчани његови ипак зато увек с хвалом и поносом помињаху и као свога заслужног суграђанина истицаху, док му најзад крајем 19. века и западни свет не поче враћати научну вредност његову. Наша је дужност, да овога нашег дубровачког сународника изнесемо из помрчине 15. на пуну светлост 20. века.

Приступајући самоме излагању идеја пишчевих и научној оцени њиховој, ми ћемо се држати онога истог реда, којим је у делу своме ишао и сам Котрујић поделом његовом у четири књиге и то све по првоме италијанском издању од г. 1573. као најверинијем и најпотпунијем. И пошав овим путем ми се већ на првоме кораку сусрећемо са посветом Котрујићевом пријатељу и земљаку *Стефани*-ју, овоме, као што он каже, „најславнијем дубровачком трговцу“,[1] у којој он већ у самоме почетку вели, да је „*израдити и написати једну науку кудикамо похвалније и прече од ма чега другога*“. Сваки уман човек полаже увек више на духовне врлине и одлике, но ли на телесне лепоте и имовно богатство. Човек је састављен из тела, које је животињско и смртно, и

[1] Имена чланова чувене трговачке породице *Стефановића* или *Стјеповића* — *Stefani, Stephani, Steffani* — сусрећемо чешће у историји дубровачкој (тако бискупа стонскога, малобраћанина са Лопуда а понајвише одличних трговаца, јер је породица поглавито била „могућа у богатству по трговини и бродарству“. Један огранак њезин би прозван *Скочибуха*. *Ив. Стојановић* стр. 95. и 269.). Има помена и у *Макушева:* 22. априла 1472 — краљ Фердинанд дозвољава *Georgio de Stefano de Ragusa* extrahere una carra de grano — francho, libero etc.“ *Макушевъ:* „*Итал. арх. II. Неапољ и Палермо*“. 1871. стр. 83. Дивни дворац летњиковац на острву *Шипану* (Giuppana) из 16. века, коме се са оригиналне романтичности његове и данас дивимо, најречитије говори о силном богатству и господству дубровачке трговачке породице *de Stefani*-ја (са надимком Скочибуха).

душе, која је божанска и бесмртна. Разум, који нам је богодан, има да служи сазнању нашему, и „разум нас и упућује, да упознамо земаљске ствари, а, да нам небеске и вечне ипак зато не би остале непознате, наше је, да одредимо, шта нам све сазнати ваља, како не би ишли трагом животињским, већ стазом вечности“ (све у поменутој посвети). Многе гране знања људскога, вели Котруљић, већ су прилично обделане, али трговина ни до данас баш никако. Она се још непрестанце сматра само као једно просто оруђе зараде (производ животнога нагона самоодржања — зараде и уживања), а најмање се на њу гледа као на предмет достојан научнога испитивања и сазнања људскога. И ако је још *Аристотело* истицао трговину изнад заната као једно свакој културној земљи преко потребно друштвено занимање (пошто се, вели, занатски радови, ма колико они потребни били, у староме свету још увек сматраху као слободним грађанима неприлични), којим се богатство задобија и вештине развијају, ипак је трговина остављена била чисто приватној иницијативи без икакве научне обраде и практичне спреме трговаца. С тога је трговина врло често западала у руке неспремних намерника, док је она међу тим у самој ствари производ знања људскога, које, као и свако друго знање, има своја извесна одређена „*општа и нарочита правила*“, са којима нам се нарочито упознати ваља. Практичан живот већ то сам врло добро и зна и осећа и с тога се, вели, у трговачкоме свету врло често и каже, како је теже спремити и израдити доброга трговца, но ли и самога адвоката или судију. Увиђајући, вели, већ поодавно, како је преко потребно, да се и трговина почне већ једном научно обрађивати и практиковати, он је се с тога врло радо

и одазвао жељи свога предрагог земљака Стефанија и подухватио задатка, да ову расправу о трговини, као о знању људскоме, напише. Трговина, знањем и вештином вођена, не само што је једно врло корисно и племенито лично привредно занимање, но је још и преко потребна сваком културном друштву (наводи речи *Цицеронове*: „*mercatores nervi sunt reipublicae*“). Права трговина је једно врло компликовано знање људско, које се не може у културном друштву остављати више „здравоме разуму“ (*proprio inteletto naturale*). И на то онда додаје, како је о томе подуже размишљао, да ли да своје дело о трговини напише научним латинским или пак трговачким језиком италијанским, па се најзад одлучио ипак за језик италијански, а учинио је то с тога, што је оно у првом реду намењено трговцима и што се њиме имају да користе све шири трговачки кругови, „*и то не само данас, већ и у будућности*“. При крају посвете износи поделу и распоред списа у четири књиге са садржином, коју нам је већ *Аиендини* верно извео: тако у књизи I. реч је о пореклу, облицима и природи трговине; у II. о положају трговаца према вери и цркви; у III. о обичајима трговачким, њиховим моралним и политичким врлинама; и најзад у IV. о домаћем породичном и привредном животу трговачком.[1]

Садржина I. главе књиге I. у којој се говори о постанку и почецима трговања сама собом већ нам довољно јасно сведочи са колико дубоким и јаким уверењем о потреби научне обраде трговинског знања и умења Котрушић приступа изради дела својега. Разматрања његова полазе са првих питања о по-

[1] В. наш приказ у „Звезди“ Јанка Веселиновића св. за Јули, 1900. Стр. 8. *Аиендини* је дакле из саме посвете Котрушићеве верно извео садржину све четири књиге.

и постању сазнања људскога уопште и носе себи печат његове дубоке научне увиђавности. ј спољној радњи људској претходи, вели он, іа унутарња духовна радња и у колико су пол људски смишљенији, у толико нам више они ведоџбу о томе, да њима разум људски влада је. Духовна радња разума људског зове се те:, из које као из првенственог извора потичу ітоње *практичне радње* људске. Почетак људсазнања лежи дакле у зрацима, које дух људаца на спољну природу, обасјавајући је ин'ивно светлошћу чула својих тако да се слободно рећи, да већ сама акција духа људскога упу:овека на извесне спољне радње, да човек у ствари дакле практикује или примењује оно, о га већ сама унутрашњост његова гони и упуживоту његовоме. Тим истим прописним и неім природним путем поступали су и први филоруковођени природном светлошћу духа својега такви они бејаху онда и први *теоријски* мил о поретку природе, за којима тек дођоше ічни посматрачи и испитивачи природе. И као : *практика производ размишљања*, дакле *тво- теорије*, тако је опет и свака *теорија дело при-* ьудски дух је дакле и сам творевина спољне ţе, у којој се јавља и применом својих духовући све даље развија), а *природа је опет у са- пореклу своједму дело божанско.*[1] *Практика је* ·орије, *теорија природе*, *и природа Бога.* Бог је

ı. лист 4. стр. 2. и лист 5. стр. 1. (пошто су, као што рекосмо, у дању само листови нумерисани). — Отуд, вели Котруљић, и та посе увек прво развијају апстрактна теоријска знања људска, па тек долазе егзактна и практична — прво спекулативна философија, па позитивне науке. Па зато се и трговина тако касно у ред научних на уврстила.

унео у свет законе природе, по којима се све што постоји и што се збива управља. Племенит је и узвишен задатак ума људскога, да ове законе сазнаје и по њима се и сам влада и управља. (У свему дакле по потоњем начелу *Бакона Веруламског: Naturae non imperatur nisi parendo!)* Оружани божанском силом разума и опажајући њиме ову божанску творевину природу, која нас окружује, ми на тај начин и тим путем уопште само и долазимо до свеколикога сазнања људског. Из унутрашњега духовног размишљања *(Speculatione)* и спољнога чулног опажања предмета *(Consideratione delle cose)* састављено је свеколико теоријско знање људско. (Лист 5. стр. 2.) Све што човек сазна и уради производ је спољнога опажања и унутрашњега духовног размишљања, и то важи како за науке, тако и за вештине, јер се и ове морају у свему оснивати на познавању предмета природе (дакле сасвим правилно модерно гледиште теорије сазнања). При томе је увек наравно од пресудне важности сам процес умнога извођења општих правила и закључака из посебних опажања. *Само искуством и индукцијом из посебнога долази се до сазнања општега,* како у наукама, тако и у вештинама — ово највише логичко начело из теорије сазнања утврдио је дакле већ сасвим јасно и одређено наш Котрувић,[1] који захтева доследно, да се оно и на трговину примени, јер је она једно не само приватноме већ и друштвеном опстанку потребно знање и вештина, а међу тим се никако и нигде још као наука нити испитује, нити пак као таква обрађује.

---

[1] *„Per esperientia et per induttione di più particolari si vene in cognitione de più universali, che sono cagione delle scientie et delle arti“* (лист 6). Ево у неколико речи збијене и садржане *индуктивне методе Баконове,* исто као и потоње тачно изведене методе дуплога књиговодства.

Трговина је природна последица *размене* производа и услуга, као што је размена опет природна последица природних разлика међу људима и њиховим занимањима према различним природним способностима и разним поднебљима. Онако исто као што се у људском саобраћају размењују мисли људске о свему што се људскога и друштвеног живота тиче, исто се тако и у привредном животу размењују производи за производе и услуге за услуге. Прво су се наравно размењивали предмети за предмете (трампом), па се тек поступно увиђавношћу људском а у циљу упрошћења и олакшања самога промета почело прибегавати употреби извеснога посредника размене за одмеравање међусобних односа вредности разних производа — употреби и примени *новца* као свеопштега оруђа размене и мерила вредности (mezo universale), којим се кудикамо боље задовољавају потребе привреднога промета друштвеног и то како *садашње* тако и *будуће* (Лист 6.), јер *новац као универзално и опште признато средство плаћања* важи увек и свуда (in ogni tempo, et in ogni luoco valesse. Лист 6.). *А из међусобне размене посредством новца постала је онда природним путем и трговина.* Трговина је резултат неопходне друштвене потребе размењивања производа, а нарочито се развила и проширила употребом новца, у коме је облику захватила међународне односе целога познатог света. Трговина је дакле производ природне потребе живота људскога а израдила се поступно развијањем и ширењем трговачкога знања и вештине. Протекли су многи векови у којима се трговина знањем и вештином људском поступно израђивала; она је постала једна *преко потребна* и *веома корисна* грана привреднога живота друштвеног (Лист 7.), па ипак

зато, вели *Котруљић*, трговина је на жалост још увек остављена чисто приватној иницијативи без икакве научне обраде и без нарочите спреме и школовања трговачкога. Међу тим Котруљић је скроз убеђен (при крају главе I.), да трговина има својих општих научних правила и закона, са којима се спреман трговац мора упознати и то је, вели, оно, што га је и одредило, да *о трговини као о науци пише.*

Прелазећи на питање о дефиницији трговине (у гл. II.), Котруљић нам даје ову већ сасвим тачну одредбу трговине као онога *знања и вештине људске, којима се размена и промет производа у друштву посредују и врше са надом и очекивањем добити* (con speranza di guadagno, Лист 8.) Тргујући сваки појединац има пред очима само своју личну добит, али он тиме у исти мах чини и целини друштвеној велике услуге и користи, јер ширењем размене и промета он у самој ствари изазива и шири производњу. Послови се међу људима деле већ по природним разликама личним и помесним и сваки човек као привредник гледа да сувишком својих производа набави себи све што му животу потребује а међу тим у властитој привреди недостаје. Једни, лепо вели Котруљић (при крају главе II.), *продају по неволи* а други опет *купују по потреби* и то су *природне основе трговања.* Посредујући ту природну потребу размене друштвене, трговина користи целокупној привреди изравнавајући разноликост људске производње новчаним посредовањем (Лист 9.). Својом огромном друштвеном корисношћу трговачки сталеж већ у старо доба врло брзо долази до великог друштвеног и политичког угледа, ма да се ни владаоци ни свештенство ни виша властела не занимаху трговањем. Тек у градским трговачким републикама постала је и

трговачка аристократија. Ширећи промет производа трговина шири културу, чини нова открића и знатно подстиче радљивост људску. У даљем излагању Котрушић (у гл. III. о особинама трговачким) сасвим јасно истиче модерну мисао, како људи, већ по различним природним особинама и склоностима својим, нагињу разним пословима и занимањима у животу и како је према томе то једна знатна погодба и залога за успех свакога посла: подесити привредну и пословну спрему свакога човека према природним подобностима и склоностима његовим (према послу коме нагиње или за који нарочиту вољу и способност има — *li dobbiamo volgere a quell' essertio, à che sono inclinati.* Лист 11. стр. 1.). Природа допуњује на једнима оно, што на другима одузима и на тај начин изравнава разлике, а на људској увиђавности је, да се људи овим природним разликама — разним склоностима — прилагоде (воља човекова уопште може само донекле да савлада природу). Кад се овоме дода још и *наслеђивање* и то не само *телесних* већ и *духовних особина и одлика људских*, онда је, вели Котрушић, потпуно јасно, колика моћ напретка и успеха лежи у оној *вештини васпитања, којом се човек већ од детињства својега гаји и развија према природним склоностима својим* (Лист 11—12.). На тај начин дају се, не само у породицама већ и у читавим редовима и слојевима друштвеним па и у читавим народима, нарочито однеговати и развити извесне способности (тако н. пр. у старих Грка философске и вештачке, у Римљана говорничке, војничке и државничке, а у Мљечића и Дубровчана трговачке; он и сам за се вели да је трговачки дух наследио и у њему однегован био већ од деда и оца својега). Срећа је, вели Котрушић, увек на страни оних, који живе и раде

по извесном смишљеном плану и рачуну (код људи без рачуна, кад им што срећом случајно и допадне, обично се у њих не задржава). Према томе биће увек најбољи трговац онај, који се: 1) *већ по природној склоности трговини одаје*; 2) *кога васпитање већ од детињства у трговачком духу одгаји*; и 3) *коме се поврх свега овога да још и потребна научна спрема*. Трговачки посао није ни тако прост ни тако лак, као што се то многима на први поглед чини; за њ се ваља нарочито спремити, а није га лако свакоме ни издржати (нарочито на мучним морским путовањима). Прави, спреман, савршен трговац мора бити трговац и душом и телом. И ако, вели он даље у глави IV. (говорећи о помесним погодбама трговања), околина не гради у свему човека (као што то *Сенека* учаше); ипак се за трговину пре свега хоће *погодно место и околина*. Занимљиво је у томе погледу његово испитивање и излагање спољних погодаба за успешан развитак трговине (лист 14—16.), у које он нарочито броји: 1) да је место, у коме се трговина води, здраво и повољно положено; 2) да је као такво живо, радним елементом насељено и саобраћају лако приступачно (да га живо посећују страни трговци и мајстори); 3) да је што боље заштићено од немира и ратних поплава (од страних најезда и унутарњих потреса) — да има дакле што више мира; 4) да има довољно јавне безбедности, и то не само правне заштите државне (која сама собом није довољна), већ да су самим наравима и обичајима друштвеним поштовање туђих права и слобода зајемчени; и најзад 5) Котруљић увиђа чак и то, да трговина увек боље успева онде, где има природних услова и подстака за рад, али где се ипак зато само истрајним радом до богатства доћи може (где природа дакле ништа

не поклања, већ где се само радом зарадити даје). Сувише природно богата и изобилна места успављују радну енергију човекову, а где ове није, ту нема ни трајнога напретка (за пример наводи Калабрију и Сицилију). И у томе погледу Котрућић је нарочито имао пред очима свој малени Дубровник, који, сиротан у својој околини али згодан положајем, постиже велико богатство и сјајне културне успехе једино радном енергијом својом, како у поморству тако и у занатима сваке руке (и властела и грађани све је то трговало и радионице подизало, пошто им слаб доходак од земље, коју кмети обрађиваху, не бејаше за живот довољан). Прави трговачки град мора дакле бити богат својим властитим радом а не само трговачким посредовањем, јер се, као што вели Котрућић (при крају главе III. лист 14—16.), *само у великим водама дају и крупне рибе ловити* (о томе в. доцније и на листу 34. стр. 2.).

Од нарочите су научне вредности следеће главе: V. VI. и VII., у којима је реч о *трампи* (трампљавању, *del vendere à baratto)*, о *размени путем новца за готово (del vendere à contanti)* и најзад о *трговању на почек* (на кредит, *del vendere à termine)*. Први и најстарији облик трговинскога промета је *размена робе за робу — robba per robba* — без икаква новчана посредовања. Ту се размењују предмети, који су сувишни или без којих се може бити, за предмете, који су потребни, или боље речено пречи (н. пр. вели флорентинска чоха за сицилијско жито). Овај првобитни начин размене трампљавањем разне робе мучан је и незгодан већ по томе, што је врло тешко подешавати и састављати разна друштвена требовања а још теже одмеравати им односне вредности. С тога се при трампи врло често дешавају преваре и подвале и

отуд, вели он, и, пословица: *Chi baratta è barattato* (Лист 17. стр. 1.)[1] С тога је у самој ствари већ сама невоља промета довела људе на мисао и управ нагнала их самом силом прилика да извесан предмет од опште признате вредности уведу у промет као *новац*, којим ће међусобне односе вредности производа одмеравати и то у *прва времена увек само дајући робу за робу а доплаћујући само разлике у вредности новцем* (понајчешће с трговачке, увозничке стране, која обично савршенију прерађену робу са стране доноси, да њоме домаће сировине откупљује). Овај *други*, (како га Котруљић зове), наравно већ много савршенији облик промета, који се врши новчаним *доплаћивањем* или *докусуривањем* у размени, трампи производа, још није ослобођавао продаје од куповина, већ их је само олакшавао.[2] Највећи даљи успех у размени производа постигнут је био тиме, што су се у току времена поступно *одвајале продаје од куповина*, тако да је *продаја вршена за готов новац, независно од куповине, која јој је — сама за се независно новцем вршена — следовала* (гл. VI: del vendere à contanti). У сваком случају дакле морало се ипак прво продати оно, што се за продају има (па ма и при неповољнијој цени), како би се за добивени новац могло после купити и набавити оно, што се потребује. И тек иза овога дошао је најсавршенији облик промета (или друштвене размене производа), који је *почеком — дакле кредитовањем — продају потпуно од куповине ослободио*, тако да се сад могло куповати (ако је цена повољна) и пре, дакле неза-

[1] Отуд воде порекло и наше речи: *баратати, баратање* (од италијанских: *barattare:* трампити, разменити, обманути, преварити. и *baratto*. размена, трампа, превара, обмана.).

[2] „Il *secondo* atto consiste nella comutatione da cosa à cosa, con augumento del denaio all' una delle parti“ (Лист 16. Стр. 1.).

висно од продаје. *Продаја* и *куповина* су у самој ствари дакле *корелативни* чинови, који се међусобно условљују и допуњују и увођењем новчанога и кредитног промета развијају најзад до међународне светске трговине.[1] Котруљићу је најзад већ и то сасвим јасно било, да је *трговина на кредит — продаја и куповина на почек — само једна природна и неизбежна последица првобитне оскудице и разлике у новчаном оруђу, као и природних просторних и временских разлика.* Нова Маклиодова економска теорија о природној неопходности кредита већ по самим временим и просторним диференцијама у размени друштвеној (поред недовољности новчаног оруђа и разних система ковања) потпуно је јасно исказана у овим класичним, кратким и језгровитим речима Котруљићевим да: *„per mancamento della pecunia, poi per diversità di tempi et varietà di luochi, fu introdotta da principio la necessità del vendere à termine“.* (Лист 18. Стр. 2.). И ако сваки свој еспап најрадије за готов новац даје (где и кадгод се то само може), ипак је почек (кредит) у интересу саме трговине неизбежан, и то не само због просторних одстојања међу људима, због којих се онда и у времену наплате чекати мора (нарочито при пошиљкама — док роба купцу а новац продавцу стигне), већ још и због тога, што би без кредитовања а због оскудице новца — нарочито код сиротнијих људи и народа — врло често роба непродата остајала. (Без почека, вели он, не би се данас могло никако ни трговати са Турцима, Татарима, Маврима и Берберима, а нарочито

[1] „Два су начина (modi) продаје вели Котруљић: Il primo è à denari contanti — Il secondo à termine“. (Лист 18. Стр. 1.). Прави трговачки и кредитни промет омогућен је тек проналаском новца и ширењем новчанога промета. „In comun'uso degl' huomini l'inventione della pecunia“. Лист 18. Стр. 2.).

кад се већа количина робе преко мора бродовима носи и en gros продаје). Кредитом се тек како ваља шире трговина и радиност; служећи се кредитом дижу се и омањи привредници; без њега би се могло радити и трговати само са имућнијима и новчанијима, па би онда с тога наравно и сам промет производа морао бити врло ограничен; без кредита не би се сиромашнији људи уопште чак ни могли одавати трговању. (Лист 20.). А без трговања на кредит пропала би онда и многа грана радиности (тако, нарочито вели, платнарска и свиларска индустрија. Лист 19.). Међу тим стоји, вели он, несумњиво и то да је трговина на кредит доста компликована и ризична и да се с тога за њу тражи и доста знања и доста искуства. Ваља добро познавати не само робу, са којом се тргује, већ и оне са којима се тргује (чувати се људи несигурних и бескарактерних).[1] Исто тако ваља добро знати и време, кад се и на које рокове роба на почек даје, а нарочито ваља добро утврдити и обезбедити убичајене начине плаћања (*modo del pagamento*, Лист 20. Стр. 2.), јер, вели, једно мисли муштерија а друго крчмар (те да не испадне случајно рачун без крчмара, Лист 21.); најзад ваља добро одмерити и осигурати и добити и интересе, који треба да су праведни и умерени, јер, вели, ако се сиромашнији дужници преоптерете, може се врло лако десити, да се са високим интересима изгуби и сама главница. Ваља нарочито добро познавати помесне прилике и обичаје и задовољити се и са умеренијом добићу, али утолико већом сигурношћу, јер

[1] У људе, којима опрезни трговци не треба да дају кредите, он убројава ђаке, докторе (интересантно за ондашњи социјални положај лекара) и војнике. И риђим људима није, вели, много веровати — уопште људима обележеним извесним телесним манама (Cave tibi ab homine signato!).

иначе је боље избегавати свако кредитовање. (Лист 22—23.). Говорећи у даљем излагању о наплатама дугова (у главама: VIII и IX.), Котруљић нарочито наглашава, како *за трговца изгубити време значи толико исто, колико изгубити новац*. Дуг је зао друг и с тога се не сме одуговлачити ни са плаћањима ни са наплатама, већ се прва морају на време вршити, а друга на време захтевати. (Лист 24. Стр. 1.). С тога трговац мора да води уредне књиге и тачне рачуне, свакога месеца прегледати их и изводе из њих градити. Свако одлагање плаћања и наплата прети да се заврши неплаћањем и ненаплаћивањем и с тога је *тачност душа трговине*. Добар трговац мора бити тачан платиша већ с тога, што је то прва погодба уживању кредита (неплатише се, вели, ваља клонити као куге и још: тачан платиша је господар туђе кесе!)

Прелазећи даље (у глави X: „Modo universale et ordine de trafichi“) на испитивање правила, по којима ваља трговати, Котруљић полази са начела да *све, што се у свету збива, неминовно следује извесноме поретку* и да су према томе и појаве трговања, као природне појаве размене друштвене које привредном одржању и развијању рода људскога служе, подложне извесним нормама и правилима, које ваља научно испитати и утврдити, а то и јесте, вели Котруљић, права задаћа овога списа његовога. И штогод је трговина напреднија и јача, све је то већа и потреба, да да се она по извесним утврђеним нормама води. (Велики брод задаје, вели Котруљић, вазда и веће бриге). Ако у другим пословима четир ока боље и више виде него два, у трговини је напротив трговац, сам на себе упућен, а врло ретко на туђе савете. Трговац, као и војсковођа, мора пре свега сам у себе *поуздања* имати,

људе, ствари и прилике сам лично добро познавати и *разликовати*, и, што је главно, умети *предвиђати* (Лист 26—27.). Не треба никад све стављати на једну карту (ни на суву, ни на води) већ умети своје капитале распоредити и у разна подузећа улагати, али се не треба опет ни много распињати те на све стране и у сваковрсне послове улазити. Ваља умети одабрати послове, јер ко опет све хоће, тај врло лако може и да пропадне. (У прилог томе наводи пословицу: капља камен дуби). *Ваља умети зарадити, али вазда и другима прилике за зараду пружати и остављати.* (Дакле: *Leben und leben lassen*, по речима *Фихте*-а старијега). *Ко није научио служити, тај не уме ни заповедати.* С тога у напредним трговачким градовима увиђавни родитељи (и то не само из грађанских, већ врло често и и из самих властеоских породица) дају своју децу на рад у велике трговачке и индустријске радње. И у томе погледу Котруљић с похвалом на углед истиче Флорентинце, Ђеновљане и Барцелонце, који се, ако им трговина од руке не иде, радије онда одају индустријским подузећима. (Флорентинац, вели, кад осиромаши, иде на занат а не у прошњу).

У спреми и вештини трговачкој нарочито се, вели Котруљић, истичу и „*одликују наши дубровчани*“ („*a questo governo sono molto atti li nostri Raugiei*“. Лист 27. Стр. 2.), које би, вели он даље, још много више хвалио и уздизао, да се не боји приговора, да то чини *из пристрасне љубави према милој својој отаџбини* (Лист 27—28). Наводи, како је у младости својој познавао више дубровачких племића, који децу своју зарад науке даваху као помоћнике у службу код добрих мајстора, да се науче занатима. Дубровчани су, вели, на гласу трговци, на западу као и на истоку (у Леванти), а нарочито им се са

свих страна признаје, да се одлично разумеју у *трговању са металима* (довозећи их са Балкана), и то у првоме реду са *сребром*, па онда и златом, оловом, бакром, и најзад: воском, кожама, свитом итд. Уз одличну спрему, вештину и трговачку честитост, уносили су дубровчани у послове (на мору одличним бродовљем а на суву чувеним караванима) још и много смелости и полета што је нарочито потребно доброме трговцу, који у исти мах мора бити и смотрен и смеон, (примењује на трговце реч Вергилијеву: Audaces fortuna juvat, timidosque repellit. Лист 31.). Једино вели, не ваља, што, кад се дубровчани обогате, хоће много новца да улажу у подизање летњиковаца изван града, рушећи стење и подижући градине и винограде (имају, вели, таквих палата летњиковаца, да их странци са дивљењем посматрају). Ово сувишно ширење имања, намењених уживању, изван града јако слаби, вели, одбранбену моћ самога града (привлачи Турке и хајдуке, од којих их је тешко и скупо бранити се).

Дидактички тон провејава уопште мање више кроза цео спис Котруљићев: после свакога теоријског испитивања долазе практичне поуке, тако да, и ако је прва књига више посвећена теорији а потоње опет више практичним саветима, ипак ових има подоста већ тамо амо расутих и у првој књизи. Тако је глава X. (нарочито при крају) зачињена извесним практичним саветима о томе, како трговцу ваља држати реч (чиме се нарочито, вели, одликоваху дубровачки трговци, код којих је чувена била вера »дубровачка«) и стећи свуда кредита, али како тај кредит не треба опет ни злоупотребљавати. Ваља у трговини бити одважан и одлучан, али никад авантуриста и коцкар. (Лист 30—31.).

У овим *првих десет глава* књиге прве садржана су у главноме научна теоријска разматрања о трговини, док су *потоњих осам глава* књиге прве посвећене испитивању главних *новчаних и кредитних творевина и оруђа трговачких: меници, депозитним пословима, вођењу трговачких књига и осигуравању.* Колико се човек мора да диви дубокој и широкој научној спреми и великој проницавости Котрућевој у економско-политичким теоријским питањима, толико и још више његовом темељном познавању трговачке практике, оличене у јасном познавању корисности меничнога промета, трговачкога књиговодства и значају осигуравања, и то све још у оно доба на измаку средњега века, у половини 15. столећа! Јер, ако се тачно и по заслузи хоће да оцени значај и пуна научна вредност Котрућевих идеја, не треба ни за часак сметати с ума, да су оне изложене и написане биле при издисају старе српске државе, и за штампу приређене биле већ у години 1428. дакле тек двадесет и две године после Гутенбергова проналаска вештине штампања (1436. г.). Глава XI. нарочито је посвећена *меницама De Cambij*, а глава XII. опет *депозитима и залогама „Del deposito et del pegno“)*, Котрућ нам већ сасвим јасно и одређено излаже *порекло и суштину менице.* Она је, вели он већ у самоме почетку главе XI., једно веома подесно и врло корисно смишљено оруђе кредитнога трговања, без којега јаче развијена трговина не би више могла ни постојати, толико је оно и моћно и преко потребно! Меница је замена међусобних трговачких плаћања у разним местима (вучена меница), којом се олакшава трговачки промет и уштеђују пренос и пошиљке новца, што је нарочито много вредело у оно доба јавне несигурности и лоше кованога новца

(Лист 32. Стр. 1.). Котруљић јасно одређује природу менице примером трговца, који би, рецимо, желео да из Каталоније у Напољ чоху добави а за који би му посао у Барцелони ваљало имати на расположењу 1000 дуката. Самоме лично новац носити или га пак при ондашњем мучном и несигурном поштанском саобраћају онамо слати готово би онемогућило саму куповину. С тога напољски трговац тражи у Барцелони трговца, који обратно за Каталонију робу из Напоља добавља и полаже новац напољскоме продавцу робе, који му зато издаје писмену наредбу, упућену своме дужнику у Барцелони, да новац (1000 #), који њему за робу дугује, за његов рачун положи продавцу чохе из Барцелоне, тако да се на тај начин међусобне обавезе плаћања потиру (без преноса и пошиљке новца) једном простом упутницом или наредбом повериоца дужнику, да новац у своме месту за његов рачун другоме положи, (Лист 32. Стр. 1—2.). Међусобна плаћања готовим новцем замењују се у самој ствари дакле писменим наредбама, које постају *трговачки новац*, који при продавању (преносу примања на другога — жирирању или индосирању) пре рока плаћања има онда и своју нарочиту цену — *курс меница* — према разним роковима, помесним новчаним погодбама и сигурностима плаћања, као и према разној тражњи и понуди. (Лист 33.). Све ове разне погодбе и прилике ваља трговцима при продаји и куповини меница добро познавати и према томе онда умети и цене меница тачно срачунавати (арбитража).[1] „Познавајући све то као основу, вели

[1] „Et cosi diversamente si cambia, secondo diverse patrie, e diverse *usanze* sono". Лист 35. Стр. 1. Треба, вели он, имати добар кредит на пијацама на којима се меничне размене плаћања врше и познавати им разне обичаје — различан *узо меница*, („l'uz des terres des changes", вели се у француском преводу. — За пример Котруљић нарочито наводи барцелонски узо меница).

Котруљић, ти као трговац треба да имаш писмена и упутнице са једнога места на друго од *течајне вредности*« (пошто се разним меницама према трговачкој потреби и разне врсте новца набављају, и врло често у бaначним јединицама злата обрачунавају). У осталом, додаје он, меница је потребна не само трговцу, већ свакоме који на страни плаћања има, као и свакоме путнику (већ због разнога новца у разним земљама). Најзад Котруљић наводи и то, како је »уобичајено и *протестовање* према ономе, који не плаћа и онда се менице враћају са свом штетом накнаде и интереса ономе, који их је примио, а међу тим их не плаћа«. Значајна је најзад и његова нарочита напомена, како се, вели, одкако се памти, меницом служе *Флорентинци*, тако да је готово изван сваке сумње, да су је они и смислили и у живот увели. Овај Котруљићев навод потпуно потврђује модерно научно мишљење о томе, да је, судећи већ по италијанским називима као и првим меничним уредбама италијанских градова, меница *италијанскога порекла* (а посебице баш флорентинскога).

Постанак менице стоји у тесној вези са мењачким радњама (из *cambio* постала је и *lettera di cambio)*, у којима су депозити чувани и по њиховој правој вредности (садржини чистога мѐтала) у књигама махом и вођени (у трговачким јединицама вредности, тако н. пр. у маркама злата, Bank-Marko) и из којих су се временом развили и први бaначни, — депозитни, ломбардски и есконтни — послови, и постали први новчани заводи — *банке,* о којима се, као о нарочитим заводима, у Котруљића још не говори. Он само утврђује толико, да *депозитари* (у оно доба махом још мењачи-сарафи и златари), код којих трговци депоненти своје оставе на чување дају и на које су онда махом

и њихове упутнице плаћања (соло-менице) гласиле, морају бити савесни и поуздани јер се, вели Котрўљић, новац понајчешће „депонује без јавнога писмена“, и с тога онда код депозитних послова мора уопште и пре свега другога бити *међусобнога поверења (fede mercantile*. пошто се депозитне радње поглавито на веру — *bona fide* — и врше). Депозитима може и сме само власник њихов — *депонент* — располагати (и то по нарочитим писменим налозима и преносима у књигама), али се сами депозитари „*не треба депозитима да служе*“, јер се таква послуга у оно доба, кад се никакав интерес на депозите плаћао није, сматрала као злоупотреба туђим новцем.

Као што је *меница* била плод цветања трговачкога у италијанским градовима средњега века (13—14. столећа), исто тако је опет други плод овога процвата лежао још и у изради и примени *дуплога књиговодства*. Тачно вођење трговачких књига беше ослонац а меница полуга, којом се међународна трговина у покрет стављала. Већ у старих Римљана су се трговачке књиге толико усавршиле биле, да су се, по извесним знацима, у многоме већ примицале карактеру дуплога књиговодства, али се као даљи наставак и потпуно усавршење има да сматра тек онај начин вођења трговачких књига, који неоспорно налазимо развијен и примењен у напредним италијанским трговачким градовима средњега века. Већ од почетка 14. столећа Ђеновљанска општинска управа живо је на томе настојавала, да се књиге њезине депозитне банке св. Ђорђа тачно и уредно воде и ми у тим књигама сусрећемо већ потпуно развијен и примењен систем дуплога књиговодства. У науци о трговини и данас се наводи, како је дупло књиговодство самом практиком усавршено било у

Горњој Италији већ у 13. веку као и да га је први научно теоријски изложио и разрадио већ концем 15. века Италијанац Лука Пачоли (Luca Pacioli у већ наведеноме делу: „Summa arithmetica“, у Млецима, 1494.) а поглавито усавршио и свестрано обрадио тек у 17. веку Француз Жак Савари (Jacques Savary у књизи под натписом сличним Котрұљићевоме: „Le parfait négociant“ 1675.). Али пошто је данас већ опште признато, да спис Котрұљићев, 36 година раније од Пачолијева за штампу спремљен, садржи, истина укратко, али већ сасвим тачно изложену систему дуплога књиговодства, то онда мора јасно бити и то, да је у самој ствари првога научног писца о дупломе књиговодству науци о трговини у лицу Котрұљића дао наш малени Дубровник. То данас признају и сами италијански писци (о чему је већ напред нарочито било речи), и најзад то неоспорно утврђује Кајл, као један од најпризнатијих савремених стручњака. Да је и у Дубровнику тада већ била развијена употреба дуплога књиговодства, о томе нам најбоље сведочи сам спис Котрұљићев.

„Перо је, овим речима почиње Котрұљић ту своју знамениту главу XIII. *о трговачком књиговодству* (*Dell' ordine di tenere le scritture mercantilmente*)[1], једно толико *племенито и одлично оруђе*“, да је оно прекопотребно не само трговцу (а већ, по себи се разуме, и свакоме научнику, писцу писама, бележнику догађаја и уопште свакоме човеку од књиге), већ и сваком образованом привреднику, (предузимачу, индустријалцу и занатлији). Трговац, коме перо тешко од руке иде, и није прави трговац. Трговац се ни у ком

[1] Глава XIII. толико је важна, да је *Кајл* у својој (већ раније наведеној) расправи о Котрұљићу, верну оригиналу, у целини прештампала. *Kheil*, Стр. 27—35.

случају не може и не сме више ослањати на своје памћење, већ му ваља све бележити и о свему водити тачна рачуна: *„шта се уради, шта се од кога потражује, колико се коме дугује, које су цене еспапима, који су и колики су добици и губици као и сви остали послови, које је трговац предузео“*. (Лист 36, стр. 1—2, и 37. стр. 1.). Никаква моћ памћења, нити икаква духовитост могу трговцу помоћи да буде увек свесан о стању и току послова својих, ако нема уредно вођених књига. Одмах иза ових општих напомена следују она класична места, која неоспорно сведоче о његовом темељном познавању дуплога књиговодства, а која и ми овде у дословном преводу доносимо: „Трговац има да води три књиге, и то: *Главну књигу*, (*Quaderno), Журнал (Giornale)* и *Меморијал (Memoriale)*, (овоме одговарају у старом француском преводу називи: *„le Cayer, le Journal et le Memorial“)*. Главна књига мора имати свој *азбучник (Alfabetto)*, тако да се сваки у главној књизи отворени рачун (свачији *конто, partita scritta)* одмах наћи може; њу ваља обележити писменом *А* и на првој страни њеној позвати се на име божје, назначивши коме припада и колико листова броји и онда тако исто и *журнал* и *азбучник* и *меморијал (Giornale, Alfabetto et Memoriale)* ваља обележити истим писменом *А*. У журнал ћеш заводити редом, предмет по предмет, цео капитал и пренећеш га отуда у главну књигу. Са овим капиталом можеш онда по твоме нахођењу (или вољи) посао отпочети и трговину водити. Кад главна књига испуњена буде, закључићеш у њој све отворене рачуне, направивши на последњем листу иза последњега конта *извод свију салда дуговања (del debito) као и потраживања* (или кредитовања, *come anche del credito)*. Затим ћеш пренети у нову главну књигу

сваки салдо (или *остатак*, *resto)* на његов рачун *(конто, la sua partita da par se)*. Ову ћеш главну књигу означити са писменом *B*, исто као и нови журнал, индекс и меморијал, водећи тако поступно даље књигу за књигом све до последњега слова индексова *(all'ultima sillaba dell'Alfabetto)*. И при томе ћеш увек, као што је то већ речено, позвати се на првој страни на име божје (у име Бога итд.). У меморијал мораш свако вече или јутро, пре него из куће изађеш, унети све су чим си тога дана радио, које си закључке за рачун твоје радње учинио, и све остале неопходне и потребне случајеве, као: продаје, куповине, плаћања, примања, пошиљке, упутнице, менице, трошкове (издатке, шпезе), промесе и најзад и све остале пословне ствари, пре него се у журнал заведу. Има међу тим још и многих других пословних случајева, који се у журнал и не уводе. Имам тако исто још да ти напоменем и то, да ти ваља увек при себи имати и једну *ручну књижицу подсетницу — un libriccino piccolo delle ricordanze* — у коју ћеш свакога дана и часа бележити све послове до најмањих ситница, како би после натенане могао поједине позиције у меморијал или журнал да књижиш, трудећи се увек да дотичне позиције из меморијала сасвим или делимично истога или најдаље идућега дана у журнал и потом свакога дана и у главну књигу преводиш. Почетком сваке године сравнићеш све позиције журнала са главном књигом и извешћеш отуда главну биланцију, преносећи све добитке или губитке на рачун твога капитала *(alla partita del tuo Cappitale)*. Мимо све то ваља ти водити још две књиге: у једној ћеш *преписивати све рачуне*, који се из радње на страну шаљу, а у другој ћеш опет *копирати сва писма*, која се шаљу, па ма она била и незнатне вредности. Ваља ти увек

и твој писаћи сто у потпуноме реду држати и на свима писмима, која ти дођу, назначивати одакле су, као и годину и дан пријема. Сакога месеца састављаћеш писма у пакете, које ћеш, скупа са свима твојим осталим артијама као: уговорима, документима, рукописима, меницама, рачунима, полицама итд., остављати посебице у нарочите оставе (ропозиторије) твоје писаће собе и ту их чувати по примеру правих трговаца. То што сам ти овде рекао о уредном књиговодству нека ти буде довољно пошто би готово немогућно а и сувише заметно било, кад бих ти овде хтео излагати све појединости, које се без живе речи писменим путем уопште једва и научити дају. Према томе опомињем свакога трговца и саветујем ћа да сам у томе послу личнога задовољства нађе: да своје књиге увек тачно и уредно води; и ако се који у томе не разуме, нека се дâ поучити, или нека узме извежбана и практична младића књиговођу. Иначе знај да ће ти без тога послови запасти у хаос и вавилонску забуну, чега ти се ваља добро чувати, ако су ти драги: твоја част и твоје имање". (Лист 36. стр. 1. — Л. 38. стр. 1.)[1]. Тако се завршује ова зна-

[1] У нашем савременом књиговодству стари Котрушићев *Quaderno* значи данас *главну књигу* (Hauptbuch). Уз њу иде *Alfabetto* (азбучник) — *индекс* — који данас у нас најчешће носи име *регистра* (показивача). — *Журнал* — *Giornale* — задржао је свој стари назив у књиговодству и утврђен је и нашим трговачким законом као *Дневник* (Journal), који се исто тако, као и Главна књига, мора потврдити код трговачкога суда. Из првобележника (подсетнице) или ручних књига групишу се рачуни по природи њиховој и затим се под заједничким ставом књиже у дневник. У дневник морају дакле бити укњижени сви, како благајнички, тако и прима-нота послови. — И најзад за *Memoriale* утврђен је у нас назив *првобележнице* (или првобележника — *Prima Nota* —, а има и назива подсетника или *подсетнице, шграце,* каметара, првобелешке или и само *прибелешке). По нашем закону она спада у споредне књиге и не мора се судски протоколисати.* С тога се као посебна књига она у нас готово никако и не води, већ се заједно са благајничким пословима спаја одмах у заједничку књигу „дневник". — Књига: *Партијалник*

менита глава, у којој је, као што већ напред видесмо, по признању самих најновијих италијанских стручњака први пут у светској књижевности научно изложена природа и суштина дуплога књиговодства.[1]

Пошто је Котруљић у научним испитивањима својим прешао све важније моменте ондашње кредитне организације и изложио трговачку сигурност, садржану у установи дуплога књиговодства, он се најзад још у нарочитој глави — *Cap. XIV: Della Sicurtà et Assicuratori*“ — бави и питањем о *осигурању трговачком*, имајући наравно поглавито у виду ондашњи најстарији облик поморскога осигуравања (коносмана). Већ у самоме почетку ове главе он утврђује, како је „осигуравање једна веома добра и корисна ствар, и то

служи међу тим у нас ***и по простом и по дуплом књиговодству*** за отварање партија (фолија) појединим пословним пријатељима или муштеријама, али се у овакав партијалник ***не разводи цео капитал***. Укупан капитал изложен је у ***инвентару*** (Inventare) или попису, који ***Лука Пачоли*** помиње на првоме месту у своме делу о књиговодству из г. 1496., где он инвентар већ зове ***„основом књиговодства“***, што у истини и данас вреди за оба система књиговодства. Међу тим баш то, што Котруљић нарочито напомиње, ***како се у главну књигу има да уведе цео капитал***, сведочи до очигледности, да је он сасвим одређено имао на уму само дупло књиговодство. — ***Ручне књиге*** (прибележнице, штраце) постоје у нас у свакој трговачкој радњи (има их често и новише разних: за дневне пазаре, трошкове, наруџбине, поруџбине итд.). Немачки закон прописује међу тим и посебно вођење ручних књига или првобележника и благајничких (Prima-Nota und Cassa-Buch).

[1] И ако ***Котруљић*** нигде нарочито не помиње да се овај начин вођења књига односи на дупло књиговодство, ипак, како вели ***Кајл***, не може о томе бити сумње, нарочито кад се узму у обзир ове ***три главне***, у овом Котруљићевом излагању садржане, напомене:

а) да се у журнал има да заведе цео капитал, дакле сви елементи имовине једнога подузећа и отуд у главну књигу пренесе, при чему нарочито пада у очи, да Котруљић инвентарисање никако изреком и не помиње;

б) да се почетком сваке године из главне књиге има да изводи главна биланција; и

в) да се сви добици и губици имају да пренесу на рачун капитала (Kapitalkonto), дакле остављајући на страну рачун добитка и губитка, у чему је садржана процедура, коју тек много доцније сусрећемо још само код ***Валентина Менхера*** и овде онде код ***Волфганга Швајкера*** године 1549.“ В. *Kheil*, на стр. 24—25.

не само за трговца, који своју робу обезбеђује, већ је оно веома подесно и повољно и за саме градове и јавне установе уопште, и то нарочито из два разлога". И ту сад Котруљић сасвим економски умесно наводи, како *први* и најважнији разлог осигурању лежи у самоме *отклањању ризика*, који би иначе толики био, да би се слабо ко нарочито опасној поморској трговини и одавао. А то би не само отежало промет, већ и знатно поскупило робу: бојазан од пропасти задржала би многога трговца да веће вредности бесноме мору на трошном бродовљу поверава. Где пак има осигурања, ту се послови све живље и слободније развијају, јер се мањи ризико носи. *Други* важан разлог лежи још и у томе, што се проширавањем осигуравања на велики број осигураника у самој ствар *ризик, како осигураника тако и осигурача, своди на минимум*, те се према томе онда и *трошкови осигурања кудикамо лакше сносе* (Лист 38. стр. 2.). *На тај начин*, вели Котруљић, *сваки истина штетује понешто, али нико сасвим не пропада.* А у томе одиста и лежи цео смисао, значај и огромна корист осигуравања. Добро уређено осигурање је од преке потребе свакоме, а нарочито приморскоме трговачком граду, који своје имање варљивоме мору поверава. Котруљић нарочито обраћа пажњу на огромну корисност добро уређеног осигурања и у томе погледу јако хвали и на углед истиче *барцелонску организацију*. Ваља добро мотрити на то: *ко се и шта осигурава*, као и на то: да *цене* (премије) осигурања не буду сувише високе, те да се трговачки свет од осигуравања одбија.

Даље три главе (XV. XVI и XVII.) посвећене су нарочитим напоменама о главним занатским и трговачким радњама онога времена (златарским, као и

радњама са чохом, вуном, свилом, платном и осталом робом) које у оно доба сачињаваху главно богатство трговачких градова, који, немајући властитих земаља, морадоше утолико више имати занатских радионица, како би трговина имала су чим радити. А у томе се, као што већ напред изложисмо, поред Флорентинаца и Барцелоњана (које Котруљић за углед истиче) нарочито одликоваху стари Дубровчани, који не само што бејаху гласовити трговци (нарочито поморци), већ и на гласу мајстори, а нарочито одлични произвођачи чохе (свите дубровачке).[1] Занате и индустрију

[1] *Лукарић* вели о Дубровчанима: „I suoi habitatori per lo piu sono mercanti, marinari et artegiani e massimanenti i tessitori dè panni alti „di lana". *Pietro Luccari:* Copioso ristretto degli annali di Ragusa". Venetia, 1605. Стр. 152.). Како им је земљиште дубровачко било малено и врло стешњено, то је *властела,* поред недовољнога прихода од земље, имала од старине своје одлично бродовље, које јој је трговином богате приходе доносило, па се најзад одавала и подизању домаће радиности, а нарочито фабрикацији чохе и свиле. „У Дубровнику, вели *Дум Ив. Стојановић,* ради мешташице земаља требало је да се и они, који владаху (властела, племићи) прихвате трговине и по суху и по мору и сваке обртности: поморства, рукотворина и заната" („Дубровачка Књижевност", стр. 58.). Наравно да су саму радну послугу вршили пучани и кмети (грађани и сељаци). *Имућније грађанство* имало је и само своје бродове и трговало по иноземству, а исто тако и своје властите радионице. *(Serafino Bassi:* „La storia di Raugia"*;* Firenze, 1595. Стр. 123.). Трећи пак *сељачки* и *раднички* сталеж био је или насељеник — кмет (colon) — на земљи државној, црквеној и властеоској или пак послуга и најамник на броду, у кући и радионици у граду. *Сераф. Раци* нарочито наводи, како се становништво дубровачко делило у три друштвена реда: *„in tre ordini, cioè in gentil' huomini, in cittadini, da loro popolani detti, et in plebei".* Дакле *властела* и властеличићи — племићи —; *грађани* антонини и лазарини — и *сељаци*, кмети, плебејци. В. *A. de Jvellio* „О кметству".]. У доба Рацијево било је свега, вели он сам, 29 великих властеоских породица, које градом управљаху (стр. 125.). У њиховим рукама била је сва главна трговина; свештенство је могло само продавати производе са својих и црквених добара, али само није смело трговати (куповати и продавати ради нарочите зараде, стр. 107.). Нарочитим заузимањем протовестијара (министра финансија) краља српскога Стевана Душана, Которанина *Николе Буће*, придобише Дубровчани за њих најважнија „нова земљишта" Стон и Пунту (нарочито због стонских солара) — назване доцније terre nuove — Stagno e Ponta sono dati a i' Raugei". (С тога је Бућо и добио богате поклоне у земљи и уведен био у властеоски

исто као и трговину, вели Котруљић, ваља као стручне послове добро познавати, т.ј. нарочито их изучавати, и зато он сваком приликом удара нарочито гласом на то, како народ ваља у *производном раду* васпитавати, јер без стручне радне спреме народне, о којој се држава бринути мора, нема ни богатства ни културе. Сама властела дубровачка уводила је нове гране производње, а нарочито чохе и свиле.[1] Ко уме има, вели Котруљић, извесно по старој народној речи, да је боље умети но ли имати. Поред радне спреме трговачке, ваља трговцу још бити и умешан и солидан, јер се само на поштеноме раду и заради зајемчава сталан и поуздан успех трговања. Само солидне радње, које на све стране добар глас уживају, могу имати сталан и широк круг својих муштерија. Преваре и фалсификати могу имати

ред дубровачки; његова кућа у Дубровнику — *Casa Bucchia* — била је чувена. *Razzi.* стр. 42—43.). Ова ново придобивена земљишта — нове земље — Дубровчани су делили међу властелом и народом тако да је властели припало три четвртине, а народу једна четвртина зиратне земље. (Divisero dappoi le terre, tre quarti dandono à i nobili, e l'altro quarto al' popolo«. *Razzi*, стр. 41.). Сељаци су за уступљене им државне земље имали годишње да плаћају држави за вечита времена по грош и по од квадратна лакта« (Орландова — рифа, аршина) — »per ogni braccio quadro un grosso e mezzo per ciascun' ano, in perpetuo, al' commune«. *Razzi*, стр. 30.). — Као приморски град, а у живоме саобраћају са Левантом, Дубровник је много патио од куге и земљотреса, али се после сваке такве катастрофе (па чак и после оне највеће, после страшнога земљотреса на Вел. Среду 1667. год.) ипак брзо опорављао жилавошћу и пожртвовањем првих властеоских породица. Тако Раци бележи велику кугу од год. 1348. у којој, вели, »morirono de nobili 173 persone; de i populani circa 300; e del popolo minuto e delle plebe circa sette mila«. Стр. 42. И баш после ове страховите куге велики пријатељ Дубровчана Цар Стеван Душан долази с царицом у походе Дубровнику, који га сјајно дочекује, и коме он потврђује све раније уступке земљишта и даје богате поклоне сиротињи. Razzi, стр. 42.

[1] *Appendini*, књ. 1. стр. 201. Дубровник није дакле на Балкан уносио само италијанске производе, већ и многе своје домаће индустријске и занатске производе (свиту, свиленице, со, опанке, папуче итд.). а са Балкана носио опет на запад поглавито сировине (стоку, жита, метале. свилу. коже восак итд.).

само тренутна успеха; али све што је на њима засновано мора најзад да пропадне (као по некој фаталности: отето — проклето!). И с тога се у даљој глави XVIII. (Delle cose prohibite totalmente al mercante) Котруљић нарочито бави излагањем свега онога, што је као неприлично честитоме трговцу забрањено. (Ту су поређани многи практични савети о томе шта све честитом трговцу у животу избегавати ваља: коцку, пијанке, сувишне гозбе, рђаво друштво, раскош, лажне мере, кријумчарење итд.).[1]

Своју књигу I. Котруљић завршује (у гл. XIX.: „Il saldo si dè fore ogni sette annì") саветом, да на крају сваке шесте или почетком седме године трговцу ваља застати мало у пословима својим, учинити један одморак ради темељнога прегледа о целокупном стању послова и имања својих, а по божјем примеру, по коме после свакпх шест дана рада седми ваља посветити Господу Богу својему. У овој седмој трговачкој години одмора ваља трговцу натенане свести све своје рачуне и отуд извести *салдо* целокупнога имовног стања својега. (Лист 44. стр. 1—2. и Л. 45. стр. 1.). Овај савет Котруљићев, (који, узгред буди речено, ни Котруљићеви савременици вршили нису), потекао је извесно, колико из разлога његове дубоке религиозности (као што то *Кајл* налази),[2] толико и из разлога природне, тако рећи органске ***потребе одмора***, који трговац у своме напорном занимању (нарочито поморски трговац на једрилицама онога времена) повремено треба да има, као и тежње, да се сваке седме године изврши исцрпан и свестран преглед целокупне тековине и имања трговачкога, како би

[1] Трговац, вели, не сме бити ни ноћник, ни убојица, ни алхемичар.
[2] *Kheil*, стр. 25.

се са више познавања и енергије улазило у нове периоде шестогодишњега неуморног рада.

Друга књига Котруљићева у главноме је посвећена посматрању религиознога живота трговачког и у њој се на првоме месту говори о дужностима према цркви и служби црквеној (мисн у гл. I.), о молитвама и придици (гл. II.), о милостињи (гл. III.) да се најзад у последњој четвртој глави постави питање о томе: које су радње и зараде са религиозне, моралне и друштвене тачке гледишта дозвољене, а које нису. И у тим испитивањима Котруљићевим сусрећемо врло занимљива и за оно време веома оригинална опажања *о пореклу и оправданости интереса*, који се на позајмице наплаћује. Већ у самоме почетку ове књиге Котруљић наводи пример инстинктивне целисходне уређености заједничкога друштвеног живота и рада у пчела као претечу и природни углед друштвене уређености међу људима, код којих богодани разум *шири и допуњује примитивну нагонски израђену уређеност друштвенога живота*. Свеколико животиње има *нагон самоодржања*, који је у породици и друштву нашао израза својега, али док се код животиње тај нагон само нагонски и израдио и као такав на једном ступњу остао, дотле је код човека тај нагон израђен. проширен и усавршен *разумом*. (Лист 46. страна 1.). Дивљачан човек живи *без религије* као и свако друго животиње, тако да је у самој ствари *појава религије код човека прво сведочанство људске самосвести и културе. Човек разумом својим осећа и сазнаје Бога и у тим границама разумнога сазнавања религија треба и да остане*; њен је задатак да развија моралне особине у човека, а не да га води у заслепљеност, борбу и верску нетрпљивост. Дубоко религиозно осећање, спојено са узвишеном верском трпљивошћу, то је она

значајна дубровачка особина, која и кроз цело ово Котруљићево дело провејава. Говорећи о *милостињи* као о једној религиозној и друштвеној дужности, он полази са модернога гледишта, да право на помоћ друштвену имају у ствари *само за рад неспособни* (лист 52. стр. 1.), а они, којима је Бог дао да милостиње чинити могу, врше опет ту дарежљивост не само по осећању религиозне и моралне друштвене дужности своје, већ још и по томе, што *у имању и заради човековој има знатне заслуге и само друштво, у коме човек живи и зарађује.* (Друштво је, као што то данас признаје један *Карнеги*, први и главни ортак богаташев). Нарочито је од научнога интереса последња четврта глава у којој се (под натписом: „De casi di conscienza leciti et illeciti“) претреса питање: *шта је то оправдан интерес* (interesse), а *шта опет неоправдано зеленаштво* (usura)? Скроз религиозан, као што је, Котруљић, полази наравно са гледишта старих хришћанских писаца, који (по примеру *Томе из Аквина*) нарочито учаху, да је нехришћански и неправедно свако наплаћивање накнада за учињене позајмице. Наравно да је ово схватање потицало отуда, што се првобитно имало пред очима само давање *консумтивнога кредита*, т.ј. давање позајмица у невољи (као помоћ сиротињи). Па с тога се онда и сматрало да је наплаћивање некакве, и то махом још врло скупе, накнаде у самој ствари злоупотреба невоље људске. Неморално је користити се невољом свога ближњега, те на тај начин новац умножавати. Већ су писци старога света (тако нпр. и сам *Аристотело*) тако гледали на појаву интереса, учећи да новац није у стању да новац порађа (nummus nummum parere non potest!). Сасвим су пак друге природе они случајеви позајмице, који су се у јаче ра-

звијеној новијој производњи појавили, а у којима се новац (или друго које продуктивно имање, као земља, стока, алати итд.) у циљу производње другима на послугу даје. То је тако звани *продуктиван кредит*, који и оскуднијима могућности даје, да свој привредни опстанак заснују. Ту интерес не долази од новца који се у невољи (махом ради изране) даје, већ од уступљене продуктивне примене капитала, те је онда и интерес као накнада за уступљену продуктивну моћ капитала једна потпуно оправдана привредно-друштвена појава и установа (као што то у новије доба *Калвин*, а нарочито *Локе*, *Тирго* и *Бентам* доказиваху). За нас је овде међу тим од нарочите важности та појава, да је Котрушићу већ у половини 15. столећа сасвим јасно било ово значајно разликовање *зеленаштва* или *лихварења*, као са моралнога и религиозног гледишта недозвољенога злоупотребљавања невоље ближњега својега, од појаве *интереса*, као једне потпуно оправдане накнаде за уступање својих продуктивних тековина другоме. Док је зеленаштво штетно и одвратно, дотле је кредитовање и корисно и морално.

Лихвом се, вели Котрушић, зове свака добит од новца, другоме на послугу датога, било простом позајмицом, било по уговору или намерно.[1] Свако просто лихварење без некога друштвеног привредног циља (чисто шпекулативно давање новца под што већи интерес) у ствари је економски штетно и морално неоправдано зеленаштво. Али Котрушић ставља одмах затим питање: да ли се међу тим лихва може са разлогом бранити, кад се она јавља као накнада за уступање новца као продуктивнога фактора, дакле

[1] „Usura si chiama guadagno fatto della pecunia per l' impresto fatto per patto, ò per intentione". Лист 53. стр. 1.

као *интерес* за уступање продуктивнога капитала. У томе случају зајмодавац се лишава једнога свог продуктивног извора, којим се дужник користи и зато и плаћа извесну цену или накнаду. Кад дакле дужник ужива оне користи, које би иначе сам поверилац имати могао, онда (већ по *Raimond-у*, вели он) таква лихва — интерес — није и не може се више сматрати као зеленаштво, већ је то само природна накнада продуктивнога привредног уступања.[1] У трговини већ сама *продаја на почек* (кредитовање у размени) повлачи неминовно за собом и појаву извесне накнаде за учињену услугу и ризиковање.[2] У трговачком кредитовању (давању на почек) интереси су врло често садржани у *повишеним ценама робе*, која се на кредит даје, и ту је сад врло тешко одредити границе између оправдане наплате интереса и недозвољенога лихварења или зеленаштва. Куповати н. пр. жито, кад је оно јевтино, а продавати га кад је на цени, то је једна потпуно оправдана трговачка радња, која цене корисно изравнава. Сасвим је пак друго нешто давати људима у невољи *позајмице на зелен* са високим интересима, који невољнике упропашћују. Све зависи дакле од тога, како се и у коме циљу позајмице чине као и у којим се границама интереси наплаћују.

[1] „Questo non e vendere l'uso della pecunia, ma è vitare l' danno." Лист 54. стр. 2. На питање дакле: „Se la usura si puo dimandare come interesse", Котруљић одговара да као продуктивна послуга: „non e guadagno ma vitatione di danno", и даље: „*perche non sono usure, ma sono interessi*", дакле у самој ствари: „*il ricompensamento del danno*". Лист 54. страна 2.

[2] У староме свету није ни било овога давања на почек (развијенога кредитовања), већ само лихварења, па је с тога и интерес онако оштро осуђиван. („Et questo è quanto, li piu antichi autori n' hano toccato; et è generalissima risposta, et è forse che in quelli tempi non era in tanta necessita ò consuetitudine divenuto questo uso et costume del vendere à tempo." Лист 56. стр. 1).

На постављено питање: да ли се у трговини уопште *смеју предмети трговања скупље продавати, но што они у истини вреде*, Котрушић сасвим умесно и увиђавно одговара, да је свака оправдана зарада увек дозвољена, али да је свака намерна отмица или превара и неоправдана и недозвољена. (Никад и ни у чему, вели он, не сме дара превршити меру). У даљој вези са овим питањем Котрушић нарочито и сам расправља питање о *правој цени* (Il giusto pretio, justum pretium), које је цео средњи век толико занимало било. Крај друге књиге (гл. IV.) посвећен је *вредности* и *ценама* (лист 56—59.) *Монтанари* (већ у напред поменутој расправи о Котрушићу) налази да је гледиште Котрушићево у овом важном питању један „знатан прилог за историју теорије вредности." Котрушић је, вели он, већ јасно увиђао, да је *природна вредност производа коштање њихово, док цена њихова на тржиштима зависи од количине понуде производа као и количине новца (на расположењу) за куповину, дакле од понуде и тражње*. Тражња и понуда зависе међу тим од многих фактора: од *домаће производње и приступачности производа са стране* (дакле оскудице или изобиља производа), *куповине en gros, мање или веће могућности брже препродаје, ризика и губитка на роби*, као и од *општих тржишних прилика* (уређености стоваришта, цене надница итд.). Али све то не даје нам још *праву природну цену* производа (pretio giusto). Котрушићу је, вели *Монтанари*, већ јасно било, да праву или природну цену дају у самој ствари: *утрошак рада* (impiego di lavoro) и капитала (e di capitale), или управ *трошкови* (Spese) и *ризици*, дакле: *трошкови производње* (Costo di produzione). У последњој фази својој цена се одређује *понудом и тражњом* (dell' offerta e della domanda) у

слободном трговачком надметању. Котруљић нарочито диже свој глас противу сваке самовољне или договорне (трустовске, како би ми данас то рекли) одредбе цена (као данас *Рузвелт*). Такве насилне *монополисане* цене су *иљачка* и *превара* (а ко превари, вели, дужан је и да врати — restitutio).[1]

Књига трећа посвећена је разматрањима о *моралном* и *политичком* животу трговачком, о оним личним и друштвеним особинама, које трговац треба да има, па да се у своме животу и раду одржи на висини свога друштвеног положаја (нарочито у једној трговачкој републици, каква бејаше Дубровник). Нови нараштаји треба по правилу да су у свему бољи и спремнији од старих, јер они, вели, наслеђују од претходника својих знање и имање њихово. И уколико старије и имућније владајуће властеоске породице опадају у држави бројем и имањем, ваља их, вели, попуњавати приновама из народа, јер у томе принављању (агрегацији) и подизању имућних и образованих грађанских породица у владајући властеоски ред, лежи поглавито и сам напредак друштвени и државни (сасвим модерно социолошко посматрање). Та вештина принављања и абсорбовања, то постојано поступно подизање и ширење владајућега елемента, то је, вели, одржало и подигло и старе Римљане. Истичући нарочито ту политичку мудрост и вештину, која напредак државе поглавито гледа у *привредном и политичком снажењу и подизању* властитога народа, Котруљић је несумњиво имао пред

[1]) Фалсификовање робе, закидање на мери и уопште свака превара или отмица, противе се самоме духу и позиву трговања у културно уређеној држави. То су радње неприличне часноме трговцу и човеку уопште, те их ваља искорењивати. Не умире, вели он најзад, мирно онај, коме је савест немирна. Земне ствари остају земљи, али се душа људска враћа Богу. Лист 59.

очима ону велику државничку увиђавност и умешност првобитне латинске управе дубровачке, која је умела да *подизањем самога грађанскога и то још словенскога живља зајемчи опстанак и развитак дубровачке републике*, тако да је њена властеоска управа била у самој ствари *„аристократија просвете и интелигенције“*. Најлепши пример томе пружа нам сама породица Котруљића, која је из народа поникла, трговином се обогатила и просветила и чијим је члановима мудра управа дубровачка од старине поверавала важне државне мисије.[1] Котруљић је скроз прожет уверењем да трговина има свој нарочити велики културни значај и задатак, који ако није већи, зацело није мањи од знатне културне улоге других двеју главних привредних грана друштвених: пољопривреде и индустрије. Трговина је неопходно потребна и сељаку и занатлији и државној управи, јер производи земљорада и индустрије добијају своју праву вредност тек у рукама трговачким. Трговином се подижу и сељак и занатлија, а привредним снажењем раднога народа снажи се онда посредно и сама држава. (множе се приходи државни, нарочито царински; подижући угледне приватне и јавне грађевине трговци су главни стуб и подизању градова, као стожера културне и политичке моћи). Трговац, који по самој природи посла својега светске привредне прилике најбоље познаје, који са светом у земљи и на страни у најчешћи додир долази, као такав врло је важан чинилац и у политичкоме животу државном. Угледан у друштву и на страни, трговац ужива увек и добар глас и јаке кре-

[1] 24. Марта, 1417. Сенат дубровачки (Consilium Rogatorium, Вијеће умољенијех) бира — како се то изречно у његовој одлуци вели, — *човека из народа,* (unus de populo) Јакшу Котрујића, да однесе четворогодишњи данак краљу угарскоме (Из већ напред наведених прибележака проф. Д-ра Јиречека из архива дубровачкога).

дите, како на дворовима, тако и у првим властеоским кућама. (Лист 65—66).[1] Очигледан пример томе беху ондашње напредне трговачке републике у Италији, чије богате трговачке породице беху средишта образованости и политичке моћи, а по чијем је угледу и Дубровник постао и уређен био. Наводећи народну реч да је жалосна кућа, у којој се трговина не води (trista la casa, che non fece mercantia! Лист 65.), он је несумњиво при томе имао на уму особене дубровачке прилике, у којима се људи, оскудни земљом, одаваху трговини. У глави другој (Della prudentia del mercante. Лист 67—68.) *мудрост* и *предвиђање* (prudentia et providentia) истављају се као она два врховна начела, по којима се трговина успешно води, пошто је трговина, више но икоја друга радња, упућена на личну увиђавност и умешност самога трговца. На првоме месту трговац мора бити послу *вичан*, *добар познавалац прилика* и у друштву *умешан*, а у самоме послу мора умети да *предвиђа* и *предрачунава*.[2] Политички мудре и економски корисне уредбе трговач-

[1] У првој глави књиге III. (Della dignità et ufficio del mercante) он нарочито истиче ове четири одлике трговачке; а) трговац је веома користан друштву тиме што израђује и подиже вредности производима рада народног; б) даље тиме, што ствара и отвара нове приходе државне (царинске и солске); в) трговац је најбољи познавалац привредних и политичких прилика у земљи и на страни; и г) трговац је као привредник понајобразованији и као такав у друштву угледан и врло користан. *Апендини* (у књ. I. Стр. 233.) нпр. наводи како је у Дубровнику било великих богаташа трговаца, који и саме владаоце у своје куће примаху и оставе њихове чуваху.

[2] Управљати трговином као и државом значи у самој ствари умети предвиђати. (Сасвим по потоњој девизи: gouverner c' est prevoir) — Нарочито осуђује појаву, што се велики део синова богатих трговачких кућа боље разуме у коцкарским играма, мачевању и јахању, но ли у знању трговачкоме (у коме се, вели, ова омладина разуме „као и магарац у кантару" — *„tanquam asinus ad lyram"*). За пример, колико је већ у староме свету цењено знање, с похвалом наводи како је *Птоломије Филаделф* основао *Александријску књижницу* од 700.000 свезака. (књ. III. гл. II.).

ких република плод су смишљено уређене и вођене трговачке куће и радње; из *ужега кућевног домаћег круга ова мудра и корисна уређеност пренесена је и на државу. Трговачка је кућа,* вели Котруљић, *држава у маломе*, пошто се у њој у свему мудро и опрезно владати и управљати мора. А да свега тога буде, трговцу ваља имати не само *мудрости* и *вештине*, већ и довољно сваковрснога *знања,* као што он то нарочито у глави III. о знању трговачкоме претреса (Della scientia del mercante. Лист 68—71.). Трговцу није доста бити само писмен и рачунски човек, већ му ваља бити још и *јак на перу и речи:* састављати уговоре и о свему правилно мислити, говорити и писати (бити дакле јак у граматици, реторици и логици). Мимо то мора знати и више *страних језика* (Лист 68.) и бити добро упознат и са *спољашњом природом,* у којој се креће, живи и ради (познавати добро, вели, географију, космографију и астрологију). Најзад ваља му добро знати и *историју* и *мореловство* (нарочито добро познавати карте поморске),[1] па и теологију а понајпре још *законодавства*, уредбе и обичаје разних народа. Трговац по своме занимању и друштвеном положају, не припада само себи, већ и отаџбини и друштву (наводи реч Цицеронову: non solum nobis nati sumus, sed partim patriae, partim amicis. Лист 69. Стр. 1.). Из свега се, вели, види да трговац мора бити свестрано образован човек и онда није ни чудо, што је у ствари тако мало правих трговаца (јер трговац није игла, *којом* се, већ мајстор, *који* шије). То, што се од *правога* трговца тражи, није ни мало ни лако постићи и то је оно, што је он овим својим списом и покушао научно да обради.

[1] Дубровчанин *Никола Сагри* (Sagri) написа године 1560. прву књигу о поморству и о морским струјама.

(Лист 71. Стр. 2.). У половини петнаестога столећа (што, као што рекосмо, при оцени Котруљићева списа никад не треба губити из вида) Котруљић поставља начело, да је *знање основна и најјача моћ људска и друштвена* (наводи у прилог томе вазда̂н примера из историје као и мишљења великих државника и философа). Дајте ми, вели, знања, па ћу вам дати и богатства. Незнање и немаштина иду обично руку под руку и не само што је незналица по правилу сиромах (јер у рукама његовим пропадају чак и стечена имања!), већ је као такав онда још и морално нижи и неразвијенији. *Право знање* је дакле не само *моћ*, већ и *врлина* (честитост, човечност и доброта — „omnis ignorans malus"!), и с тога се знање не може никад и нигде ни да сложи и измири са незнањем (вечити рат између залачке мањине и незналичке већине). Као што се, вели, ватра са водом не слаже, тек и незналица са зналцем и зато обично незналичка маса и гони просвећене умове (наводи за пример *Сократа*, *Данте*-а итд.).

У даљих петнаест глава (IV—XVIII.) Котруљић се дотиче најразноврснијих, често и врло ситних, питања из приватнога и јавног живота трговачког, у чему му ми нећемо следовати, пошто би нас то далеко одвело, већ ћемо се ограничити само на извесне важније моменте излагања његова.[1] У испитивању неједнакости људске Котруљић полази са потпуно умеснога и правилног гледишта, да су *имовне разлике природна последица самих природних разлика међу људима*, тако, да, по истоме праву по коме међу људима има јачих, паметнијих, здравијих и лепших, има

[1] Овај део списа његовога има поглавито васпитну тенденцију и у томе погледу у многоме нас опомиње на „савете здрава разума" и „благе обичаје" Доситијеве.

их тако исто онда и богатијих и сиромашнијих (пошто се ови испочетка обично махом регрутују из физички и умно слабијих), јер је такав, вели, закон божји. И као што одличније природне особине граде људе богатијима и угледнијима, исто тако опет с друге стране људско знање и култура ублажавају ове оштре природне разлике међу људима, тако да основна крајња залога напретка ипак никад не лежи толикоу самом имању, колико у знању и образованости људској. У очима обичнога света по правилу се богатству приписује и памет и снага а у сиротињи гледа глупост и немоћ, ма да то није и не може бити правило. Том приликом Котруљић (у глави IV. на листу 72. стр. 1.) нарочито напомиње, како се баш „нарочито у нашој отаџбини“ много цени богатство и то вели, „*по примеру Бошњака који, следујући обичајима манихејским* (богомилским), *одају нарочиту пошту богатима и врло радо их у своје домове примају, док међу тим сиротињу од себе одбијају*“ — у пуном уверењу, да је сиротиња једна природна невоља, која од самога Бога долази, да она дакле постоји по судбини и закону божјему, као и толике друге невоље људскога живота, од којих се човеку клонити ваља.[1] Поред спреме, умешности и опрезности треба трговцу још и *истрајности*, *усталаштва*

[1] „Et specialmente nella nostra patria, la quale traho non sò che dal ritto dè i Bosnesi, liquali seguonò l' costume de Manichci, honorando li ricchi, et ricevendoli volontieri nelli loro sospity, et discacciando li poveri, allegando seguir in ciò l'ordine di Dio et della fortuna.“ Лист 72. стр. 1. Трговац по Котруљићу треба нарочито да се уме одредити, кад му чекати а кад му опет ризиковати ваља. (Наводи познати стих *Вергилијев*: „Audaces fortuna juvat, timidosque repellit“. Лист 72. стр. 1.). То његово резоновање подсећа нас у многоме на ону класичну реч Мазаренову, који, објашњавајући једноме пријатељу како се *политика састоји у вештини чекања и ризиковања*, на даље питање овога: кад чекати а кад ризиковати ваља, одговара: *нема ту никаква правила, које би се научити дало, јер је за усићавност богодана!*

и *вредноће*, јер је вредноћа мати богатства и том приликом он опет нарочито удара гласом на то како трговац мора бити вредан на перу, све тачно бележити и у књиге заводити. (Лист 74. стр. 1.) Трговац треба добро да пази шта говори и обећава, јер му задану реч ваља одржати; од *трговачке вере* зависи много и кредит и цео успех радње његове (Лист 74. стр. 2.). Трговац мора бити у свему опрезан и мудар, да не речемо чак и лукав, јер му се нарочито ваља чувати, да га други не преваре, али ипак зато не сме сам никад бити варалица. Прави трговац треба да је у свему раду своjему смишљен, а у одлукама својим сталан и постојан, јер су пргавост, несталност и превртљивост женске особине (Лист 76. страна 2.). Погрешке своје трговац треба сам да увиђа и исправља и да — у свему хришћански — никад другоме не чини оно, што не жели да њему други чине. Он мора у исти мах бити и *кућеван и дружеван*, свуда и у свему угледан и пристојан (учтив, предусретљив и углађен). Већ сам начин одевања, понашања и говора човекова казује нам карактер и ступањ образовања његовога. (*Кривокапићи* нису, вели, никад добри трговци. Лист 77. стр. 1.). Образованоме трговцу приличе у свему и *одабране речи* и смишљен говор јер се, вели, човек ретко кад каје за оно што је прећутао, али врло често за оно, што се изговорио. Наводећи за пример Ђеновљане, који се у говору обично псовкама служе (због чега и *Данте* о њима вели: Ai Genovesi, huomini perversi, con bei costumi pieni di magagna. Лист 80. стр. 1.) Котруљић с хвалом помиње „*наш језик*“, који (бар у Дубровнику онога времена) није киптио погрдним речима и псовкама.[1]

[1] „Et di questo bando *la nostra lingua,* laquale come sai, nulla cosa ha in uso, che dishonesta si possa dire, ne anche ha forma di bestemiare

Истински образован човек, нарочито трговац, не сме бити ни раскошник ни тврдица (хвали краља арагонскога Алфонза, на чијем је двору, вели, подуже живео, као у свему племенита и дарежљива). Душевно спокојство, скромност у понашању (Цезар, вели, на умору покрива наготу тела својега) и умереност у свему (јелу, пићу и љубави) треба да одликују трговца у друштву, јер му те особине дају могућности и снаге, да истраје у мучном раду и животу трговачкоме,[1] и обезбеђују му тек онај социјално-политички положај, који му као јавној личности у држави (publica persona, Лист 81. стр. 1.) припада. Кад се ови Котруљићеви редови о особинама правога трговца пажљиво прочитају и при томе не изгуби из вида, да њих у половини 15. века пише Дубровчанин своме пријатељу Дубровчанину као „најодличнијем трговцу" као и да се у свему Дубровник за углед износи, онда ће нам тек потпуно разумљив бити и онај лепи глас, који стари Дубровчани као одлични трговци у целом ондашњем културном свету уживаху.

Последња *четврта књига* списа Котруљићева бави се (у 10. глава) питањима приватнога живота трговачког: у кући, привреди и породици, при чему су за нас од нарочите важности његова опажања и напомене *о привредним и друштвеним односима дубровачким.* Занимљиве су већ прве његове напомене

---

ne Dio, ne santi". Лист 80. стр. 1. Као што се види, цео спис Котруљићев износи нам угледну слику дубровачке трговине и њених образованих представника онога времена тако да би готово смели рећи, да је на дубровачким примерима и израђена његова слика „*правога трговца*"!

[1] Наводи нарочито за пример спокојан стојички живот свога деда Михаила, који је, вели, у својој 96. години изгледао, као да му је једва 40 година, тако, да, кад му је једном лекар његов рекао како се диви свежини снаге и ведрини памети његове, дед његов одговорио му је: „све то долази отуда, што сам живео у деци мојој, вазда душевно спокојан и расположен и у свему умерен". (у глави XV. о душевном спокојству).

о грађењу и распореду трговачких кућа (нарочито са културно-историјског гледишта), у којима он излаже, каква треба да је кућа за рад и живот у граду, а какав опет летњиковац за живот и рад у пољу. (у глави I. и II.). Из њих се јасно види, какво је благостање било и колико је високо стојала култура у ондашњем Дубровнику у половини 15. столећа.[1] Исто као и у јавности трговац мора и у кући својој бити усталац, мудар, скроман и поштован. Он сам лично мора водити надзор над целокупним радом и понашањем укућана. Трговац, вели, мора у кући устајати први, а легати последњи. Чељад у кући саветуј, вели, и поучавај је речима, али ако ове више не

[1] Да наведемо, примера ради, само неколике Котруљићеве напомене (из главе I. о кући трговачкој), јер су оне, као што рекосмо, од великог интереса за културно познавање и културну висину дубровачке републике у 15. веку. Трговачка кућа треба пре свега да је на згодном месту за трговање и да је споља угледно озидана, а нарочито улазак њезин; радња (контоар) треба да се налази на доњем спрату, трапезарија има бити пространа и светла, спаваће собе згодно размештене и мирне, кујна да је близу трапезарије; доле да су подруми и магацини а на крову у дворишту житница. Собе за млађе да су у дворишту (одвојене за женскиње). У кући својој трговац уопште мора имати што више удобности, како би се што мање домаћих послова изван куће вршило (тако: цистерне, перионице) и како би трговац уопште што мање потребе имао да кућу и радњу (преко лета) оставља. Библиотека треба да је увек у реду и у нарочитоме кабинету за рад, да је близу спаваће собе, па напомиње чак, како и кључеве треба да су солидне и сигурне (дубровачком бравом затворене!). Што се пак летњиковаца тиче, ту он нарочито напомиње да за трговца нису властеоски раскошна, већ више рентабилна пољска имања, тако да у њима трговац може наћи заслужена одмора (за време жарких летњих дана, а нарочито у случају заразе у граду), али при томе ипак и извеснога прихода. „Обделавај, вели, земљу докле год можеш, јер је земља наша мајка, која нас, док је обрађујемо, богато награђује.“ Говорећи даље (у глави IX.) о непокретном имању трговачком, он опет саветује умереност у подизању летњиковаца замерајући богатим дубровчанима што превише улажу у пољска имања (нарочито њиве и винограде), што их одводи од правога им посла, скупо их стаје, и у случају рата слаби још и одбранбену моћ града. Имај, вели он, онолико земаља колико надзиравати можеш, винограда, колико ти вина за кућу треба и зграда, колико ти за становање треба. (Лист 103. Стр. 2.).

помажу, тек онда се може и мора прибегавати боју. Јер ред и рад у кући трговачкој морају се одржати; они су знамење и залога успешног рада и срећнога домаћег живота. Прелазећи на разматрања о намештају, оделу и накиту у кући трговачкој (гл. IV. и V.), Котруљић напомиње, како је оделу природна задаћа да покрије наготу и сачува тело од хладноће, како оно према томе ваља да је практично и укусно скројено, те да угледном спољашношћу казује образованост и угледни друштвени положај трговачки. Уместо свега тога, вели Котруљић, овладала је страст за спољашњим сјајем и кићењем, чега је истина било и у старих народа (нарочито у Римљана), али је данас, вели, загрдило, јер се хоће да кити и спољашњим сјајем размеће свако, тако да се ни положаји друштвени више по оделу не могу да разликују и распознају. У одевању и кићењу слабо је данас већ више разлике међу властелом, трговачким грађанством и пуком.[1] Али ни богато одело, ни сјајни накити нису у стању, да прикрију простоту, суровост или неваљалство, који испод сјајне спољашнице стрче. Јер, додаје *Котруљић*, као што *лепо вели наша народна пословица: ако коза лаже, рог не лаже.*[2] Навод ове српске народне пословице још је један јасан доказ више о томе, како је Котруљић у свему дубровачки мислио (и ако је италијански писао) и својим се Дубровчанима обраћао (ради којих је, у првоме реду, своје дело и написао био) а има уз то за нас још и свога нарочитог интереса у томе, што

[1] А на ту разлику се у старом латинском Дубровнику међу тим много полагало. Па ипак *власуља* (perucca) и *перчин* (codino) спустише се убрзо са властеоских на грађанске и пучанске главе, као што се то већ лепо види из ових речи Котруљићевих.

[2] „*Che dice bene l'proverbio di Dalmatia: Se la capra si denegasso, le corna la manifestariano*“. Лист 92. Стр. 1.

је то — *бар по нашему знању* — *прва у књижевности прибележена и штампана српска народна пословица*. Простак у богатом и шареном руву (свили и скерлету) изгледа, вели, ипак мајмунски, док се баш право образовани племићи и богаташи обично скромније и достојанственије носе (претпостављају затвореније боје простачкоме шаренилу). Прошао сам, вели Котрљић, сву Италију и многе друге земље, али нигде као у нашему граду (alla nostra citta) нисам нашао толико раскоши у оделу (по кроју и квалитету). Лист 89. стр. 1.). Осуђујући луксуз са економских и моралних разлога, он својим Дубровчанима нарочито препоручује, да се скромније и природније носе јер разметљивост не одговара озбиљности живота и казује уз то још и људе лакога калибра (мушкиње исто као и женскиње. Лист 89. стр. 2.). Јер, као што *Сенека* вели, већ сама спољашност врло често је довољна, да нам каже и унутрашњост нашу.[1] Све што је рекао за одело примењује он даље и на намештај у кући трговачкој (у гл. V.). Трговац треба истина да има кућу лепо намештену и вазда уредну, али то никако не значи, да она мора бити и раскошна, јер је раскош у кући трговачкој (нарочито

[1] Прости и ограничени људи истичу се оделом, док се образовани и паметни истичу главом. Сам за свој укус у оделу вели: „Laudo color nero, paonazzo, et tanè, calze zolate, scarpe non frappate.“ Лист 90. Стр. 1. При оделу, вели, ваља нарочито мотрити, да се глава и ноге одрже у суботи. — *Лукарић*, описујући потоњу (у почетку 17 века) ношњу дубровачку (за коју вели, да је флорентинско-млетачка) напомиње, како: le donne vestono assai honestimente di pani neri, scarlatini, pavonazzi, rosati et bianchi, col petto serrato. Le donzelle non compariscono in publico, ma stanno ritirate nella case“. *Luccari*, стр. 153. ***Аппендини*** утврђује тако исто опет за своје време (на прагу 19 века), како се ***Дубровчани скромно а лепо носе*** и нарочито добро хране (у глави VII. књ. I. о карактеру, оделу и обичајима дубровачким. Наводи чак за пример и поједина народна јела и пића: pane schiavone, cesviniza di Stagno, итд. књ. I. стр. 199.).

у посуђу и накиту) већ многога трговца упропастила понајвише женском сујетом).

Прелазећи у низу ових питања о домаћем газдинству трговачком на питање о женама (у глави VI.), од којих у првом реду кућевна економија и зависи, Котруљић наводи како је он ово питање засебно третирао у нарочитој једној расправи под натписом: „*De uxore ducenda*“, посвећеној пријатељу, чувеном властелину и песнику дубровачком (личном пријатељу нашега деспота Ђурђа Бранковића Смедеревца) *Вуку Бобаљевићу* (a *messer Volzo di Bobali*“, Лист 91. стр. 1.), која је расправа нештампана све до данас остала непозната. С тога се он ограничава у овоме спису само на главне напомене. Жена, вели Котруљић, треба човеку да буде *корисна*, и то не само као мајка, већ и као домаћица и кућаница, и као нераздвојни друг човеков, са којим се свако зло и добро у животу делити мора. Она треба да је и верна и честита и наравно по могућству и допадљива (ако не баш увек и телом лепа, јер све жене нису и не могу бити лепотице), али свакојако боље је да има и мање лепоте, а више духа и врлина, јер честитост и врлине стално красе жену, док је лепота брзо пролазна ствар. (Лист 91. стр. 2.). Наши стари Дубровчани, вели Котруљић, тако су по правилу и радили, бирајући себи жену умну и ваљану, док младожење 15 века већ траже махом само богате удаваче, са којима после обично и рђав живот воде. Трговачка жена мора бити чисмељита, радена и скромна, тако да се и у оделу и у понашању прилагоди стању мужа својега, а нарочито не сме бити каћиперка нити пак мазати лице своје, јер је то, вели, обично један видљив и одрратан знак непоштења. Мазање лица је једна ружна навика и за-

раза, која се нарочито одомаћила била у старој Грчкој и Италији за време пропадања. И у томе погледу, вели Котруљић, срећна је наша отаџбина, у којој се мазање лица као грешно и нечасно забрањује, тако да га у Дубровнику готово никако и нема. (Срамота је, вели, видети нафракано женскиње, а мушкиње још и горе. Лист 92.).[1] Већ у првој години по женидби муж треба да научи и навикне жену своју, да је он старији и претежнији и да је према томе у свему прилагоди своме начину рада и живота, јер, вели, жена не сме никад осетити, да је она надмоћнија. Природе су различне код женскиња као и код мушкиња; природу своје жене ваља испитати и упознати, па према томе онда и начин поступања подесити. Негде се успева више лепим, а негде опет строгим, а, где и то не помаже, најзад и физичком надмоћношћу (као и код упорне деце а по правилу иначе само код животиња које се не васпитава, већ само укроћава). У женској природи, вели Котруљић, има доста беса, што је у многоме последица ропскога девојачког живота, из кога женскиње, кад изађе на слободу, хоће врло често да ову злоупотреби. Па ипак, додаје он, нека је батина увек само крајње средство и последњи лек, којега се иначе клонити ваља.[2] По правилу жена је онаква, каквом је човек направи (кад нпр. човек од 28 узме, вели, жену од

[1] Котруљић нарочито хвали и узноси честитост дубровачког женскиња. В. о томе и у *Раци*-ја, који наводи, како је, поред чувене честитости дубровачких жена, с друге стране опет као у живоме приморском граду (где се купе трговци и мрнари свих земаља и народа) на гласу била и наметљивост јавнога женскиња у Дубровнику. (Отуд, вели, и она народна реч: Dalle mosche di Zara, e da i putti di Raugia cara liberici il Signore! *Razzi*, стр. 132.).

[2] И кад се, вели, овај лек у невољи примењивати мора, нека то буде у пуној тајности, а не свету на видику, јер је, вели, *недостојно човеку као физички јачему тући жену као слабију!* (Лист 93. стр. 1.).

16 година, он је сасвим у могућности да је по своме калупу и изради).[1] „Више мојих дубровачких пријатеља, вели, замерало ми је, што моје кћери поучавам граматици и што од њих тражим, да на памет уче Вергилијеве стихове. Међу тим ја то не чиним с тога, да од њих направим граматичарке и реторичарке, већ да их васпитам као умне и ваљане жене“. Ове речи Котрућићеве о васпитању његових вcredit властитих кћери дају нам лепу слику и потврду о висини образовања у ондашњим, не само властеоским, већ и угледнијим грађанским породицама дубровачким, из којих су се многе Дубровчанке истицале својом образованошћу, па чак одавале и књижевним а нарочито песничким покушајима. (Тако нпр. у 16. веку чувена *Цвијета Цуцорићева).*[2]

У питању *одгајивања и васпитавање деце* (што је нарочити предмет идуће главе VII.) Котрућић полази са потпуно правилнога гледишта, да су у првоме реду саме мајке дужне, да своју децу саме и одоје и одгаје (дојкињама се, вели, ваља служити само по нужди и бити веома обазрив у избору њихову). Децу не треба разнежавати, већ их од малена за живот и борбу спремати (хладним купањем навикавати их на климатске промене, којима су као одрасли, нарочито у поморском трговачком животу, изложена).[3]

[1] Том приликом даје читав низ савета, н. пр. како жене не треба да пију вино (што, по примеру старих Римљанака, вели, не чине ни данашње Шпањолке), како их не треба кварити љубавним изгредима, како и самоме човеку ваља у браку бити верним, пошто се верност тек онда и од жене с пуним правом захтевати може. Уопште се, вели, човеку и жени у животу носити и узајамно сносити ваља, иначе нема брачнога живота, а најмање среће и задовољства у њему.

[2] *Appendini,* књ. II. Стр. 230—231.

[3] Напомиње, како су деца северних народа обично снажнија и здравија од јужњака и наводи пример из Аристотела, како Маћедонке своју децу у рекама купају, да би очврсла. — Деца, вели Котрућић већ у самоме почетку ове главе, значе *љубав,* пошто сама реч *filius* долази од грчке речи

Први и најважнији васпитач деце су сами родитељи њихови, па тек онда долазе на ред *учитељи*, на чији избор **ваља** нарочиту пажњу обраћати. (Лист 100—101.). Кад дете одрасти, треба га дати на службу и рад код добра трговца пријатеља, јер нико не може постати добар трговац, који претходно није био добар помоћник. И жене и децу ваља међу тим научити, како се новац мучно зарађује, (треба, вели, да упознају вредност новца).[1] При крају главе саветује најзад трговца, да никад не уображава да је свезналица, већ ваља увек да је готов свему се поучити.[2] У потврду овога свог уверења он наводи »*мудру реч Флорентинску: зна доста онај, који зна да мало зна. Ко мисли да много зна, тај у ствари врло мало зна. Ко пак мисли да све зна, тај тек ништа не зна. Много*

филос, што има да казује љубав и пријатељство. — У друштву људскоме, вели, налази се деце од четири руке: 1) *из законитога брака*; 2) *рођене пре венчања*; 3) *усвојене* (подсвојчади); и 4) *копилади* (из дивљега брака, које, вели, закон за наследство не признаје). — Држава је дужна да се брине о школском и радном васпитању целокупнога подмлатка. — Доцније нарочито *Апендини* утврђује, како је *васпитање омладине* у Дубровнику — и то како *физичко*, тако и *морално* и *знанствено* — било одиста предметом нарочитога старања државног и стајало на врло високом ступњу. *Appendini*. Књ. I. Стр. 201.

[1] Млад трговац, кад отпочне сам радњу водити, боље је, вели, испрва да понекад нешто и штетује, но ли да стално само добија, јер би иначе лако могао пасти у заблуду, да трговачки посао и зараду олако узима. — О томе како на прилику жену своју ваља научити, да у радњи не расипа, наводи опет један пример „из нашега града“ (della citta nostra), како је једноме дубровачком трговцу са бибером жена бибер много на вересију раздавала па ју је, вели, он с тога једном нарочито бродом у Александрију собом повео, е да би јој на овом тешком путовању показао, како се бибер лако не добавља, те је по повратку, вели, престала више бибер раздавати. (Лист 101. Стр. 2.).

[2] Ови савети Котрујлићеви, трговцима упућени, садрже у себи толико познавања људи и живота, да и данас, с малим изузецима (као н. пр. оних о примени батине као васпитнога оруђа) своју психолошко-педагошку вредност не губе. Као и свуда иначе, не треба никако сметати с ума, у коме су времену ова опажања Котрујлићева написана била.

зна само онај, који се свему иоучити и иосаветовати даје«.

Већ раније имали смо прилике да наговестимо, како је у овој последњој књизи за нас од нарочитог интереса садржина главе VIII., у којој је реч »*о иослузи трговачкој*«, и у којој се излаже *зависан иоложај радне снаге дубровачке*, и то како оне, која је у сеоском радном елементу била онда *за земљу иривезана (adstricti* или *adscripti glebae)*, тако и онога сиротнога *градског иука (plebs), који је у индустрији и занатима радио, а у трговини и породици служио.* Погледи Котрульићеви имају особиту вредност за ближе познавање социјалних прилика дубровачких у првој половини 15. столећа, и то како по излагању ондашњих облика радне зависности (тако званога »*ропства*«, пошто је већ хришћанство старе ропске односе знатно ублажило), тако и по скроз хуманим погледима његовим. Положај робља у *класичкоме свету* био је већ много *блажији* од онога на староме *кастиском истоку*, у *средњему веку* много повољнији но у класичких народа (утицајем хришћанства), а у *Дубровнику* опет много блажији, но ли и у самој западној Европи средњега века. Колико је хришћанство ублажило било ропску потчињеност старога света, толико је исто, смемо то поготову рећи, и Дубровник хуманошћу својом побољшао социјални положај кмета и слугу, тако да је у Дубровнику 15. века било још понајмање друштвене неправде. Много пре инглескога Anti—Slavery—Act-а би већ почетком 15. века у Дубровнику дефинитивно забрањено трговање робљем.[1])

[1]) Управ године 1416. *Appendini*, I. стр. 197. — Али већ 1320. године у Дубровнику се законом забрањује трговање са српским робљем (забрањено Србе и Српкиње морем извозити. Сама Босна буни се противу тр

Колико је Дубровник као трговачка република уздигао социјални углед имућнијих грађанских трговачких породица, видели смо већ из напред наведених факата, по којима је властеоска управа дубровачка давала грађанским породицама учешћа у државним пословима и из њихових се редова чак и сама попуњавала. Тако се *грађански* (нарочито трговачки) ред издизао све више у друштвеном угледу и положају своме. Поред *властеле* (и наравно свештенства) и *грађана*, као трећи друштвени сталеж у граду, живели су, радили и служили још и *пучани* (плебејци)[1], који су се махом регрутовали из најмљене, купљене (старих робова) или у службу примљене (добеглица са села из кметских породица) раденичке сиротиње.[1] Ропска зависност би у граду већ зарана ублажена напред поменутим законима о укидању трговања са робљем и претворена у обичну зависност домаће послуге. Сељачка, себарска, кметска зависност, коју је Дубровник примио био са феудалним устројством задобивених српских покрајина, такође је знатно ублажена била под дубровачком управом.[2]

вања са њеним људима. Само се кнезу — ректору — изузетно дозвољава да може купити неколико робиња, али се о томе мора учинити нарочито писмено). Ова се мера пооштрава законом од г. 1340. У 16. веку сасвим већ нестаје трговања с робљем. В. расправу *Др. Б. Петрановића: „О робству“*, у књ. XVI. *„Rad-a“* југ. акад. Загреб. 1871. на стр. *69*, *73* и *74*.

[1]) *Вук* (у своме *„Ковчежићу“*. Беч. 1849. на стр. 11.) виши грађански сталеж зове *пучанима* за разлику „од мањијех варошана и од сељака и тежака.“

[2]) У средњему веку начелно је земља сматрана била као државна — у монархијама владаочева. (Отуд и феудално *jus albinagii* — *droit d'aubaine* — по коме странац не могаше непокретност остављати наследницима својим, нити уопште по својој вољи њоме располагати, пошто она припадаше *de jure* владару. Од овога су Дубровчани својим уговором са Муратом II. успели ослободити се нарочитим капитулацијама од г. 1442.). Владаоци као завојевачи даваху земљу својим верним помоћницима *властели* великој и малој (властеличићима) и *цркви* са људима на земљи затеченим (у нас себрима,

По Котрулјићу *тројак* је друштвено-политички извор првобитно ропске а потоње радне зависности у друштву људскоме: *једни* су, вели, зависни — робови — у друштву *по рођењу*, дакле по самоме том факту, што их је робиња на свет донела; *други* долазе у ропски положај *по праву* (de jure gentium), као што су нпр. ратни *заробљеници* (дакле по праву завојевања), као и сви други, који по сили друштвених закона у ропство падају; и најзад, вели, *трећи* су *својевољни робови* (често из пропалих грађанских породица), који падају у зависност по томе, што се као невољници сами у ропство дају или продају, што

меропсима, власима и отроцима). Земље су даване у пронију (феуд) или у баштину, својину, (отуд пронијари и баштиници као и потоње турске спахије и читлук-сајбије). На пуста или опустела земљишта пуштани су сељаци *насељеници* (колони), који могаху имати и своје земље (купљенице, којом слободно располагаху), али за уступљено им господарство земљишта беху дужни радити извесан број дана на недељу на господаревој земљи и давати један део у производима са уступљене им земље (половину, трећину или четвртину, или иначе утврђене дажбине у натури: деветине, десетине итд.). Ови слободнији сељаци *себри (сокалници* на владалачкој а *меропси* на властеоској земљи — отуд сокалштине и меропшине) стојаху много више од завојеваних или купљених себара *(влаха,* који се као за земљу привезани са земљом и продаваху, наслеђиваху или поклањаху и *отрока,* који беху тек право робље — сужњи на земљи и у кући, којима власници њихови неограничено располагаху. *Јиречек* сумња да су се у *себре* рачунали и отроци као робље. В. расправу проф. *Др. К. Јиречека* о *„Законику српскога цара Стефана Душана“* у *Јагићеву Архиву* XXII. књ. стр. 211. у примедби). У току 14. века положај сељака („земљана“, ратара) у српским земљама (Србији и Босни) знатно се већ ублажава (Душанов законик већ наређује, да се отрок више у прћију давати не може, као и да се меропсима преко закона ништа узети не сме; у случају неправде насељенику је слободно судити се, па ма то био и сам цар), а по градовима, трговима и рударским насеобинама почиње се подизати и грађански сталеж. Ово поправљено стање затекли су и у главноме одржали и турски завојевачи, иначе зар би се могло и помислити, као што вели *Петрановић,* да би они још поправљали стање хришћана — сељака! (В. *Др. Б. Петрановић: „О робству“* у *„Раду“* књ. XVI., стр. 75.) Султан Мурат I. делио је освојене хришћанске земље овако: *трећину џамијама (вакуфска добра,* у нас старе *метохије), трећину султану* (са сељацима бољега положаја, у нас пређе сокалницима) и *трећину делијама при освајању* (и то за живота као проније а не наследно као баштине, даване нашим великашима).

се дакле као сиромашни људи из народа (пука, — плебса) са навршеном 20. годином драговољно и по извесну цену сами у ропство дају. (У средњему веку био је то познат факат, да сељаци без земље сами у спахијску службу иду.). Ова три облика *ропске* или *радне зависности* и *службености друштвене* постоје, вели Котруљић, „*de jure personarum*“ (Лист 102. стр. 1—2.). Као даље особене облике овога средњевековног аграрно-правног поретка наводи још и нарочите случајеве, у којима људи по законима — по грађанском и црквеном праву — у *сужањство* падају (као нпр. они, који се ухвате да неверницима помажу, осло-

---

Затечено социјално стање у задобивеним српским покрајинама прихватили су наравно и Дубровчани и својом хуманом управом још и знатно побољшали. Да би нам горње напомене Котруљићеве биле потпуно јасне, ми ћемо овде у главним потезима обележити ондашњи зависни положај сеоске радне снаге на земљишту дубровачкоме. Државне земље уступане су, као што то већ раније поменусмо, сељацима под закуп и од тога је држава имала добар део својих прихода. Властела је пак један део додељене јој земље, изван града задржавала као непосредну својину (баштину) и те се земље називаху *Царине* (Carina). Али како је за обрађивање ове земље требало радних руку, примани су обично на једноме делу суседнога земљишта сељаци као *насељеници, кмети,* који су уступљене им земље (*ледине*, lidigna, ledina) радили „*на половицу*“ (polovizza, polovica, meta, отуд и реч: „*dare ad polovizzam*“). Кућу са окућницом обично у простору од 400 квадр. стопа насељеник је добијао на откуп (као и побољшице — мелиорације, стоку и алате) и тај део обрађивао у свему по својој вољи (звао се *златица*, *zlatica*, *soldo*); али је зато дужан био давати господару годишње још и извесне дажбине у натуралијама — тако звани *усјет*, *поклон*, (*uvjet* и *poklon*, presente, regalo: тако нпр. poklon svinjski). Кмети су дужни били, да властелинову *царину* (баштину) обрађују са по неколико радних дана (махом два) у недељи — обично свега 90 дана у години. Ова дужност, да раде господару на царини његовој, — работа, кулук, ангарија — звала се у Дубровнику *служба* (*Služba*, cioè *Servizio* o *servitù*). Власник земље, *властелин*, подизао је обично *насељенику* (кмету) и потребну му кућу и давао чак и потребну стоку и алате (по правилу на одплату за 6 година), те га на тај начин *дугом* за се и за земљу *привезивао*. Сељак насељеник, у колико је по обавези својој дужан био да ради на господаревој царини, јављао се као *кмет* (kmet, *contadino*), а у колико је опет од земље, на рад и издржавање уступљене му, имао господару давати *половину* (*исе*, доцније и *трећину* и *четвртину*, од *оранице* обично четвртину), јавља се као *половник* (polovnik, *colono*). На тај начин, вели *Иселмјо*, могао

бођеници који се поновљеном кривицом или сагрешењем у сужањство враћају, браколомници итд.). У самој пак ствари све су ово опет случајеви из друге његове категорије (de jure gentium). У овоме смислу он нарочито издваја и говори најзад још и о нарочитом облику сељачке, *кметске зависности*, која се по своме карактеру приближује опет првој категорији наслеђене друштвене зависности (по пореклу или рођењу а услед људске потчињености завојевањем). Та, у Дубровнику и у Босни названа *кметска* а у Србији *себарска*, аграрна зависност, која

се један исти сељак јављати према једноме господару као *кмет*, а према другоме опет као *половник*, (отуд „*кметинство*" и „*половништво*", види у већ поменутој студији о *кметству* у Дубровнику од *Antonio degl' Ivellio*, стр. 14. и напред стр. 10—13. за и у расправи *Dr. Vladimira Pappafave:* „*О кметству*, особитим обзиром на Далмацију", Загреб, 1886. нарочито на стр. 36—45.). — Сељаци, кмети за земљу привезани, ослобођавају се понајлак већ у току 14. века свога ропског положаја (по старome праву завојевања, дакле по пореклу) и приближују све више социјалноме положају насељеника, кмета—меропаха, који даваху господарима, како где, половину, трећину или четвртину, али који могаху имати и своје земље и могаху потпуно слободно њоме и располагати. И у нас је у то време већ било и таквих *меропаха*, „који су имали својих властитих баштина, те су по вољи њима располагали, даривали их и цркви подлагали". (*Петрановић*: „О робству", стр. 63. В. чл. 174. Душанова законика, у издању г. *Ст. Новаковића* 1898. стр. 250—251.). Наши српски сељаци као војници освајачи били су махом меропси насељеници, док су *Власи* били покорени староседеоци Словени (или инородници), и то понајвише сточари. Отуд у Далмацији и назив „*црних Влаха*" — *Maurovalachi* (Maurovalaha и Morovlaha), данас италијански названих *Morlacchi*. Као прави за земљу привезани работници *Власи се с тога у повељама, којима се са земљом манастирима поклањају, поименце увек и побрајају*. Од њих су социјално горе стојали само *отроци* (рабн), *сужњи* везани обично дугом и за земљу и за господара (као робље, или својина господарева, било по куповини, завојевању, или законској осуди. *Отрок* је, вели Ст. Новаковић, сам лично као каква ствар, својина господарева и он је с њим могао располагати како је хтео и упућивати га на посао, који му је био по вољи). – У *Которским статутима* помињу се још и *годишњици* (на годину најмљени работници, поред *половника*). У статутима других приморских градова сусрећемо још и назив: *посадници* (колонисти, *villani* seu *possadnici*) — исто што и наши меропси (насељеници, coloni qui angarias faciunt et habent partem metochiae). *Петровић*, стр. 64. (У Котору 14. века: *possadenicus*, posanicus).

је плод *освајачкога* карактера насељавања Срба и Хрвата на Балкану, прихваћена је по општем средњевековном, а специјално византијскоме, типу и угледу. Котруљић нарочито наводи онај облик кметске зависности, у коме су сељаци — работници насељеници — по *своме пореклу* (originarii) *привезани* (приковани) за земљу или *приписани* (glebae adstricti а и adscripti; отуд glebae adscriptio) *земљи*, коју не могу ни напуштати, ни по њој селити се. Они су дужни да је своме господару обрађују и *продају се* (или преносе на другога власника) *са земљом заједно*. Такви су, вели, *наши дубровачки васали* (као и кипарски *парици*).[1] Ови „*дубровачки васали*", које Котруљић овде помиње, то су они српски кмети (себри) са суседних острва и приморских покрајина, који су од наших владалаца и великаша са земљом заједно уступљени или продани били Дубровнику, (острва: Ластово, Мљет и Хвар и покрајине: Стон, Пунта, Приморје и Конавли). Из овога српскога сеоског елемента регрутовани су (досељавањем слободних кмета и пресељавањем за земљу везаних у мрнарску, трговачку или кућевну службу) грађани и пучани дубровачки, који овом првобитно латинскоме граду дадоше потоње српско обележје.

[1] „Sono etiandio alcuni altri servi, detti originarij, cioè quelli che sono *astretti à certe terre*, che non si ponno partire et debbonle coltivare et *vendensi con la terra* et questi aleuni volta si chiamano *Servi colloni*. Et questi sono come li *nostri vasalli di Raugia et i Parici di Cipro*". Лист 102. Стр. 2.

Ближе о кметству у Дубровнику в. у напред поменутим расправама *Ивелија и Папафаве*, а о положају себара у старој српској држави уопште нарочито у *Ст. Новаковића* („*Законику Стефана Душана*", старом издању 1870. као и новоме 1898. и у његовим расправама: „*Пронијари и баштиници* (спахије и читлук-сахибије)" у „*Гласу*" Срп. Краљ. Академије књ. I. као и „*Село*" (из дела „Народ и земља у старој српској држави") опет у „*Гласу*" књ. XXIV (15.).

Котруљић саветује трговцима, да и сами на своим земљама изван града насељавају кмете, сељаке работнике, са којима, баш и кад су у потчињеноме положају (за земљу привезани), ваља, вели, у свему човечно поступати („*le trattare humanamente*“) и које онда по заслузи треба и *награђивати* (уговоре са њима правити). За помоћнике у радњи трговачкој ваља, вели Котруљић, узимати понајпре *ђетиће* (pueri) из бољих градских кућа, добро васпитане, који су нарочито за трговину и контоар погодни. Сама пак радна снага, како у поморству тако и у трговини и занатима као и кућевна послуга (мушка и женска), набављана је делом из градскога радничког пука (плебејаца, популана) а понајчешће и понајвише узимана из кметских породица изван града са територија дубровачких. Помоћници у трговачкој радњи, исто као и послуга у кући, морају бити у свему поуздани, пошто на сигурности и узајамноме поверењу почива у првоме реду и сав успех радње трговачке. (Лист 102. Стр. 2.). С тога, вели Котруљић, трговац мора са послугом бити веома опрезан и строг, али никако опет суров (мора се чешће послужити укором и казнама, а само у крајњој невољи и бојем), јер од послуге треба направити пријатеље кући и радњи (а никако непријатеље, како се жаљаху Римљани: Quot servi, tot hostes!) Млађе у кући и радњи, вели, треба поучавати исто као и децу своју. (Наводи за пример, како се у тој вештини поступања са млађима нарочито одликују Барцелоњани). Из ових и даљих навода Котруљићевих о *служењу* (работању, la servitù) у старом Дубровнику види се сасвим јасно, како је мудра управа дубровачка умела да сложи и веже интересе грађана, пука и кмета са интересима властеоским

и државним.[1] С тога у Дубровнику и не бејаше радничких и сељачких побуна, као нпр. оно у Германији (сељачких ратова). Љубав и слога међу властелом, грађанством и пуком владаху за све време трајања дубровачке републике и то мимо све разлике социјалне, верске и националне, тако да би готово смели рећи да нам овај мали Дубровник пружа јединствен пример

[1] О томе, како је мудра управа дубровачка, увођењем правичних и корисних закона, уредаба и установа, свој раднички народ у граду као и на селу умела да заинтересује за опстанак државе и властеоске владавине, тако да је народ и слушао и волео и поштовао властелу своју, сведоче најбоље сами ови факти: Властела је од старине узимала у службу (у кућу и радњу) тако зване *„Ђетиће“* (Dieticbi, pueri) од 8—9 година и држала их код себе на *раду и васпитању* (деца су, заједно са властеоском или трговачком, и школу посећивала), све док за рад и живот не одрасту — обично до 18—20. године, — када их је обично или увршћивала у мрнаре и изводила за капетане бродова, или их је пак уводила у трговину, спремајући и градећи од њих трговце. Овим *одбирањем ђетића из народа* био је подмлађиван и пословењиван у првоме реду сам грађански сталеж дубровачки. И овако као што су радили племићи и трговци дубровачки, исто су тако поступали и индустријалци (занатлије и предузимачи), узимајући на рад децу (махом *„морлачку“*, као што каже *Апендини*), коју су хранили и одевали све до њихове 20. године, када су, по мудрој занатској уредби дубровачкој, ти помоћници увођени као изучени мајстори у *књигу дотичнога еснафа — братовштине* — и том приликом *добијали на поклон по један примерак од свакога алата, којим су ее при учењу дотичнога заната служили*. („debbano esser ascritti al pubblico libro della rispectiva matricola, et aver *gratis* uno di tutti quelli stromenti., che servono per esercitare l'appreso mestiere“, вели *Appendini*, Т. I. Страна 197.). Колико се већ и у старој српској држави онога времена поклањало пажње и бриге одржавању занатлијскога реда и рада у држави, сведочи *повеља краља Дечанскога*, која наређује, да, кад има више синова занатлијских, један је *дужан да остане при очеву занату*, а остали да иду у сокалнике (сокалштину), а ко од њих хоће у меропшину, може ићи и у меропхе. В. у Петрановића расправи о ропству стр. 64. — из Миклошића *Monumenta Serbica*, 98). *Апендини* нарочито још наводи, како је овај корисан и племенит обичај увела била сама градска управа дубровачка и примењивала га у свима случајевима. Па и у погледу самих домаћих, кућевних слугу постојали су у Дубровнику извесни обичаји, који су нарочито женску послугу обезбеђивали. Као тамо *Ђетићи*, тако су овде опет у кућевну службу узимане девојчице из народа: *„Ђевојке (Djevojke)“* (између 8. и 10. године), које, осем хране и одела, имађаху још и нешто мало плате под именом *„годишњице (Godischniza)“* (у *Вука* је међу тим годишњица назив за „слушкињу, која се на годину најми“). Али поред свега тога су ове девојке

једне политичком мудрошћу зајемчене мирне еволуције.[1]

У претпоследњој (IX.) глави последње (IV.) књиге Котруљићеве о трговини (о уштедама или имању трговачкоме), која је сва провејана тугом за отаџбином (због осуде на прогонство), износе се или управ при крају прибирају и понављају опште напомене о штедљивости и опрезности трговачкој (сва зарада трговачка не вреди ако се сачувати не уме — по оној народној речи: у радише свега више, у штедише понајвише!) и нарочито и по трећи пут опет се удара гласом на то, како трговцу не требају раскошни летњиковци изван града, који и много стају а и одбранбену моћ самога града слабе (из чега се само види како је непрестано пред очима имао опасност од турске најезде!) И колико је ова глава пуна бриге о одржању града, толико је опет последња десета глава, која говори *„о концу живота трговачкога“* (Del fine del mercante), испуњена философском мирноћом и ре-

---

(кметице) после одслуженога рока (10—15 година) имале још и нарочито *право на опрему*, која им је за време њихове службе на тај начин обезбеђивана, што су те „дјевојке“ -- како се тај особени обичај у Дубровнику називао — *„на сараву (Spravva)“* узимане и као такве се онда и звале *сраављенице (la spravjeniza, serva dotata)*. О томе како им је та опрема „справа“ прилозима прикупљана и давана била вреди видети у *Апендини*-ја, књига I. на стр. 197—8., затим у *Вукову „Рјечнику“* код речи: *справа* и у *Д-ра В. Богишића: „Правни обичаји у Словена“* на стр. 45. *Апендини* нарочито наглашује, како овај лепи и корисни обичај, који се иначе нигде на другој страни не налази, везује млађе за кућу (властеоску и трговачку) и гради од њих пријатеље куће и господара (док у староме Риму ропска послуга беше непријатељ и куће и господара по већ наведеној познатој изреци: колико слугу (робова), толико непријатеља. *Вук* у *„Рјечнику“* (код речи: справа) наводи, како су „занатлије справљале своје шегрте, којима су, осим новијех хаљина и благослова, давали и сав алат од свога заната“.

[1] Народ је сам и знао и осећао, како му увиђавна влада републике осигурава опстанак његов, па је зато како вели *Дум Иво Стојановић: „исти дух љубави према домовини, што је пламтио у племићу, пламтио и у најнижем грађанину“*. Дубр. књижев. стр. 59.

зигнацијом као и силном љубављу пишчевом према своме милом Дубровнику. У њој се јасно огледа широка научна, као и дубока философска, спрема Бенка Котруљића, који нас правилношћу својих погледа на свет и живот као и својом религијозном толеранцијом задивљује и у исти мах и одушевљава својом неизмерном љубављу према народу и завичају своме. Котруљић се дакле не одликује само својим правилним економно-политичким посматрањима, већ и својом узвишеном философијом живота и својом силном љубављу према отаџбини својој.

Трговачки живот дубровачки био је веома трудан и напоран и њега нарочито има овде на уму Котруљић, кад трговцима уопште препоручује, да се већ у педесетим годинама живота повлаче из трговачких послова и предају их наследницима својим, јер је, вели, тешко издржавати с једне стране путовања по суву (караванима), а с друге опет по мору (бродовима). У педесетим и шесетим годинама, вели Котруљић, човек је са својим зрелијим и искуснијим погледима веома користан у јавним пословима (грађанским и политичким), али је по правилу физички већ осетно слабији, а нарочито за тешке трговачке послове и с тога му ваља своју радњу поступно уступати и предавати деци и наследницима својим. (Лист 103—104.). Није то, вели он, никаква ни слабост ни себичност, већ је такав закон божји, закон природни, морални, религијозни и политички: у млађим годинама човеку је дужност да свој и своје породице материјални опстанак обезбеђује како би се у старијим годинама утолико више могао посветити Богу, природи и друштву, пошто човек (а у овом случају нарочито трговац) никад и не живи само за се, већ у исти мах и за друштво, у коме се и умно и материјално од-

неговао и подигао, и од кога је и све научио све и што има и зарадио. *Какав би то брод био*, пита се *Котруљић*, *који би вечито само по мору лутао?* Ваља нам једном пред вече живота стићи у тихо пристаниште његово, у коме нам се полако *ваља припремати за смрт*, *предавати Богу*, *размишљати и живети у миру и љубави*, *спремајући се за вечни живот*. Ваља нам крај живота провести у потпуном душевном и телесном миру и спокојству.[1] У својим старијим годинама човек се већ по природним склоностима својим враћа и посвећује заједници, као што су то већ радили и стари Римљани, враћајући се плугу (као оно Цинцинат) и посвећујући свој живот друштву и размишљању — јавности и философији. На тај начин човек се тек како ваља одужује и Богу и људима. Овај последњи, како га Котруљић зове, философски период живота људскога није везан ни за какве нарочите религијозне облике; он је природна последица разумно схваћенога људског позива у овоземаљскоме животу уопште. То је онај несебичан, више идеалан живот, у коме се, вели, више не служи ни Венусу ни Бахусу, живот миран и задовољан, који човека упућује и води Богу и философији. *Молећи се Богу*, *читајући списе философске*, *живећи у природи и радећи земљу*, човек, вели Котруљић, треба мирно да сачека крај овоземаљског живота, смрт, која га у вечност преводи. И он тај философски одсек живота човекова поздравља овим песничким речима: „О ти животе срећни, вредан сваке хвале, животе анђеоски, животе светитељски, животе философски; ти си вазда и свуда, у свима људским друштвима и верама, — а не само католичкој —

[1] „*Passa la tua vita in quiete et pace de l'anima et del corpo*“. Лист 105. Стр. 1.

подједнако саветан и поштован«.[1] Ко паметно, за своју породицу и за свој народ корисно, поживи, тај се тек како ваља одужио и Богу и људима! (Лист 106. Стр. 1.).

Завршујући дело о трговини овим философским разматрањима о правом позиву живота људскога, Котрућић се најзад обраћа своме најгласовитијем дубровачком трговцу (mercantante famosissimo di Raugia) и пријатељу Франческу Стефанију, — по чијем је пријатељском захтеву ово дело и написао и њему га и посветио — овим топлим пријатељским и родољубивим речима: „Ето, мој драги Фране, ово, што сам ти овде укратко изложио о животу и смрти *правога трговца*, јер има на жалост доста и таквих трговаца, који се само по имену трговцима зову. И ако у изради овога списа нисам ма у чему год одговорио твоме очекивању, нека ме за то извине незгодне прилике у којима се налазим и које ми мира не дају. И ово, што сам овде написао, писао сам у душевноме немиру, *јер ми је суђено да живим изван моје драге и миле отаџбине*,[2] а у околини Напоља, који, као што знаш, данас куга страховито мори. Краљ Фердинанд, мој господар, упутио ме је нарочитим посланством у ваше крајеве, у које ја не хтедох међу тим полазити без довршена дела; а све у живој жељи да задовољим твоје захтеве који, као што увек бејаху готови да у мене пријатељска савета потраже, желети је да тако исто и де-

[1] Сам завршетак у оригиналу гласи: „*Vita filosofica, la quale non solamente nella villa catolica, ma in ogni stato et religione e stata culta et comendata*“. Котрућић, поред свега тога дакле што је Дубровник био католички град par excellence (villa catolica), не налази ипак зато, да је католичка вера „једино спасавајућа“!

[2] „*Perche mi è destinato di stare fouri della mia dolce et gioconda patria*“. И онда даље: „*Il Signor mio Re don Fernando m'ha imposta questa legatione dalle bande vostre, et non ho voluto venire con l'opera imperfeta*“. Лист 106. стр. 1.

лима потврђени буду, како би срећно доспео концу и слави вечнога живота. Амин!« И тако се ово прво, данас толико ретко, издање завршује најзад речима: како је, благодарећи Богу, Бенко Котруљић овај свој спис о трговини довршио у околини Напољској (Apud Castrum Serpici) дана 25. августа године 1458. „кад је оно куга морила град напољски“.

Дубровнику, који је Котруљић волео безграничном синовљом љубављу, припада част и слава, што је светској књижевности пружио ову прву научну расправу о трговини, која новином и исправношћу економно-политичких погледа својих толико одваја и одскаче од својега времена, да ево и данданас после четири и по столећа своју научну вредност изгубила није. Напротив, она му се управо тек данас и почела враћати и признавати. А да се пуна вредност економско-политичких идеја овога списа по заслузи схвати и оцени, потребно је сваком приликом имати вазда на уму само то, да су све ове идеје на артију стављене и за штампу приређене биле још у времену издисања старе српске државе (на годину дана пред пад Смедерева), дакле у сасвим још средњевековним привредним, друштвеним и политичким приликама из половине петнаестога столећа.

О ЈУЖНИМ СЛОВЕНИМА У VI, VII И VIII ВЕКУ

ОД

СТ. СТАНОЈЕВИЋА

(ПРИМЉЕНО НА СКУПУ АКАДЕМИЈЕ ДРУШТВЕНИХ НАУКА 16. ЈАНУАРА 1906. ГОДИНЕ).

I. Доба колонизације Словена на Балканском Полуострву.

Мишљења разних историка о времену словенске колонизације на Балканском Полуострву јако се разилазе. Док једни тврде да су Словени автохтони на Балканском Полуострву, дотле други доказују, да почетак словенске колонизације на Балкану треба ставити у последње векове пред рођење Христово. Дуго је времена међутим важило као тачно мишљење оних историка, који су доказивали да је колонизација Словена на Балканском Полуострву почела у првим вековима после рођења Христова. То мишљење је у новије време почео да заступа и један авторитет првога реда на пољу старије словенске историје.[1] Напослетку многи научници тврде, да о колонизацији Словена на Балканском Полуострву не може бити говора пре почетка VII века.[2]

[1] Dr. L. Niederle, Archiv für Slav. Phil. 25 (1903) 307—316.

[2] Литературу о питању словенске колонизације на Балканском Полуострву в. Boguszlavsky, Einführung in die Geschichte der Slaven (1904) 26—47, 113—21.

Разлози научника, који доказују да су се Словени почели насељавати на Балканском Полуострву пре VII века, оснивају се на неколиким несигурним, већином филолошким, доказима. Ако се и претпостави, да су комбинације и претпоставке научника, који ово мишљење заступају, тачне, ипак се, и на основу доказа, које они износе, могу констатовати само слаби трагови словенског живља на Балканском Полуострву пре VII века. Међутим, по тим траговима никако се не може говорити о маси словенског насеља на Балкану. Напротив, ако и претпоставимо, да су сви наводи о остатцима словенског живота на Балканском Полуострву пре VII века тачни и доказани, они баш својим малим бројем показују, да о маси популације словенске на Балкану у то доба не може још бити говора. Сви остатци и наводи у споменицима, на основу којих браниоци раније словенске колонизације на Балкану потврђују своја доказивања, тако су ограничени, да је на основу њих немогуће говорити о већим насељима.

У доста великој множини историских извора, у којима се причају балкански догађаји у последњим вековима пре и у првим вековима после рођења Христова, браниоци теорије о старијем насељавању Словена једва су нашли два-три назива, на основу којих доказују, да је у то доба било Словена на Балканском Полуострву. Чудан је међутим и необјашњив и за њих факт, да извори тога времена, који местимице врло детаљно говоре о догађајима на Балканском Полуострву, нигде ни једном речју не помињу Словене.

Ја се на овом месту наравно не могу упуштати у детаљно расправљање тога питања. Ја хоћу само да истакнем и докажем, да савремени извори говоре

о Балканским Словенима кроз цео VI век као о становницима крајева на левој обали доњега Дунаву.

Ја не спорим, да је појединаца или чак и појединих словенских породица могло бити на Балканском Полуострву и много раније, чак и пре римске власти на Балкану. Али о маси словенске популације и о колонизацији словенских племена на Балканскоме Полуострву не може бити говора пре VII века.

Словени су се у другој половини V века спустили на доњи Дунав; крајем V или почетком VI века они су почели у четама прелазити на Балкан да пљачкају тамо, а стално су се почели насељавати на Балканском Полуострву тек од почетка VII века.

Византиски историк Прокопије прича у своме делу о готско-византиским ратовима, које је написао почетком друге половине VI века, како Словени у то доба *παρὰ ποταμὸν Ἴστρον ἔνθα δὴ ἵδρυνται* (Bellum Gothicum II, 173; Ed. Comparetti). На другом месту у истом делу говори Прокопије, како Словени *γῆν πολλήν τινα ἔχουσι· τὸ γὰρ πλεῖστον τῆς ἑτέρας τοῦ Ἴστρου ὄχθης αὐτοὶ νέμονται* (Bell. Goth. II, 294).

Још јасније је међутим Прокопије истакао где се налазе станишта словенска тамо, где прича, како у једној битци *Οὖννοι τε ἦσαν καὶ Σκλαβηνοὶ καὶ Ἄνται, οἳ ὑπὲρ ποταμὸν Ἴστρον οὐ μακρὰν τῆς ἐκείνῃ ὄχθης ἵδρυνται* (Bell. Goth. I, 189). Причајући како Словени пре нису силазили у равнице, како нису градове нападали и опседали и како уопште Дунав нису прелазили, Прокопије вели: *Φρούρια πολλὰ πολιορκίᾳ ἑκάτεροι εἷλον, οὐ τειχομαχήσαντες πρότερον, οὐδὲ ἐς τὸ πεδίον καταβῆναι τολμήσαντες, ἐπεὶ οὐδὲ γῆν τὴν Ρωμαίων καταθεῖν ἐγκεχειρήκασι πώποτε οἱ βάρβαροι οὗτοι. Οὐ μὴν οὐδὲ στρατῷ ποταμὸν Ἴστρον φαίνονται διαβε-*

βηκότες ἐκ τοῦ παντὸς χρόνου, πλήν γε δὴ ἐξ ὅτου μοι ἔμπροσθεν εἴρηται (Bell. Goth. II, 447.) Можда се овде може навести још једно место, где Прокопије исто то казује о становишту словенском. Говорећи о становишту Хуна између Меотиса и Танаја, Прокопије додаје: *Καὶ αὐτῶν καθύπερθεν ἐς βορρᾶν ἄνεμον ἔθνη τὰ Ἀντῶν ἄμετρα ἵδρυνται* (Bell. Goth. III, 23—4).

Али има осим тога у изворима VI века још врло много података, који индиректно доказују, да већих сталних словенских насеобина на десној обали Дунава у то доба још није било.

Тако н. пр. прича Прокопије, да је Аудуин, краљ лангобардски, када је *Ἴστρον ποταμὸν διαβὰς αὖθις ἐς Σκλαβηνοὺς ἀπεχώρησεν* (Bell. Goth. II, 430).

Да су Словени још и у последњој четврти VI века становали на левој обали доњега Дунава, види се из причања савременог историка Менандра, који казује, како византиски војсковођа Јован 578 године *μετήγαρεν ἐς τὴν Ῥωμαίων (χώραν) αὐτόν τε τὸν Βαϊανὸν καὶ τὰς τῶν Ἀβάρων δυνάμεις* из Паноније, па *ἐνθένδε αὖθις διὰ τῆς Ἰλλυριῶν διαγαγών, εἶτα ἐς τὴν Σκυθῶν ἀφικόμενος, ἔμπαλιν διελθεῖν παρεσκεύασε τὸν Ἴστρον... ἐπειδὴ δὲ ἐπεραιώθη ἐς τὸ κατ' ἀντικρὺ τοῦ ῥεέθρου, παραχρῆμα τάς τε κώμας ἐνεπίμπρα τῶν Σκλαβηνῶν καὶ ἐσίνετο τοὺς ἀγρούς* (Menander 99; Ed. Dindorf).

Напослетку, да Словени крајем VI века још нису стално били насељени на Балканском Полуострву, доказује и ратовање византиско-словенско у последњим годинама VI и првих година VII века, када је борба вођена готово стално на левој обали доњега Дунава. У миру, који је 600 године склопљен између Византије и Авара, било је одређено да је *Ῥωμαίοις καὶ Ἀβάροις ὁ Ἴστρος μεσίτης, κατὰ δὲ Σκλαυηνῶν*

ἐξουσία τὸν ποταμὸν διαπήξασθαι (Simocattes 273; Ed De Boor).

Словени су дакле почетком VI века почели прелазити Дунав и нападати на балканске провинције. Али они још првих година VII века нису били насељени у масама на Балканском Полуострву, јер су све до 602 године византиски гарнизони држали целу северну границу Балканског Полуострва. До тога времена Словени су само привремено прелазили са леве обале Дунава на десну и четовали по Балкану (Bell. Goth. II, 192—5, 286, 289, 383, 445—50, 457—9; Menander 98, 128; Simocattes 235, 247, 249). Првих дина VII века Византинци су још држали целу северну границу Балканскога Полуострва, и према Аварима и према слободним Словенима. У њиховим је рукама у то доба још и Београд (Simocattes 285) и Костолац (Simocattes l. c.) и Новe (Simocattes 289—290). Цар Мавриције је био збачен са престола стога, што византиска војска, која је била послата против Словена, није хтела да презими у словенским крајевима на левој обали доњега Дунава (*ἐν ταῖς τῶν Σκλαυηνῶν χώραις τὰς Ῥωμαϊκὰς δυνάμεις τὸν τοῦ χειμῶνος ἐνδιατρῖψαι καιρόν;* Simocattes 293), због *τὴν λείαν αὐτὴν διά τε τὴν τῆς ἵππου ταπείνωσιν, ἔτι γε μὴν καὶ διὰ τὸ πλήθη βαρβάρων περικυμαίνειν τὴν χώραν τὴν ἀντιπέρας τοῦ Ἴστρου* (Simocattes l. c.).

II. О односима према Византији.

Словени су свакако већ пре него што су дошли до граница византиске империје слушали о Византији. Зна се поуздано да су крајем VI века и они Словени, који нису имали директних веза са Византинцима и који су становали далеко од граница византиских, знали за византиску империју и слушали

о њој. Када су гардисте цара Мавриција 591 године ухватиле три Словенина, који су са „севернога океана“ дошли чак у Тракију, ти Словени су причали *αὐτούς τε τῶν Ῥωμαίων ἔθνος ἀκηκοότας ἐπί τε πλούτῳ καὶ φιλανθρωπίᾳ λίαν, ὡς ἔστιν εἰπεῖν, εὐκλεέστατον, ἐμπορευσαμένους τὴν εὐκαιρίαν πρὸς τῇ Θρᾴκῃ ἀναχωρῆσαι* (Simocattes 223—4).

У један је мах цар Јустинијан био понудио Словенима један пуст град са околином, на левој обали доњега Дунава, под условом да склопе с њим савез против Хуна *(βασιλεὺς Ἰουστινιανὸς πρέσβεις τινὰς παρὰ τούτους δὴ τοὺς βαρβάρους στείλας ἠξίου ξυνοικίζεσθαι ἅπαντας εἰς πόλιν ἀρχαίαν, Τούρριν ὄνομα, ἣ κεῖται μὲν ὑπὲρ ποταμὸν Ἴστρον* (Bell. Goth. II, 295.) Словени су прихватили ту понуду под условом *εἴπερ αὐτοῖς τὸν Χιλβούδιον στρατηγὸν Ῥωμαίων αὖθις καταστησάμενος ξυνοικιστὴν δοίη* (l. c.).

Међутим су Словени већ у првој половини VI века, дакле врло убрзо пошто су у опште дошли у додир са Византијом, почели ступати у византиску војску, и у већим масама и појединци. Већ се средином VI века помиње да је било и официра Словена у византиској војсци. Словени, који су служили у византиској војсци, одликовали су се врло често храброшћу и окретношћу.

Прокопије вероватно има на уму и Словене, када прича како варвари са Дунава ступају у византиску војску (*καὶ βάρβαροι πολλοί, οἵπερ ἀμφὶ ποταμὸν Ἴστρον διατριβὴν εἶχον, κατὰ κλέος τοῦ Γερμανοῦ ἥκοντες καὶ χρήματα πολλὰ κεκομισμένοι ἀνεμίγνυντο τῷ Ῥωμαίων στρατῷ* (Bell. Goth. II, 445). На другом месту међутим Прокопије изрично помиње Словене у византиској војсци, која је у Италији ратовала против Гота. У једној византиској чети, прича Про-

копије, од 1600 људи *πλεῖστοι Οὖννοί τε ἦσαν καὶ Σκλαβηνοὶ καὶ Ἄνται* (Bell. Goth. I, 199). Велизар *ἥσθη τε αὐτῶν τῇ παρουσίᾳ καὶ τολμητέα σφίσιν ἐπὶ τοὺς πολεμίους εἶναι τὸ λοιπὸν ᾤετο* (l. c. 179—180). Другом једном приликом, прича Прокопије, како се грађанима Луканије у Италији *καὶ Ἄνται... τριακόσιοι ξυνεφύλασσον, οὕσπερ Ἰωάννης ἐνταῦθα δεηθέντι Τουλλιανῷ ἀπολιπὼν πρότερον ἔτυχεν* (Bell. Goth. II, 343.) Савремени византиски писац Агатије прича, како у перзиско-византиском рату 554 године једним коњичким одредом *ἡγοῦντο δὲ αὐτῶν Δαβραγέζας τε καὶ Οὐσίγαρδος, ἄμφω μὲν βαρβάρω τὸ γένος, Ῥωμαϊκῶν δὲ ταγμάτων προεστηκότε* (Agathias 246; Ed. Dindorf). Причајући догађаје у идућој години Агатије наводи, како се једном приликом особито одликовао тај *Δαβραγέζας, Ἀντὴς ἀνήρ, ταξίαρχος* (Agathias 275). За време рата, који је вођен 556 године између Перзијанаца и Византинаца, одликовао се један Словенин као одличан стрелац (*Σουαρούνας τις ὄνομα, Σκλάβος ἀνήρ, ἀφίησι δόρυ τῷ μᾶλλον προφαινομένῳ, καὶ πλήττει καιρίαν;* Agathias 324). Исте године одликовао се у рату и Леонтије, син *Δαβραγέζου*. Он је *ὑπὲρ τέλματός τινος ὀλισθήσας καταπίπτει ἀθρόον καὶ ὑποφέρεται καὶ περιρρήγνυσι τὴν ἀσπίδα* (Agathias 321).

Византинци су осим тога првих година VII века склопили савез са једним словенским племеном. Тај савез био је свакако управљен против Авара, јер је Хаган аварски послао једног свог војводу *ὅπως τὸ τῶν Ἄντων διολέσειεν ἔθνος, ὃ σύμμαχος Ῥωμαίοις ἐτύγχανεν ὄν* (Simocattes 293).

III. О односима према Аварима.

Познато је да су Авари 558 године, посредовањем Алана, ступили у преговоре са Византијом и да су

том приликом тражили да им се уступе родни крајеви, у којима ће се настанити и да им се стално дају богати поклони, а они ће за то бранити империју од свих непријатеља. Када су преговори успешно свршени, Авари пођу из својих дотадањих станишта, на северним огранцима Кавказа, на запад у Европу. Продирући напред они су прво ударили на Утигуре, па затим на Словене. Они том приликом *ἔτεμνον τὴν γῆν τῶν Ἀντῶν καὶ οὐκ ἀνίεσαν ἀνδραποδιξόμενοι καὶ ἄγοντές τε καί φέροντες* (Menander 6). Када су после тога Авари хтели да пређу на византиску територију и тамо да се настане, цар Јустинијан их није хтео пустити преко Дунава. С тога су они остали на левој обали доњега Дунава и тамо вероватно владали над Словенима, који су у том крају становали. Међутим када је на византиски престо дошао цар Јустин (565 год.) и почео предузимати енергичне мере против Авара, оставе Авари своја седишта на доњем Дунаву и оду чак на Рајну (Menander 56; Paulus Diaconus 92—93). Али они нису дуго тамо остали. Када су, наскоро после тога, заратили Лангобарди, који су становали на десној обали средњега Дунава, са Гепидима, чија је држава захватала источну половину данашње Угарске, — дођу Авари, као савезници Лангобарда, у данашњу Угарску. Кад су Гепиди разбијени (567 год.; Menander 57—58), заузму Авари њихову државу, а кад су наскоро после тога Лангобарди отишли у Италију, заузели су Авари и оне земље у којима су они дотле становали (Paulus Diaconus 89). Тако су Авари у данашњој Угарској основали своју државу, чије су границе биле Дунав и Сава (Menander 62, 69—70, 98—100, 127—8; Simocattes 225—226, 285—286) до Ђердапа (Simocattes

9*

292), а на северозападу река Камп (F. Kos, Gradivo za sgodovino Slovencev v srednjem veku I, 1902, 307—312).

У тој аварској држави било је одмах од почетка врло много Словена. Не зна се поуздано, да ли су ти Словени становали у данашњој Угарској већ и за владе Гепида и Лангобарда у тим крајевима, или су дошли онамо тек за владе Авара. Вероватније је да су се Словени већ за владе Гепида и Лангобарда почели спуштати у крајеве око Дунава и Тисе и ширити се према југу и југозападу у данашњој Угарској. Борба лангобардско-гепидска и аварска власт у тим крајевима свакако је помагала ширење и продирање Словена. Ипак морам напоменути, да се у доба гепидске и лангобардске власти у данашњој Угарској Словени нигде не помињу. Можда је то за то, што у савременим изворима у опште има мало података о Лангобардима и Гепидима, али можда и стога, што су се Словени тек после пропасти Лангобарда, или сасвим или у већим масама, почели насељавати у крајевима данашње Угарске.

Док су Словени у данашњој Угарској били под влашћу Авара, дотле су Словени на доњем Дунаву, после аварског одласка на Рајну, постали слободни. Ти слободни Словени почели су 578 год. опет прелазити доњи Дунав и пљачкати по Балканском Полуострву. Цар Тиберије замолио је онда Аваре да они ударе на те Словене на доњем Дунаву. Авари су радо прихватили предлог Тиберијев, јер су сматрали, да су ти Словени још од пре двадесет година њихови поданици. С тога један византиски официр *παραγενόμενος ἐν Παιονίᾳ τῇ χώρᾳ, μετήγαγεν ἐς τὴν Ῥομαίων αὐτόν τε τὸν Βαϊανὸν καὶ τὰς τῶν Ἀβάρων δυνάμεις, ἐν ταῖς δὴ λεγομέναις ὁλκάσι μακραῖς τὰ βαρ-*

βαρικὰ διαβιβάσας πλήθη. Καὶ λέγεται ἀμφὶ τὰς ἑξήκοντα χιλιάδας ἱππέων θωρακοφόρων ἐς τὴν Ῥωμαίων διαπορθμευθῆναι, Ἐνθένδε αὖτις διὰ τῆς Ἰλλυριῶν διαγαγών, εἶτα ἐς τὴν Σκυθῶν ἀφικόμενος, ἔμπαλιν διελθεῖν παρεσκεύασε τὸν Ἴστρον ἐν ταῖς καλουμέναις ἀμφιπρύμνοις. Када је аварска војска прешла на леву обалу Дунава ***τάς τε κώμας ἐνεπίμπρα τῶν Σκλαβηνῶν καὶ ἐσίνετο τοὺς ἀγρούς, ἦγέ τε καί ἔφερεν ἅπαντα*** (Menander 99). Ма да су Словени на доњем Дунаву доказивали да су они од увек били слободни, они су овога пута морали признати над собом власт аварску. Од тога времена Авари су сматрали Словене на доњем Дунаву за своје поданике. Они су додуше понекад склапали са њима савез против Византије, али су понекад поједина од тих словенских племена била у савезу и са Византијом. У преговорима са Византијом и у односима према Византији, Авари су увек истицали, како су ти Словени на доњем Дунаву њихови поданици и тражили су сваком приликом да имају удела у пљачки, што су је Византинци задобили на левој обали доњега Дунава у словенским крајевима. Посланику византискога војсковође Приска, који је био напао на слободне Словене на доњем Дунаву и напљачкао се тамо доста, казао је Хаган јасно: ***Ἐπὶ τῆς ἐμῆς γῆς ἐπιβέβηκεν, περὶ τοὺς ἐμοὺς ὑπηκόους ἐξήμαρτεν. Ἔστω τὰ τῆς εὐπραγίας κοινά*** (Simocattes 244—245; ср. и 256).

Изгледа да су Авари и у VII и у VIII веку одржавали везе са слободним Словенима на доњем Дунаву, али су, како изгледа, њихови односи у то доба били више пријатељски. Можда су слободни Словени, као савезници аварски, учествовали при великој експедицији на Цариград 626 год. (Nicephorus 18; Ed

De Boor; ср. и Simocattes 223). У један мах су већ и пре тога Словени, када су били одбијени од Солуна, тражили и добили помоћ од Авара.

О Словенима, који су становали у данашњој јужној Угарској и који су били под Аварима, има у савременим изворима доста података. Тако прича Павле Ђакон (157) да је лангобардски краљ Агилулф obsedit civitatem Cremonensem cum Sclavis, quos ei Cacanus, rex Avarorum, in solacium miserat et cepit eam. Авари су у борби са Византијом често слали Словене да нападају византиске покрајине. Симоката прича да су Авари једном приликом *τὸ γὰρ τῶν Σκλαυηνῶν ἔθνος ἐπαφίησιν, καὶ πλεῖστα τῆς Ῥωμαίων γῆς ἀποκείρεται, καὶ τῶν Μακρῶν μέχρι καλουμένων τειχῶν οἷα διάττοντες, ἀθρόον προσβαλόντες ταῖς ὄψεσι πολὺν ἀπεργάζονται φόνον* (Simocattes 52).

Авари су Словене употребљавали за разне послове у рату, да им праве мостове, лађе итд. (Simocattes 226, 242), јер су сами Авари били врло невешти на води (Menander 121—3) исто као и Хуни (Agathias 383—8).

Готово у свима аварским походима помиње се, да су учествовали и њихови поданици Словени. У битци на Тиси 600 године *συναπόλλυνται δὲ τούτοις* (Аварима) *καὶ Σκλαυηνῶν πλείστη ἀπόμοιρα. Ἐζωγρεῖτο δὲ μετὰ τὴν ἧτταν τὸ βάρβαρον καὶ ἥλωσαν Ἄβαροι μὲν τρισχίλιοι, ἄλλοι δὲ βάρβαροι πρὸς ταῖς τέτρασι χιλιάσι δισχίλιοί τε καὶ διακόσιοι, καὶ Σκλαυηνῶν χιλιάδες ὀκτώ* (Simocattes 289). Теофан (Ed. De Boor 315) прича, како је аварска војска пошла на Цариград *ὅπως τοὺς ἐκ δύσεως Οὔννους, οὓς Ἀβάρους καλοῦσιν, Βουλγάροις τε καὶ Σκλάβοις καὶ Γηπαίδαις συμφωνήσας*. У чудима св. Димитрија солунскога прича се

да је Хаган **τὰ ἐνδότερον αὐτοῦ πάντα βάρβαρα φῦλα συναθροίσας, ἅμα τε τῶν πάντων Σκλαβίνων καὶ Βουλγάρων καὶ ἀπείρων ἐθνῶν ἀναριθμήτῳ λαῷ** (Acta Sanctorum X, IV, 167). Да је под Аварима, осим Словена, било и других народа зна се међутим и иначе.

Занимљиво је да се у чудима Св. Димитрија солунског на једном месту изрично помиње, да су *сва* словенска племена под Аварима. Тамо се прича како Хаган **καλεῖ πρὸς ἑαυτὸν τὴν ἅπασαν τῶν Σκλαβινιῶν θρησκείαν, καὶ θηριώδη φυλήν, ὑπέκειντο γὰρ αὐτῷ τὸ ἔθνος ἅπαν, καὶ προσμίξας αὐτοῖς καὶ ἀλλογενεῖς τινας βαρβάρους στρατεῦσαι πάντας κατὰ τῆς θεοφρουρήτου Θεσσαλονίκης παρεκελεύσατο** (Acta Sanctorum 143).

Од средине VII века, када је аварска држава почела опадати, аварски Словени почињу дизати устанке и придруживати се свима онима, који су се борили против Авара (Sclavi tam contra Avaris coinomento Chunis et regem eorum Gagano ceperant revellare — каже Фредегар; Kos, l. c. 196; ср. 310, 326).

Осим Нестора и Фредегара о незадовољству Словена са аварском влашћу говори се и у чудима св. Димитрија Солунског. Тамо се прича како су **πολλοὶ γὰρ αὐτῶν περὶ τὰς ὕστερον ἡμέρας ἀπελπίσαντες νικᾶν προσρυέντες τοῖς ἄρχουσιν τῆς πόλεως...** (Acta Sanctorum 149).

IV. О односима према другим варварима.

Још у доба, када су Словени становали на левој обали Дунава, помиње се у изворима, да је међу Словенима било и других разних варварских народа. Тако Прокопије прича, како је један лангобардски принц био побегао Словенима (Bell. Goth. II, 429). Други један принц био је побегао Гепидима, па онда

ξύν τε τοῖς ἑπομένοις καὶ Γηπαίδων τισὶν ἐθελουσίοις ἐς Σκλαβηνοὺς αὖθις ἀφίκετο. После тога је он отишао Готима, али није остао ни међу њима, него *Ἴστρον ποταμὸν διαβὰς αὖθις ἐς Σκλαβηνοὺς ἀπεχώρησεν* (Bell. Goth. II, 430). Други један лангобардски принц око 663 год. fugiit ad Sclavorum gentem (Paulus Diaconus 194). Исто се тако почетком VIII века помиње за једнога војводу, да је решио ut in Sclavorum patriam fugeret (Paulus Diaconus 236).

Међу Словенима је у то доба било и Гепида. Теофилакт Симоката прича, како су Византинци, када су напали на Словене на левој обали доњега Дунава, нашли међу њима једнога Гепида (Simocattes 236). Помиње се такође да су неки Словени отишли Гепидима (Bell. Goth. II, 429—430).

Исто се тако помињу међу Словенима и Херули. Један део Херула ишао је од једног словенског племена другом и *ἤμειψαν μὲν τὰ Σκλαβηνῶν ἔθνη ἐφεξῆς ἅπαντα* (Bell. Goth. II,).

Интересантне су везе Словена са Готима. Приликом једног словенског нападаја на Балканско Полуострво Прокопије прича: *καὶ τινὲς μὲν ἐν ὑποψίᾳ εἶχον ὡς Τωτίλας τούτους δὴ βαρβάρους χρήμασι πολλοῖς ἀναπείσας ἐπιπέμψειε τοῖς ταύτῃ Ῥωμαίοις, ὅπως δὴ βασιλεῖ ἀδύνατα εἴη τὸν πρὸς Γόθτους πόλεμον ἀσχολίᾳ τῇ ἐς τούτους δὴ τοὺς βαρβάρους εὖ διοικήσασθαι* (Bell. Goth. II, 465—6).

Занимљиво је да су Словени у VII веку били у тако тесним односима са Лангобардима, да су познавали лично војводу лангобардског у Фриаулу. Када је наиме војвода фријаулски једном приликом пошао против Словена, он, када је дошао близу њих, cassidem sii de capite auferens, vultum suum Sclavis ostendit; erat enim calvo capiti. Quem dum Salavi

quia ipse esset Wechtari, cognovissent, mox perturbati Wechtari adesse clamitant, deoque eos exterrente, plus de fuga quam de proelio cogitant (Paulus Diaconus 195). У исто доба од прилике помиње се како је један Лангобард, војвода беневентански, говорио словенски. Средином VII века venientes Sclavi cum multitudine navium, non longe a civitate Seponto castra posuerunt. Кад је то јављено Радоалду, војводи фриаулском, он cito veniens, eisdem Sclavis propria illorum lingua locutus est. Cumque eos propter hoc segniores ad bellum reddidisset... (Paulus Diaconus 170). Исто се тако помиње за једног, вероватно аварског, великаша, да је знао *τὴν καθ' ἡμᾶς ἐπιστάμενον γλῶσσαν καὶ* ***Ῥωμαίων, Σκλάβων*** *καὶ* ***Βουλγάρων*** (Acta Sanctornm l. c. 181).

Изгледа да је већ у VI веку било и Словена који су знали понешто грчки (Ср. Bell. Goth. II, 296).

Од почетка VII века Словени, који су становали у северним и западним крајевима аварске државе, имали су врло јаких веза са Францима (Kos. l. c. 202—212, 261—2, 279)).

Осим тога Словени су у земљама, које су на Балканском Полуострву заузели, нашли доста још разних варварских племена. Нека од тих племена насељена су на Балканском Полуострву још пре него што су Словени почели прелазити на десну обалу Дунава, а нека су насељена ту за време словенског продирања. Тако се помиње да су у то доба насељени у Тракији Котригури (*δόντος βασιλέως ἐπὶ Θράκης ἱδρύσαντο;* Bell. Goth. III, 210), Хуни и Херули (Bell. Vand. I, 11.), Лангобарди (*ἐς δὲ Ἄπρων ἀφικόμενοι την Θρακῶν πόλιν ἀναμύγνυνται Λαγγοβάρδαις τοῖς τῇδε οὖσι;* Bell. Goth. III, 208—210), Готи (*ἐκ παλαιοῦ ἐν Θράκῃ ᾠκημένων;* Bell. Goth. I, 121; Bell. Pers. I, 39). Помиње се да су око Београда били насељени

Херули (*Ἔρουλοι ἀμφὶ πόλιν Σιγγηδόνα, οὗ δὴ νῦν ἵδρυνται;* Bell. Goth. II, 93, 286, 413). У Срему су становали Гепиди (*Γήπαιδας ἐπήλυδας ὄντας εἰσεποιήσατο καὶ χώραν αὐτοῖς ἀπένειμε τὴν περὶ τὸ Σίρμιον;* Menander 64; Bell. Vand. I, II; Bell. Goth. II, 442 до 425; Simocattes 288). Осим тога помињу се у изворима у то доба и доморотци, за које се не може сигурно рећи, којој су народности припадали (Ср. нпр. Simocattes 290: *ἐγχώριοι ἀπηγόρευον τῷ Κομεντιόλῳ ταύτην δὴ τὴν ἄτραπον*).

V. Хришћанство код Јужних Словена.

Има у изворима доста података, из којих се види, да се радило на ширењу хришћанства међу Јужним Словенима још одмах од почетка VII века, дакле наскоро после њихова доласка у нову отаџбину. Тако се н. пр.у животу Св. Колумбана прича како му од прилике у другој десетини VII века cogitatio in mentem ruit, ut Venetiorum, qui et Sclavi dicuntur, terminos adiret caecasque mentes evangelici luce illustraret, ac ab origine vera via aberrantibus veritatis viam panderet. Али је он у то умро и није доспео да испуни своју жељу (Kos 193). Наскоро после тога свети Амант, када је чуо quod Sclavi nimio errore decepti a diaboli laqueis tenerentur oppressi illucque martirii palmam se assequi posse confidens, transfretato Danibio eadem circumiens loca, libera voce evangelium Christi gentibus praedicat (Kos 204—4).

У VIII веку има већ доста бележака о хришћанству међу Јужним Словенима особито у познатоме делу De conversione Bagoariorum et Carantanorum lubellus (D-r F. pastrnek, Dějiny slovanských apoštolu Cyrilla a Methoda, 1902, 264—72; Kos 239, 250, 263—5, 268—9, 280—3, 296, 353, 357, 369), а и у дру-

гим изворима. Тако се у животу Св. Виргилија прича како је 784 год. per Karinthiam sensim transeundo ad fines Huonorum ubi Trabus influit Danubium.... saluberrime isitationis usus officio pertransiit, Kos 295. Још крајем VI века помиње се да је један Гепид, који је био хришћанин, становао међу Јужним Словенима на левој обали доњега Дунава: ***τοίνυν Γήπαις ἀνήρ, ἐκ τῶν χριστιανῶν θρησκείας πάλαι ποτὲ πεφυκώς, μετὰ τῶν βαρβάρων ὑπῆν*** (Simocattes 236).

Има помена да је и међу оним Јужним Словенима, који су се настанили на Балканском Полуострву, већ у VII веку било Хришћана. У чудима Св. Димитрија Солунскога прича се, како је један словенски поглавица око 790 год. дошао у Солун и ту се покрстио (Acta Sanctorum l. c. 177).

VI. О култури Јужних Словена.

Разним комбинацијама и погрешним интерпретацијама и тумачењима унете су многе погрешке и нетачности у дела, која говоре о култури и културним приликама код Јужних Словена. Исправљати све те нетачности и погрешке био би некористан посао. Стога сам ја изоставио овде сваку полемику и исправљање, а прибрао сам из савремених извора сигурне податке о Јужним Словенима у то доба.

*

Још крајем VI века, док су становали на левој обали доњега Дунава, Словени су тамо имали села и обрађивали су поља. Кад су Авари 578 год. прешли на леву обалу доњега Дунава и напали на Словене, аварска војска ***παραχρῆμα τάς τε κώμας ἐνεπίμπρα τῶν Σκλαβηνῶν καὶ ἐσίνετο τοὺς ἀγρούς*** (Menander 99). Пре тога Прокопије је изрично наглашавао, да Словени ***ἀμείβοντες δὲ ὡς τὰ πολλὰ τὸν τῆς ἐνοικήσεως ἕκαστοι χῶρον***

(Bell. Goth. II, 293). Али на истом месту Прокопије каже да Словени станују у јадним колибама, које су врло раштркане (*οἰκοῦσι δὲ ἐν καλύβαις οἰκτραῖς διεσκηνημένοι πολλῷ μὲν ἀπ' ἀλλήλων*; Bell. Goth. II, 293). Међутим изгледа да су Јужни Словени у новој својој отаџбини већ у првој половини VII века имали сталних насеља, бар у неким крајевима. Прадед Павла Ђакона, када је бежао из Паноније у Италију, ad habitaculum hominum pervenit, erat enim Sclavorum habitatio (Paulus Diaconus 165).

Кад је око 777 год. војвода Тасило основао неки манастир, он му је међу осталим поклонио et terram, quam illi Sclavi cultam fecerant sine consensu nostro (Kos, l. c. 290, 304, 306).

У Тактици, за коју се пре држало да ју је писао цар Маврикије последњих година VI века, каже се за Словене да живе *ἐν ὕλαις δὲ καὶ ποταμοῖς καὶ τέλμασι καὶ λίμναις δυσβάτοις*.

О животу Јужних Словена у то доба зна се наравно врло мало. Прокопије прича, да они живе врло просто, као Хуни: *κἀν τῷ ἀφελεῖ διασώζουσι τὸ Οὐννικὸν ἦθος*, и да живе бедно и прљаво као Масагети: *δίαιταν δὲ σκληράν τε καὶ ἀπημελημένην ὥσπερ οἱ Μασσαγέται, καὶ αὐτοὶ ἔχουσι, καὶ ῥύπου ἦπερ ἐκεῖνοι ἐνδελεχέστατα γέμουσι*..... (Bell. Goth. II, 294).

Изгледа међутим да није баш све тачно тако као што прича Прокопије. Бар се у опису чуда св. Димитрија Солунскога прича, како су, приликом једног словенског нападаја на Солун, Солуњани испали из града *διὰ τῆς πρὸς θάλασσαν πύλης, καὶ τινας τῶν ἐν τῇ θαλάσσῃ λουομένων ἐναποσφάξαι βαρβάρων* (Acta Sanctorum, l. c. 144, 142).

У осталом да нису били сви Словени у целом овом периоду, о ком овде говоримо, баш тако бедни и сиромашни, види се нпр. и из овога. Кад су у другој половини VIII века Византинци једном приликом разбили Бугаре и Словене, нашли су се код њих, између осталога, и *δύο χρυσοῖ λουτῆρες, οἵ ἐν τῇ νήσῳ κατεσκευάσθησαν Σικελίᾳ, δημοσιεύονται, ὁλκὴν χρυσοῦ ἄχρι καὶ εἰς ὀκτακοσίας λιτρῶν ἕκαστον ἄγοντα* (Nicephorus 69; Ed. De Boor). За једног словенског кнеза из краја VIII века прича се да је имао златне чаше (Servis.... staupis deauratis propinare iussit; De conversione Bagoariorum et Carantanorum, l. c. 267).

У исто доба је византиски цар откупио много Византинаца, који су били заробљени од Словена, а откупио их је *σηρικοῖς ἱματίοις* (Nicephorus 76; о откупу заробљеника ср. и Bell. Goth. II, 288—96).

Већ је напред у једној белешци истакнуто да су Јужни Словени у то доба пили. О томе има у осталом и више и сигурнијих података.

Кад је у једном византиском походу против Словена, крајем VI века, неки Гепид повео Византинце против словенског поглавице Мужика, *οἱ μὲν βάρβαροι κατωφερεῖς περὶ τὸν ὕπνον ὄντες ἐτύγχανον ἔξοινοί τε γεγονότες λίαν τῶν ἐνυπνίων ἀντείχοντο* (Simocattes 237), а сам Мужик *κάτοινος ὢν τῇ μέθῃ διέφθαρτο; ἦν γὰρ αὐτῷ κατὰ τὴν ἡμέραν ἐκείνην ἐπιτάφιος ἑορτὴ ἐπὶ ἀδελφῷ κατοιχομένῳ, ὡς ἔθος αὐτοῖς* (Simocattes 238).

О моралним особинама Јужних Словена у доба њихова продирања на Балкан пише Прокопије ово: *πονηροὶ μέντοι ἢ κακοῦργοι ὡς ἥκιστα τυγχάνουσι ὄντες* (Bell. Goth. II, 294). Напротив у Тактици се прича, да су Словени перфидни и да код њих више вреди страх но поклони (*ἄπιστοι δὲ εἰσὶ παντοίως καὶ ἀσύμφωνοι περὶ τὰς συνθήκας, φόβῳ μᾶλλον ἢ δώροις εἴκοντες*).

У савременим изворима има доста података из којих се види, да су Јужни Словени у то доба били сурови и дивљи. Тако су једном приликом Словени византиском војводи Асваду одерали кожу с леђа, па га онда бацили у ватру (*καταλάβοντες ἐν μὲν τῷ παραυτίκα ἐξώγρησαν ὕστερον, δὲ αὐτὸν ἐς πυρὸς ἐμβεβλημένον φλόγα ἔκαυσαν, ἱμάντας πρότερον ἐκ τοῦ νώτου τοῦ ἀνθρώπου ἐκδείραντες* (Bell. Goth. II, 447; ср. Nicephorus 11). То није једини пример словенског дивљаштва у изворима тога времена. У животу св. Мартина прича се, како су последњих година VII века неки Словени de Italia fugientes et nescientes viam, et venerunt per viam per cisalpinos montes, et illum virum sanctum, cum errando per montes ibant, invenerunt, precipientes ei ut illis dux itineris esset. Кад св. Мартин, због свога завета, није хтео да иде са тога места, онда Словени hoc audientes indignati sunt valde et furore nimio repleti fecerunt ignem succendi ipsumque virum sanctum ligna vehere et ipsum vivum cum ipsa cogerie lignorum incendebant, eumque in medio posuerunt. Hac de re vitam finivit (Kos, l. c. 233—4). Прокопије прича да су Словени у то доба своје непријатеље и на коље набадали: *ἔκτεινον δὲ τοὺς παραπίπτοντας οὔτε ξίφει οὔτε δόρατι οὔτε τῷ ἄλλῳ εἰωθότι τρόπῳ, ἀλλὰ σκόλοπας ἐπὶ τῆς γῆς πηξάμενοι ἰσχυρότατα, ὀξεῖς τε αὐτοὺς ἐς τὰ μάλιστα ποιησάμενοι, ἐπὶ τούτων ξὺν βίᾳ πολλῇ τοὺς δειλαίους ἐκάθιζον, τήν τε σκολόπων ἀκμὴν γλουτῶν κατὰ τὸ μέσον ἐγείροντες ὠθοῦντές τε ἄχρι ἐς τῶν ἀνθρώπων τὰ ἔγκατα, οὕτω δὴ αὐτοὺς διαχρήσασθαι ἠξίουν* (Bell. Goth. II, 449—450).

Али има у савременим изворима и података, који показују да нису увек и сви Словени били дивљи и крволочни. Има података, који причају о доброти и мирољубивости Словена у ово доба. Прокопије

н. п. прича за једног Византинца, који је био заробљен од Словена, да га је **εἰς φιλάνθρωπόν τινα ἤγαγεν ἡ τύχη καὶ πρᾶον δεσπότην** (Bell. Goth. II, 289). И неки заробљени Словени, ако је њихову исказу веровати, причали су цару Мавриһију **κιθάρας τε ἐπιφέρεσθαι διὰ τὸ μὴ ἐξησκῆσθαι ὅπλα τοῖς σώμασι περιβάλλεσθαι, τῆς χώρας αὐτοῖς ἀγνοούσης τὸν σίδηρον κἀντεῦθεν τὸν εἰρηναῖον καὶ ἀστασίαστον παρεχομένης τὸν βίον αὐτοῖς, λύραις τε καταψάλλεσθαι περιλαλεῖν οὐκ εἰδότας ταῖς σάλπιγξιν,** чак они говораху, да им **ὁ πόλεμος ἦν ἀνιστόρητος** (Simocattes 224).

Али има, и ван наведених примера, још података, који показују, да је међу нашим претцима у то доба било добра, мирољубива и милостива света. То најбоље показује овај догађај. Када је прадед Павла Ђакона побегао од Авара, код којих је био у ропству, па је бежао из Пановије у Италију (око год. 620; Kos. 193—4), једнога дана гладан и заморен ad habitaculum hominum pervenit; erat enim Sclavorum habitatio in illis locis. Када га је случајно una mulier iam vetula vidisset, statim intellexit, eum fugitivum esse et famis penuria laborare. Та стара Словенска онда ducta... misericordia... abscondit eum in domo sua... Занимљиво је у овој причи, која је сачувана као традиција у породици Павла Ђакона, и факт, који прича, како је та стара словенска secreto paulatim... victum ministravit, ne, si ei usque ad saturitatem alimoniam praeberet, eius vitam funditus extingueret. Denique sic conpetenter ei pastum praebuit, quousque ipse recuperatus vires accipere potuisset. Баба га је неко време тајно хранила, па cumque eum iam validum ad iter faciendum vidisset, datis ei cibariis, ad quam partem tendere deberet, admonuit (Paulus Diaconus 165—6). И у тактици се помиње гостољубље Јужних Сло-

вена: *εἰσὶ δὲ τοῖς ἐπιξενουμένοις αὐτοῖς ἤπιοι, καὶ φιλοφρονούμενοι αὐτοὺς διασώζουσιν ἐκ τόπου εἰς τόπον οὗ ἂν δέωνται, ὡς εἴγε δι' ἀμέλειαν τοῦ ὑποδεχομένου συμβῇ τὸν ξένον βλαβῆναι.*

О социјалном и државном уређењу код Словена у то доба прича Прокопије: *οὐκ ἄρχονται πρός ἀνδρὸς ἑνός, ἀλλ' ἐν δημοκρατίᾳ ἐκ παλαιοῦ βιοτεύουσι, καὶ διὰ τοῦτο αὐτοῖς τῶν πραγμάτων ἀεὶ τά τε ξύμφορα καὶ τὰ δύσκολα ἐς κοινὸν ἄγεται* (Bell. Goth. II, 294). Стога су Анти, када се чуло да је међу њима византиски војсковођа Хилвуд, *ἠγείροντο μὲν ἐπὶ τοῦτο... σχεδὸν ἅπαντες, κοινὴν δὲ εἶναι πρᾶξιν ἠξίουν* (Bell. Goth. II, 292). По Тактици влада међу Словенима услед таке организације права анархија: *ἄναρχα δὲ καὶ μισάλληλα ὄντα οὐδὲ τάξιν γινώσκουσιν;* или: *πολλῶν δὲ ῥηγῶν καὶ ἀσυμφώνως ἐχόντων πρὸς ἀλλήλους;* или: *διαφόρου γὰρ γνώμης κρατούσης ἐν αὐτοῖς, ἢ οὐ συμβαίνουσιν ἢ καὶ συμβαινόντων αὐτῶν τὰ δοκοῦντα συντόμως ἕτεροι παραβαίνουσι, πάντων ἐναντίων ἀλλήλοις φρονούντων, καὶ μηδενὸς τῷ ἑτέρῳ παραχωρεῖν βουλομένου.*

Већ из овога се види јасно, да су Словени у то доба били подељени на многа мања и већа племена, којима су владале разне племенске поглавице. Она три Словенина, што су их Византинци ухватили крајем VI века, причали су цару Мавриђију, како је аварски хаган послао *δῶρα τε πολλὰ τοῖς ἐθνάρχαις* (Simocattes 223). Таки је поглавица био н. пр. Радгост (Simocattes 53, 232, 236) и Мужик (Simocattes 236: *Μουσώκιον τὸν λεγόμενον ῥῆγα).*

О међусобним односима словенских племена у то доба мало је што познато. Зна се само да су разна словенска племена у то доба ратовала међу собом. Тако Прокопије прича да су Словени и Анти после Хилвудове смрти (529 год.) *διάφοροι ἀλλήλοις γενό-*

μενοι ἐς χεῖρας ἦλθον, ἔνθα δὴ τοῖς Ἄνταις ἡσσηθῆναι τῶν ἐναντίων τετύχηκεν (Bell. Goth. II, 288—9).

У мирно су доба словенска племена наравно опћила међу собом; тако Анти и Словени *ἐπεκηρυκεύοντο... καὶ ἀλλήλοις ἀνεμίγνυντο ἀδεῶς* (Bell. Goth. II, 290). Кадикад, особито у доцније доба и при већим предузећима, склапала су разна словенска племена међу собом савез или су у невољи позивали у помоћ друга словенска племена. Кад су Византинци потукли Радгоста, па после похватали неке Словене, један Гепид им је том приликом рекао, да кнез Мужик *τοὺς δὲ ἁλόντας ἐκπέμψαι ἐπὶ κατασκοπῇ τῆς Ῥωμαίων δυνάμεως, ἀκηκοέναι τε καὶ τὰ περὶ τὸν Ἀρδάγαστον γεγονότα πρὸ μικροῦ δυστυχήματα* (Simocattes 236). Кад су Словени једном приликом напали на Солун, писац Чуда Св. Димитрија изрично каже: *πᾶσαν τὴν βάρβαρον ἐκ διαφόρων ῥηγῶν βοήθειαν εἰς συμμαχίαν προτρεψάμενοι* (Acta Sanctorum, l. c. 175, 191; 176—177).

Има у изворима података и о телесним особинама јужних Словена у то доба. Прокопије каже за њих да су били *плави*: имају *τὰ σώματα καὶ τὰς κόμας οὔτε λευκοὶ ἐς ἄγαν ἢ ξανθοί εἰσιν οὔτε πη ἐς τὸ μέλαν αὐτοῖς παντελῶς τέτραπται, ἀλλ' ὑπέρυθροί εἰσιν ἅπαντες* (Bell. Goth. II, 294).

Јужни Словени у ово доба били су, по причању, извора снажни, развијени, брзи, окретни, храбри и одважни и јуначки су трпели све незгоде и муке. Прокопије каже за Анте, да су *ἀγαθοί.... μάχεσθαι ἐν δυσχωρίαις πάντων μάλιστα* (Bell. Goth. II, 343; ср. 344, 348). Били су врло вешти да се добро скрију, па да учине препад (*οἱ κρύπτεσθαί τε ὑπὸ λίθῳ βραχεῖ, ἢ φυτῶν τῷ παρατυχόντι, εἰώθασι καὶ ἀναρπάζειν ἄνδρα πολέμιον;* Bell. Goth. II, 172—3). Када

је једном приликом било потребно Велизару, да ухвати једног Гота, да би га испитао, изаберу ***τῶν Σκλαβηνῶν ἕνα σώματός τε μεγέθους πέρι εὖ ἥκοντα καὶ διαφερόντως δραστήριον*** (Bell. Goth. II, 173). Кад је овом Словенину казано, шта треба да изврши, он онда оде на место, где су Готи косили траву за коње, и скрије се за један џбун. Кад је наскоро после тога дошао један Гот тамо да купи сено и траву, и почео то да ради, гледајући непрестано напред на византиски табор, да га не би оданде когод напао, онај Словенин скочи иза грма и ***σφίγγων τε μέσον καρτερῶς χερσὶν ἀμφοτέραις τὸν ἄνθρωπον, ἔς τε τὸ στρατόπεδον ἤνεγκε καὶ φέρων Βαλεριανῷ ἐνεχείρισεν*** (Bell. Goth. II, 174). Кад је цар Мавриције видео оне ухваћене Словене, ***θαυμάσας τε τούτων τῶν σωμάτων το μέγεθος τό τε μεγαλοφυὲς τῶν μελῶν, ἐς τὴν Ἡράκλειαν τούτους παρεπέμπετο*** (Simocattes 224). И у Тактици се каже, да су Словени ***εὐμήκεις τε γὰρ καὶ ἀλκιμοὶ διαφερόντως.... ἅπαντες*** (Ср. и Nicephorus 36).

Словени су не само врло лако подносили све ратне напоре и тегобе, него су јуначки трпели и мучења и, стављани на муке, нису издавали и одавали своје саплеменике. У Тактици се прича, да Словени и Анти ***φέροντα ῥαδίως καὶ καύσωνα καὶ ψῦχος καὶ βροχὴν καὶ σώματος γυμνότητα καὶ τὸ τῶν δαπανημάτων ἔνδειαν.*** А кад је византиски војвода Александар једном приликом ухватио неке Словене, ***κατεπυνθάνετο, πόθεν τοῖς ἑαλωκόσι τὸ γένος, οἱ δὲ βάρβαροι ἐς ἀπόνοιαν καταπεπτωκότες θανάτου χαίρειν ἔφραζον ταῖς κολάσεσιν, ὡς περὶ ἀλλοτρίου τοῦ σώματος τὰς ἐκ τῶν μαστίγων ἀλγηδόνας διατιθέμενοι*** (Simocattes 236).

*

Словени су у доба, када су почели нападати на Балканско Полуострво, ратовали већином у четама

(Bell. Goth. II, 383, 445—50, 457—9, 465—8; Simocattes 52, 232—4, 247—8).

При пљачкашким походима, Словени су често и радо нападали на непријатељска стада. Тако Павле Ђакон прича, да су 705 год. inruerunt latrunculi Sclavorum super greges et pastores ovium, quae in eorum vicinia pascebantur, et de eis praedas abigerunt (Paulus Diaconus 222). Једном приликом Словени *λείαν γὰρ ἐπήγοντο ἀνθρώπων τε καὶ ζώων ἄλλων καὶ πάντων χρημάτων ἀριθμοῦ κρείσσονα* Bell. Goth. II, у 66—7). У опису Чуда св. Димитрија прича се на једном месту како су Словени пљачкали храну (Acta Sanctorum 149, 124).

При својим походима Словени су избегавали равнице и кретали су се радо врховима брда. Већ Прокопије прича, како се у почетку Словени нису усуђивали *οὐδὲ ἐς τὸ πεδίον καταβῆναι* (Bell. Goth. II, 447). То потврђује и Тактика: *οὐδὲ κατὰ τὴν συστάδην μάχην ἐπιτηδεύουσι μάχεσθαι, οὐδὲ ἐν γυμνοῖς καὶ ὁμαλοῖς τόποις φαίνεσθαι.* Једном приликом Словени *ἐς δὲ τὸ πεδίον καταβῆναι οὐκέτι ἐτόλμων, ἀλλὰ ξύμπαντα τὰ ὄρη τὰ Ἰλλυριῶν διαμείψαντες ἐν Δαλματίᾳ ἐγένοντο.* (Bell. Goth. II, 459). На врховима брда они су се често и утврђивали. Тако су једном Лангобарди морали да их нападну кад су castra in summo montis vertice posuissent, et pene ex omni parte difficile esset ad eos accedere (Paulus Diaconus 223). При једном нападају на њих *οἱ μὲν Σκλαβηνοὶ ἐστρατοπεδεύοντο ἐς τὸ ὄρος* (Bell. Goth. II, 467). Другом једном приликом Словени *τὰς κλεισούρας καὶ τοὺς ὀχυρωτέρους τόπους καταλαβόντες πρὸς ἀντίστασιν τῶν ῥωμαϊκῶν ἐκστρατευμάτων ἀνθωπλίζοντο* (Acta Sanctornm 175), Словени су се често при непријатељском нападају скривали у шуме и баре: при аварском нападају

578 год. Словени су побегли *ἐς τὰ λάσια δὲ καὶ κατηρεφῆ τῆς ὕλης* (Menander 99). Другом једном приликом Словени *πολεμίαν θεασάμενοι ὄψιν πρὸς τὰ πλησίον τενάγη ἐπί τε τὴν ὕλην τὴν βάρβαρον τὴν ἀποφυγὴν ἐποιοῦντο* (Simocattes 236).

При четовању су Словени често собом носили цело имање на колима и водили жене и децу. Тако су у једном сукобу са византиском војском Словени *τὰς ἁμάξας συνθέντες περιεβάλλοντο χάρακα, ἅμα τοῖς μειρακίοις τὰ γύναια εἰς τὸ μεσαίτατον τῆς τάφρου ἐναποθέμενοι* (Simocattes 247).

У борби су врло често учествовале и деца и жене. При аварско-словенском нападају на Цариград 626 год. *ἐν τοῖς πτώμασιν οὖν τῶν ἀναιρεθέντων καὶ γυναῖκες Σκλαβηναὶ κατεφαίνοντο* (Nicephorus 18; ср. Bell. Goth. II, 17—18). При једном нападају Словена на Солун, они *μεθ' ἑαυτῶν ἐπιξύνας ἔχοντες τὰς ἑαυτῶν γενεὰς μετὰ καὶ τῆς αὐτῶν ἀποσκευῆς, ὀφείλοντες ἐν τῇ πόλει μετὰ τὴν ἅλωσιν τούτους ἐγκαταστῆσαι* (Acta Sanctorum 162, 158). Тактика прича да су словенске жене у опште биле одане својим мужевима и да су се после мужевљеве смрти убијале: *σωφρονοῦσι δὲ καὶ θήλεα αὐτῶν ὑπὲρ πᾶσαν φύσιν ἀνθρώπου, ὥστε τὰ πολλὰ αὐτῶν τὴν τῶν ἰδίων ἀνδρῶν τελευτὴν ἴδιον ἡγεῖσθαι θάνατον, καὶ ἀποπνίγειν ἑαυτὰ ἑκουσίως, οὐχ ἡγούμενα ζωὴν τὴν ἐν χηρείᾳ διαγωγήν.*

Међу Словенима било је и коњаника. Истина византиска војска није хтела да презими на левој обали Дунава *διά τε τὴν λείαν αὐτὴν, διά τε τὴν τῆς ἵππου ταπείνωσιν, ἔτι γε μὴν καὶ διὰ τὸ πλήθη βαρβάρων* (Simocattes 293). Али има доказа да је међу Словенима било и коњаника. Тако су једном *ἀποβάντες τοίνυν οἱ Σκλαυηνοὶ τῶν ἵππων ἀνεχείρουν*

ψυχάζειν τοῖς τε ἵπποις ἀναχωχῆς μεταδιδόναι τινός. (Simocattes 252). Кад су Словени изненада напали словенског поглавицу Радгоста, он *ἵππου γυμνῆς ἐπιβὰς τὴν φυγὴν ἐπεποίητο* (Simocattes 232). Асвад *τῶν δὲ ἱππικῶν καταλόγων ἦρχεν, οἳ ἐν Τζουρουλῷ τῷ ἐν Θρᾴκῃ φρουρίῳ ἐκ παλαιοῦ ὕδρυνται, πολλοί τε καὶ ἄριστοι ὄντες. καὶ αὐτοὺς οἱ Σκλαβηνοὶ τρεψάμενοι οὐδενὶ πόνῳ πλείστους μὲν αἴσχρότατα φεύγοντας ἔκτειναν* — а Асвада ухвате (Bell. Goth. II, 446). Неке византиске војводе за време готског рата у Италији *ἑξακοσίους τε καὶ χιλίους στρατιώτας ἱππεῖς ἐπαγομένω. καὶ αὐτῶν οἱ πλεῖστοι Οὖννοί τε ἦσαν καὶ Σκλαβηνοὶ καὶ Ἄνται, οἳ ὑπὲρ ποταμὸν Ἴστρον οὐ μακρὰν τῆς ἐκείνῃ ὄχθης ἵδρυνται* (Bell. Goth. I, 189). Тај одред је после имао *ἱππομαχίαν* (Bell. Goth. I, 193). Један Словенин био је средином VI века заповедник једног коњичког одреда у византиској војсци (Agathias 246). Занимљиво је да напоменем још, да су Византинци против Словена слали и коњицу. Кад је Петар пошао против Словена, он *τῆς ἱππικῆς δυνάμεως τὰς ἡνίας ἐλάμβανεν, Γέντζων δὲ τῆς πεζικῆς πληθύος ἐπιστατεῖν ὑπὸ τοῦ βασιλέως προστάττεται* (Simocattes 230).

Словени су били вешти и у техничким радовима. Хаган н. п. једном приликом *τοῖς Σκλαυηνοῖς προστάττει ἀκατίων πλήθη τεκταίνεσθαι, ὅπως πρὸς διάβασιν σχοίη τὸν Ἴστρον.* Кад су становници Сингидунума испадима онемогућили тај рад, онда Хаган *ἀνὰ τὸ Σίρμιον πλήθη τε Σκλαυηνῶν ξυλουργεῖν παρεσκεύαζεν, ὅπως τὸν ποταμὸν τὸν λεγόμενον Σάον ναυτιλόμενος διανήξηται* (Simocattes 226).

Осим овога има још доста података, из којих се види, да су Словени у ово доба већ били извежбани на води и вешти у мореплловству. Год. 641 venientes Sclavi cum multitudine navium, non longe a civitate

Seponto castra posuerunt (Paulus Diaconus 170). При нападају на Цариград 626 год., а особито при нападајима на Солун, Словени су се борили на води (Ср. и Agathias 275).

Прокопије тврди да Словени почетком VI века нису знали и да нису могли да опседају градове. Доцније су се у томе извежбали и, како изгледа, у томе су доста далеко дотерали. При нападајима на Солун, помиње се да су Словени имали многе справе за опсађивање (Acta Sanctorum 149—152 (125, 132—3), 170 (179). Ср. Гласник 18, 316—20, 327). Само на једном месту помиње се да је било 50 петровола (l. c.) 154 [142]); ср. и 167).

Има до душе једна прича, по којој Словени нису баш увек били вешти у руковању са машинама (Acta Sanctornm 154, 140). Али има помена да је један Словенин измислио справу за бацање и да су словенски кнезови испитали ту справу, да су нашли да је добра и одобрили је. Справа истина изгледа није функционисала, те је, бар тако се у Солуну причало, проналазач полудео и побегао у шуму, одакле се после, кад је дошао себи, вратио, дошао у Солун и крстио се, јер је св. Димитрије учинио да његова справа не проради (Acta Sanctorum 177).

Словени су прављење справа за опсаду могли научити од Авара, које је у том поучио једном приликом један заробљени Византинац (Simocattes 101—3), јер је код њих било мајстора за справе. Кад су Авари нападали на Солун, један Солуњанин напише на једном камену име св. Димитрија, па га баци на непријатеља; тај камен падне у једну справу за опсаду и потуче све, који су у њој били *μετὰ τοῦ ἐν αὐτῇ ὄντος μαγγαναρίου* (Acta Sanctorum 169). Али осим Авара могли су Словени научити да праве ма-

шине за опсаду и од Лангобарда, јер је 603 год. лангобардски краљ Агилулф са војском, у којој је било и Словена, које му је у помоћ послао Хаган, освојио Мантуу interruptis muris..... cum arietibus (Paulus Diaconus 157.).

Словени су се служили врло разноврсним оружјем и справама. При једном нападају на Солун, Словени *ἅπαν τὸ βάρβαρον φῦλον ὁμοθυμαδὸν ἀνακράξαν ἐκπάντοθεν τῷ τείχει τῆς πόλεως προσέβαλον, οἱ μὲν διὰ πυροβόλων κατασκευασμένων λίθους ἀκοντίζοντες, ἄλλοι προσάγοντες κλίμακας πρὸς τῷ τείχει ἐκπορθεῖν ἐπειρῶντο, ἄλλοι ἐν ταῖς πύλαις πῦρ ἀποκομίζοντες, ἕτεροι βέλη καθάπερ νιφάδας χειμερινὰς τοῖς τείχεσιν ἀπέπεμπον* (Acta Sanctorum 163—4; 162, 168, 172; 153, 138; опис 139.). Мердевине се помињу још једном: *εἶτα καὶ τῷ τείχει τὰς κλίμακας ἀνορθώσαντες, αὗται γὰρ αὐτοῖς προκατασκευασμέναι διεβαστάζοντο* (Acta Sanctorum 144.). Браниоце Топера Словени *ἔπειτα δὲ αὐτοὺς πλήθει βελῶν..... βιασάμενοι ἐκλιπεῖν τε τὰς ἐπάλξεις ἠνάγκασαν καὶ κλίμακας τῷ περιβόλῳ ἐρείσαντες κατὰ κράτος τὴν πόλιν εἷλον* (Bell. Goth. II, 449).

При сукобима са непријатељима Словени су се служили осим оружја и другим стварима. Тако Павле Ђакон описујући један нападај Словена на Лангобарде 705 год., нарочито истиче, да су Словени magis lapidibus ac securibus quam armis contra eos pugnantes (Paulus Diaconus 223).

Словени су у својим походима успевали често особито због тога, што су се необично брзо кретали, те су изненађивали непријатеља и налазили га неспремна, а испред јаче силе увек су се могли лако повући. У опису чуда Св. Димитрија прича се како *καὶ ἡ τοσαύτη πληθὺς τοσούτῳ τάχει τὴν ὁδὸν διανύσαι προσετάχθησαν, ὡς μηδὲ γνῶναι ἡμᾶς τὴν ἔλευσιν*

αὐτῶν πλὴν πρὸ μιᾶς ἡμέρας (Acta Sanctorum 144.). У вези са њиховим брзим кретањем су и препади, којима су се Словени радо служили: *κέχρηνται δὲ ἐπιτηδείως ταῖς ἐνέδραις καὶ τοῖς αἰφνιδιάσμασι καὶ κλοπαῖς ἔντε νυξὶ καὶ ἡμέραις πολλὰς μεθόδους σχηματιζόμενα.*

Један део успеха имали су Словени да захвале и томе, што су врло радо удешавали да сукоб буде на незгодном терену и у теснацима: *ἐν τοῖς δασέσι καὶ στενοῖς καὶ κρημνώδεσι τόποις τὰς κατὰ τῶν ἐχθρῶν αὐτῶν ἐγχειρήσεις ἐργάζεσθαι.* Осим тога незгодно је било Византинцима да изађу са Словенима на крај и због тога, што се они нису борили у убојном реду: *ἄναρχα δὲ καὶ μισάλληλα ὄντα οὐδὲ τάξιν γινώσκουσιν, οὐδὲ κατὰ τὴν συστάδην μάχην ἐπιτηδεύουσι μάχεσθαι, οὐδὲ ἐν γυμνοῖς καὶ ὁμαλοῖς τόποις φαίνεσθαι.* Кад при првом јуришу не сузбију непријатеља, Словени онда *προστρέχουσι δὲ ταῖς ὕλαις, πολλὴν ἐκεῖθεν βοήθειαν ἔχοντες, ὡς γινώσκοντες ἁρμοδίως ἐν τοῖς στενώμασι μάχεσθαι* (Тактика).

Словени су се врло често служили ратним лукавством. Тако се прича у Тактици да они имају обичај да оставе плен, па да нападну непријатеља, кад дође да га узме: *καὶ γὰρ πολλάκις πραίδαν ἐπιφερόμενα ὑπὸ μετρίας ταραχῆς, ταύτης περιφρονοῦντα ἐν ταῖς ὕλαις προτρέχουσι. καὶ τῶν ἐπερχομένων περὶ τὴν πραίδαν ῥεμβομένων, εὐκόλως ἐπανιστάμενα βλάπτουσι τούτους.* Прокопије прича, како су Словени при нападају на Топер *ὀπίσω ἀνέστρεφον, δόκησιν παρεχόμενοι τοῖς ἐπιοῦσιν ὅτι δὴ αὐτοὺς ἐς ὑπαγωγὴν κατωρρωδηκότες χωροῦσι: καὶ οἱ Ῥωμαῖοι ἐς τὴν δίωξιν ἐκπεπτωκότες πόρρω που τοῦ περιβόλου ἐγένοντο. Ἀναστάντες οὖν οἱ ἐκ τῶν ἐνεδρῶν κατόπισθέν τε τῶν διωκόντων γενόμενοι ἐσιτητὰ σφίσιν ἐς τὴν πόλιν οὐκέτι*

ἐποίουν. Ἀναστρέψαντές τε καὶ οἱ φεύγειν δοκοῦντες ἀμφιβόλους ἤδη τοὺς Ῥωμαίους πεποίηνται. Οὓς δὴ ἅπαντας οἱ βάρβαροι διαφθείραντες τῷ περιβόλῳ προσέβαλον (Bell. Goth. II, 448). При једном нападају у Италији 642 год. Словени су occultas foveas circa sua castra facientes, cum Aio super eos... venisset eosque debellare vellet, equus eius in unam de eisdem foveis cecidit, atque inruentibus super eum Sclavis, simul cum aliquantis aliis extinctus est (Paulus Diaconus 170).

Словена је било у оклопима, а било их је који су се борили без оклопа. При нападају на Цариград 626 године Хаган *ἔμεινεν ἀπὸ ἕωθεν, ἕως ὥρας ια' πολεμῶν, πρῶτον μὲν διὰ πεζῶν Σκλάβων γυμνῶν, κατὰ δὲ δευτέραν τάξιν διὰ πεζῶν ζαβάτων* (Chron. Pasch. 719).

Описујући на једном месту како Словени иду у бој, Прокопије пише: *ἐς μάχην δὲ μεθιστάμενοι πεζῇ μὲν ἐπὶ τοὺς πολεμίους οἱ πολλοὶ ἴασιν ἀσπίδα καὶ ἀκόντια ἐν χερσὶν ἔχοντες, θώρακα δὲ οὐδαμῇ ἐνδιδύσκονται. Τινὲς δὲ ουδὲ χιτῶνα ουδὲ τριβώνιον ἔχουσιν, ἀλλὰ μόνας τὰς ἀναξυρίδας ἐναρμοσάμενοι μέχρι ἐς τὰ αἰδοῖα. οὕτω δὴ ἐς ξυμβολὴν τοῖς ἐναντίοις καθίστανται* (Bell. Goth. II, 293).

Када су једном приликом Византинци напали Словене, они *τὰς ἁμάξας συνθέντες περιεβάλοντο χάρακα, ἅμα τοῖς μειρακίοις τὰ γύναια εἰς τὸ μεσαίτατον τῆς τάφρου ἐναποθέμενοι* (Simocattes 247).

Словени су вршили нападаје и јурише у масама (*Σκλαβηνοὶ δὲ πανδημεὶ ὑπηντίαζον;* Bell. Goth. II, 288). О њиховим нападајима чуда су се причала. Бегунци из Ниша и Софије, окупљени у Солуну, са страхом су причали о силини нападаја словенских (*ἕτεροι δὲ τῶν ἀπὸ Ναϊσσοῦ καὶ Σαρδικῆς ὑπαρχόντων, ὡς πεῖραν τῆς αὐτῶν τειχομαχίας εἰληφότες μετὰ θρήνων*

ἔλεγον, ὅτι ἐκεῖθεν φυγόντες ἐνταῦθα ἤκομεν μεθ' ὑμῶν ἀπολέσθαι, μια γὰρ τουτων λιθου βολὴ τὸ τεῖχος κατεάξαι; Acta Sanctorum 168 ср. 149—150; о освајању градова ср. и Bell. Goth. II, 445—50).

Када су бивали потучени и морали се повлачити, Словени су своје изгинуле, особито поглаваре, ако су само могли, носили собом. Тако су, кад су једном приликом били одбијени од Солуна, *μετὰ θρήνου καὶ ὀλολυγμοῦ μεθ' ἑαυτῶν λαβόντες καὶ τοὺς θεόθεν αὐτοῖς σφαγέντας ἄρχοντας, διὰ τοῦ ἀθλοφόρου καὶ τοὺς αὐτοῦ πληγέντας μετ' ἀλλήλων μαχόμενοι εἰς τοὺς ἰδίους τόπους ἀπῆλθον* (Acta Sanctorum 176).

За време опсаде Словени су у свом табору палили ватре. Тако су при опсади Солуна једном приликом *ἧψαν περὶ τὴν πόλιν πυρὰς ὡς μιμεῖσθαι τὸν ἐν τῷ Δανιηλ πυρὸς ποταμόν... εἶτα σὺν τῇ πυρᾷ ἐκεινῃ τῇ φοβερᾷ ἀφῆκαν φωνὴν ὁμοθυμαδὸν φοβερωτέραν τοῦ πυρός* (Acta Sanctorum 149, 124). Ларма и вика разлегала се по целу ноћ из словенскога табора: *εἶτα καὶ ψόφους κυκλῶθεν ἠκούομεν δι' ὅλης νυκτός* (Acta Sanctorum 125).

СРПСКЕ КАЛУЂЕРИЦЕ

од

Милојка В. Веселиновића

(Примљено на скупу Академије Друштвених Наука 11. фебруара 1908).

ПРИСТУП

Први сам пут видео три калуђерице 1865 године око Ускрса у Манастиру Светога Романа, близу Делиграда спрам Ђуниса. Тада сам становао у том манастиру као ђаче, а било нас је тада пет ђака са села: ја из Јасења, један из Праскоча, један из Малетине, један из Рутевца и један из Прњавора,[1] јер не беше четвртога разреда основне школе у Делиграду, а још никакве веће школе у близини. Тада дођоше у манастир три калуђерице, једна у старијим годинама, а две младе као капља. Ту пробавише неко време и одоше. Колико сам ја онда схватао као дете, оне су својим понашањем и црним оделом изазивале поштовање манастирских људи и околнога народа. Нарочито их је народ с пажњом посматрао кад су читале у цркви за *певницом*.

Доцније кад сам стао на снагу, и већ убрзо живео међу Србима изван граница ондашње кнеже-

[1] Сада село Прњавор не постоји. Оно је исељено са манастирскога земљишта и састављено са селом Праскочем, али под својим народним називом Манастирско, а Прњавором су га звали само калуђери.

вине Србије, видим неке такође калуђерице које прођоше кроз Врање 1872 године. Из разговора с њима сазнам да су из Берова на Брегалници, и да су биле у Скопљу у намери да оданде оду у Пећ у походе пећским калуђерицама,[2] па несу смеле да продуже пут, јер су им говорили у Скопљу да су онамо зли Арнаути, те су намислиле да пођу до Ниша и ако могну да прођу у Србију; па кад су разабрале да сам ја из Србије, оне су ме питале о митрополиту београдском и да ли има калуђерица у Србији. Тада сам од њих дознао да су оне три калуђерице, што сам их видео први пут у својем животу у Светом Роману, биле из Берова.

Ту у Врању дознам да се и нека Врањанка покалуђерила и да станује у Куманову.

Много доцније, у колико се сећам 1886 године, разгледао сам *Гласник* XLII Срп. Учен. Друштва, и у њему спазим повећи чланак г. Стојана Новаковића у којем је објавио *српске поменике* из XV—XVIII века, и на страни 24 и 25 прочитам ово: „Осим питања о властели, забавићемо се још и питањем о једној установи црквеној, која је за старе српске државе знатно била раширена. То је установа калуђерица. У Душаново време, као што и Ч. Мијатовић изводи (*Гласник* 35, стр. 141) морало их је много бити. Знамо даље за толике госпође XIV века, да су се, задешене злом судбином са несреће народне, калуђериле. Тога је било у XV веку. Но и за то време осим тога ништа се више не зна о тој установи. Како су тада живеле те калуђерице? Јесу ли по манастирима у којима и калуђери, или у особитим? Докле је после српске пропасти трајала та

[2] Тада опет разабрах да има неких калуђерица и у Пећи.

установа, и како се за све време трајања њена рекрутовао број њезин? Одговорити на ова питања било би интересно не само за цркву, него још више за културну нашу историју.«

Кад сам ово прочитао ја се сетих оних калуђерица што сам их некада виђао, па онда почнем да распитујем о њима и онима у Пећи и у Куманову, и док сам о њима разбирао по гдешто, сазнавао сам и о другима у појединим местима. Тако сам онда мислио да о њима бар што напишем. Али сам доцније наишао на гомилу старих калуђерица, па и на неколика женска манастира у којима су оне некада становале, а о којима се сачувао помен у записима и старим писмима, онда сам проширио свој бележник и узео сам у преглед од постанка српских калуђерица до данас.

Ето, тако су ме навеле оне садашње калуђерице (из друге половине прошлога века) и поменуте знатне напомене г. Новаковића, да бар приберем грађу, у колико се могло, о постојању калуђерица и женских манастира у Срба.

Те своје забелешке тек сада стижем да објавим, држећи да ће оне и овакве какве су доста припомоћи ка познавању српских калуђерица.

*

Пре него што бих почео говорити о српским калуђерицама држим да је потребно да само поменем са неколико речи и постанак калуђерица у опште у хришћанству. Литература је велика о постанку калуђерства у опште, а ја овде напомињем само онолико колико да би била јаснија слика те установе у српској цркви.

Калуђерице се јављају у хришћанству кад и калуђери, и већ се видно истичу са својим богоугодним животом и манастирским установама у почетку четвртога века око реке Нила, у Египту, за време пустињика Пахомија Великог, Антонија Великог и других.

У прво доба постанка манастира Пахомијевога и још доцније неје било цркава по манастирима, јер калуђери (монаси) не врше никакву *свету тајну* у цркви ни црквене обреде ван ње, него су се у то доба молили Богу и подвизавали у својим ћелијама, као што су чинили њихови старији по пустињама и пећинама, а кад су се сабрали у манастире почели су се учити и усавршавати у знањима (науци), нарочито у разумевању *светога писма*. Тако у то време неје било цркава ни по женским манастирима. А кад је доцније потреба изискивала, а међу тим код калуђера (монаха) је била чувена побожност, висока образованост и чистоћа момачкога живота, и што је сва та калуђерска скромност и ученост благотворно утецала на очување јеванђелске истине и ширење хришћанске вере, епископи су почели да рукополажу (хиротонишу) и монахе за јерођаконе, а ове за јеромонахе (свештенике), јер су тада већ били по својој спреми и учености и многи епископи нежењени, који су имали више времена да се посвете цркви и Богу, а дотле су епископи (владике) бивали и ожењени људи почињући од апостола. Тада су се почеле подизати и цркве по манастирима, јер је већ било у V веку доста монаха који су произведени за јеромонахе (свештенике) да врше литургију и друга чинодејства у цркви.

Када су се почеле подизати цркве и у женским манастирима, тада су епископи одређивали по једнога свештеника за вршење *службе*, *јутрње* и *вечерње* у

цркви. Такав свештеник чим би свршио свештеничку дужност у цркви, убрзо би се удаљавао из манастира.

Постриг женскиња (ступање женскиња у монашки — калуђерички чин). Женску производи (*χειροθεσία*) у чин монахиње (калуђерице) лично са̂м епископ, док међу тим човека производи у чин монаха дотични јеромонах или архимандрит по даном епископовом благослову. Ово као да се заборавило у последње време у српској цркви, кад је и старинских калуђерица нестало, те су и женске калуђерили јеромонаси по даном благослову владичином.[3]

Удовице и старије девојке по својим изјављеним тврдим жељама могу се произвести убрзо или и одмах за калуђерицу, а млађа девојка кад уђе у манастир не калуђери се одмах. Она се прво обуче у калуђеричко црно одело, и почне се звати *искушеница*, тј. навикава се у почетку на манастирски живот и искушава саму себе, да ли се може привикнути на калуђерички живот, па тек кад се томе животу довољно обикне и изјави поновну жељу и да̂ тврд завет да ће до своје смрти живети у девичанском положају, тада је приводе епископу за благослов и постриг. А све дотле она је искушеница, као што су и ђаци по мушким манастирима *искушеници*, који доцније добијају *расу* и *камилавку* (*расоносци* или *расодери*, тако названи што носе расу, дугачку и широку црну калуђерску горњу хаљину).

Калуђерице не прилазе *жртвенику* (проскомидији) у олтару, нити су око свештеника кад овај врши богослужење, него се моле Богу у цркви као и друге хришћанке, али при том оне, које знају читати, за *певницом* читају и поју црквене песме на *вечерњи*,

---

[3] Кѵрілъ Пенчиновићь тетовцъ игуман манастира Краља Марка близу Скопља — Ѿгледало, стр. г. въ Бꙋдинѣ градѣ, 1816.

часовима, *јутрњи* и *литургији* (служби). Монахиње су, дакле, у чину као и монаси. Разлика је у томе што монаси могу улазити у олтар и да послуже свештенику при *жртвенику*, а калуђерице то не чине; и што монаси могу читати све песме и молитве за *певницом*, а калуђерице не могу све читати. То се види и из најпознијих наредаба, које су свештеници преписивали и имали на знање: **чрьница аште грамотоу умѣеть да канерха есть а прокымка не поеть ни вь алтарь вьлазыть.**[4]

Ђаконице. Чини ми се да би било неке празнине у овом спису о калуђерицама, кад не бих поменуо и другу црквену установу, коју су такође сачињавале женске. Установу која је старија по времену, а различна по смеру и служби од калуђерица. То је установа ђаконица у црквеном клиру.

Ђаконице су одмах у почетку хришћанства, за време апостола, упоредо са презвитерима (свештеницима) и ђаконима, постојале и прибрајале се црквономе клиру.

Оне девојке што су се посвећивале Богу, тј. да очувају девојаштво, да се не удају до смрти, већ да послуже цркви колико могу, становале су и живеле код својих породица, али су се о њима бринули епископи и цркве којима припадају. Која се девојка тако спрема за ђаконицу, њој је епископ давао нарочиту хаљину у 25 години, од прилике онакву црну хаљину као што носе калуђерице. И кад таква девојка наврши 40 година живота, онда је епископ производи у чин ђаконице. Тако су произвођене и удовице у чин ђаконица, али само оне удовице које су се једанпут удавале и кад доживе 60 година старости.

[4] Starine knj. VI, str. 119, Zagreb, 1874.

Кад се женска удостоји тога чина, тада је приводе епископу ради произвођења (хиротесије) у чин ђаконице. По прочитању нарочите молитве, епископ јој стави на врат ђаконску *орамницу* (орар), која се укрштала на леђима, а оба краја висила на грудима, онако као што и сада укрштају орар ђакони испред *причесна* на литургији. Ђаконица се одликовала у цркви и тиме што ју је епископ причешћивао одмах после ђакона, и тада јој предавао *путир* који је она полагала на *свету трпезу*.[5]

Што су ђаконице овако одликоване у цркви, то им је допринела њихова служба, којом су чиниле знатне услуге цркви: Оне су стајале на вратима црквеним где су улазиле и излазиле жене, као што су ђакони стајали на другим вратима где су људи улазили у цркву и из ње излазили. Онда, у прво време, кад је свет прилазио хришћанској вери, тада су се крстила не само деца, него и људи и жене и девојке, све што је било некрштено. И када свештеник крсти жену и девојку, тада ђакон, уз свештеника, само чело женске помаже *светим миром*, а после се измичу и свештеник и ђакон, те ђаконица као женска страна помазује остало тело, јер је незгодно и неприлично да људи разгледају голо тело жене и девојке.

Још је знатнија услуга ђаконица што су оне могле слободно улазити у женске заводе (школе) и тамо проповедале јеванђеље и божју реч, што је ђаконима као људима било незгодно да улазе у такве заводе где су само младе девојке. Међутим онда су на истоку и жене по кућама са женском чељади живеле у одвојеним стајама од мушких, онако као што и сада живе musломанске жене одвојено, те човек

[5]) Никодим епископ далматински — *Правила православне цркве с тумачењима*, књ. I. стр. 229, 364 и 367, Нови Сад, 1895.

изван те породице није могао улазити у та кућна женска одељења; зато су и апостоли употребљавали ђаконице да проповедају хришћанску науку међу женама и породицама некрштеним, те се тако и лакше ширила хришћанска вера нарочито по већим, богатијим и знатнијим кућама.

У опште је, по обичају и због извесне дисциплине, женскињу забрањено да улази у олтар, па по томе и калуђерицама; али као да је то било допуштено у прво време ђаконицима, јер кад су прилазиле причешћу оне су прихватале путир са причешћем из руку епископа и стављале га на свету трпезу, дакле по томе су и ступале у олтар. Али је доцније та ствар расправљана на васељенским саборима, и види се да је и ђаконицама забрањиван улазак у олтар: **Възбрано же бысть оть послѣдныихь отьць еже вь сии въходити имь и иже слоужбы сее приходити, мѣсеч'ныхь ради непроизволител'ныихь истечениї; нь невьход'нь оубо быти древлю и женамь светыи жрьтьв'никь оть многыихь оубо iесть и ииыихь сьмотрити, и паче оть надгробнаго слова еже о сестрѣ великыи Григорие Богословь сьтвори; женѣ же свештен'ныю и бескрьв'ниие жрьтвы быти дїаконици, рек'ше слоужител'ници, не мнить ми се вѣрно имѣти.**[6]

Та црквена установа ђаконица постојала је од почетка хришћанства до VIII века, а после се све мање држала док није сасвим ишчезла у XII веку у источној православној цркви, те по томе она није ни постојала у српској цркви. У западној цркви ђаконице су престале већ у VI веку, те сада нигде не постоје ђаконице.

Занимљиво је да поменем овде како се данас у руској цркви осећа потреба да се обнове ђаконице

[6] Стојан Новаковић — *Синтагмат Матије Властара*, стр. 179 и 180. Београд. 1907.

у Русији. Тако је предлагао алтајски мисионар архимандрит Макарије Глухарев 1840 године, да се жене производе у чин ђаконица по старинском црквеном обичају; па је по том 1860 године помишљао и свештеник петроградски А. Гумилевски да се почне од милосрдних сестара, које су биле у кримској војни и неговале рањенике, уводити чин ђаконица по старом црквеном обичају. И најзад 1900 године опет је покренута мисао да се уведу ђаконице, те су се и владике (егзарх Грузије архиепископ Никола и мохилевски епископ Стефан) изјаснили у синоду да се тај предлог може поднети на решавање помесном сабору руске цркве.

Тако бележи протојереј Ф. Знаменски.[7]

*

Калуђерице у источној и западној цркви. У садашње наше време има калуђерица и у источној и у западној цркви:

а. У источној православној цркви има калуђерица сада највише у Русији са доста развијеним монашким животом.

У грчкоме народу било је у старини много калуђерица. Само на острву Самосу било је око 1700 године на четири женска манастира, па тако их је било и у другим крајевима;[8] али их је доцније све мање бивало, и најзад грчки краљ Отон изда наредбу указом својим од 9 марта 1833 године, којим се одређује да могу постојати у Грчкој само три женска манастира: један у Мореји, други у Архипелагу, и

[7] Церковныя вѣдомости. № 16. стр. 895—899, С.—Петербургъ, 1906.

[8] Стојан Новаковић — Турско царство пред српски устанак 1780—1804. стр. 235, Београд. 1906.

трећи у Грчкој на континенту, а у сваком манастиру да могу живети по 30 калуђерица.[9]

У Румунији (Влашкој) било је у старије доба калуђерица, као што су биле баба и мајка војводе влашкога Јована Радула, Евпраксија и Самонида око 1496 године.[10]

У Бугарској такође има калуђерица у Калоферу, Самокову и близу Софије.

Калуђерице у Срба, Бугара, Румуна и Руса у прва најстарија времена развијале су свој духовни живот по угледу и животу грчких калуђерица, као и старински калуђери наши.

б. У западној римокатоличкој цркви има сада сразмерно највише калуђерица. Оне се старају о развитку својега монашкога живота и женских манастира, прикупљају у своје коло младе девојке, васпитавају их и приуготовљавају за калуђерички живот; заводе и одржавају школе у разним земљама и колонијама, и у њима бивају учитељице; одржавају болнице и у њима служе итд.

И у наше браће Хрвата било је калуђерица (колудрица) у старо време. В. Јагић помиње да је било у старије доба много хрватских женских манастира по Далмацији, па наводи задарски женски манастир Svete Katarine, у којем су становале koludrice (калуђерице). У том женском манастиру колудрице су имале у рукама, или су саме и преписивале, *живот* или легенду Свете Екатарине,[11] па по том нађеном

---

[9] Ami Boué — La Turquie d'Europe, tome III. p. 443. Paris. 1840.

[10] Гласник Срп. Учен. Друштва књ. XXIV. стр. 295.

[11] Ова се великомученица Екатарина помиње у источном православном календару 24 новембра. Она је живела за време римскога цара Максимијана. Њу су тада, око 304 године, осудили на смрт што је проповедала хришћанску веру, и посекли су је. Тада је исти цар предао мачу и своју жену царицу Августу што се заузимала за Екатарину.

рукопису Јагић мисли да су се хрватске колудрице и у цркви служиле хрватским језиком: „Koludrice imadjahu svoj red ili regule, svoje službe ili oficija i molitve pisane jezikom hrvatskim.[12]

ГЛАВА ПРВА

Помен о старинским српским калуђерицама.

Калуђер је реч грчка *(καλόγερος)*, а реч *калуђерица* је изведена од *калуђер* наставком *ица*. Тако се налази србизована у свима српским речницима старим и новим, записана из најстаријих хрисовуља и писама. И речи *монахиња* и *инокиња* грчке су, али се оне чују само по манастирима, више *монахиња*, ређе *инокиња*. Калуђерице су се називале и старом српском речи **чрьница** (црница) што носе црно одело, али се у народу зна само за реч *калуђерицу*.

Реч калуђерица у народном говору и називима места. У народу се чује и у обичају је и данашњи дан реч *калуђерица* у разговору. Око Делиграда и Мораве чује се у говору: *Постала права калуђерица*, или: *Она је сушта калуђерица*, рекне се жени која је остала самохрана, па живи у самоћи и скромно; или која не воли забаве и друштвенога блеска (по селима: саборе, седељке, оро и песму) већ живи повучено у својој кући. Тако кажу и девојци која заостане неудана, те јој приговарају што се не удаје: *Ти, Станико, хоћеш баш да постанеш калуђерица!*

Да је у Срба постојало много калуђерица и женских манастира у старије доба види се и по са-

---

[12] Starine knj. I. str. 216—217, Zagreb, 1869.

мој речи калуђерица, која је сачувана у називима места:

1. Код села Црешева у Прилепској Кази, Битољскога Вилајета, зове се *Калуђерица* једно место и на њему црква у развалинама. Око те црквене развалине можда је постојао манастир у којем су становале калуђерице, те се по томе сачувао помен у називу *Калуђерица*. Осем садашње обновљене цркве *Богородице* око 1850 године на старим зидинама у селу Црешеву, има још пет црквених развалина око Црешева: једна се зове *Свети Никола*, и ту се збира и сада сабор 20 маја. Осталима се не зна храм, а биле су једна на месту *Калуђерица*, друга на месту *Бресту*, трећа на месту *Стрмецу*, а четврта у *Старим Кућама*.

2. Близу Београда на један час и пô хода, у Срезу Врачарском, зове се село *Калуђерица*, између села оба Мокра Луга, Болеча, Лештана и Винче, а у близини старих одавно опустелих и срушених мушких манастира Винче и Сланаца (старога манастира). Сељаци сада не знају зашто се њихово село зове Калуђерица. По неки од старијих људи везују назив својега села са црквиштем које је на њихову захтеву (синору). То црквиште постоји јужно од села Калуђерице ка селу Лештанима на пола часа хода, а на месту Липовици испод виса Љубичице.[13] Ту је, веле, био манастир и живели калуђери, па се од турскога насиља у старија времена и старих ратова око Београда, одавно разбегли и манастир запустео, а после се почео рушити. Даље причају да су Врчинци пре 60 година, кад су почели зидати нову цркву у својем селу, узимали камење од тога мана-

[13] Причају сељаци да је село Калуђерица некада постојало ближе месту Липовици и црквишту, па се доцније спустило у низину где је и данас.

стиришта за зидање своје цркве, те су сада остали само зидови над земљом за пола метра. Ту долазе из околних села болесници, и веле, буде им после лакше!

Тако причају сада сељаци у Калуђерици, али ће ближе истини бити да је ту био женски манастир, у којем су становале калуђерице, па се у току времена, по нестанку калуђерица, то заборавило, а остала успомена на калуђерице и њихов женски манастир код Липовице у називу садашњега села Калуђерице. Тај женски манастир изгледа по доста јасним знацима да је запустео и срушен при крају XVI века, када су и оближњи мушки манастири Винча и Сланци опустели, који су у XV веку цветали, јер су у њима тада налазили прибежишта многи калуђери склањајући се испред турске силе из јужних српских крајева. (Споменик XIX, стр. 43—45).

Сада су почели Калуђеричани да откопавају и очисте то црквиште, с надом да доцније обнове и подигну цркву, те су том приликом наишли на помост од камених плоча, и налазили неке судове од туча. Најзад ми рече Милан Веселиновић — Мусић из истога села, да је пре неколико година нађена и некаква књига, па су је сељаци однели и предали манастиру Раковици.

3. У Срезу Лесковачком, сада у Округу Врањском, зове се село *Калуђерица*.

4. У Смедеревском Округу Милићевић бележи овако: „Калуђерица се зове околина око Водичке киселе воде, са̂т дужине и по̂ сата ширине. Ту су, прича се, Турци погубили неког калуђера, па је сав тај простор с тога добио тако име“.[14]

Мени се чини да би народ по таквој причи то место прозвао *Калуђер* или *Калуђеровац*, а не *Калу-*

[14] М. Ђ. Милићевић — *Кнежевина Србија*, стр. 133, Београд, 1876.

ђерица. Свакојако и на овом се месту хоће да истакне (подсети) живот калуђерички, па је, ваља да, стари женски манастир одавно сравњен са земљом те се заборавило, а остало само име месту *Калуђерица*. То утврђује у истом својем делу Милићевић, стр. 787, говорећи о старинама у Алексиначком Округу: „На западној страни Ртња има стара црквина, која се зове *Калуђер*. Прича се да је то био манастир, па се после, кад је опустео, прозвало место *Калуђер*". Дакле по калуђерима што су живели у том манастиру остало име месту и црквини *Калуђер*. Тако би и по погубљеном калуђеру у Смедеревском Округу, по народној причи, остало име месту Калуђер, али то неје био случај него се запамтило и остало *Калуђерица*, а народ сада у томе крају не види калуђерице, па преноси причу на калуђера.

5. Код села Крушчице, у Нахији Брдској у кнежевини Црној Гори, зове се *Калуђерица* један кладенац.

6. У Леринској Кази Битољскога Вилајета, зове се *Калуђерица* трсјански манастир у развалинама. Те су развалине близу села Трсја, у којем има сада на 110 кућа Срба. Народ не зна како се звала црква у томе манастиру, само прича да је ту био велики женски манастир, те се по томе то манастириште зове *Калуђерица*. Сада су ту овчарске колибе и виногради.

7. У пространој разрушеној старинској тврђави код града Вучитрна украј Косова, од које се данас познају само зидине при земљи, зове се место у једноме углу те тврђаве *К'з-Текеси*, а значи кад се тај назив преведе са турског на српски *Девојачки Манастир*. Тврђаву су вучитрнску зидали српски краљеви.[15]

[15] Споменик Српске Краљевске Академије XLII, стр. 26, *Путопис Евлије Челебије*, превео са турскога Д. С. Чохаџић.

8. Звало се место, или село близу града Штипа, сада у Скопском Санџаку Косовскога Вилајета, **Калоугерица.** Краљ Душан године 1332 потврђује Манастиру Хиландару цркву у Штипу са селима што је приложио протосеваст Хреља: **И по оне стране рѣке село Брестовница до Дивие Воде и до Калоугерице и до Полиц'...**[16] Ова се Калуђерица помиње и раније у хрисовуљи коју даје краљ Милутин манастиру Хиландару између 1293 и 1302 године: ....**и селиште Брѣстокь прѣдь Лоукавицоу на Бѣсноу Водѣницоу и Калоугерица и Полиціе пашините сь вьсѣми правинами и мегами сель тѣхь,...**[17]

*

Прве српске калуђерице пре Немањино доба. Прва калуђерица Српкиња Теодора (кнегиња Косара) помиње се 1015 године у својем женском манастиру *Свете Марије* близу Скадарског Језера. То је супруга српскога (зетскога) кнеза Владимира (Светога Јована Елбасанског). Она је у својој престоници, у месту Крајини до Скадарског Језера изнова подигла цркву Пречисту и око ње сазидала манастир за калуђерице.

Осем онога што се прича у хроници Попа Дукљанина из XII века о овоме, то јасније помиње и бискуп скадарски Марijо Ђорђијо у својем писму од године 1696, у којем подноси извештај светом пропагандском друштву у Риму. То писмо на француском тексту гласи: „Craina, qui fut autrefois cité royal, où se trouvait avec sa cour le roi de Servie, Wladimir, n'est plus à présent qu'un petit village, situé à environ neuf milles à l'est d'Antivari. Les habitants sont schismatiques ou musulmans. On y trouve une

[16] Споменик III, стр. 26.

[17] Fr. Miklosich — Monumenta Serbica, p. 63, Viennae, 1858. Ово село Калуђерица и данас постоји у близини Штипа, у Радовишкој Кази Скопског Санџака, у Косовском Вилајету.

église dédiée à l' Assomption de la très sainte Vierge et un monastère élevé autrefois à côté de l'église par Cossawa, la veuve de ce prince; on assure que les augustes époux sont enterrés dans ce lieu«.[18] (Крајина је била некада краљевска варош, где становаше у својем дворцу српски краљ Владимир, а сада је мало село што постоји источно од Бара на девет миља. Становници су шизматици (православни) или мухамеданци. Ту се налази црква посвећена Светој Пречистој и око ње је био манастир који је подигла некада Косара удовица Владимирова. Тврди се да су велики супружници сахрањени у овоме месту).

Јастребов бивши руски консул у Скадру, Призрену и најзад у Солуну, при истраживању старих српских цркава прибележио је овако: да и данас постоје развалине цркве Пречисте Крајинске, у Крајини, на југозападној страни Скадарскога Језера при подножју планине Торобаша, а на три и пô часа хода од Скадра по обали језерској, и да су становници близу тих црквених урвина сада мухамеданци; да се та Пречиста Крајинска помиње као важно место у некој хрисовуљи на Цетињу од 1417 године; даље вели да је црква била велика, и да је на таквом згодном месту, да се одатле види све Скадарско Језеро, оток Врањина, варош Подгорица, сва и сад звана Зета, Врака, Дриваст и остало до самога Скадра; да је у тој цркви (Пречисте Крајинске — Свете Марије) сахрањен кнез Владимир после мученичке смрти у преспанској цркви. Тада супруга кнеза Владимира, кнегиња Косара, братучеда убице Владислава, када је чула за превару и убиство својега мужа, пренесе

[18] A. Degrand, consul de France — Souvenirs de la Haute Albanie. p. 117—118, Paris. 1901.

У том се делу види и фотографска слика развалине цркве Пречисте у Крајини.

га из Преспе на Скадарско Језеро и у цркви те Пречисте Крајинске сахрани га. Ту је Косара основала женски манастир у којем се и закалуђерила и добила монашко име Теодора, те је ту доцније по својој последњој жељи на самртном часу сахрањена испод ногу својега мужа.[19]

Сада се тело (мошти) Светога Јована — Владимира српскога владаоца налази у Манастиру Светога Јована, близу града Елбасана на један час хода, а у близини пута што води из Орида за Драч. Тај је манастир оправљан 1380 године. Црква и источна и западна сматра кнеза Владимира за свеца, и чини му помен и *службу* у цркви 22 маја.[20] Овај српски владалац кнез Владимир у Зети и у Подгорју братанац је кнеза требињскога и хумскога Драгомира. Кнеза Владимира Поп Дукљанин назива краљем, а сада око манастира и града Елбасана Шкипетари (Арнаути) зову га *Шин Ђон* (Свети Јован).

Кад је кнегиња Косара завела женски манастир у непосредној близини Скадарског Језера, у Зети, још 1015 године, тим се самим казује да су српске калуђерице постојале у то доба, јер за кога би га и заводила и уређивала, ако не за Српкиње, а за покој душе својега племенитога мужа, који је мученички испустио душу у преспанској цркви.[21]

---

[19] И. С. Јастребов — Податци за историју српске цркве, стр. 162, Београд, 1879.

О Владимиру и Косари види Стојана Новаковића — Први основи словенске књижевности међу Балканским Словенима, легенде о Владимиру и Косари, стр. 182—284, Београд 1893.

Да је кнегиња Косара могла имати монашко име *Теодора*, види: Die Zusätze in der Handschrift des Johannes Skylitzes von Božidar Prokić, p. 44, München, 1906.

[20] *Ακολουθία του αγίου ενδόξου* ***Βασιλέως*** *καί μεγαλομαρτιρος* ***Ιωάννου*** *του* ***Βλαδιμίρου*** *καί θαυματουργου*, p. 7, ***Εννετιησιν***, 1774.

[21] Кнез Зетски Владимир, зет цара Самуила, дође једном 1015 године у Преспу у своју тазбину и на дану сродничку реч, па га Владислав братанац бившега цара Самуила убије на превари у преспанској цркви.

Из овога се поступка кнегиње Косаре назире доста јасно да су се почели калуђерити и Срби и Српкиње одмах још у почетку развитка словенске црквене књижевности, која се онда, у почетку десетога века, непосредно ширила са Оридскога Језера за време Светога Климента и Светога Наума, ученика Ћирилових и Методијевих, који су с друговима својим из Панoније пребегли били, гоњени Германцима, и настанили се око поменутога језера, града Корче и горњега тока реке Девола у чистом онда словено-српском живљу. А настанили су се у томе крају и зато што их и Бугари и бугарска црквена власт, чији су свештеници онда били већина Грци и читали у црквама још грчки, несу трпели учитеље словенске *службе* у средини своје државе око река Камчије и Тунџе и престонога града Преславе, већ их одмах упутили (интернирали) у оридске и преспанске крајеве међу чиста словенско-српска племена Брсјаке, Бистричане (око града Србије) и Војиниће, где су их племенске старешине с народом свесрдно примили. Ангелар је тада отишао у северније српске крајеве, у Расу, али је ускоро умр̏о. Од то доба дакле, кад су Срби у тим крајевима (почетком десетога века) први почели у већем броју читати и писати на словенском језику, тада су се без сваке сумње млади Срби, ученици Климентијеви и Наумови, почели у већем броју попити и калуђерити замењујући Грке и грчко читање у црквама. Тада, при свршетку деветога и у почетку десетога века, и почиње полет у подизању цркава и заснивању манастира и монашкога живота у Срба у духу словенском.[22]

[22] Тек помена ради да споменем овде, како мислим, да су по многим приликама и пустињици: Прохор Пчински, Гаврило Лесновски (Кра-

По тим наведеним знацима о првим калуђерима Србима, а под утецајем опште грчке цркве и културе још од покрштења, и Српкиње су се почеле јављати као калуђерице, само што о првим тим калуђерицама неје сачуван спомен, као и о многом другом народном животу из онога тамнога времена, а тек се види писмени траг о калуђерици владарки Косари 1015 године.

После кнегиње Косаре помињу се у старој дубровачкој литератури још две калуђерице Српкиње у половини XI и у почетку XII века. То су:

товски), Јоаким Сарандапорски (Осоговски) и Јован Рилски, а тако исто и браћа, по народној причи, Роман и Нестор на Морави између Делиграда и Сталаћа, били проповедници словенске службе по упуствима са Ориданскога Језера, и били први калуђери Срби у тим источним странама. Друкчије се не може схватити њихово посвећење међу Србима у X веку.

У прилог овоме прича и легенда за Јоакима Осоговскога да је дошао са западне стране, дакле из западних српских крајева ка источним. У *житију* Јоакимовом вели се: Сь же светыи прѣподобьныи отьць нашь Їоакимь подобе се Игнатию богоносьномоу, оустрьмивьше се ꙗко звѣзда многосвѣтла оть запада кь вьстокомь приходить вь страны горы поустыни Осоговьскыѥ. Даље се у *житију* вели: .....исходеща оть мира чрьньчьствовати себѣ вьдавьше, вь горахь и поустынихь живоуще, вь молитвахь и сльзахь молеще. Вь сицевыхь оубо ꙗвише се новоподражателиѥ и таковаго житиꙗ ревьнителиѥ чюдьныи и истиньныи новопросвѣщеныи отьци наши и поустыньножителиѥ небесьныи чловѣци и земльныи аггели, дроузи Христови: Їоань и Прохорь, коупьно сь Гаврилоемь, сь ними же прѣподобьныи отьць нашь Їоакимь. Чьстьнаꙗ четворица, богоизьбраноѥ сьдроужьство, троудолюбьныѥ дѣлателиѥ Христови изьшьдьшимь раломь вѣры бразду вьздѣлати и сѣꙗти сѣме доуховьнаго, ꙗко да сторичьствоующии клась пожьнють, плоды добродѣтѣльныѥ Христови принесоуть. (Гласник XXII, стр. 236—246, у чланку *Прилози к историји српске књижевности* од Стојана Новаковића). Ту г. Новаковић на стр. 237 напомиње овако: „Много ми се чини као да се у овим речима хоће да каже да су та четворица први људи од нашега народа који се дадоше на калуђерство". То мислим да је тачно; и та страна, где су ови били монаси и проповедали и настојавали да се чита словенски у црквама, прозвана је *Славиште*, и тај се назив и данас чује у томе крају.

Мени се чини да је манастир Свети Роман постојао и у X веку, бар при крају, што се̂ види из хрисовуље цара византијскога Василија II, коју даје ској Цркви 1019 године, где уз епископе помиње места, па уз Браничев-Оридскога епископа именује: ***Μορόβισκον, Σφεντέρομον, Γρουτζον, Διβίσισκον, Ισταα γλαγγάν, Βροδαρίσκον.*** (Први основи словенске књижевности, стр. 145). И тај *Сфентеромон* у хрисовуљи биће пре садашњи ***Свети Роман*** манастир на десној страни Мораве испод Делиграда, него Смедерево на Дунаву.

а. Монахиња Маргарита, жена кнеза зетскога Стевана Војислава Драгомировића, стричевића кнеза Владимира (Светог Јована Елбасанског), покалуђерила се после смрти својега мужа око 1051 године, или убрзо после погибије синова јој Гојислава и Предимира у некој буни у Требињу.

По дубровачким летописима помиње се Маргарита или Мара жена Стевана краља Босне(!) и да се она после смрти мужа настанила у Дубровнику и ту се покалуђерила, али су ти летописи нетачни у времену, јер причају да је то било 818 или 819 године.[23]

И ако су ови летописи нетачни у годинама, они могу бити верни по садржини у помињању историјских личности. Рачки у *Radu* XXVII, str. 89 и 90 вели да су дубровачки споменици хрватскога краља Стјепана помешали с његовим имењаком зетским великим жупаном Стеваном Војиславом, јер је овај српски жупан био у суседству са Дубровником и он је уступио неко мало земљиште приморско Дубровнику, те је по томе и могла после смрти својега мужа доћи у Дубровнику кнегиња Маргарита и сазидати цркву у њему. Међутим Поп Дукљанин не казује име жени кнеза Војислава и не помиње да се калуђерила и да је ишла у Дубровник.[24] А епископ нишки Никанор наводи да се Неда, у калуђерству Маргарита, жена кнеза Војислава закалуђерила.[25]

[23] Scriptores vol. I. Annales Ragusini Anonymi, p. 17, 195, Zagrabiae, 1883.

[24] Črnčić, Popa Dukljanina Ljetopis, стр. 51, 52.

[25] Епископ Никанор Ружичић — Историја српске цркве, књ. I. стр. 283 и 284. Загреб, 1893.

б. Монахиња Бела, жена Прокла Казарице, а ћерка Тихославе сестре краља Доброслава II, ступила у монашки чин 1114 године.[26]

*

Калуђерице Српкиње за доба Немањића. Те се три Српкиње помињу као калуђерице пре Немањина доба, управо пре 1196 године када је ступила у калуђерице Немањина жена Ана (монахиња Анастасија); али је без сваке сумње било више калуђерица Српкиња пре Немање и његове супруге, само што неје остало о њима писмених дата, или се до данас несу могла сазнати. Тим самим што Немања у студеничкој хрисовуљи заповеда да калуђерице станују у Придворици, значи да оне ту несу само од постанка те Немањине хрисовуље (1196), него су и раније постојале, као и у топличкој Богородици где му је становала супруга монахиња Анастасија. Дакле, према томе може се с поузданошћу тврдити да је установа калуђерица била доста раширена у другој половини XII века. А доцније се у XIII и XIV веку, у краљевству и царству српском, та црквена установа знатно раширила и било је женских манастира у свима крајевима средњевековне Србије, и калуђерица у великом броју, да је била приморана чак и законодавна власт водити бригу о оним калуђерицама што су самовољно живеле и становале изван манастира по селима и градовима. Да би се такве калуђерице нагнале да живе у женским манастирима, и да би се тим сачувао морал, закон Душанов наређује овако: *члан 17.* **И калоугієриє и калоугієрице коє се пострињаю, тере живоу**

[26] Kukuljević — Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae, vol. II, p. 26, Zagrabiae, 1904.

оу своихь коүћахь, да се ижденоу и да живоу по манастырѣхь.[27]

Па и за то време, за време владавине Немањића, у којем је времену, као што се зна, било много манастира и мушких и женских у разним местима, и било мноштво калуђера и калуђерица, данас се сазнаје само из појединих хрисовуља (владалачких писама) за по коју калуђерицу, а више се знају из разних записа и натписа, а највише из манастирских *поменика* од краја XV века па на овамо, у којима су записиване ради помена у цркви и старије владарке калуђерице и друге приложнице.

Године 1330 краљица Марта, мати епископа дабарскога Николе III, умрла те године 26 маја. Њена гробна плоча налази се у манастиру Бањи код Прибоја.[28]

Године 1332(?) види се из натписа на гробној плочи код Манастира Светога Николе, задужбине Немањине, близу Куршумлије у Топлици, да је сахрањена нека калуђерица Агрипина, а из неразговетнога натписа нагађа се да је била жена жупана Милена под именом крштеним Мирослава.[29]

У XIV веку, за време владања цара Стефана Душана, помиње се калуђерица Теодосија (крштено јој име Калина), мати познатога и знатнога калуђера Исаије, родом негде са Лима, који је доцније у дубокој старости својој, за време кнеза Лазара, ишао у Цариград патријарху Филотеју и грчком цару Јовану и сину му Манојлу Палеологу, те је његовим

---

[27] Стојан Новаковић — Законик Стефана Душана цара српског 1349 и 1354 године, стр. 20 и 157, Београд, 1898.

[28] Љуб. Стојановић — Стари српски записи и натписи књ. I. стр. 27. Београд, 1902.

[29] Стари српски записи и натписи књ. I, стр. 30. — Гласник LVI. стр. 359.

настојавањем скинута анатема цариградског патријарха са српске цркве, која је дотле постојала од проглашења српске патријаршије 1346 године. (Гласник LVI, стр. 63—71).

Године 1346 помиње се калуђерица Добраја, од које је тетовски манастир купио њиву за 12 перпера.[30]

Жупан Вукосав приложио је Хиландару цркву у селу Лешју близу Параћина са више села. Једно од тих, Зубаре, даровао је на уживање до смрти матери некога Богдана калуђерици, а после њене смрти има да припадне и оно Хиландару. Овај прилог Вукосављев потврдио је цар Урош 1360 године 15 октобра.[31]

Монахиња Полихронија, крштено јој име Радача, ћерка жупана Милтена Драживојевића, сестра казнаца Санка, а жена жупана Ненца Чихорића. Умрла је у другој половини XIV века.[32]

Године 1388 помиње се калуђерица Марта, која је приложила њиву Светом Спасу у граду Штипу за време господства Костадина Дејановића.[33]

Око 1397 године Видослава, сродница кнегиње Милице, покалуђерила се у Островици заједно са четирма кћерима и мужем Николом Зојићем, војводом рудничке Сребрнице (Страгарска околина), који је тиме избегао казну због учешћа у завери противу Деспота Стефана.[34]

---

[30] Споменик Српске Краљевске Академије III, стр. 36.

[31] Ово се налази у хрисовуљи која се чува у Хиландару, коју је г. Љуба Ковачевић преписао, па ми овај податак, као и многе друге уступио, на чем сам му захвалан.

[32] Старинар година IX, (1892) 2. стр. 70. — Стари српски записи и натписи, књ. I, стр. 56.

[33] Гласник XXIV, стр. 270.

[34] Гласн. XLII, стр. 266 у вези с Гласн. XXIV, стр. 274.

Године 1419 помиње се калуђерица Макрина, која је приложила Манастиру Светога Павла, у Светој Гори, своју цркву Светога Николе с имањем у Чичавици у Стрелцу.[35]

Године 1420 помињу се калуђерице у запису на *минеју* нађеном у Скопској Црној Гори: калуђерица Јелисавета, и друга калуђерица Јелисавета **(богь да прости калоугерицѹ дрѹгѹю Єлисаветѹ)**. На истом минеју, а на листу 154ᵃ помиње се и калуђерица Теодосија. (Йорданъ Ивановъ — „Български старини изъ Македония“, стр. 231—232, София 1908).

Године 1490 помиње се калуђерица Евгенија, која је те године 2 јуна умрла у Пећи.[36]

У XV веку помиње се калуђерица Јанисија (**помени, господи, Ианисию монахїю**).[37]

Године 1499 октобра 11. виде се насликане у својем женском манастиру *Богородици* (Ваведењу) ове калуђерице: Ксенија, Теофана, Марта и Марија. Овај је манастир одавно без калуђерица, али је црква и данас у целости, у Јашуњи с десне стране Мораве спрам града Лесковца.

*

Калуђерице владарке и из владалачких породица. Као што су се Српкиње (жене удовице и девојке) одавале монашком животу и ступале у женске манастире: жене после смрти својих мужева, или после какве несрећне судбине у браку, те се и муж калуђерио и жена калуђерила (обично је то бивало код интелигентнијих и богатијих бракова), а девојке опет из буди каквих својих судбина, било из своје

---

[35] Споменик III, стр. 36.

[36] Љуб. Стојановић — Стари срп. зап. и натписи, књ. I, стр. 114.

Љуб. Стојановић — Стари срп. зап. и натписи, књ. II, стр. 409.

властите жеље и оданости да послуже Богу и цркви, било што их је послужио такав удес да се несу на време могле удомити, те су на тај начин и девојке ступале у монашки чин; — тако су ступале у монашки чин и српске владарке: жупанице, кнегиње, деспотице, краљице и царице. По писменим подацима из оног доба који се до данас сачуваше, види се да су се калуђериле ове српске владарке и женске из владалачких породица:

а. *Монахиња Теодора*, ћерка Самуила цара Словеније Маћедонске Косара, жена кнеза Владимира владаоца Зете и Подгорја, закалуђерила се 1015 године после мученичке смрти својега мужа у преспанској цркви. Она је завела женски манастир код цркве Свете Марије (Пречисте Крајинске) у својој престоници, на Скадарском Језеру, у њему се закалуђерила и ту до своје смрти живела. Ту је и сахрањена до гробнице својега мужа.[38]

б. *Монахиња Маргарита*, жена кнеза зетскога Стевана Војислава Драгомировића, стричевића кнеза Владимира (Светог Јована Елбасанског) покалуђерила се после смрти својега мужа око 1051 године, или убрзо после погибије синова јој Гојислава и Предимира у некој буни у Требињу.[39]

в. *Монахиња Бела*, жена Прокла Казарице, а ћерка Тихославе сестре краља Доброслава II, ступила у монашки чин 1114 године.[40]

г. *Монахиња Анастасија*, жена великога жупана Немање жупаница Ана, закалуђерила се 25 марта 1196 године и названа при монашењу Анастасија, па по том отишла на становање у задужбину своју и Немањину Манастир Свете Богородице, у Топлици,

---

[38] Види напред наведене изворе у овој *глави*, стр. 171.
[39] Види напред наведене изворе у овој *глави*, стр. 174.
[40] Види напред наведене изворе у овој *глави*, стр. 175.

и била до живота игуманија у том манастиру. Може се држати да је овај топлички женски манастир био за време Немањића јачи расадник калуђеричкога живота и женских манастира. Монахиња Анастасија умрла је 21 јула, јер јој се тада чинио помен по типику студеничком.[41]

Доментијан писац из XIII века у *житију* Немањину описујући монашење Немањино бележи да се тога истога дана закалуђерила и Ана жена Немањина: **боголюбива же Ана такожде подобешти се господиноу своюемоу и светыимь боголюбивыимь дѣвамь, прѣжде оставльшиимь земльнаю и небесьнаю наслѣдовавьшиимь, сьврьстьника своюего не оста, нь оть тогожде светителю тьгыжде прию҆ть светыи аньгельскыи образь, и наречена бысть прѣподобьна мати наша Анастасию.**[42]

У Манастиру Студеници, у Немањиној цркви види се и данас лик монахиње Анастасије, супруге Немањине, на јужном зиду у *припрати*. Ту је у цркви живописана Богородица седећи у престолу са Христом у крилу, њој прилази монахиња Анастасија у скромном црном оделу и клечећи пружа јој руке, а Богородица гледајући је благо пружила јој леву руку, а десном придржава сина. Над тим ликом Анастасијиним има овакав натпис: **Ѡ прѣсветаа дѣво и бога нашег мати прими моленїе рабѣ своеи монахїе Анастасїе.**[43]

Још се не зна у нашој историји чија је била ћерка Немањина жена Ана. Неки веле да је била ћерка босанскога бана Борића, неки тврде да је из

[41] Гласник Учен. Друштва XL, стр. 173; а у типику Хиландарском вели се да је тај дан 21 јун(?). Спомен. XXXI, стр. 64.

[42] Ђ. Даничић — Живот Светога Симеуна и Светога Саве од Доментијана, стр. 44—45, Београд, 1865.

Тај светитељ (епископ — владика) у престоници Немањиној Расу звао се Калиник, и он је замонашио Немању и његову жену Ану.

[43] Овај сам натпис преписао јула месеца 1905 године, бавећи се тада подуже у Студеници.

породице краља Бодина, а неки опет наводе чудне и невероватне приче о њеном страном пореклу. Сва је прилика да је она Српкиња из једне од ранијих српских владајућих породица, било из Зете, било из Хума или и Босне. То је најприближније веровању, одакле је било и могућно у оно доба старијој браћи Немањиној да ожене својега најмлађега брата, те му по женидби као пунолетном и одредили део владавине у источним крајевима око Топлице, Расине и Мораве.[44]

д. Монахиња краљица Јелена, жена краља Уроша I, мати краља Драгутина и краља Милутина, а баба краља Стефана Дечанског.

Она је ступила у монашки чин око 1276 године, када је њен муж краљ Урош био принуђен да напусти престо и преда га сину Драгутину. Тада се и Урош закалуђерио, добивши монашко име Симеун, па ускоро умро и сахрањен у својој задужбини Сопоћанима, која постоји пуста а скоро у целости на један час хода више развалине града Раса (доцнијега Трговишта — Пазаришта код утока Људске у Рашку).

Краљица се Јелена закалуђерила у Скадру, бавећи се тада у томе граду. У томе времену док се бавила у Скадру, она је изнова сазидала на старинским рушевинама цркву Светога Срђа (Сергија) и Вахка на реци Бојани. И данас постоје развалине те краљичине задужбине, али их вода Бојана руши, те ће их најзад нестати. Фотографска слика развалина те цркве види се у напред поменутом делу А. Деграна, стр. 95. Ту су објављена и два натписа на

[44] У неким поменицима (Гласник XLII, 30) бележе се као калуђерице Ана, друга жена краља Стефана Првовенчанога, и Ана жена његова сина Радослава, али Љ. Ковачевић разложно доказује да се оне несу калуђериле. (Глас Срп. Краљ. Академије LX, стр. 4, 25 и 26. — Жене и деца Стефана Првовенчанога).

латинском језику, којима се утврђује да је српска краљица Јелена подигла цркву Светога Срђа на Бојани са својим синовима.

После тога краљица се Јелена као калуђерица вратила из Скадра и настанила се у Брњацима, у Горњем Ибру, сада званом Колашину Ибарском. Ту у Брњацима имала је краљица свој дворац у којем је живела и чинила народу многа добра.[45]

За живота својега краљица је Јелена сазидала, при крају XIII века, Манастир Градац и у њему цркву *Благовештење*, на самој десној страни Градачке Реке, која се доле при утоку у Ибар зове Брвеница или Брвеничка Река због старога града Брвеника; а са̂м манастир је на романтичноме положају те градачке бисерасте реке што извире из планине Бисер-Воде. Манастир је Градац на четири и по̂ часа хода јужно од Манастира Студенице, а два и по̂ часа северно од утока Рашке у Ибар.

Овај је Јеленин Манастир Градац одавно у развалинама, али црквени зидови стоје још читави и чврсто се држе скоро до крова, а кров и свих, мислим, пет кубета срушени су. По величини црква је већа од студеничке кад се одбије западни додатак Студенице. Зидана је од резане сиге (камена). Има троја врата: западна, јужна и северна, и сва су као и прозори обложена мрамором. Било је и по два једноставна мраморна стуба (колоне) на вратима, па их сада нема. По свему изгледу имала је црква пет олтара: главни и највећи на истоку, око њега десни (јужни) и леви (северни), а два су у *припрати* западно од *храма* десно и лево (нека се не мисли овде на

[45] И сада постоји село *Брњаци* са 12 кућа Срба на десној страни Ибра, у жупи Колашину, на осам часова хода од Митровице и Звечана. Ту је и село Чечево, стари град Чечан(?)

првобитне припрате (нартексе) првих хришћанских цркава у којима су стојали *оглашени*, доцнијим припртама остало је само име и облик цркве у опште, па су и њих богати ктитори украшавали олтарима, да би литургија, о великим празницима, била величанственија, кад загрми побожним гласом са пет олтара у један мах *Благословено царство!*

Над сваким олтаром постојало је кубе (свод — труло). У припрати постоји стара *крстионица*, у храму две гробнице мраморне без натписа, једна већа с десне стране, а друга мања с леве стране. У тој гробници с десне стране треба да је тело краљице Јелене.

Живопис је старински и помало се још види, а натписи су сви пропали. Доцније је над западним вратима споља живописан Архангел и Богородица, а између њих пише: **благовѣштеннє.**

По свему се види да је зидање ове цркве било скупоцено и раскошно, по укусу краљичином потпуно краљевска задужбина. Сада у тој краљичиној задужбини расте трава и свакојаки коров, а међутим црква би се могла с малим трошком оправити и сачувати од потпунога уништења и заборава. Већ је 76 година та црква краљице Јелене у слободи, па се још слободни Срби у краљевини не сећају да очувају бар оне споменике који се могу олако сачувати потомству на успомену.[46]

Краљица је Јелена основала и манастир Ртачки *Богородицу*, између Бара и Кастел-Ластве, близу Спича,[47]

---

[46] Ову сам задужбину краљице и монахиње Јелене походио 25 августа 1905 године. Види о овој цркви М. Ђ. Милићевића *Кнежевину Србију* стр. 657, и Глас Срп. Краљ. Академије XVII, стр. 29. и 30. од Мих. Валтровића, са гледишта црквене архитектуре.

[47] Гласник Срп. Учен. Друштва XX, стр. 214—220, Београд, 1866. — Monumenta Serbica стр. 67—69.

у Јадранском Приморју. Ту и сада постоје развалине тога манастира.

Краљица је Јелена Французкиња из краљевске породице Анжујске, која је онда владала у Неапољу, у Италији, а у сродству с *латинским* царем Балдуином II, који онда владаше неко време Цариградом, на Босфору.[48] И ако је била Французкиња она је пригрлила источну цркву чим је ступила на српско земљиште.[49]

Ова мудра краљица и калуђерица Јелена чинила је многа добра дела и помагала удовице и сиротињу. Она је збирала из свих крајева Србије сироте а поштене девојке, чувала их у својему дворцу и васпитавала, па их је, кад су дорасле и изучиле књигу и женски рад, удомљавала и том приликом богато их даривала.

Кад се тако разуда из дворца краљичинога једно коло девојака, тада краљица нарећује да се приме друге сиротне девојчице на место разуданих.

У дворцу краљице Јелене у Брњацима писале се и преписивале црквене књиге, па поклањале црквама и манастирима, све њеним трошком и старањем.

Ето тако је поступала мудра и племенита краљица и калуђерица Јелена. Тај је њен завод био, може се потпуно сматрати, као прва и највећа женска школа у Срба XIII века.

Најзад краљица је Јелена испустила своју племениту душу 8 фебруара 1314 године, у својем дворцу у Брњацима а за време владе својега млађега сина краља Милутина, и сахрањена је у својој задужбини

---

[48] Неки писци држе, али без доказа, да је она баш сестра од тетке француског краља Луја IX.

[49] Ђ. Даничић — Никољско Јеванђеље стр. VIII и IX, Београд. 1864.

Манастиру Градцу, у храму Богородице (Благовештења).

Архиепископ Данило II, који је онда становао у својој епископији у Бањској, на левој страни Ибра испод Звечана и Јелеча, најбоље је описао сахрану и пратњу краљице Јелене од Брњака до Манастира Градца. Он вели: Кад се приближио самртни час краљице Јелене, прво је он, архиепископ Данило, онда као епископ бањски, похитао из Бањске са свештенством, а за њим је дошао и епископ рашки Павле с многим свештенством. Ту су причестили краљицу, и по том је издахнула.

На глас да је краљица умрла похитали су многи властели и околни народ у Брњаке да оплачу своју краљицу. За тим су с великом пратњом и почастима понели тело краљичино из Брњака у Манастир Градац да је сахране у њеној задужбини. Било је, вели архиепископ Данило, јаких ветрова и љуте зиме, те су полако путовали и коначили на више места. Кад су стигли у Градац несу хтели одмах да положе краљицу у гробницу, него су очекивали на долазак сина јој краља Милутина, који је онда становао у престоници Скопљу, на Вардару, У том очекивању стигне и архиепископ Сава III из Пећи са свима црквеним великодостојницима, а за њим приспе и владалац краљ Милутин с многом властелом и одабраном свитом. Како је краљ Милутин над својом мртвом мајком плакао и говорио, треба прочитати *Живот краљице Јелене.*[50]

То је била дотле нечувена и неописана жалост!

После погреба краљ се Милутин вратио у своју престоницу, а и други се свет разишао, само је остао још за који дан архиепископ Данило. Старији

[50] Ђ. Даничић, Животи Краљева, стр. 91, 92.

син краљ сремски Драгутин неје био при погребу своје матере, али је послао у Градац своје великодостојнике. Вели се у *житију* због даљине места, а биће да је и због какве политике ондашњега времена, тим пре што се види из *житија* да је после краткога времена краљица Симонида, жена владајућега краља Милутина, ишла у походе својој јетрви краљици Катарини, жени краља Драгутина Сремскога, и састале се у Београду на утоку Саве у Дунав, па су одатле обе јетрве отпутовале у Манастир Градац да виде гроб своје свекрве и да је оплачу.

После смрти краљице Јелене на три године извађено је тело краљичино и стављено у ковчег, па је тај ковчег намештен до двери испред олтара у цркви.[51]

Сада се о томе ковчегу не зна ништа где је. Биће да је тело краљичино положено опет у гробницу, кад су настали тешки дани по Србе за време навале Турака.

ђ. Монахиња краљица Симонида, жена краља Милутина, а ћерка грчкога цара Андроника II Палеолога. Њен се лик види на старом живопису и данас у Манастиру Грачаници на Косову, и у *Краљевој Цркви* у дворишту Манастира Студенице, у храму Аћима и Ане родитеља Богородичиних. Обе су цркве, и она у Грачаници на Косову, и ова у дворишту Студенице, задужбине краља Милутина.

Кад је после смрти краља Милутина на три године извађено из гроба његово тело и положено у ковчег (ћивот) уз црквено посвећење, тада је његова супруга Симонида, која се у то време бавила у Цариграду код својега оца цара Андроника, чувши за то чудо и посвету тела својега мужа, одмах спре-

[51] Ђ. Даничић — Животи краљева и архиепископа српских, написао архиепископ Данило и други, стр. 99—101. Загреб, 1866.

мила скупоцено кандило од злата и друге поклоне послала на ћивот својега мужа, па се по том и сама закалуђерила.[52]

е. *Монахиња Марта*, жена краља Стефана Дечанскога краљица Марија, ћерка заповедника града Солуна Јована Палеолога, братанца цара Андроника II.[53]

Краљ Стефан Дечански с овом својом другом женом Маријом Гркињом имао је сина Синишу, који је доцније владао у Епиру и Тесалији. Још за живота својега оца краља Милутина, Дечански се женио први пут с Бугарком Теодором, ћерком бугарскога цара Смиљца, и с њом родио Душана и Душицу, али се она неје калуђерила. Умрла је још за живота својега мужа при крају 1322 године и сахрањена у цркви Светога Стефана у Манастиру Бањском, задужбини краља Милутина.[54]

ж. Монахиња Евгенија, жена цара Стефана Душана царица Јелена, сестра бугарскога цара Александра.

Царица је Јелена, после смрти својега мужа а за време владе својега сина цара Уроша, живела стално у струмскоме пределу у граду Серезу; а може бити да је и друга места походила и неко се време бавила у близини Скопља, као што неки причају у манастиру Свете Богородице (Матејчу), сада у Кумановској Кази, а умрла је 1371 године[55]: **мѣсеца ноембра**

[52] Ђ. Даничић — Животи краљева и архиепископа српских стр. 160 и 161.

[53] П. Срећковић без доказа тврди, да се Марија, по смрти Дечанског, преудала за деспота Јована Оливера. Гласн. LVII, стр. 126.

[54] Споменик Срп. Краљ. Академије IX, стр. 3—7.

[55] Monumenta Serbica p. 246. — Гласник XXXV, стр. 215. — Стари српски записи и натписи књ. III, стр. 68.

.ζ. прѣстави се прьва царнца срьпьска, подроужие Стефана цара прьваго, монахи Евгениа.*

з. Монахиња Јелисавета, помиње се у Марковом Манастиру Светога Димитрија близу Скопља. Може се мислити да је она жена Андрејаша, млађег сина краља Вукашина, али се не зна тачно. *У Бигорском Поменику* после краља Вукашина, краља Марка и брата му Андрејаша помињу: **приснопоминаемоую кралицоу монахію Елис(а)в(е)ѳв.**[56]

и. Монахиња Ксенија, крштеним именом Теодора, сестра Костадина Дејановића, а жена Ђурђа Балшића.[57]

ј. Монахиња Јефимија, жена деспота Угљеше, снаха краља Вукашина, стрина краља Марка, а ћерка ћесара Војихне. После битке на Марици 1371 године покалуђерила се и становала доцније у Манастиру Љубостињи са својом сродницом кнегињом Милицом. Одатле је она путовала с кнегињом Милицом у Једрене султану Бајазиту по некој мисији државној и била веома одважна и присебна, и од велике помоћи кнегињи, по тврђењу Константина Философа. Ту је у Љубостињи монахиња Јефимија извезла онај натпис на покрову кнеза Лазара.[58]

Ова је деспотица монахиња Јефимија златом извезла покров на ћивот кнеза Лазара и завесе за црквене двери Манастира Хиландара. Оне се и сада чувају у ризници хиландарској.[59]

* Д-р Јован Хаџи-Васиљевић без довољних доказа тврди, да се и „царица“ Јевдокија, жена Севастократора Дејана, а мати деспота Јована Драгаша и Костадина, такође покалуђерила. — Драгаш и Константин Дејановићи, стр. 8, 12, Београд, 1902.

[56] Споменик X, Срп. Краљ. Академије, стр. 70. Гласн. VIII, 141.

[57] Кнез Медо Пуцић — Споменици српски, књ. I, стр. 1 и 2, Београд, 1858.

[58] Стојан Новаковић — Срби и Турци XIV и XV века, стр. 157 и 158. Гласник XXVII, стр. 284. — Старинар година IX, стр. 119—122.

[59] Monumenta Serbica, p. 243—245.

к. Монахиња Евгенија, жена кнеза Лазара кнегиња Милица, мати деспота Стефана и Вука, ћерка кнеза Вратка, праунука Немањина по Вукану сину Немањину. Њена је задужбина Манастир Љубостиња, у Левчу, с леве стране западне Мораве спрам Трстеника. Види се као калуђерица око 1395 године.[60]

Те године пише јој дубровачка општина, и у почетку писма вели овако: **поутеной госпоги и всеучьстной калугиєрици госпоги кур Євгении и кнезу Стефану ѡдь владуштаго дубровукаго кнеза и ѡдь све ѡпкине срьдучно и вьвсепоутено поздравлениє....**[61]

Монахиња Евгенија (кнегиња Милица) умрла је 11 новембра 1405 године, и сахрањена у својем Манастиру Љубостињи.

л. Монахиња Марина, жена Вука Бранковића Марија, а ћерка кнеза Лазара.

љ. Монахиња Теодосија, крштено јој име Драгиња сестра кнеза Лазара, ћерка Припца Хребељановића негдашњега логотета цара Душана, мати Стефана Мусића и Лазара Мусића, а жена српскога властелина Мусе челника. Она се после 1381 године, а по смрти својега мужа Мусе, покалуђерила и добила калуђеричко име Теодосија. Сазидала је женски манастир и у њему цркву *Богородицу* (Вход Богородице) близу града Брвеника на утоку Брвенице у Лаб, и ту је она сахрањена пре 1389 године.[62]

м. Султанка (царица) Мара, жена султана Мурата II, а ћерка деспота Ђурђа Бранковића, по многим знацима може се сматрати за калуђерицу.

Познато је да оне хришћанке које турски султани узимљу за своје супруге не прелазе и у Му-

[60] Гласник XXIV, стр. 271—276.

[61] Пуцић — Споменици српски, књ. I, стр. 3.

[62] Старинар година IX, (1892) 4, стр. 118.

хамедову веру, него остају у својој вери, а деца њихова ако их имају постају мухамеданци. Тако су чинили и угледнији и богатији Турци, па и данас тако поступају, али су већ ретки такви случајн.

После смрти султана Мурата II, султанку Мару као удовицу испрати из Једрена њен син нови султан Мехмед II с великим почастима у Смедерево оцу својем деспоту Ђурђу. Тада је последњи цариградски цар Константин XII Палеолог био удовац, и по предлогу својега великога логотета Ђ. Франца затражи руку обудовљене султанке Маре, а деспот Ђурђе ваља да опет из политичких разлога био је вољан да се тај брак оствари. Али је удовица султанка Мара одговорила: „Како се она још за живота свога мужа султана заветовала Богу на случај да је Бог каквим било начином ослободи из руку нечастивих, да се више никада неће удавати ни за кога и да ће своје девојаштво у смерности посветити Богу који би се смиловао да је ослободи.“

Што Мара у наведеним речима изјављује да ће и даље чувати „своје девојаштво“, мислим да су те речи доцније метнуте у њена уста из превелике ревности ка хришћанству, а мрзости према мухамеданству. Истина, то у неколико тврде и турски мемоаристи да се султан уздржавао у својем харему према Мари из неких политичких разлога, али се то казивање ондашњих фанатичких турских писаца не може сматрати за истинито, тим пре што у положају брачном ти и такви разлози сасвим отпадају. Напротив италијански писац Павао Јовије, после смрти султана Мехмеда и царице Маре на педесет година, тврди да је султанка Мара имала сина са султаном Муратом II, доцнијега султана Мехмеда или Мухамеда II, и да га је она као хришћанка учила *Оченаш* и *Богородице дјево.*

Кад је већ Србија пропала и Турци завладали свом Србијом, тада је и могла султанка Мара отићи ка својем сину владајућем султану Мехмеду II, и султан јој је из синовље љубави могао одредити област струмску где се она и настанила у Јежеву јужно од Сереза у близини. Ту је она имала свој дворац и чинила многа добра манастирима у Светој Гори и хришћанима у опште. Дакле само као султанова мајка она је могла да има тај и толики утецај на султанову двору и да олакшава судбину хришћана колико се могло.

Она је имала велика своја имања између Солуна и Касандрије, што је поклонила манастирима светогорским и српском Манастиру Хиландару; и тај се крај, како многи мисле, и сад зове по њеноме имену *Кала-Марија* (*Καλή Μαρία* — добра Марија), како су је из поштовања називали светогорски калуђери. То имање и сада припада светогорским манастирима, а највише српском Манастиру Хиландару.

Султанка је Мара умрла 14 септембра у петак 1487 године у својем дворцу у Јежеву, а сахрањена је у оближњем Манастиру Косеници храму Богородице, задужбини краља Милутина.[63]

Цео дуги живот и богоугодни рад султанке Маре приводи је калуђерицама. Баш и да неје пострижена, можда сасвим разложно из политичких прилика што је султанка, она заслужује да се помене овде међу другим српским владаркама калуђерицама.

н. Монахиња Хипомона, деспотица Јелена, жена деспота Лазара Бранковића, закалуђерила се после смрти својега мужа, као и њена баба Јелена, кћи Костадина Дејановића, а жена грчког цара Манојла Палеолога. (Muralt, Chronogr. Byzantine, 869).

---

[63] Стојан Новаковић — Балканска Питања, стр. 191—230, Београд, 1906.

њ. Монахиња Ангелина (**преподобна мати Ангелина**) деспотица српска у Срему, жена деспота Стефана Слепога сина деспота Ђурђа Бранковића, ћерка Аријанита Комнена, а мати Ђорђа (митрополита Максима) и Јована последњега српскога деспота из средњега века. Она је са својим мужем сазидала Манастир Крушедол у Срему у којем је и сахрањена.[64]

о. Монахиња Јелисавета — „деспотица“ Јелена, жена „деспота“ Стевана Штиљановића, закалуђерила се после смрти својега мужа при крају 1515 године.

И ако Стевана Штиљановића ондашњи мађарски краљ Владислав II неје признавао за деспота, нити је пак сâм Штиљановић из деспотске породице, ипак га је српски народ у ономе мучноме времену, у Срему, признавао за деспота после смрти последњега српскога деспота Јована Бранковића, те се и збирао народ око Штиљановића и прозвао га деспотом, јер изгледа да је он и погађао народне жеље и највише се заузимао за народ, те га веле најзад Мађари кришом убију. Због те и такве заузимљивости и смрти Штиљановићеве, народ га српски са црквом и посвети, те му се мошти и данас чувају у Манастиру Шишатовцу. Тога ради и помињем овде као деспотицу његову жену калуђерицу Јелисавету, која је после смрти мужевљеве све имање раздала сиротињи, па се закалуђерила.[65]

То су српске владарке и из владалачких породица женске о којима има писменога помена да су се калуђериле.

---

[64] Љ. Стојановић — Старе срп. зап. и натписи књ. I, отр. 280 и 470; књ. II, стр. 145 и 174.

[65] Р. Агатоновић и П. М. Спасић — Српски Устанци противу Турака, део први, стр. 233—246, Београд, 1895.

ГЛАВА ДРУГА

Старински српски женски манастири

Као што је било у старо доба много мушких манастира у Срба, тако је, само у мањем броју, било и женских манастира. Та црквена установа у Срба постоји, као што сам и напред навео по многим знацима, још од развитка црквенословенске књижевности у оридским странама, из почетка X века, али трагови женских манастира по досадашњем сазнању почињу тек од друге декаде XI века. Дакле, из до сада пронађених и објављених старих српских писама, записа и натписа, сазнаје се и где су били неколики женски манастири. Тако:

1. Зна се да је постојао женски манастир у Крајини код цркве Свете Марије (Пречисте Крајинске) близу Скадарскога Језера, који је завела 1015 године монахиња Теодора (кнегиња Косара), жена кнеза Владимира (Светога Јована Елбасанског).[66]

2. Женски манастир постојао је у Топлици, на ушћу реке Косанице у Топлицу, у другој половини XII века у Манастиру Свете Богородице, задужбини Немањиној, у којем је доцније од 1196 године становала Немањина супруга монахиња Анастасија.[67]

3. Постојао је женски манастир у Придворици с десне стране реке Студенице, а спрам Цркве Придворице.

Немања, дајући хрисовуљу својем Манастиру Студеници, вели: ....**а пчеле да стое монастирске оу ра-**

[66] Види *прву главу* у овом спису стр. 169.

[67] Ђ. Даничић — Рјечник из књижевних старина српских I, стр. 58. — Годишњица V, стр. 81 и 82. — Краљевина Србија стр. 357.

хамедову веру, него остају у својој вери, а деца њихова ако их имају постају мухамеданци. Тако су чинили и угледнији и богатији Турци, па и данас тако поступају, али су већ ретки такви случаји.

После смрти султана Мурата II, султанку Мару као удовицу испрати из Једрена њен син нови султан Мехмед II с великим почастима у Смедерево оцу своjем деспоту Ђурђу. Тада је последњи цариградски цар Константин XII Палеолог био удовац, и по предлогу својега великога логотета Ђ. Франца затражи руку обудовљене султанке Маре, а деспот Ђурђе ваља да опет из политичких разлога био је вољан да се тај брак оствари. Али је удовица султанка Мара одговорила: „Како се она још за живота свога мужа султана заветовала Богу на случај да је Бог каквим било начином ослободи из руку нечастивих, да се више никада неће удавати ни за кога и да ће своје девојаштво у смерности посветити Богу који би се смиловао да је ослободи."

Што Мара у наведеним речима изјављује да ће и даље чувати „своје девојаштво", мислим да су те речи доцније метнуте у њена уста из превелике ревности ка хришћанству, а мрзости према мухамеданству. Истина, то у неколико тврде и турски мемоаристи да се султан уздржавао у своjем харему према Мари из неких политичких разлога, али се то казивање ондашњих фанатичких турских писаца не може сматрати за истинито, тим пре што у положају брачном ти и такви разлози сасвим отпадају. Напротив италијански писац Павао Јовије, после смрти султана Мехмеда и царице Маре на педесет година, тврди да је султанка Мара имала сина са султаном Муратом II, доцнијега султана Мехмеда или Мухамеда II, и да га је она као хришћанка учила *Оченаш* и *Богородице дјево.*

Кад је већ Србија пропала и Турци завладали свом Србијом, тада је и могла султанка Мара отићи ка својем сину владајућем султану Мехмеду II, и султан јој је из синовље љубави могао одредити област струмску где се она и настанила у Јежеву јужно од Сереза у близини. Ту је она имала свој дворац и чинила многа добра манастирима у Светој Гори и хришћанима у опште. Дакле само као султанова мајка она је могла да има тај и толики утецај на султанову двору и да олакшава судбину хришћана колико се могло.

Она је имала велика своја имања између Солуна и Касандрије, што је поклонила манастирима светогорским и српском Манастиру Хиландару; и тај се крај, како многи мисле, и сад зове по њеноме имену *Кала-Марија* [*Καλή Μαρία* — добра Марија), како су је из поштовања називали светогорски калуђери. То имање и сада припада светогорским манастирима, а највише српском Манастиру Хиландару.

Султанка је Мара умрла 14 септембра у петак 1487 године у својем дворцу у Јежеву, а сахрањена је у оближњем Манастиру Косеници храму Богородице, задужбини краља Милутина.[63]

Цео дуги живот и богоугодни рад султанке Маре приводи је калуђерицама. Баш и да неје пострижена, можда сасвим разложно из политичких прилика што је султанка, она заслужује да се помене овде међу другим српским владаркама калуђерицама.

н. Монахиња Хипомона, деспотица Јелена, жена деспота Лазара Бранковића, закалуђерила се после смрти својега мужа, као и њена баба Јелена, кћи Костадина Дејановића, а жена грчког цара Манојла Палеолога. (Muralt, Chronogr. Byzantine, 869).

[63] Стојан Новаковић — Балканска Питања, стр. 191—230, Београд, 1906.

њ. Монахиња Ангелина (**преподобна мати Ангелина**) деспотица српска у Срему, жена деспота Стефана Слепога сина деспота Ђурђа Бранковића, ћерка Арпјанита Комнена, а мати Ђорђа (митрополита Максима) и Јована последњега српскога деспота из средњега века. Она је са својим мужем сазидала Манастир Крушедол у Срему у којем је и сахрањена.[64]

о. Монахиња Јелисавета — „деспотица" Јелена, жена „деспота" Стевана Штиљановића, закалуђерила се после смрти својега мужа при крају 1515 године.

И ако Стевана Штиљановића ондашњи маџарски краљ Владислав II неје признавао за деспота, нити је пак са̂м Штиљановић из деспотске породице, ипак га је српски народ у ономе мучноме времену, у Срему, признавао за деспота после смрти последњега српскога деспота Јована Бранковића, те се и збирао народ око Штиљановића и прозвао га деспотом, јер изгледа да је он и погађао народне жеље и највише се заузимао за народ, те га веле најзад Маџари кришом убију. Због те и такве заузимљивости и смрти Штиљановићеве, народ га српски са црквом и посвети, те му се мошти и данас чувају у Манастиру Шишатовцу. Тога ради и помињем овде као деспотицу његову жену калуђерицу Јелисавету, која је после смрти мужевљеве све имање раздала сиротињи, па се закалуђерила.[65]

То су српске владарке и из владалачких породица женске о којима има писменога помена да су се калуђериле.

---

[64] Љ. Стојановић — Стари срп. зап. и натписи књ. I, отр. 280 и 470; књ. II, стр. 145 и 174.

[65] Р. Агатоновић и П. М. Спасић — Српски Устанци противу Турака, део први, стр. 233—246, Београд, 1895.

ГЛАВА ДРУГА

Старински српски женски манастири

Као што је било у старо доба много мушких манастира у Срба, тако је, само у мањем броју, било и женских манастира. Та црквена установа у Срба постоји, као што сам и напред навео по многим знацима, још од развитка црквенословенске књижевности у оридским странама, из почетка X века, али трагови женских манастира по досадашњем сазнању почињу тек од друге декаде XI века. Дакле, из до сада пронађених и објављених старих српских писама, записа и натписа, сазнаје се и где су били неколики женски манастири. Тако:

1. Зна се да је постојао женски манастир у Крајини код цркве Свете Марије (Пречисте Крајинске) близу Скадарскога Језера, који је завела 1015 године монахиња Теодора (кнегиња Косара), жена кнеза Владимира (Светога Јована Елбасанског).[66]

2. Женски манастир постојао је у Топлици, на ушћу реке Косанице у Топлицу, у другој половини XII века у Манастиру Свете Богородице, задужбини Немањиној, у којем је доцније од 1196 године становала Немањина супруга монахиња Анастасија.[67]

3. Постојао је женски манастир у Придворици с десне стране реке Студенице, а спрам Цркве Придворице.

Немања, дајући хрисовуљу својем Манастиру Студеници, вели: ....**а пүеле да стое монастирске оү ра-**

[66] Види *прву главу* у овом спису стр. 169.

[67] Ђ. Даничић — Рјечник из књижевних старина српских I, стр. 58. — Годишњица V, стр. 81 и 82. — Краљевина Србија стр. 357.

сниы оу роудєннца, а дроугє да соу оу сафвоу. а калоугєрїцє да стоє оу прндворнцн, н да єсть куновїарь оу бѣломоу потокоу....[68]

Прочитавши ово одмах сам помишљао на познату обновљену *Цркву Придворицу* више Манастира Студенице на четири часа хода к западу. Пре три године (1905) одем у Манастир Студеницу и ту пробавим три и по месеца. Тада, 8 августа, одем до Придворице и ту око цркве почнем распитивати људе из села: Врмбаја, Миздрака, Усиља, Градине и Деспотовице, да ли имају каквога сазнања и прича о калуђерицама у њиховој околини. Они ми, а на име Димитрије Милутиновић председник општине придворичке и Милан Драгићевић из Деспотовице, рекоше да се ништа о томе не зна, нити су што чули од својих родитеља за калуђерице у Придворици.

А има ли какав *Бели Поток* у близини? Одговорише да нема. Тек ће један трећи сељак рећи: Има *Бела Вода*, а не Бели Поток.

— А где је та Бела Вода?

— Ено је горе уз брдо, и ми одонуда доносимо воду за пиће, јер овде око цркве нема извора, те оближње куће пију речну воду из Студенице.

— Е, лепо, рекнем им ја, та садашња Бела Вода, можда се у старо време звала Бели Поток.

— Ко зна, може бити, одговорише ми сељаци.

Тада им ја укратко испричам, да је Немања, онај што га ви овде зовете цар Симијон, одредио својим писмом да калуђерице станују овде у овој Придво-

---

[68] *P. J. Šafařik* — Památky dřev. pisem. Jihoslovanův, str. 93—94, Prag, 1873.

У овом је издању речено да је хрисовуљу издао Студеници Прввенчани Краљ Стефан, али тај случај није могао бити, него је ово доцније у преписима окрњена и рестаурисана хрисовуља Немањина, пошто је оригинална одавно пропала. О томе ћу говорити на другоме месту.

рици, а њихов свештеник да станује у Беломе Потоку, то ће бити, по Немањином тврђењу, да је становао у вашој садашњој Белој Води, али где су биле ћелије (конаци) тих калуђерица?

Чим ја изустих реч *ћелије*, а председник ме Милутиновић погледа изненадно и рече: Заиста, цар је Симијон тачно писао. Ено, с оне стране реке Студенице, показујући ми руком на десну страну Студенице, онамо зовемо једно место *Ћелије*, и виде се још некакви зидови од грађевина.

Замолим га да ме одведе на то место, и он радо пристаде, те још с другим људима пређемо преко брва на десну страну Студенице и изиђемо на место Ћелије. Ту се, на самој благој низбрдици што се пружа озго од планине Црепуљника ка реци Студеници, заиста виде старе зидине пола метра над земљом, обрасле у самим буквама. По свему ће, дакле, бити да је ту постојао женски манастир што се помиње у наведеној хрисовуљи Немањиној.

Да наведем овде још и о Белому Потоку у којем је становао ћиновијар женскога манастира. Има и сада *Бели Поток* и река и до ње село у непосредној близини Манастира Студенице, али се овај Бели Поток не може узети за онај у Немањиној хрисовуљи, јер је сувише далеко од Придворице, те не би могао ћиновијар (свештеник што је вршио литургију у цркви женскога манастира у Придворици) ићи својој кући и путовати дневно од куће до Придворице и натраг по осам часова, већ ће бити да је становао у садашњој Белој Води с леве стране реке Студенице повише цркве Придворице, а женски је манастир био у садашњим Ћелијама (развалинама) с десне стране реке Студенице, а спрам цркве Придворице, све у близини и на видику.

Да би се јасније увидело да је тада био женски манастир (конаци) на месту садашњих Ћелија, а да је стара црква Придворица сада обновљена, припадала томе женском манастиру, потребно је да споменем и ово: Села *Придворице* нема, као што нема ни села *Студенице*, нити их је кадгод било у садашњем захвату Студеничкога Среза, нити око реке Студенице, већ се у старо доба звала као што се и данас зове *Придворица* само црква, око које су постојали конаци (ћелије). Око тога манастира Придворице постојала су разна села под својим називима, као што постоје и садашња: Усиље, Градина, Глукци, Врмбаје, Брадуљице, Миздраци и Долови, која сада сачињавају Придворичку Општину, јер им је судница сада до саме цркве Придворице, где постоји и кућа за свештеника и црквена гостионица, а села су сва даље од цркве.

4. Женски је манастир постојао и у њему црква *Богородица* близу града Брвеника на утоку Брвенице у Лаб, између 1381 и 1389 године. Тај је манастир сазидала монахиња Теодосија крштеним именом Драгиња, сестра кнеза Лазара, а мати Мусића Стевана.

5. Женски је манастир био и Манастир Љубостиња, у Левчу спрам Трстеника, задужбина монахиње Евгеније (кнегиње Милице). Ту је с кнегињом Милицом становала и монахиња Јефимија жена деспота Угљеше.

Да је манастир Љубостиња био женски манастир прича и *троношки летопис*: ....**по смерти же мужа своего Лазара недалеко Крушевца вь Расіи созидала монастирь зовоміи Любостина и тамо постригла са во иночество и совокупила многія сестри, наипаче велики госпожи, которіи вьдовици изостали по мужехъ избившихъ съ Лазаремъ на Косову. И тамо представиласа и погребена.**[69]

[69] Гласник V, стр. 94. — Гласник XXI, стр. 43.

6. Женски је манастир и *Света Богородица* (Ваведење), у Јашуњи у Срезу Лесковачком, с десне стране Мораве. Тај је манастир постао при крају XV века, по натпису од Адама 7008, а од Христа (7008—5509) = 1499 године; и у њему одавно нема калуђерица, али је црква и данас читава; и поп јашуњски *служи* у њој о већим празницима.

Цркву је у том манастиру сазидала калуђерица Ксенија уз припомоћ калуђерица: Теофане, Марте и Марије. Њихови се ликови виде и данас у цркви као и натпис до њихових ликова, који гласи:

† (И)ꙁьволенинемь ѡтца и поспешенинем сйна і саврьшенинем светаго дѹха сьꙁда се сї светы храм преѵнстне вьведенина трѹдом и поташтанием рабе божне монахне Кѯенине сь тое монахнами калогерицами Теоф(ан)ою, Мартою, Марнею, вь лето. .ꙁ҃. .и҃. месеца ѡктоврия. .аі҃. дань.[70]

7. Постојао је женски манастир у Пећи око 1579 године. И данас у граду Пећи зове се једно место *Ћеневија*. Оно је до саме садашње српске пећске школе, празно и пусто, сматра се народно (као вак'ф) на којем је била старинска црква и око ове женски манастир. То с пуним уверењем причају Пећанци, али се сада на површини земље не виде знаци зидина, осем старинскога гробља, које је по обичају било око цркве; нити се памти храм цркви, само је остао у успомени назив *Ћеневија*. Овај је назив, види се по свему, србизован од грчке речи *киновион (κοινόβιον)* која је онда била у обичају у српскоме језику међу свештенством, а која означава *општежитије*. Осем тога што је сачуван и данашњи дан у народу назив места Ћеневија, сачуване су и црквене

[70] Овај је натпис раније објављен у *Краљевини Србији* стр. 27, Београд, 1884 г. али је тада нетачно преписан и објављен, а одатле је такав пренет у дело *Стари српски записи и натписи* књ. I, стр. 166, Београд, 1902.

двери олтарске те ћеневијске (општежителне) цркве у Пећи, и чуване су у Патријаршији (Манастиру Светога Арсенија), а одонуда у најновије време пренесене и предане цркви Светога Макарија у селу Будисавцу, као метоху патријаршијском, а село је Будисавце на три часа хода источно од града Пећи и Патријаршије. На тим дверима има овакав натпис: **† сиꙗ книовниꙗ пецка, прими се Боже и пречистаꙗ Богородице молениꙗ Ꙗне и Еѵросиме. мца инѵариꙗ. лето ҂ꙁпꙁ. олꙁѵе.**[71]

8. Манастир Св. Богородице у Старом Јаску у Срему био је женски манастир у првој половини XVIII века.[72] Ово ће бити исти манастир, за који се у Српској Пчели за 1840. годину прича, да је био посвећен Св. Анастасији.[73]

9. По неким знацима може се сматрати да су били женски манастири у Скопској Црној Гори:

а. Црква Љуботенска у развалинама. Љуботен (Љубетен) је село на пола часа јужно од Љубанца, на лепом узвишеном положају и погледу од Скопља, а на бистрој Љуботенској Реци, која утиче у Радишку Реку више села Радишана, одакле се та вода почиње звати *Серава*. Има на 92 куће, од којих су 86 арна-

---

[71] Овај сам натпис добио пре три године од Глигорија С. Шантића, трговца из Пећи, којега сам молио раније да ми тај натпис препише тачно и пошље, о којем ми је причала и садашња калуђерица Ката из Пећи. Ако је овај натпис тачно преписан, он би био из године Адамове 7087, а од Христа 1579. Последња реч можда је записана тајном азбуком (Логин'). А може бити да су калуђерице хтеле да означе ондашње *зло време*, у којем су живеле, па су испреметале слова прве речи *олз* (зло), а другу реч *ѵе* (време) скратиле с титлом(?). Упор. М. Милојевића Путоп. св, II, стр. 188.

Око града Пећи и патријаршије било је, по народном казивању, које је Мил. Милојевић прибележио више женских манастира, који су опустели и срушени (Путопис, св. II, стр. 183 и 185).

[72] Д. Руварац, Опис српских фрушкогорских манастира од 1753, Ср. Карловци, 1905., стр. 97 –104.

[73] Сербска Пчела или новый цвѣтникъ за 1840 годину, стр. 67, у Новомъ Саду.

утске, а само осам српских, али су и оне *раје* или *рајетинске* тј. имају своју баштину. У старије време, по причању сељака, није било Арнаута у овом селу. Они су се, веле, почели досељавати тек у почетку XVIII века после аустријске војне с Турцима, и тада су цркве у том селу са свим запустеле, а прича се да су биле велике и знатне.

Близу Љуботенске Реке постојале су до пре неколико година калуђерске ћелије (собе), и једна се повећа соба звала *стара школа*. Те су ћелије и зграде најзад Арнаути уништили, мраморно камење и осталу грађу разнели и распродали.

На западној страни одмах испод села Љуботена на лепој равнини постоји још Љуботенска Црква која има врло леп изглед, и када се издалека гледа рекао би човек да је читава, али кад се приближи види рушевину.

Западна страна ове цркве, управо припрата, порушена је сва, само се још држи права црква (храм) с олтаром, па и она је откривена. Црква је у виду крста с једним кубетом. Стубови су у цркви од самостанога скупоценог мрамора у дужини више од три метра. Неки још стоје и одржавају кубе и кров над њим, а неки су попадали, и ту у цркви леже на патосу. Изнутра код западних врата види се на мраморном камену урезан натпис старински с испреплетаним словима, али је већ толико сатрвен а и камен је на средини изломљен да се једва по која реч прочита: **† съѕида се сии б(о)ж(ь)с(т)вьны храмь с(ве)т(а)го великаго ѡца николы подвигомь и троудомь г(оспо)ж(д)е Дьмице вь дни Стефана кралѣ Доушане и дрьжаше с(ы)нь старѣи воико и матко... а дрѹги с(ы)нь ѕвеѵань (сь) ситницомь, вь лѣт(о) ѕѡме** (6845 од Адама, а од Христа 1337 године).[74]

[74] Љ. Стојановић — Стари срп. записи, књ. I, стр. 29. — Моје се читање у неколико разликује, ну објавићу га другом приликом.

Црквени је кров увола пропао, само се држи још којекако кубе на средини, те је и живопис по зидовима већ избледео. Још се по мало распознају на јужном зиду Архангел Михаил, а с леве стране Архангел Гаврил. Познају се још и ови свеци: Свети Козма врач, Свети Дамјан врач, Свети Пантелија врач, има и још неких светаца, али им се не познају имена.

На северном зиду види се једна жена у калуђеричком оделу, али без натписа око главе.

На јужном зиду до стуба види се један стари лик у војничком оделу, а одмах је до њега с леве стране једно млађе лице, а с десне једна жена опет у калуђеричком оделу. Натпис је сатрвен, а могло би се нагађати да су ово ликови Душана, Уроша и царице Јелене (калуђерице Евгеније).

У олтару на прозору има мраморна плоча на којој је био натпис, па је неки дивљак слова истругао и искварио, да се само још по које слово чита, али без смисла.

Најзад народ не зна да каже тачно како се зове ова запустела црква. Једни кажу да се зове *Свети Никола* а други *Свети Ђорђе*.[74a]

б. Манастир Богородица у Доњем Забелу, сада у развалинама више села Бањана и Манастира Светога Никите задужбине краља Милутина, у скопској Црној Гори, а испод Манастира Благовештења. У овој *Богородици* у Доњем Забелу помиње се калуђерица Тајисија (**Таисїа монахїа иже Блии оу светие Богородици**).[75]

Овај је манастир одавно опустео, а црква је у развалинама. Припрата је сасвим срушена, а од храма

[74a] Насеља III. 436, 506. Етнограф. Зборник. кн. VII, 410.

[75] Споменик III. стр. 178.

су заостали још зидови по два метра над земљом. Кад се прође кроз разрушену припрату и уђе на црквена врата у цркву, па се погледа над врата, види се још и данас и разговетно чита овакав натпис: † **пописа се сы светы храмь вь лѣт ҂ꙁ. к. в. (1514) індікт в.**

Овај опустели манастир сада је у захвату села Горњана, те се зове и Горњански манастир.[76]

10. Манастир Девич на западној страни Косова. Овај је манастир у једноме склопу, управо у амбису дреничке планине, а цркви је девичкога манастира храм *Ваведење Пресвете Богородице* (21 новембра), која и данас служи. Нема села или каквога другога места у непосредној близини да се зове *Девич*, већ само манастир са својим зградама и црквом, оно што је ограђено јаким зидом, те се у Девич улази као у какву тврђаву. По самом називу *Девич* се може сматрати да је био у старинско доба најпре женски манастир, у којем су становале калуђерице (девице), па кад је њих нестало, настанили се доцније калуђери, а то је могло бити пре Светог Јанићија Девичкога, од прилике за време цара Уроша. Да је Девич некада био женски манастир помиње и М. С. Милојевић.[77]

11. С погледом на име могле би се сматрати за женски манастир и *Девичке Куле* на реци Великој, у Поречкој Нахији Битољскога Вилајета, где су постојале три цркве, а сада су у развалинама.

12. Тако и Манастир Дивостин, близу Крагујевца, могао би се сматрати да је некада био женски манастир. Околни народ сада овако прича: Биле две сестре, па једна зидала Манастир Драчу, а друга Ма-

---

[76] Ове сам опустеле манастире у Љуботену и Доњем Забелу више села Бањана, у Скопској Црној Гори, походио 1894 год., и ово прибележио.

[77] Путопис, св. II, стр. 146, Београд, 1872.

настир Дивостин; а неки веле зидали брат и сестра; па брат зидао Драчу, а сестра Дивостин, који је, веле, био врло леп и *диван*. Кад су цркве и зграде манастирске биле готове, тада сестра изиђе на брдо више Дивостина, па повика: *Дивостине*, *Дивостине*, *диван ли си гром те погодио!* И заиста, вели прича, гром удари из ведра неба и развали манастир, те је за све време био пуст. Толико је остало у народу сазнање о манастиру Дивостину.

Сада је Дивостин оправљен између 1860 и 1870 године, али је народ, и док је манастир био пуст, долазио у развалину (црквину) на гробницу која и данас постоји с јужне стране у цркви. Ту на гробници полежи болесник, па кад устане иде на *светињу* (свету водицу) испод цркве, те се умије и прекрсти, и тако му, веле, буде лакше!

Та је *водица* била запуштена као и манастир, али је и водица пре неколико година оправљена помоћу крагујевачкога ловачкога друштва. Оно је у част и помен краља Милана I урезало лик краљев и утврдило код те светиње, који постоји и сада.

Почем је према обема верзијама народне приче тај манастир зидала *девојка* (по манастирском говору *девица)*, може се држати да је ту био женски манастир и да се првобитно звао *Девостин*, ну доцније, кад је у њему нестало калуђерица и почело се заборављати откуда му је дошло име *(од девице)*; — онда је народна етимологија почела изводити име манастиру и селу од познатије речи *дйван*, те је тако од *Девостина* постао *Дивостин*.[77a]

13. Многе се калуђерице спомињу у *поменику* манастира Житомислића у Херцеговини, са назна-

[77a] Причао ми је један сељак, чијег се имена не сећам, да се у суседном селу Драчи и сад може да чује *Девостин*.

чењем да су из Сарајева. Б. Тирић објављујући тај поменик мисли да је у Сарајеву постојао женски манастир.[78]

Ако су, дакле, те калуђерице имале свој женски манастир у Сарајеву, то је могло бити у другој половини XVI века, јер је Сарајево у то доба и добило свој садашњи назив, а почело се насељавати за доба Мехмеда Соколовића, великог везира, око половине истога века с називом Златни Дô.

Овде сам поменуо само оне старинске женске манастире о којима има писменога трага, и оне по народном сећању, али да их је било много више, о томе нема сумње.

*

Општежиће по женским манастирима. По свему што сам довде навео очито се и несумњиво утврђује да су многобројне калуђерице Српкиње живеле и становале у својим женским манастирима заједно по неколико десетина, а у већим манастирима и преко педесет калуђерица под непосредном управом својих игуманија, а под врховним надзором епархијских епископа. Оне су, дакле, живеле у својим манастирима у *општежитију*, као што су живели и калуђери по мушким манастирима, јер се друкчије њихов живот и становање — као женске стране — по манастирима не може ни замислити. На то упућује и напред наведена хрисовуља Немањина и члан 17 Душанова Законика. Најзад општежиће се калуђеричко види и из оне белешке у доцнијим манастирским поменицима (Гласник XLII, стр. 26) где се објашњава о калуђерици у *пећском поменику:* „**кѵновіа пекскаа,** и уз име **монахіє Алеѯандріє** у глоси: **игꙋ-**

[78] Споменик XXXIV, стр. 72.

менїа, и на другој страни **кѵновїа оѯрѣньска.**" *Киновија* је, као што сам напред навео, реч грчка *κοινόβιον*, а означава живот у заједници, *општежиће* по манастирима, где се за једним јастагачем (трпезом) руча и вечера.

Само су владарке монахиње, види се, могле живети у својим засебним задужбинама, па и у замцима или дворцима са својим дворкињама и послугом, нарочито док су још у неколико водиле и државну бригу, као: краљица и монахиња Јелена, царица Јелена монахиња Евгенија, Теодора монахиња Ксенија сестра Костадинова, кнегиња Милица монахиња Евгенија и друге.

Издржавање женских манастира. Као што су мушки манастири били задужбине појединих владалаца, властелина и богатих Срба, те су им даривали имања и читава села на издржање, што се види у разним објављеним старим писмима, — тако су и женске манастире помагале обично владарке, богате властелинске жене и у опште побожне Српкиње. Оне су завештавале свој иметак женским манастирима и чиниле разне поклоне, те се отуда калуђерице издржавале, а оне су међутим и саме прилагале што су и колико су имале при ступању у манастир, као што се тај обичај сачувао и до данашњега дана у светогорским манастирима. Тако је бар у српском Манастиру Хиландару. И данас кад који хоће да ступи у Хиландар, разуме се од старијих људи, да живи и станује стално у њему, треба по својем могућству да што приложи манастиру. Има их који прилажу манастиру по 1000 и 2000 динара, па ако би тај приложник доцније хтео да изиђе из манастира, он нема право на тај прилог. То остаје манастиру.

Занимање старинских српских калуђерица. Као што се зна, српски су калуђери за време старе српске државе (у XII, XIII и XIV веку) били потпуно писмени људи у ондашње доба, те су поред вршења *службе* и осталих религиозних обреда у цркви бивали и учитељи: учили ученике световне, по манастирима искушенике и младе монахе писмености, читању и појању у цркви; преписивали црквене књиге, и водили бригу о преводу и саставу ондашње српске књижевности. Као такви били су најспособнији у ондашњем српском друштву и за државну службу: „У државноме сабору седео је велики број игумана, осим патријарха, митрополита и владика. У дипломатској државној служби скоро свагда видимо калуђере. Како је у служби државној мало места било за толике калуђере, то они одлазе у службу к властелима као њихови секретари и поклисари. Кад погледате из далека на ондашње друштво, видећете гомилу једну у којој је скрлет властелински јако измешан са црном мантијом монашком; поред калпака с челенкама пуно камилавака. Навући црну мантију било је не само дело богоугодно већ како се чини још и с особитим земаљским користима скопчано.“[79]

Тако су исто и старе српске калуђерице, према својим женским снагама и силама, служиле богоугодним начелима за углед међу женским српским светом, те су и оне училе и васпитавале женску децу по властелинским, свештеничким и богатим кућама — и који је други могао учити девојке писмености и женском раду у заводу краљице Јелене, него опет калуђерице? — и кад такву службу сврше враћају се својим манастирима, одакле их игуманије по

[79] Гласник XXXV, стр. 141, у чланку *цар Урош и крал Вукашин*, од Чед. Мијатовића.

тражњи и потреби изашиљу другим породицама да обучавају девојчице.

Калуђерице су живеле у својим манастирима смерно и богоугодно, училе књигу, читале молитве у својим ћелијама (собама), палиле кандила и свеће у цркви, ударале у звечке и клепала, звониле у црквена звона (камбане), читале и појале за певницом у цркви; радиле женске радове: преле, ткале, резале и шиле своје црно одело; шиле и везле свилом и златом чаршаве, покрове и завесе црквене и томе подобно; и најзад помагале и надгледале сироте и болне.

Сваки женски манастир имао је своју управитељицу, која се звала *игуманија*. Њу је постављао, по избору калуђерица, епископ у чијој се епархији находи манастир, и придавао је по једнога или и више свештеника, којима је била дужност да врше *јутрењу, литургију* и *вечерњу* у цркви. Кад такав свештеник сврши своју дужност у цркви, он се тада убрзо удаљава из женскога манастира и иде својој кући ако је презвитер, а ако је јеромонах у свој оближњи манастир.

ГЛАВА ТРЕЋА

Калуђерице после пропасти српске средњевековне државе — за време турске владавине

Док је трајала и последња искра српске државне средњевековне власти на периферијама Српства, а у центруму црквена власт патријарха српскога у Пећи до 1459 године, дотле су још били и калуђери и калуђерице у већини на окупу по својим манастирима, и ако су много изломљени и проређени у непрестаним ратовима. Али кад те године неста и

патријарха у Пећи, а сила се турска поче све јаче и грубље испољавати, тада су се осем калуђера и калуђерице знатно биле растуриле и почеле напуштати своје манастире склањајући се испред грубе силе мухамеданаца, јер их слаби ауторитет архијепископа оридскога, који је у то доба прихватио српску црквену власт, није могао довољно заштићавати.

Тако је трајало скоро сто година до поновнога постављања српскога патријарха у Пећи 1557 године, у лицу патријарха Макарија I, рођена брата везира султановог потурченога Мехмеда Соколовића. Тада се у неколико, по епархијама на територији пећскога патријархата, почела осећати нека прибраност по манастирима, и почеле се гдегде цркве оправљати, али се калуђерице несу могле више онако у великом броју виђати, и све их је мање бивало. Од то доба и у доцнијим вековима помињу се калуђерице и у неколиким својим женским манастирима, а највише у *манастирским поменицима*.[80]

---

[80] Манастирски су помениици (књига за уписивање имена приложника и ктитора да се спомињу на литургији при жртвенику — проскомидији) постали у петнаестом веку кад је стара српска држава пропала, а с пропашћу државе губила су важност и владалачка ранија завештања, потврде и хрисовуље на основу којих су манастири добивали од народа издржање. Тада су се калуђери свакојако довијали и мучили да одрже и сачувају своје манастире (просветне центре и светилишта народна), те су почели сашивати по неколико табака хартије у виду књиге, а први су помениици прављени и од пергамента (кожних листова). С таквим књижицама (помеиицима), крстовима и малим ћивотима (кутијама) у којима су смештене честице тела разних светаца, пошли су калуђери по народу у *писанију* (прошњу) и милостињу. И сваки који је био вољан да што приложи манастиру, његово је име уписивано у такве поменике ради спомена у цркви.

У такве су поменике калуђери најпре у заглављу уписивали старе и прве ктиторе, владаоце и владарке, да би имали већу важност код живих хришћанских владалаца, те су у доцније време прилагали већим српским манастирима и влашке војводе и руски владаоци, и други богати хришћани.

У тим се *помеиицима* виде и многа имена калуђерица из разних места у XVI и XVII веку, и оне су прилагале манастирима што су могле.

Тако се види у *призренском поменику* да су се и свештеничке и других људи жене калуђериле, као: жена ђакона Петра монахиња Анастасија; монахиња Ромила имала је ћерку Десу; монахиња Романа имала сина Новака; монахиња Макрина имала сина Михаила, и друге.[81]

У *ичинском поменику*, што га је објавио Ст. Новаковић у *Споменику* Срп. Краљ. Академије XXIX, стр. 1—20, а који се сада чува у Народној Библиотеци у Београду, и води под бр. 57 каталога, има на два листа (64 и 65) записаних 64 калуђерице:

Помєни Господи рабы своє: Монахїю Өєѡфаноу, монахїю Сарроу, монахїю Єлисав(є)ѳоу, монахїю Єфросиноу, монахїю Рахилїю, монахїю Анноу, монахїю Рахилїю, монахїю Василїю, монахїю Ксєнїю, монахїю Өєѡфаноу, монахїю Рахилїю, монахїю Өєѡфаноу, монахїю Єѵгєнїю, монахїю Єфросиноу итд.[81а]

Осем ових калуђерица што се спомињу у манастирским поменицима, има их што се виде из старих записа и натписа. Тако:

а. *Калуђерице у шеснаестом веку.*

У томе се веку 1513 године помиње *монахиња Марта* у Сланкамену као умрла, за чију је душу тада прота Ђурађ поклонио црквену књигу Хиландару.[82]

Године 1518 помиње се *монахиња Ана*, која је платила с јеромонахом Савом да се препише *октоих* за цркву Арханђела Михаила и Гаврила.[83]

---

[81] Гласник XLII, стр. 25.

[81а] Калуђерице се спомињу и у поменицима: Дечански Споменици, стр. 7, 19 и 20, од архимандрита Серафима Ристића, Београд, 1864. – Гласник XLII, *српски поменици* XV—XVIII века од Стојана Новаковића. — Споменик Срп. Краљ. Академије III. стр. 176—189. *поменици*, од Љуб. Стојановића. — Споменик Срп. Краљ. Академије X, стр. 70, *бигорски и мишевски поменици*, од М. В. Веселиновића. — Споменик Срп. Краљ. Академије XXXIV, стр. 72, у *поменику* манастира Житомислића у Херцеговини, од Б. Тирића.

[82] Љ. Стојановић — Стари срп. зап. и натписи, књ. I, стр. 128.

[83] Стари срп. зап. и натписи, књ. I, стр. 133.

Године 1558 помиње се *монахиња Ана* у лесновском поменику, мати (?) кнеза кратовскога Димитрија (Пепића).[84]

Године 1567, у опису путовања у Цариград, Марко Антоније Пигафета наводи, да Срби у сремским Карловцима имају једног свештеника и *осам монахиња*.[84a]

Године 1589 помиње се *монахиња Марта*, из села Шетача, која је платилаповез једне црквене књиге.[85]

Монахиња Ефимија, из села Чумића, која је платила за препис књиге *молабника* и поклонила га Манастиру Благовештењу, према оцени Љ. Стојановића, живела је у XVI веку.[86]

Из овог је века, по свој прилици, и монахиња *Марта*, која је сахрањена код цркве у селу Ошанићу у Херцеговини.[87]

б. Калуђерице у седамнаестом веку.

Године 1632 помињу се калуђерице у пећском поменику: Карловце лѣта ʒрм (1632) смѣстихь крꙋшедольске инокинѥ.[88]

После године 1654 помиње се *монахиња Јефрема*, која је поновила кадионицу Манастиру Винчи.[89]

Године 1669 помиње се *монахиња Марта*, мати калуђера Леонтија, која је једну књигу откупила манастиру Свете Тројице код Пљеваља, а за другу платила повез.[90]

Године 1682 помиње се *монахиња Ефимија*, која је у Сарајеву откупила јеванђеље за 30 динара од

[84] Гласник XLII, стр. 14. — Стари срп. записи, књ. I, стр. 188. и 197.
[84a] Starine, XXII, стр. 90.
[85] Љ. Стојановић — Стари срп. записи и натписи, књ. III, стр. 162.
[86] Стари срп. зап. и натписи, књ. II, стр. 84.
[87] Љ. Стојановић — Стари срп. записи и натписи, књ. III, стр. 15.
[88] Љ. Стојановић — Гласник XLII, стр. 26.
[89] Стари срп. зап. и натписи, књ. I, стр. 378.
[90] Стари срп. зап. и натписи, књ. II, стр. 454; књ. I, стр. 403.

„богомрскога Агаренина“ (каквога мухамеданаца који га је у некој цркви упљачкао).[91]

Године 1690 помиње се *монахиња Марина*, која је обновила књигу **такованіє** Манастира Марче.[92]

Године 1692 помиње се *монахиња Марија*, која је купила *минеј* и поклонила сарајевској цркви.[93]

У овом мучном времену по српски народ, у XVI и XVII веку, када су и многе српске породице прелазиле у Мухамедову веру, ипак се види да је у различитим српским местима било у знатном броју калуђерица. То се види из поменутих сачуваних поменика. Тако у поменицима које је објавио Ст. Новаковић и у још четири необјављена поменика из XVI и XVII века који се налазе у рукама г. Љ. Ковачевића, а по податцима које ми је из њих повадио и дао, записано је у њима и у објављеним, укупно кроз XVI и XVII век, на 650 калуђерица, од којих је већина живело у XVI веку.

Поред појединих калуђеричких имена у тим помeницима виде се у глосама ова места: *Пећ* (ћиновија пећска), *Озрен* (ћиновија озренска), Рача, Косатица, Бело Брдо, Никоља, Пшаник, Мокронози, Херчези, Мешник, Буковик, Латвица, Какмужи, Ђућевина, Лукавица, Страшко, Врело, Стапар, Богојевић, Мрђен, Вршевине (више Лијевна), Бишер, Рожанско, Вранеш, Будимља, Дечани, Крушево (у Плаву), Црвени Брег, Голеш (у Херцеговини), Војихно, Сузице, Слепићи, Комарани, Никшићи, Пјешивци, Цетиње, Подгорица, Чичавица, Јањево, Призрен, Тетово, Скопље, Рудник, Смедерево, Београд, Каона (у Звижду), Сарајево,

[91] Стари срп. зап. и натписи, књ. I, стр. 429.

[92] Стари срп. зап. и натписи, књ. I, стр. 452.

[93] Споменик Срп. Краљ. Академије XXX, стр. 42. — Стари срп. зап. и натписи, књ. I, стр. 459.

Чокешина, Крушедол, Старо Ковино, Карловци, Моноштор, Вршац, Темишвар итд.

А најчешћа калуђеричка имена у поменицима долазе ова: Јелисавета, Магдалина (Магдалена), Анастасија (Ана), Марта, Марина, Јевросина (Јефросима), Ефимија (Јефимија), Анђелија, Теодосија, Евгенија, Марија, Василија, Теодора, Матрона, Теофана, Синаида, Евпраксија, Симеона (Симона), Јанисија, Пелагија, Евдоксија, Рахилија; ређе су: Анђелина, Томаида, Вара, Макрина, Софронија, Минадора, Јелена, Таисија, Ксенија, Исидора, Текла, Јанићија, Платонида, Венедикта, Зиновија, Јефронија, Филотеја, Андонија, Неофита, Симонида, Јефтимија, Катарина (Ката), Мартина, Саломија, Ђерасима, Јоакима, Александрија, Олимбијада, Романа, Филимона, Ћиријака, Стефанија, Параскева, Аврамија итд.[94]

в. Калуђерице у осамнаестом веку.

У овом су веку женски манастири пропали и ишчезли. То утврђује и Партеније Павловић, протосинђел пећског патријаршијског трона, како се он са̂м потписао у својој жалби (молби), коју је писао у Јегру, у Угарској, 10 априла 1742 године, где је види се у то време службовао, па је ту своју молбу послао руском Светом Синоду, набрајајући све шта немају Срби. Између осталога наводи и ово: общежитіе нѣсть якоже подобаеть, дѣвическіи монастырь

[94] Овде, при спомињању назива места, пада у очи да се није сачувао живот калуђерица у то доба јужно од Скопља, у сливу средњега Вардара, Црне и Црнога Дрима, као ни око језера Оридскога, Преспанскога и Острова, где их је, нема сумње, за време старе српске државе било много, нарочито око многобројних мушких манастира (обитељи) — по народном причању на 99 манастира — што су постојали јужно од градова Прилепа и Бучина. Што је нестало калуђерица у тим крајевима тако убрзо, мислим да је дошло отуда што је, после погибије краља Марка 1394 године и пропасти његове краљивине, тај крај највише и био изложен опасностима и гоњењима при наступању турске војске, те су се калуђерице разбегле и изумрле, а њихови манастири опустели и уништени.

нѣсть видѣти.[95] Па ипак је било и у томе веку два женска манастира, и ако на издисају и далеко од средишта српских земаља.

Српске су калуђерице, види се, продужавале свој живот којекако и у XVIII веку, истина у најмањем броју и жалосном стању, али су као што поменух имале своје женске манастире на периферији Српства ка северу око Дунава, где је и сила мухамеданска слабија била. Узмицале су и изумирале и оне као и пећски поглавари српске цркве у то доба, те се виде најзад у својим женским манастирима у Пожаревцу код цркве *Светог Арханђела*, а у Срему у манастиру Јаску при храму *Ваведења*.

И у Пожаревцу и у Јаску живеле су калуђерице у *општежићу* под управом својих игуманија.

Ево шта се о њима вели у извештајима који су поднесени београдском митрополиту Вићентију Јовановићу о калуђерицама у Пожаревцу, а карловачком митрополиту Павлу Ненадовићу о калуђерицама у Јаску:

а. Године 1733 београдски митрополит Вићентије Јовановић наредио је својем егзарху Максиму Ратковићу да походи и попише цркве у епархији и да му поднесе писмени извештај. Тако је и по том послу Ратковић дошао и у Пожаревац 18 августа 1733 године, и бележећи о цркви Светог Архађела у Пожаревцу вели: „Од десне стране цркве келије, идјеже бабе калојерице живут, црковне од плоти од древа состројано обветхштали духари, готово да се

[95] Овај ми је податак уступио протојереј Ст. М. Димитријевић, који га је преписао из акта архиве Светога Синода у Петрограду под бр. 465 од 1742 године, на чем сам му захвалан.

Да споменем овде да је овај протосинђел Партеније, кад је побегао из Пећи с патријархом Арсенијем IV, описао пут којим су с патријархом пролазили, док су приспели у Карловце. Тај исти Партеније постао је доцније епископ. (Гласник срп. уч. др. XXIII, стр. 252).

оборит, покров од ћерамиди. Под тим же истим покровом малена школа, могу се вмјестити за 30 дјетеј, на средиње једин стар астал, од вњежду около њега клупе ординар, слабе....... *Нотација 2.* Сего пак дне поп Јосиф и поп Стефан бивши у долњеј цркви редни, после утрени ниже часов ниже божественој и безкровној жертви совершили сут, еште же људи принесли, а имено: Стефан Пауновић од бабе Марије калојерице 5 просвори, и по том давши, они рекли: не ваљајут за службу, и тако не совершила се служба.«[**]

б. Много доцније, 1753 године, а по примеру београдскога митрополита, одредио је и карловачки митрополит Павле Ненадовић једну комисију од свештених лица да прегледају све манастире у Фрушкој Гори и да попишу све што виде и нађу у њима. Та је комисија дошла 21 јуна 1753 године у манастир Стари Јазак, храм *Введења Пресвете Богородице*, који је био женски манастир под управом игуманије Еуфимије, имао је тринаест калуђерица, а литургију им је вршио у цркви духовник Арсеније игуман беочински.

У извештају поменуте комисије о овом манастиру записано је овако:

»Визитација монастира Старога Јаска, Јунија 21. 1753. Обрјетохом да сего монастира старога Јаска (идјеже инокини пребивајут) храм јест воведеније Пресвјатија Богородици. Здатели сего монастира невједомо котори сут.«

Пошто је сакупљеним калуђерицама саопштена Митрополитова наредба о попису, извршено је »написание от Игумании даже до посљеднија о Христје сестри.« О игуманији забележено је ово:

[**] Гласник LVI, стр. 131 и 132.

„*1. Игуманија Еуфимија монахиња*, родила се у Руми, љет имат 73. Книгу не знает, трикрат удаваласја, дјетеј не имат. Пришла в монастир љета 1741. и постригла се в монашески чин Ноемврија 21. дне чрез Саватија јеромонаха здје во монастирје. Молитву Господњу и Богородице Дјево знает, вјерују и 10 заповједи от части. Духовник јеј Арсениј, игумен беочински, причастиласја во пасху. Одјејание пристојное чину монашеском имјеје."

Овакве је податке комисија узела и од осталих калуђерица и све редом побележила, а ја ћу овде само да им поменем имена и одакле су:

2. *Акилена монахиња*, родом из Смедерева; 3. *Анастасија монахиња*, родом из Сенте, у Потисју; 4. *Ана монахиња*, родом из Кратова, у Косовском Вилајету; 5. *Еупраксија монахиња*, родом из Херцеговине; 6. *Теодосија монахиња*, из Бугарске; 7. *Анастасија монахиња*, родом из Ирига; 8. *Марија монахиња*, родом из Мачве; 9. *Сосана монахиња*, родом из Ирига; 10. *Еуфимија монахиња*, родом из Митровице; 11. *Епистимија монахиња*, родом из Карловаца; 12. *Филимона монахиња*, родом из Тителa, и 13. *Јоана монахиња*, „родиласја под Космаем" (у Србији).[97]

Од ових тринаест калуђерица две су се као девојке замонашиле, оне се именују *девице*, а остале су биле удаване и доцније као удовице долазиле у манастир и калуђериле се. Међу њима је само Епистимија, кћерка игуманијина, била писмена, те јој је комисија наредила да обучава друге калуђерице и да их научи: *оче наш, богородице дјево, вјерују* и *десет заповеди* без тумачења *на памет*; осем тога дужна је била да прочита и исприча свакој калуђерици правило Светога Па-

[97] Дим. Руварац — *Опис Српских Фрушкогорских манастира 1753 г.*, Срем. Карловци, 1905, стр. 97—104.

хомија, те да се њега све *сестре* придржавају и по њему управљају. Још је комисија наредила да калуђерица Еуфимија без велике потребе не излази из манастира, и да не седи сама у ћелији него с још једном часном *сестром*. По овоме се у неколико види каква је била дисциплина и ред у ових калуђерица.

Најглавнија је наредба ове комисије била ова: „Ктомуж приказасмо да в напредне примајут ни јединија во сожитие сестри, ниже да унапред која от мирских жен да не дерзнет покалугеритисја под жестокое наказание запрешчаетсја.“

Из ове наредбе види се јасно да је црквена власт у Срему, на челу митрополита Павла Ненадовића, тада и уништила српске калуђерице у последњем женском манастиру у Срему, за који се сада зна, и чије су калуђерице јамачно до 1780 године већ изумрле, када је запустео и тај последњи женски манастир. Према таквом, можда довољно неоправданом, поступку карловачкога митрополита, поступила је и београдска митрополија, те је и женски манастир у Пожаревцу опустео тих година кад и у Јаску, јер се и пожаревачке калуђерице више несу чуле.

Тако и на тај начин последња два женска манастира у Пожаревцу и Јаску опустела су већ око 1780 године сасвим.

Кад су почеле становати калуђерице у Пожаревцу и Јаску не може се тачно одредити, али се може мислити да су се у оба поменута места прибрале из разних централних српских крајева за време бегства патријараха из Пећи у Аустрију при крају XVII и у почетку XVIII века, па су после придолазиле девојке и удовице из оближњих места. Тако је на тридесет година пре споменуте визитације живела

љ. У Манастиру Студеници испред Немањина гроба на помосту чита се на једној окрњеној надгробној плочи, која је ту унесена с двора, ово:

(Ѕдѣ) почиваетъ раба (бо)жїа монахїа (А)на въ лето ѡт (рождес)тва хр(ис)това (а. ҂.) о҃. ф҃. мц҃а ау(г)ѹ(с)та г҃. день. >(Де)жева<[107]

м. И у најмлађем студеничком *поменику*, који се чува у Манастиру Студеници, помињу се четири калуђерице: *Макрена*, *Анђелија*, *Јулијана* и *Варвара*.

Ту је и крај изумирању старинских српских калуђерица.

Калуђерице при манастирским метосима. Има података да су калуђерице у осамнаестоме веку постојале и при манастирским метосима. У том се веку већ не виде нигде женски манастири у класичним и централним српским земљама, осем она два поменута женска манастира на периферији Српства, па ипак су, види се, поједине женске ступале у монашки чин и у класичним српским земљама тога времена, и становале по метосима већих мушких манастира, на овај начин:

Кад негде у граду или већем селу нема погодаба да какав манастир створи себи метох (имање), или већ постојећи метох не даје толико прихода да се може духовник метоха (такснот) издржавати и нешто за свој манастир зарадити, онда је такав духовник по претходном благослову и одобрењу својега манастира постригавао какву старицу, а некад и млађу, за монахињу. Таква се калуђерица сматрала као монахиња онога манастира из којега је био онај духовник који ју је и постригао, те је она остајала у већ запуштеном метоху, или ако овога

[107] Овај сам натпис преписао 1905 године.

није било становала је код своје куће. Прибирала је милостињу за манастир од побожних хришћана, а раздавала народу *каниskију* (штампане видове манастира, бројанице, крстиће, а из Хиландара још и грожђе са лозе Светога Симеона (Немање) и томе подобно. Сакупљене приходе слала је или сама односила у манастир према својој савести и доста уредно. Зна се да су се на тај начин монашиле женске у Дечанима, Бигорском Светом Јовану и у Рилском Манастиру. Приходе велике и несу слале својим манастирима, али су ткале платна, пледе чарапе, и у опште спремале ручне радове у преобукама за манастире којима су припадале.

Овако ме извештава из Солуна писмом својим од 23 новембра 1907 године протојереј Ст. М. Димитријевић, који је преписивао многа документа у Хиландару, па вели да је нашао и једно писмо из осамнаестога века, у којем хиландарски калуђер (духовник-таксиот) пише из пчињске околине Хиландару и пита братство: хоће ли да прими и као своју сматра извесну калуђерицу, јер је, вели, нуде из других манастира, а при том има доста израђених ствари, те је не би требало испуштати.

Тако су живеле од прилике и оне друге калуђерице поменуте у овом веку, као оне око Рудника: Јефросинија родом из Јарменоваца и Јелисавета што су се савијале око Манастира Вољавче, у којем су се замонашиле, па ту и помрле.

И најзад помињу се: *монахиња Магдалина* из манастира Гомионице у Босни, која је сахрањена у Сарајеву,[108] и њена млађа сувременица и имењака *Магдалина* у Манастиру Заови, у Округу Пожаревачком.

---

[108] Љ. Стојановић — Стари срп. записи и натписи, књ. II, стр. 341.

Ова друга калуђерица Магдалина сама је становала у том запуштеном манастиру, и са знањем кметова и околнога народа чувала и бринула се за манастир. Просила је по народу милостињу и прикупила за манастир виноград, бачве и друге потребе, те је ту путник налазио преноћишта, соли и хлеба.

Та је калуђерица становала у Манастиру Заови од 1797 до 1829 године, те је она као нека спона између старих и нових српских калуђерица.

Те 1829 године дође у Манастир Заову неки калуђер ваља да са знањем и наредбом београдскога митрополита и кнеза Милоша, па почео да рукује и управља манастиром на своју руку, шта више почео да јури из манастира и бије калуђерицу Магдалину, те се она у тој невољи обрати кнезу Милошу овим писмом:

Его Сиятелству Государȣ, Государю Милошу Обреновичу князу српскому.

Долу подписавша себе сиротица Магдаліна усуђам се преставити вашему сиятелству нейно прошеније. Имаде времена л в (32) године од када самъ я намастиръ почела служити и по народȣ просити за оно свето мѣсто. Са моіомъ трудбомъ купила самъ два винограда по две мотике и к тому бачву и проче. Данасъ дође еданъ калуђеръ, растера кметове и народъ одъ намастира, пак поче и мене протеривати и бити и намастиръ сасвимъ орȣшити. Я данасъ являмъ вашемъ Сиятелству са знанѣмъ кметовскимъ, ваши момци дођу у намастиръ не може да нађу комадъ леба нити сȣвоте, ербо що добие у ћемеръ баца и ради да утече с новцима.

Я сиротица служивша намастиръ Заову,

Магдаліна калуђерица.[109]

[109] Ово сам писмо нашао у актима кнежеве канцеларије, која се чувају у Државној Архиви у Београду. На писму је забележено да је примљено 10. јануара 1829 године.

ГЛАВА ЧЕТВРТА

Садашње српске калуђерице.

Од 1780 до 1850 године, дакле за 70 година скоро, калуђерице у Срба несу постојале, осем оне напред поменуте у Манастиру Заови у Пожаревачком Округу, а те 1850 године почињу да се поново јављају у разним местима, прво у класичним српскии крајевима где их је и у старо даба највише и било, око градова: Скопља, Дебра, Пећи, Новога Пазара, Ниша, Врања, Куманова, Штипа, и у селу Берову у поврију реке Брегалнице. Дакле и сада у наше време показују живота српске калуђерице у оним српским крајевима где је било највише цркава и манастира, у којима је напредовао и калуђерички живот у средњем веку.

У бератима које султан сада издаје митрополитима скопском и рашко-призренском спомињу се и калуђерице. У првој тачки тих султанових берата пише: „Сви у местима од вајкада потчињеним поменутој митрополији, мало и велико, епископи, свештеници, калуђери, калуђерице (монахиње) и игумани урумске догме (значи грчке вероисповеди — у опште источно-православних хришћана, па и Срба) нека га признају за својега митрополита, и нека му се обраћају за верске послове.....«[110]

Садашње српске калуђерице, које почеше обнављати калуђерички живот од 1850 год., ово су:

[110] Овако се увек наређује у свима султанским бератима што се издају митрополитима Цариградске Васељенске Патријаршије, па и Србима митрополитима те патријаршије од 1896 године: Дионисију митрополиту рашко-призренском, садашњем митрополиту Нићифору; митрополитима скопским Фирмилијану, Себастијану и садашњем скопском митрополиту Вићентију. (Види за пок. митрополита Дионисија *Рашко-Призренска Митрополија*, стр. 74, Београд, 1896, од архимандрита Н. Дучића).

Ова друга калуђерица Магдалина сама је становала у том запуштеном манастиру, и са знањем кметова и околнога народа чувала и бринула се за манастир. Просила је по народу милостињу и прикупила за манастир виноград, бачве и друге потребе, те је ту путник налазио преноћишта, соли и хлеба.

Та је калуђерица становала у Манастиру Заови од 1797 до 1829 године, те је она као нека спона између старих и нових српских калуђерица.

Те 1829 године дође у Манастир Заову неки калуђерваља да са знањем и наредбом београдскога митрополита и кнеза Милоша, па почео да рукује и управља манастиром на своју руку, шта више почео да јури из манастира и бије калуђерицу Магдалину, те се она у тој невољи обрати кнезу Милошу овим писмом:

Его Сиятелству Государȣ, Государю Милошу Обреновичу князу србскому.

Долу подписавша себе сиротица Магдаліна усуђам се преставити вашему сиятелству нейно прошеніе. Имаде времена л в (32) године од када самъ я намастиръ почела служити и по народȣ просити за оно свето мѣсто. Са моїомъ трудбомъ купила самъ два винограда по две мотике и к тому бачву и проче. Данасъ дође єданъ калуђеръ, растера кметове и народъ одъ намастира, пак поче и мене протеривати и бити и намастиръ сасвимъ орȣшити. Я данасъ являмъ вашемъ Сиятелству са знанѣмъ кметовскимъ, ваши момци дођу у намастиръ не може да нађу комадъ леба нити сȣвоте, єрбо що добие у ћемеръ баца и ради да утече с новцима.

Я сиротица служивша намастиръ Заову,

Магдаліна калуђерица.[109]

[109] Ово сам писмо нашао у актима кнежеве канцеларије, која се чувају у Државној Архиви у Београду. На писму је забележено да је примљено 10. јануара 1829 године.

ГЛАВА ЧЕТВРТА

Садашње српске калуђерице.

Од 1780 до 1850 године, дакле за 70 година скоро, калуђерице у Срба несу постојале, осем оне напред поменуте у Манастиру Заови у Пожаревачком Округу, а те 1850 године почињу да се поново јављају у разним местима, прво у класичним српскии крајевима где их је и у старо даба највише и било, око градова: Скопља, Дебра, Пећи, Новога Пазара, Ниша, Врања, Куманова, Штипа, и у селу Берову у поврщју реке Брегалнице. Дакле и сада у наше време показују живота српске калуђерице у оним српским крајевима где је било највише цркава и манастира, у којима је напредовао и калуђерички живот у средњем веку.

У бератима које султан сада издаје митрополитима скопском и рашко-призренском спомињу се и калуђерице. У првој тачки тих султанових берата пише: „Сви у местима од вајкада потчињеним поменутој митрополији, мало и велико, епископи, свештеници, калуђери, калуђерице (монахиње) и игумани урумске догме (значи грчке вероисповеди — у опште источно-православних хришћана, па и Срба) нека га признају за својега митрополита, и нека му се обраћају за верске послове.....“[110]

Садашње српске калуђерице, које почеше обнављати калуђерички живот од 1850 год., ово су:

[110] Овако се увек наређује у свима султанским бератима што се издају митрополитима Цариградске Васељенске Патријаршије, па и Србима митрополитима те патријаршије од 1896 године: Дионисију митрополиту рашко-призренском, садашњем митрополиту Нићифору; митрополитима скопским Фирмилијану, Себастијану и садашњем скопском митрополиту Вићентију. (Види за пок. митрополита Дионисија *Рашко-Призренска Митрополија*, стр. 74, Београд, 1896, од архимандрита Н. Дучића).

Ова друга калуђерица Магдалина сама је становала у том запуштеном манастиру, и са знањем кметова и околнога народа чувала и бринула се за манастир. Просила је по народу милостињу и прикупила за манастир виноград, бачве и друге потребе, те је ту путник налазио преноћишта, соли и хлеба.

Та је калуђерица становала у Манастиру Заови од 1797 до 1829 године, те је она као нека спона између старих и нових српских калуђерица.

Те 1829 године дође у Манастир Заову неки калуђер ваља да са знањем и наредбом београдскога митрополита и кнеза Милоша, па почео да рукује и управља манастиром на своју руку, шта више почео да јури из манастира и бије калуђерицу Магдалину, те се она у тој невољи обрати кнезу Милошу овим писмом:

Его Сиятелству Государȣ, Государю Милошу Обреновичу князу српскому.

Долу подписавша себе сиротица Магдаліна усуђам се преставити вашему сиятелству нейно прошеніе. Имаде времена л в (32) године од када самъ я намастиръ почела служити и по народȣ просити за оно свето мѣсто. Са моїомъ трудбомъ купила самъ два винограда по две мотике и к тому бачву и проче. Данасъ дође єданъ калуђеръ, растера кметове и народъ одъ намастира, пак поче и мене протеривати и бити и намастиръ сасвимъ орȣшити. Я данасъ являмъ вашемъ Сиятелству са знанѣмъ кметовскимъ, ваши момци дођу у намастиръ не може да нађу комадъ леба нити сȣвоте, єрбо що добие у ћемеръ баца и ради да утече с новцима.

Я сиротица служивша намастиръ Заову,

Магдаліна калуђерица.[109]

[109] Ово сам писмо нашао у актима кнежеве канцеларије, која се чувају у Државној Архиви у Београду. На писму је забележено да је примљено 10. јануара 1829 године.

ГЛАВА ЧЕТВРТА

Садашње српске калуђерице.

Од 1780 до 1850 године, дакле за 70 година скоро, калуђерице у Срба несу постојале, осем оне напред поменуте у Манастиру Заови у Пожаревачком Округу, а те 1850 године почињу да се поново јављају у разним местима, прво у класичним српскии крајевима где их је и у старо даба највише и било, око градова: Скопља, Дебра, Пећи, Новога Пазара, Ниша, Врања, Куманова, Штипа, и у селу Берову у поврщју реке Брегалнице. Дакле и сада у наше време показују живота српске калуђерице у оним српским крајевима где је било највише цркава и манастира, у којима је напредовао и калуђерички живот у средњем веку.

У бератима које султан сада издаје митрополитима скопском и рашко-призренском спомињу се и калуђерице. У првој тачки тих султанових берата пише: „Сви у местима од вајкада потчињеним поменутој митрополији, мало и велико, епископи, свештеници, калуђери, калуђерице (монахиње) и игумани урумске догме (значи грчке вероисповеди — у опште источно-православних хришћана, па и Срба) нека га признају за својега митрополита, и нека му се обраћају за верске послове.....«[110]

Садашње српске калуђерице, које почеше обнављати калуђерички живот од 1850 год., ово су:

[110] Овако се увек наређује у свима султанским бератима што се издају митрополитима Цариградске Васељенске Патријаршије, па и Србима митрополитима те патријаршије од 1896 године: Дионисију митрополиту рашко-призренском, садашњем митрополиту Нићифору; митрополитима скопским Фирмилијану, Себастијану и садашњем скопском митрополиту Вићентију. (Види за пок. митрополита Дионисија *Рашко-Призренска Митрополија*, стр. 74, Београд, 1896, од архимандрита Н. Дучића).

1. Беровске калуђерице.

Село је Берово, у којем сада стануjу калуђерице, на површју реке Брегалнице у Малешу. По турској административној подели жупа се Малеш зове Османије Каза, припада Скопском Санџаку Косовскога Вилајета, а по црквеној подели припада Струмичкој Епархији, која је већим својим делом у Солунском Вилајету.[111]

Зна се да је садашња игуманија *баба* Евгенија наследила игумански положај од своје матере бивше игуманије Евгеније, основатељке женскога манастира код цркве беровске Светога Арханђела. Дакле по казивању људи још живих у томе селу, калуђерички живот у селу Берову завела је калуђерица Евгенија, мајка садашње игуманије *баба*-Евгеније.

Прича се да је муж прве игуманије Евгеније био свештеник, па ускоро умро, а она остане млада попадија удовицом, и роди доцније ћерку, посмрче, садашњу игуманију *баба*-Евгенију. Као млада попадија и удовица зарекне се да се закалуђери. Уз њу пристане и једна њена блиска рођака, којој је момак умро чим се испросила, те због те жалости и прве младићске невине љубавне туге, неје хтела за другог поћи, и обе се договорише, ником не казујући, да се посвете Богу, и почну се припремати да испуне завет.

Кад је у селу била о жетви нека велика *молба* да се морало жњети неколико дана, оне се почеле облачити у своје најбоље празнично одело. То је њихово облачење пало у очи многима, те су их за-

---

Тако се исто помињу калуђерице и у берату којим султан Мустафа III наређује да се Пећска Патријаршија сједини са цариградском око 1757 г. (Јастребов — *Податци за историју српске цркве* стр. 9, Београд, 1879).

[111] О Берову, црквама и школама у њему види *Брасшво* XI, стр. 257 до 265, у мојем чланку.

питкивали зашто се облаче у ново рухо кад су у пољу и на раду. Оне су вешто прикривале своју намеру, и одговарале су тако двосмислено да их другарице несу могле разумети, а међутим су оне сваки дан носиле ново одело да га што пре поабају и да се припреме за калуђерички живот.

После те жетве на неко време њих је нестало! Нико неје знао куда су отишле. Тек после неколико месеца угледају их сељани да се приближују селу и да су у црнини. Пролазећи кроз село ишле су право к цркви. Цело се село одмах сабра, и велико и мало, у црквену порту да виде нове своје калуђерице. Родитељи и својта њина пададу кукњању, жалећи и тугујући што су се одвојиле од кућа и рода и постале калуђерице. Али што је учињено више се не поврађа. Оне су извршиле свој завет и постале прве калуђерице у селу Берову, и настаниле се у црквеном двору, у једној ћелији, око цркве Светога Арханђела.

Тако се прича, али у ствари морало је бити овако: Млада попадија — удовица са својом рођаком биле су прилично богате, па из наведених разлога у горњој причи решиле и да се посвете цркви и Богу. Тада су удесиле са струмичким митрополитом, те их је овај замонашио и допустио им да живе у порти црквеној у Берову, као у својем родном селу. Тада је код цркве била само једна соба (ћелија), а после су оне својим новцем подизале и дограђивале читав конак, у којем могу да станују сада до 40 калуђерица. Заузимањем ове младе *баба*-Евгеније те су куће код цркве прешле у њену својину и отуд су под њеним старешинством, јер је то управо њена задужбина и њеним новцем зграде подигнуте, а не црквено-сеоским.

Тако се, ето, започео женски манастир у селу Берову, мислим око 1850 године.

Од то доба почеле су прве калуђерице, својим смерним и богоугодним животом, да привлаче општу пажњу околних села нарочито женскиња. Почеле су се и друге жене и девојке угледати и ступати у манастир. Сиротице се врло ретко примају, и ако се која таква понуди, она се или одбије, или мора дуго да служи у том манастиру, и после доказане ревности прима је игуманија у *братство* и измоли благослов митрополитов да се замонаши. Обично се примају у манастир оне женске које донесу какав прилог женском манастиру у новцу или непокретном имању, коју њиву, ливаду, башту. Већина их је, дакле, које немају блиских рођака, те ту дођу и приложе своје имање. Која нема непокретнога имања, а жељна је да ступи у манастир, она распрода своју покретност што има, па с добивеним парама уђе у живот манастирски. После смрти калуђерице све њено имање што је приложила, кад је у манастир ступила, остаје томе женском манастиру.

Одело калуђеричко. Одело је ових беровских калуђерица црно од танкога финог шајка, што саме преду и ткају од вуне. Само су им чарапе беле и доња преобука. Главе превезују црним шамијама, тако да им се коса готово и не види. Опасују се коланом од ремена с округлом закачком спреда, налик на пафте од жутога туча, као што се опасују и светогорски калуђери. Озго облаче црну расу, а у рукама носе бројанице.

Монашење женскиња. Сада придолазе у манастир не само женске из Берова, него и из околних села; не само старије жене и удовице, већ и девојке и девојчице. Чим ступе у манастир, игуманија их обуче

у црно калуђеричко одело, па поред другога рада, ту се васпитавају и уче да читају црквене књиге. Кад која пристигне и успособи се за монашки чин, или и више њих, тада чекају кад митрополит из Струмице дође послом у Берово, те их том приликом и закалуђери.

Обично се зна кад митрополит долази, те игуманија припрема своје ученице — искушенице за тај дан. Кад митрополит буде у цркви, тада игуманија приведе искушеницу владичком столу. Ту клекне испред митрополита, покрију је црним покровом, а око ње стоје два ђака са запаљеним свећама. Онда митрополит прочита молитву, благослови је и подстриже косу ножицама, и назове је именом калуђеричким какво је изабрала, а своје крштено — властито име тим чином изгуби.

Калуђерице у цркви. Калуђерице редовно иду у цркву кад свештеник служи, осем *редуша* и оних које су на раду у пољу. На *јутрењи* и *литургији* обично су у „женској цркви“ горе на првом спрату, а на *вечерњи*, и у опште кад нема много света у цркви, стоје доле у „мушкој цркви“, и то увек на левој страни. Тада постарија калуђерица улази у олтар и послужује попу у цркви: приноси му свећу, кадионицу и другу црквењачку послугу врши, као и црквењаци. По овоме поступку, види се, да се у беровској цркви заборавило на оно старинско забрањивање женскињу ступати у олтар.

На Велику Суботу и калуђерице поју *статије.*

Занимање калуђерица у манастиру и ван овога. Калуђерице беровске имају сада доста имања: њиве ливаде, баште (градине) и пашњаке за стоку (добиток). Оне раде саме све своје женске послове: преду, ткају, плету, месе леб и варе јело, и све остало

раде у манастиру, а у пољу још и копају и жњу. Само држе и погађају људе за чобане (овчаре), дрваре и ораче, све друге послове саме врше. Из тога се имања оне издржавају и умножавају га. Продају свој рукотвор и производ: малешки шајак, чарапе, рукавице, ћилиме, жито, шљиве, мед и друге своје производе.

У кући, у манастиру, као и у пољу имају своје *редуше*. Наредбе игуманијине морају све калуђерице безусловно вршити, а у свему јој се и у свачему покоравају и слушају је. Сада има под управом игуманије *баба*-Евгеније на 40 калуђерица. Она спрема за своју наследницу, будућу игуманију, једну своју рођаку, која сада има 20 година.[112]

2. Калуђерице у Пећској Патријаршији.

У патријаршијском манастиру, у непосредној близини града Пећи, станују калуђери, али је у њему у једној засебној ћелији становала и калуђерица Зиновија. Крштено јој име било Анђа, а родом је из Пећи. Имала је два сина: Неофита калуђера у Патријаршији и Павла учитеља у селу Очи близу Ораовца (Равца). Не зна се кад се закалуђерила, умрла је око 1850 године, а сахрањена у Будисавцу у метоху патријаршијском код цркве Светога Макарија, јер је

[112] Пре неколико година, калуђерице Ксенија и Минадора позавађе се нешто с игуманијом Евгенијом, те са још пет калуђерица одвоје се, и у истом црквеном двору (порти) на другом крају цркве заснују своју групу калуђеричку. Митрополит струмички, како причају, на посредовање калуђерице Минадоре, допустио је и благословио тај њихов поступак и дао Минадори неку суму новаца да заснују своје одељење. Над том групом одвојених калуђерица игуманија је *баба* Ксенија.

Прича се да се нека калуђерица одрекла монашкога живота, те се удала по добивеном благослову епископа јамачно из неодољивих разлога, али јој је после, веле, кућа изгорела а она ослепела! Тај догађај утицао је на околину, те калуђерице поштују у већој мери, ма да има и савремених лакрдија код младежи о калуђерицама.

помагала да се та стара црква поправи. Тако прича садашња калуђерица Ката из Пећи, а Милојевић у својем *Путопису* књ. II. стр. 179, вели да се та калуђерица звала Параскева, али ће калуђеричино казивање бити поузданије.[113] А та Параскева можда је каква друга калуђерица.

Становале су у Патријаршији и друге заветоване жене и бабе, али оне несу биле монахиње, него су живеле у манастиру као искушенице (расоносице или расодерице). И сада има такве две бабе у Патријаршији: Петра из Призрена и Магда из Пећи.

3. Пећске калуђерице.

У граду се Пећи, у непосредној близини старе Српске Патријаршије, појавила калуђерица Катарина у 1855 години. Она је ћерка Алексе Симића, из Пећи. Књигу је изучила код својега ујака пећскога свештеника Захарија, а удала се за Јевту Призренца, и с њиме живела пола године, па он оде у *свет* и настани се у Скадру, где ускоро умре, а Катарина остане удовица са ћерчицом. Ћерку доцније удоми за Митра Калајџију, али јој убрзо и то јединче умре. Оставши удовицом и без својега детета, почне скупљати туђу децу — девојчице и учити их књизи. То је било око 1855 године. Тако и на тај начин она заведе у Пећи прву српску женску школу у кући своје сестре Насте, жене Хаџи-Јањића, у друштву с Петром ћерком овога Хаџи-Јањића. У то време убрзо нов митрополит Мелетије, полазећи из Призрена

[113] Ова је црква била негда манастир, храм *Преображења*. И сада се сваке године тога дана бере сабор код те цркве. А народ, као и калуђерица Ката, вели да је то црква Светога Макарија. То долази отуда што се запамтило да је ту цркву оправљао патријарах српски Макарије, брат Мехмеда Соколовића, султановога великог везира, између 1557 и 1574 године.

у епархију, сврати у Пећ и том приликом замонаши Катарину Симићеву.

Према својим побожним осећајима калуђерица и учитељица Катарина путовала је за тим у Јерусалим на поклоњење Божјем Гробу, те тим постаде и *хаџика*. Од то доба доби још више важности и поштовања у својој околини. Кад се је преместила са школом у народну кућу покојнога Пана, која постоји близу *Ћеневије*, ту заведе и намести капелу (црквицу); постави у њој *крстионицу* за крштавање деце, и ту се венчавало и опојавало, јер у самом граду Пећи нема цркве. Све су старинске цркве у Пећи, које у развалинама, које истурчене и претворене у џамије „још од *Косова*“, те Пећанци иду и данашњи дан на богомољу у патријаршијску цркву на пола часа од Пећи, у којем сада станују четири калуђера.

У дворишту до својега стана и црквице подигла је калуђерица Хаџи-Катарина и две веће собе с другим зградама за сиротињу, у којима је добра калуђерица и учитељица примала старе сиротне и изнемогле жене и бабе на чување, лечење и храну. Међу овим сиротицама била је и робиња Аница из Сарајева, коју је заробио Арслан-паша Мехмед-Беговић, и којем је она одојила сина Рушид-бега.

И страни су путници спомињали Хаџи-Катарину у својим списима и о њој се изражавали лепо и похвално:

А. Хиљфердинг говорећи како у Сарајеву неће да чују за женску школу, а у Пећи је, вели, основана женска школа пре две године и у њој се сада уче до 40 девојчица. Једна сирота удовица сеоског свештеника, Катарина Симићева, посветила је себе школи. Она је преобратила своју кућицу у школу и бесплатно

обучава девојчице читању црквених књига, писању и женском раду....[114]

Кад су енглеске путнице госпођице Макензијева и Ирбијева пролазиле кроз Пећ 1863 године, и бавиле се ту неколико дана, долазили су им Пећанци да их виде и поздраве. Пишући о томе, између осталога веле: „Ми смо оставиле за на последак депутацију једну, која је прва дошла била па чекала да пред нас изађе; кад ми устадосмо чланови њезини сеђаху пред нашим вратима и рекоше, да су нам донеле живу пастрмку из Бистрице. Депутацију су ову чиниле три жене. Прва наша реч коју на њих управисмо беше: „Познајете ли учитељку Катарину Симићеву?“ Њима се лице развесели, па нам у глас рекоше, да је она међу њима.

„Како је Катарина једна од најзнаменитијих личности с којима се у Турској упознасмо, и најчеститија женска, коју ми ма где знамо: то ћемо овде описати како изгледа и каква јој је прошлост. Она је жена у средњим годинама, повисока; с бледим тихим лицем и за чудо благородним изразом. У ње нема ништа светињичкога, а још мање чега што би наличило на улагивање и подличење; али увек разборита и мирна, и важност њезинога утицаја одмах се осети чим она пред човека изађе. Причаше нам да је научила читати у попе — или у њезинога мужа или мужа њезине сестре то нешто не могосмо разабрати. Она постаде удовица и њезино јединче умре. Тада, да кажемо њезиним речима, „не имајући моје рођене деце да их негујем, ја почех да обучавам децу других. Најпосле дође нам владика из Призрена. Он случајно разумеваше српски, па ми рече: „би ли

[114] Собраніе Сочиненій А. Гильфердинга, томъ III, стр. 128. С.-Петербургъ, 1873.

волела да будеш калуђерица, да се одречеш света, и да се посветиш Богу?« Ја рекох: »а ако постанем калуђерица, да ли могу онда обучавати децу?« Он рече: »да богме да можеш, па још и боље но сада.« Тако ја постадох калуђерица, и што он рече то се и обистини. Као калуђерица добих важности, људи стадоше да ме слушају и послаше ми децу своју, а придружише ми се још и друге жене«.[115]

Том су приликом путнице походиле мушку школу, а за тим и женску *Катаринину школу.* У њој је било 1863 године 27 девојчица, које су знале да читају српски и словенски (садашње руске црквене књиге) и нешто мало да пишу.

Калуђерица Хаџи-Катарина са својом сапутницом Катом путовала је на Цетиње, у Београд, Срем, Банат и Бачку, одатле отишла у Влашку, па преко Цариграда отпутовала у Јерусалим, а по повратку донела знатну суму милостиње и црквене одежде.

Садашња калуђерица Хаџи-Ката сапутница Хаџи-Катаринина, која сада живи у Манастиру Св. Арсенија (у Патријаршији), причала ми је да је она с калуђерицом Хаџи-Катарином Симићевом путовала месеца априла 1864 године преко Берана на Цетиње. Тамо су

[115] *Макензијева и Ирбијева* — »Путовање по словенским земљама Турске у Европи«, у преводу српском од Ч. Мијатовића, стр. 211, 292, 293, 299 и 300, Београд, 1868 год.

Енглескиње су чуле за учитељицу Катарину на неколико дана пре тога у Вучитрну од попадије попа Данчета Фртунића, садашњега старога проте вучитрнскога. Путнице су одселе биле у кући попа Данчета, па у разговору с попадијом Енглескиње су рекле да нема женских школа ни у Приштини ни у Вучитрну, а попадија им поносно рекла: »Ја сам из Пећи, а у Пећи има женска школа.« Онда јој Енглескиње приметиле: »Али зар нису Арнаути у томе крају најразузданији у свој Турској?« — »Јесу, али су с друге стране хришћани пећски људи *највећега срца* у свој Старој Србији. Међу њима је патријаршијска црква која је тако величанствена и тако стара; па онда међу њима је Катарина, жена којој нема равне у свој земљи. Она је основала тамо женску школу.« А поп Данче је додао с поносом: »Моја је жена њезина сродница.«

обишле манастире Острог и Ћелију, а за тим отишле у Скадар А. Хиљфердингу, руском консулу, од којега су добиле неку помоћ. Одатле се врате у Пећ. Те исте године, јула месеца, оне се реше да путују у Београд по милостињу, али несу могле да изваде пасоше, јер су онда Турци тешко издавали пасоше за кнежевину Србију; али се оне ипак реше и пођу на пут кришом без пасоша, те дођу у Нови Пазар, а одатле их Срби преведу преко границе у Рашку. Дођу у Београд и јаве се митрополиту Михаилу, који их препоручи архиепископу („патријарху") у Срем. Карловцима и народу српском по Срему, Банату и Бачкој. Тако оне пређу из Србије у Аустро-Угарску и бавиле су се до маја 1865 године, просећи *милостињу* од Срба поменутих крајева. Тада је искушеница Ката ступила у чин монашки у Фрушкој Гори, по савету проте новосадскога да би лакше пролазиле обе као калуђерице.

Кад су обишле поменуте крајеве, врате се у Београд и ту предаду испрошене суме у 400 дуката митрополиту Михаилу, који је одмах ту суму предао Управи Фондова на чување и приплод као фонд српске женске школе у Пећи.

Из Београда их испрате кући, давши им што им је потребно било за пут и школу. Кад су приспеле у Пећ, одмах су их Пећанци питали где им је *милостиња*. Оне су одговориле да су оставиле у Београду на чување и приплод, како би њихова школа имала сталну помоћ. То првенцима пећским није било право. Они су хтели да ту *милостињу* употребе на снажење своје коџа-башке и мифтарске потребе, међутим њима је калуђерица Хаџи-Катарина одвајала и раније од *милостиње* коју је добијала, те су засновали и црквено-школску општину.

Кад су видели Пећанци да су калуђерице добро прошле с *милостињом* тога пута, они настану код Турака те им изваде пасош за иностранство. Тако оне опет пођу у кнежевину Србију, у јесен 1866 год., па преко Београда, Дунавом и преко Рушчука оду у Цариград. Ту су се бавиле неко време и молиле генерала Игњатијева, рускога амбасадора да иду у Русију по *милостињу*, али им овај одговорио да за сада не могу тамо ићи, јер је, вели, раније препоручио неке бугарске калуђерице. Оне су тада изјавиле да желе походити *Свети Гроб*, и тако им Игњатијев нешто помогне, те отпутују у Јерусалим, где су одстојале ускршње празнике 1867 године и постале *хаџике*. Отуда се вратиле опет у Цариград и молиле Турке да им допусте да ограде празно место *Ћеневију* око своје школе. Турци су им допустили да то народно црквено пусто место ограде за своју школу.

Тада се крену из Цариграда и дођу у Румунију, где су од добрих хришћана Румуна испросиле подоста *милостиње*, и дођу у Београд. Ту опет оставе неку суму у Управи Фондова, па се крену кући у Пећ. Кад су дошле у Пећ, одмах су настале те се оградила Ћеневија плотом, али су Арнаути ту ограду ускоро развалили. Оне су најзад те 1867 године саградиле још три простране собе за сиротињу, и установиле капелу (црквицу).

Смрт калуђерице Хаџи-Катарине. Најзад Хаџи-Катарина паде на самртничку постељу и умре ноћу између 7 и 8 маја 1882 године. Њено је тело престојало једну ноћ у капели у граду Пећи, а одатле пренели је Пећанци свечано у Патријаршију и тамо је престојала једну ноћ у левој цркви патријаршијској *Светога Димитрија*.[116]

[116] Архиепископ Арсеније I. био је родом негде из Срема. Њега је Свети Сава као својега ученика произвео за архиепископа Србије на место

Погреб је био свечан какав Пећ не памти. Највише су се трудили око свечанога погреба школски тутори Никола Марков и Стефа Рајевић, и игуман манастира Софроније.

Последња жеља калуђерице Хаџи-Катарине на самртном часу. Њена другарица калуђерица Хаџи-Ката чувајући је и дворећи у болести, питалају шта би желела да јој се учини. Одговорила је Хаџи-Катарина: Не жалим света, јер сам га се наживела, и ако је Божја воља да ме ускоро прими, једна би ми само била жеља: да се школа прошири, зато те молим иди у Београд и моли да ти помогну, те да откупиш кућу Маџарића која је до саме наше женске школе. Кад је ускоро умрла Хаџи-Катарина, вели Хаџи-Ката, ја сам по њеној жељи отишла у Ниш где се онда налазио краљ и његова влада. Јавим се прво архимандриту Сави Дечанцу, садашњем епископу Жичком, и све му испричам. Он ме препоручи Милану Кујунџићу, тадашњем министру просвете, а овај ме одведе краљу Милану, те сам добила 16000 гроша за куповину куће и 23 турске лире на дар ученицама. Од те суме купљена је поменута кућа за проширење школе у Пећи, и тако је испуњена последња жеља прве учитељице и калуђерице Хаџи-Катарине Симићеве, у Пећи.

своје у Жичи 1233 године, када се спремао да походи по други пут Јерусалим, с кога се пута није ни вратио жив, него је при повратку из Јерусалима умро у Трнову, у Бугарској, 1236 године. Архиепископ Арсеније сахрањен је у Пећи у цркви Св. Апостола, у гробници коју је за живота спремио, због чега се доцније пећски манастир прозвао *Манастир Свети Арсеније*, а назван је и *Патријаршија* што су у њему становали српски патријарси од 1346 до 1766 године. Овај манастир има три олтара под једним кровом: на средини је храм велике саборне цркве *Вазнесење Господње* или *Свети Спас*, лева или северна црква је храм *Свети Димитрије*, а десна или јужна црква храм је *Ваведење Пресвете Богородице*. Припрату је дозидао доцније 1562 године патријарах Макарије, брат великога везира Мехмеда Соколовића.

На прву учитељицу своју, калуђерицу Хаџи-Катарину, угледале су се и друге жене и девојке у Пећи, те се и оне калуђериле. Тако је у Пећи заснован калуђерички живот, и ступиле су у школу Катаринину као искушенице и калуђерице и ове женске:

а. *Калуђерица Хаџи-Ката*, ћерка Илије Рашковића, из Пећи. Она је имала мужа и двоје деце, па помрли и деца и муж. И ако су родитељи њени желели да је, као младу удовицу, поново удаду, она је то увек одбијала, и најзад се реши и изјави родитељима својим да жели ступити у *школу*.[117] Тако и би. Она ступи у *школу* Катаринину 1858 године и обуче црно калуђеричко одело, и тиме постаде *искушеница* (заветована Богу и цркви). Тај је живот она желела још девојком, како ми рече, али неје могла да „иструје" (поквари) жељу родитељску те се морала удати.

Кад је путовала с калуђерицом Хаџи-Катарином Симићевом по Срему, онда се тамо замонаши у Фрушкој Гори. Она је сада у својој скоро осамдесетој години живота.

б. *Искушеница Хаџи-Вана*, родом из Пећи, ћерка Јована Симића Бурунџије, као девојка се заветовала и данас је жива у својој шездесет деветој години. Хаџи-Вана је братаница Хаџи-Катаринина, и била је учитељица око 20 година, и кад год је Хаџи-Катарина путовала, она ју је заступала у *школи*.

в. *Искушеница Фима*, ћерка Аврама Хаџи-Јањића, из Пећи. Она се девојком заветовала, и умрла у својој тридесетој години.

г. *Искушеница Петра*, родом из Пећи, сестра искушенице Фиме, а обе су биле сестричине калуђерици Хаџи-Катарини.

[117] Тако се звао Катаринин калуђерички женски завод. А у ствари ту је и била женска школа у којој је Катарина учила пећске девојчице да читају, пишу и везу.

д. Искушеница Станка, сестра Лекићева, из Пећи, а братаница архимандрита Хрисанта при патријаршијској цркви. И она се девојком заветовала, и била честита душа. Умрла је пре Хаџи-Катарине.

ђ. Искушеница Цана, ћерка попа Захарија, из Пећи, а сестра од ујака Хаџи-Катаринина. И она је била учитељица.

е. Искушеница Јованка, ћерка Симе Кујунџије, из Пећи, још живи и стануje сада с калуђерицом Хаџи-Катом.

Све су ове пећске калуђерице и искушенице (расоносице) становале заједно у школској кући око своје црквице до 1898 године. Тада је пећска школска општина почела да преправља и проширује школске зграде према новијим потребама, те су старе зграде срушене заједно са црквицом калуђеричком. Има већ неколико година откако калуђерице не врше учитељску службу, јер су у најновије време почеле долазити из Београда учитељице школоване женске, а сада већ долазе и из српских женских гимназија из Скопља и Битоља.

Тако су пећске калуђерице вршиле просветно-културну мисију у другој половини деветнаестога века. Оне које су још живе, калуђерица Хаџи-Ката и расоносица Јованка, стануjу заједно у својој кући.[118] Изгледа да ће се калуђерице у Пећи опет угасити, ако се каква енергична жена не појави.

4. Девичка Калуђерица.

У Манастиру Девичу, на западној страни Косова, који је сада опкољен злим и дивљим потурицама Ар-

[118] Школска општина у Пећи одредила је калуђерици Хаџи-Кати по 100 гроша месечно на издржање док живи, а она је зато уступила општини право на фонд женске школе. Она ће од сада, како чујем, становати у Патријаршији.

наутима, слабо су се могли одржати калуђери за последња два века. Ако се који и настани, брзо погине или побегне. У таквом скоро пустом манастиру настанила се калуђерица Стојна. Не памти се њено монашко име, јер је народ увек звао Стојна. Она је родом из Сјенице, а умрла је око 1890 године у Новом Пазару, путујући по народу за *писанију* (милостињу). На самртном часу оставила је аманет да је пренесу у Манастир Девич, али до данас њена последња молба није извршена. Она је, по причању околнога народа, много радила за Манастир Девич и сву *милостињу* предавала манастиру. Била је слободна и одважна жена. Говорила би Турцима, кад је наљуте: *Свети Јанићије да обрне и да постанете сви хришћани, и да се крстите.... ....*У таквим случајима Турци би се клонили, мислећи да је побудалила, и не би је задиркивали, не само што је женска страна, него и по оном општем познатом турском верском осећању: да се треба клонити *будала*, јер њих са̂м Бог пушта у народ!

5. Нишке калуђерице.

Неки Пеца, из Ниша, и његова жена Ката (позната у Нишу *Лепа Ката)* имали су две ћерке Јелену и Катарину. Јелена као старија била је испрошена за некога Бона из Ниша око 1852 године, и кад је требало да буде сутра-дан свадба, младожење Боне није било у Нишу. Свуда су га тражили по граду, али од њега ни гласа ни трага није било.

Тај случај Јелена није могла да прежали, него се са својом млађом сестром Катарином завери да се не удају, већ да се посвете Богу и да се закалуђере. Завет свој оне су и испуниле. Једнога дана 1854 године њих нестане из Ниша као да су пропале

у земљу! Нико није знао куда су пошле и где се налазе. Тек се једнога јутра те исте године видеше у Нишу код своје куће у црном калуђеричком оделу с бројаницама у рукама. Тада Нишлије, а нарочито Нишлике, полете да их походе и виде, и у разговору младе калуђерице причале су да су пошле из Ниша с једним сремџијом (кочијашем) за Софију, кад су стигле тамо целивале су *Светога Краља* (Краља Милутина), па одатле отишле у Манастир Рило, где су се покалуђериле, и да је Јелена добила калуђеричко име *Јевросима*, а Катарина се назвала *Агапија*.

Ту су, у Нишу, обе младе калуђерице становале у својој кући, а редовно су и ревносно похађале нишку цркву, и тиме обраћале пажњу побожних Нишлија. Ускоро после тога Агапија оде у Манастир Дечане, и онамо је провела на 15 година, па се око 1870 године вратила у Ниш.

Тада се договоре обе калуђерице Јевросима и Агапија, као рођене сестре, да по обичају побожних хришћана и оне походе *Божји Гроб* у Јерусалиму. Крену се на пут и оду у Јерусалим, али при повратку Агапија умре на путу, а Јевросима се врати у Ниш.

Обе су се калуђерице владале и понашале скромно и побожно а на углед женскога света. Народ их је поштовао и похађао често, па су, прича се, из околних нишких села доношени и болесници к њима те су им *читале!*[119]

Калуђерица Јевросима дочекала је ослобођење Ниша од Турака и слободу српску, па је умрла у својој кући у Нишу 1892 године.[120]

[119] Монаси и монахиње (калуђерице) не могу читати црквом прописане молитве болесницима као што то чине презвитери и јеромонаси. То ће бити нешто друго што народ прича о *читању* ових калуђерица. Можда су се оне саме молиле Богу у својој соби испред иконе и кандила, а болесницима давале какве лекове, те народ прича као да су им оне *читале*.

[120] Податке о овим нишким калуђерицама послао ми је г. Тодор П. Станковић, из Ниша, генерални консул у пенсији.

6. Бигорска калуђерица.

Једна од најлепших девојака у селу Росоки, у Реканској Кави Дебарскога Санџака, у Битољском Вилајету, звала се Јованка. Њу је просио неки младић Исак из села Лазаропоља, из истога краја, али му је отац Јованкин не даде, већ је уда за Нестора Ђероскога из Галичника. Исак да би постигао своју намеру и да би се најзад осветио Нестору што му је узео девојку (драгану), ода се у хајдуке и удружи с харамијама арнаутским, којима је на челу био неки Дик-Ташо, из села Блаца у Горњо-Дебарској Кази.[121] Отуда је Исак поручивао и претио Нестору да Јованку отпусти, да се с њом развенча; не учини ли то, да ће га једне ноћи напасти с Арнаутима и да ће зло проћи. Међутим Нестор се после венчања с Јованком запопио, те је принуђен био од претње Исакове да се удали из Галичника, и због тога се пресели у Скопље. Од скопскога митрополита добио је парохију у селима око утока реке Треске у Вардар, на путу из Скопља за Тетово. После неколико година поп Нестор погину. Веле убили га Арнаути.

После погибије својега мужа попа Нестора, попадија Јованка прими монашки чин и добије име калуђеричко Ефросинија. Она је у прво време живела у Бигорском Манастиру *Светога Јована Претече*, у Реканској Кази Дебарскога Санџака, у Битољском Вилајету, на јужним огранцима Шара. Ну после извесног времена бугарски пропагатори с *бугарашима* осетише да калуђерица Ефросинија симпатише Србима и српском имену, па је због тога истераше из манастира; али се она доцније опет вратила у ма-

[121] У селу Блацу и око Дебра пре краткога времена многе су се српске породице истурчиле. И овога Дика отац који се звао Ташо, такође се потурчио. То знају и сада стари људи.

настир под заштитом доброга архимандрита Михаила, и ту је у манастиру остала до његове смрти 1896 године. Кад је архимандрит Михаил, као познати родољуб и Србин погинуо на путу између села Рајчице и Косоврасти, тада су *бугараши* опет истерали калуђерицу Ефросинију из манастира, само зато што је она волела Србе и српско име.

Да се је калуђерица Ефросинија старала и бринула за Манастир Бигорски, колико је могла као женска страна, види се и из писма архиепископа краљевине Србије митрополита Михаила, које ми је писао из Београда у Скопље 3. јула 1895 године. Место које се тиче Ефросиније гласи:

„Поштовани Господине,

„Послата је наредба, да Банка из Солуна изда г-ну Станковићу 500 дин. у злату. Ови се новци имају предати архимандриту Михаилу старешини Дибарског манастира Св. Јована Предтече. Новце је од добровољне милостиње скупила калуђерица Ефросинија, која је дошла са препоруком г. Станковића. Послат је преко Министарства један повећи пакет са пешкирима и чаршавима за исти манастир. Молим да се обоје преда манастиру и признаница нама пошље.

„Не пишем г-ну Станковићу, јер се бојим неће га тамо писмо затећи. Ако ли буде још тамо поздравите га да новце узме и Вама преда, пошто је чек на његово име“.

Сада је калуђерица Ефросинија још у животу од својих од прилике 60 година. Станује у граду Скопљу, у Чаир-Махали, а у метоху Бигорског Манастира. Она има и једнога сина, који има своју кућицу у Скопљу.

7. Пчињске калуђерице.

Пчињски манастир *Свети Прохор* (околни га Срби зову *Свети Отац)* постоји на реци Пчињи с леве стране њене до саме реке у једном кланцу (дервену), испод Градишта огранка Козјакова и Старца, а на четири часа јужно од Врања. Манастир је припадао Врањској Кази за време Турака до 1878 године, када је новом државном границом између тадашње кнежевине Србије и Турске припао новој Прешевској Кази Приштевачкога Санџака. Све до 1878 године манастиром су непосредно управљали први људи из околних села. Бирали епитропе (туторе) на дан 19 октобра када се бере сабор у манастиру, а под врховним надзором скопскога митрополита и његовога епископа који је стално седео у Врању. И ако је овај манастир чувен и на гласу у своjем крају, у то време било је два до три монаха, а после је и њих нестало око 1860 године. Службу су у цркви вршили сеоски свештеници. У таквом скоро празном манастиру нашла је прибежишта Теофанија око 1851 године.[122]

Калуђерица је Теофанија родом из Врања. Отац јој се звао Цветко (Цвеја), а мајка Гајтана. Њени су родитељи становали у турској махали у Врању. Отац јој је био кувар код врањскога Хусеин-паше, мајка јој се чешће виђала по турским кућама и била од слободнијих жена, а ћерка Дона лепа девојка што кажу као уписана! Због тих прилика некакав Саид-бег, из Врања, загледа се у лепу Дону и почне претити да ће је силом одвести у харем.

---

[122] О Пчињском Манастиру и о подвизима његовога свеца Прохора види: *Први основи слов. књижевности* од Ст. Новаковића, стр. 161—180, Београд, 1893. А о становању калуђера у новије време види: *Свети Прохор пчињски и његов манастир,* стр. 61—66, од др. Јована Хаџи-Васиљевића, Београд, 1900.

Тада сирота девојка, да би избегла насиља Саид-бегова, улучи згодну прилику те оде у Штип с некаквим хришћанином левантинцем хећимом (лекаром). То је могло бити око 1840 године, и тамо је провела неколико година, па се по том вратила у Врање мислећи да је опасност од Саид-бега прошла. Ну кад ипак неје могла да остане у Врању, она се одлучи да се не удаје, већ да се посвети Богу и замонаши и тим да се спасе неверничкога насиља.

Своју невољу и жељу изјави врањском епископу Паисију, и овај је закалуђери у Собинској Цркви близу Врања 1851 године, и доби монашко име Теофанија. Владика је упути у Пчињски Манастир на становање где је добила своју ћелију. Ну калуђерица Теофанија неје дуго остала овога пута у манастиру, јер је, као што неки причају, несу трпели епитропи манастирски што је турска власт с њом више општила у односу манастирских послова; а други веле опет зато што јој је мајка још била жива и настојавала да се Теофанија раскалуђери и врати кући и најзад што је помињани Саид-бег претио да ће је отети из манастира.

Теофанија је била обдарена разумом, храбра, одважна и речита. Знала је осем својега српскога матерњега језика и врло добро турски, а разумевала грчки, те је долазила у додир с многим ондашњим првим људима и властима. Она је многу сиротињу из околине манастира умела да спасе од харамија, па и од самих власти. Чувене турске харамије из онога времена: Асан-Потка, Шестопрст, Дели-Агуш и други, како се прича, били су под њеним утецајем; и о томе се знало у свима околним градовима, те су је многе чорбаџије (првенци — први људи у вароши) поштовали а у неколико и зазирали од ње.

Због ових незгода Теофанија остави Пчински Манастир и оде, преко Кратова и Кочана, у Малеш и придружи се беровским калуђерицама, које су се тих година, мало раније појавиле и засновале свој женски самостан у селу Берову. У Берову је Теофанија умела да обрати на себе пажњу и да се допадне својим другарицама, те ју је игуманија поставила за своју помоћницу. Она је својим убедљивим говорима умела да очара и саме владике и чорбаџије, зато је свуда себи отворала врата и код свих била одушевљено примљена. Још се и данашњи дан прича у Штипу о *баба*-Теофанији.

Теофанија је провела у Берову око пет година, а за тим зажели да се опет врати у свој манастир, и у повратку своjем сврати у Куманово. Ту нађе проту Димитрија обудовела са повише ситне деце и друге чељади. Протојереј кумановски био је поштован и на гласу човек, а при том богат, патриота и добар Србин, те је желео да му се деца очувају и да му кућа не запусти. Ова му је прилика добро дошла. Он предложи калуђерици Теофанији да остане у његовој кући, да му очува и васпита децу и води домазлук. Теофанија пристане, а прота јој одреди одељење у кући својој за становање, и преда јој цело руковање кућевно. Тако је калуђерица Теофанија живела у Куманову од 1858 до 1884 године. Те је године протојереј Димитрије умро, а Теофанији оставио по тестаменту на уживање до смрти једну кућу и башту. Ну она је желела да се опет настани у Пчинском Манастиру и у њему проведе последње дане живота својега, те је тога ради удесила с наследником протиним Јованом Хаџи-Васиљевићем унуком, протиним по ћерци, да она са своје стране приложи ту кућу Пчињском Манастиру, и тим добије веће право на

становање и живљење у манастиру. Тим начином, у почетку 1884 године, калуђерица Теофанија дође опет у Пчињски Манастир и настани се стално у њему. Ту отпочне да надгледа имање манастирско, руководећи нарочито домаћу економију манастирску.

Теофанија је становала у манастиру у својој засебној и чисто и укусно намештеној ћелији, у тако званим старим Поп-Нешиним зградама (конацима), и предано се молила Богу на углед околнога света. Дочекивала госте, па им и јело готовила и спремала. Године 1899 неки зли људи обеде и оклеветају калуђерицу Теофанију, на правди Бога, да је покушала да отрује манастирскога епитропа Недељка Ковачевића, који је становао такође у манастиру. Недељко је о томе известио администратора скопске епископије, архимандрита Фирмилијана, који му одмах нареди да калуђерицу отпусти из манастира и преда суду у Прешево.

У овој невољи Теофанија се обрати (13. јула) из Куманова др. Јовану Хаџи-Васиље-вићу у Скопље овим писмом:

„Господине Јово,

„Ти си сигурно дознао како ја у последње време живим, а нарочито од како је у манастиру Недељко. Према мени се понаша горе него према и једном момку. Хране ми довољно не даје, а за пиће и да не говорим. Сем тога све ме псује и грди.

„Сине Јово, ти знаш да ја немам никога до тебе, и зато те молим да гледаш да ми прекратиш ово бедно и несносно стање, како би што боље провела ове последње дане. Отиди Господину Фирмилијану и престави му мој живот у манастиру, и замоли га да нареди Недељку да према мени боље поступа, јер се овакав живот не трпи.

Ја сам сада у Куманову на гостима код Денковића, а посећујем и друге пријатеље. Јово, немој ме заборавити".

Ово је писмо послао Хаџи-Васиљевић администратору, а за тим је, пошто се о свему још боље обавестио од Баба-калуђерице, која је убрзо дошла у Скопље да се жали митрополији, отишао лично Фирмилијану, и успео је да га увери да је она у овој ствари потпуно невина, те је одмах наредио управи манастирској да прими натраг Баба-калуђерицу и да према њој има потребна обзира и негује је у њезиној старости.

Тако се Теофанија као потпуно оправдана вратила (15 јула) у манастир у своју ћелију, где је живела до 1901 године, када је испустила своју добру душу.

Калуђерица Теофанија остаће дуго у успомени онога краја, јер је умела да одржи добре односе са свима и да свакога задовољи. Она је многе сироте девојке у Куманову однеговала и удомила, а неке ишчупала чак и из харема турских и пропраћала их у друга места, и тако их спасавала од некрсти.

Она је знала и многе народне лекове и лечила народ нарочито од очобоље: брала некакву траву и држала је само у чистом зејтину, и тим је зејтином лечила с успехом очобољу. Долазили су јој болесници и из других градова и села, и *сваки* се тим леком излечио. Калуђерица би само положила болесника на постељу или просто на земљу, па му прво опере очи млаком водом, а за тим канула би по две-три капи у око од онога зејтина. Ако је којем очобоља јача, наредила би му да до недеље опет дође, и поновила би исто онако. Такав би после неколико дана дошао са здравим очима и донео би *баби* какав поклон. Онда су у Куманову била два Грка хећима

(лекара) и они несу никако трпели Теофанију што им се меша у занат.

Калуђерица је Теофанија узела виднога учешћа и у народносној борби противу бугарштине у Куманову, док је код проте становала. Као слободна и одважна женска, чувши једне ноћи да неко обија кумановску цркву, пуцала је из пушке на зликовце и тим дозвала ноћне стражаре и сачувала цркву. Ти зликовци били су *бугараши* (егзархисти) у Куманову и хтели да обију цркву и да тиме обеде патријархисте (Србе), те да им на тај начин отму ред у цркви, јер су, негде, пре тога, почели Срби и *бугараши* да служе редом у цркви сваки по недељу дана. Овим случајем ти су *бугараши* ухваћени и намера им осујећена.[123] Али у почетку 1878 године, при крају српско-

[123] Да би ови називи *бугараш* (егзархист) и *Србин* (патријархист) били разумљивији што ширем кругу читалаца, сматрам за потребно да овде објасним укратко откуда су потекли.

Када се после кримске војне повела црквена борба између Грка (Цариградске Патријаршије) и Бугара, који су праведно тражили да се у свима њиховим црквама служи *словенски* и да им *Бугари* буду владике, отомански Срби потпомагали су своју браћу Бугаре, надајући се да ће и они отуда имати користи. почем је Русија бугарске захтеве подржавала, а од ње се ни Србија није одвајала. (Ондашња званична Србија, збуњена унутрашњим потресима (промена династије, погибија Кнеза Михаила итд.), мало је обраћала пажње на овај бугарски покрет и стога није схватила крајњи циљ његов и вишу политику Русије, која је још раније будућу бугарску државу унела у сферу својих интереса, те је стога у овом питању стајала уз Русију, у место да је своје сународнике савестовала, да и они траже засебну егзархију у границама укинуте српске патријаршије или бар да обезбеде себи избор Срба за епископе).

Ну кад су Бугари 1871 године, поглавито заузимањем Русије, добили својега црквенога поглавара (егзарха) са седиштем у Цариграду, заборавивше помоћ коју су им Срби, у борби против Грка, учинили, и одмах су преко својих владика почели живо настојавати да се бугарски језик кроз школе шири међу Србима у Маћедонији и југо-источној Старој Србији, где су бугарски агитатори још од 1860 године почели доносити и раздавати старинским даскалима (учитељима) бугарске школске књижице под именом *баштин језик*.

Кад видеше обманути Срби на што се иде, почну се будити и бранити свој народни језик, и отворено устану противу рада бугарских владика.

турског рата, испаштала је за своје српско осећање. Тада су дошли у Куманово башибозуци Арнаути, и калуђерицу Теофанију толико истукли да је једва остала жива и прездравила.[124]

У Пчинском Манастиру становала је и калуђерица *Евпраксија*. Она је родом из града Штипа, сестра Дона Кавадарца штипскога трговца. Била је, веле, неспособна за брак, па се закалуђерила пре 36 година у Берову. Неко време становала је и у Карпинском Манастиру, у Кумановској Кази, а после се преместила у Пчињски Манастир Светога Прохора, где је и умрла 1901 године.

8. Калуђерице у кнежевини Црној Гори.

Кад су енглеске путнице Макензијева и Ирбијева биле у Пећи 1863 године, оне су прибележиле ово: „У Катарининој кући видесмо једну Црногорку, која је дошла у Пећ кроз Подгорицу и долину Морачу. Не давно је ту била и једна калуђерица из црногорскога манастира Острога; па о њој причаше ово: — кнегиња Даринка огледаше, да се њоме по-

---

Тада се почну одвајати Срби у походењу цркве: свеснији и чврсти Срби остану у старим црквама у којима су служили грчки цариградско-патријаршијски митрополити, а остали обманути свакојаким начинима, похађали су оне цркве у којима су служиле нове бугарске владике. Било је, а и данас је тако, да из једне и исте куће један брат иде у патријаршијску, а други у егзархијску (бугарску) цркву. У овој међусобној расправи странке су се почеле мрзити, оговарати и исмевати. Тада чврсти и стални Срби прозову *бугарашима* из подсмеха оне Србе што похађају бугарске цркве и школе тј. *егзархисте*, а ови своје противнике, који чувају свој језик и похађају старе патријаршијске цркве и српске школе, назову *патријархистима*, а из подсмеха још и *србоманима*.

[124] Податке о калуђерици Теофанији добио сам највише од Dr. Јована Хаџи-Васиљевића, унука по ћерци покојнога проте Димитрија, из Куманова, код којега је ова становала неко време.

О тој сам калуђерици слушао и сâм док сам становао у Врању, али кад сам походио Пчински Манастир 1873 године, она је онда још становала у Куманову.

служи као учитељком за девојчице, али она као да је већма волела да прави чудеса, па јој с тога кнез рече, како се нада да ће једнога дана имати више калуђерица у Острогу, али за сада није добро да она сама једна женска глава ту остаје, па је боље да иде у Пећ. Амо она и дође и оста ту док год Арнаути не зачуше за њу и почеше да распитују да ли она није сестра црногорскога кнеза. На ово је српска општина опет оправи на пут, па најпосле она нађе приступа у бугарских калуђерица у Самокову«.[125]

Ове речи кнеза Данила као да су оличене у народној причи, коју сам слушао од Новака М. Перовића, из Петровића, у Црној Гори. Он ми причаше о некој калуђерици која се појавила у Црној Гори за време владике Рада. То је, вели, била прва калуђерица нека Јоке у Црној Гори, али она неје била у вољи Црногорцима, јер су они више волели оне женске које рађају мушка чеда, него оне које се не удају и калуђере; и у оваквој прилици говорили би: Нама су потребније *мушке главе* него калуђерице. Нама требају јунаци за мач и јатаган! Због тога су је Црногорци исмевали и кињили да се окани калуђеричкога живота, те је под тим и таквим приликама јадно и жалосно свршила: сурвала се једнога дана низ неке врлети и стене у Љешанској Нахији!

Према друштвеном и политичком животу Срба у Црној Гори у оно време прича и одговара. Сва је прилика да је таква била и та калуђерица, коју је заштићавала кнегиња Даринка, па и побегла преко Пећи у Самоков.

[125] Макензијева и Ирбијева. — Путовање по словенским земљама Турске у Европи, у преводу Ч. Мијатовића, стр. 301, Београд, 1868.

Кад су у почетку 1864 године путовале по Црној Гори калуђерица пећска Катарина Симићева и искушеница Ката, виделе су у Ћелијама-Манастиру Светога Стевана калуђерицу Марију. Она је тада чувала остарелога и слепога калуђера Захарија. Том приликом искушеница Ката предложи калуђерици Катарини да поведу Марију у Пећ, али Катарина није пристала, рекавши: ко ће да чува овога измученога и слепога свештеника. А кад су одатле отишле у Скадар, виделе су једну калуђерицу Српкињу која је живела у својој кући.

У Црној Гори сада нема монахиња, али има неких женскиња што станују при манастирима, које народу изгледају као калуђерице. О њима се цетињски митрополит госп. Митрофан изражава, у своjем писму од 3 фебруара 1908 године, овако: „Закаснио сам са извјештем односно имена оних дјевојака, које живе код неких цркава, јер сам морао распитати се односно њих. Оне су: 1. *Марија Пламенац*, из Црмнице, а сад у Манастиру Острогу; 2. *Ана Ђуришић* у Брчеле (Црмница); 3. *Бела Николић* у Кчево (Катунска Нахија), и 4. *Маре Пејовић*, Ћелија Пиперска. Ниједна није монахиња, те сљедствено немају ни имена монахиња. Прозивају се именима које су при крштењу добиле“.

9. Сарајевска калуђерица.

И у Босни се појавила једна девојка, која се чу и разгласи по Сарајеву са својега целомудренога живота и просветнога рада при крају 1858 године, када заснова у Сарајеву и прву српску женску школу. То беше Стака Скендерова.

Кад је тих година руски консул Хиљфердинг путовао по Херцеговини и Босни, дође преко Мо-

стара и у Сарајево. Ту је распитивао и тражио људе који би му умели што причати о народноме животу и приликама ондашњим у Сарајеву, па, вели, никога није могао наћи ни довољно писменога, нити бар да му што исприча, али најзад срећно наиђе на једну женску, Стаку Скендерову. Она је, вели, ћерка некога трговца који се раније преселио из Пријепоља у Сарајево. У детињству, вели, показивала је вољу за читањем књига, нарочито црквених, не гледајући на то што се у оно време у Босни писменост женскиња сматрала савршено непотребна и као смешна! Она је још као девојчица из ране младости увек читала *апостол* у цркви. У главноме Хиљфердинг вели: „Стака Скендерова живетъ въ мірѣ, но почитаетъ себя монахинею и была бы въ монастырѣ, если бы находился въ Босніи женскій монастыръ“.[126]

Стака је написала *Летопис Босне* од 1825 до 1856 године, датиран у јануару 1858 године на српском језику а црквеним словима. Тај занимљиви *летопис* дала је Хиљфердингу, и он га је превео на руски и објавио у целости у својој ниже поменутој књизи од стране 387 до 465.

Живот и рад калуђерице Стаке Скендерове описао је Алекса Ј. Поповић у „*Босанској Вили*“ за 1903. годину, бр. 23. и 24., стр. 393—395, где је приложена и њена слика. По опису Поповићевом Стака се Скендерова родила у Сарајеву. Књигу је изучила у ондашњих сарајевских *даскала* Симе и Миће Аранитовића, који су учили децу по *штици*, читали *часловац, псалтир, месецословац* и помало рачунали. Стака је, вели, остала рано без оца с мајком, једном сестром и двојицом браће. Прилика је била да научи

[126] *Собраніе Сочиненій А. Гильфердинга,* томъ III, стр. 384—385. С.-Петербургъ 1873.

и турски, те је доцније са знањем турскога језика добро пролазила код Турака, и њена је реч више важила него иједнога Србина у Сарајеву. Била је смерна и побожна, и живела сасвим целомудрено, а читајући још из ране младости црквене књиге, примерно је похађала стару српску сарајевску цркву свако јутро и радним и празничним даном, и појала за левом певницом на *јутрењи*. Имала је за чудо умиљат, танак женски глас, те се хорио и звонио по црквеним сводовима.

Тако одушевљена Стака читањем књига и појањем у цркви, науми да отвори женску школу. У томе је помогну сарајевски митрополит Прокопије и босански валија Велиудин-паша, син чувенога везира Мустафа-паше Ћиритлије. И тако она заснова и отвори прву српску женску основну школу у Сарајеву, разуме се и потпором богатијих Срба. А. Ј. Поповић вели да је Стака завела женску школу у Сарајеву 1857 године, али Хиљфердинг који је био у Сарајеву у то време и упознао се са Стаком, која му је много о којечему причала и писала, не спомиње о тој школи ништа. Биће да је Стака завела школу одмах после проласка Хиљфердинговог, можда при крају 1858 или у почетку 1859 године, јер јој је по свој прилици причао како је калуђерица пећска Катарина завела женску школу у Пећи још око 1855 године, а то се види онде где Хиљфердинг говори с усхићењем о пећској женској школи, а Сарајевцима пребацује како несу хтели да приме једну женску, која је дошла из некога места, сигурно из Срема, и нудила се да учи женску децу, а они говорили: *шта ће женама и девојкама књига.....!*

Чим се заснова женска школа, Стака се за тим заузимала и настојавала, у договору с митрополитом

Прокопијем и првим људима (газдама), те је највише и припомогла код Велиудин-паше да се православни мртваци слободно кроз варош испраћају до гроба уз појање посмртних песама, што је онда била велика и знатна добит за православне Србе у Сарајеву.

Учитељица је Стака добијала књиге (уџбенике) за своју школу из Београда, и старала се да јој школа напредује. Убрзо је обучила одраслије девојке, те су јој биле и помоћнице у школи, као Ана Каранова и Кока Ђурићева; и тако њена школа брзо изиђе на глас, да су већ 1862 године ступиле у школу и римокатоличке, јеврејске и турске девојке. Те је године дошао за валију босанскога Топал-Осман паша из београдске тврђаве, па је и он дао своје ћерке у ту српску школу. На њ су се угледали и други виши чиновници: тефтердар, мектубџија, мухасебеџија и остали мањи чиновници. Тада је Топал-Осман паша израдио код Султана 600 гроша месечне помоћи женској српској школи.

Кад је 1868 године дошао за босанскога валију Сафет-паша повисио је царску помоћ школи на 1000 гроша месечно, те је од те суме могла Стака да издржава по неколико сиротних девојчица.

Године 1870 путовала је Стака у Јерусалим. У путу сврати у Цариград и одседне у конацима својега заштитника Топал-Осман паше. Он јој том приликом изради аудијенцију код Султана Азиса и путни трошак за Јерусалим у 10.000 гроша. Приспевши у Јерусалим и поклонивши се Светом Гробу Христовом, зажели да ступи у монашки чин. Та јој се жеља испуни, и она се по том врати у Сарајево као калуђерица и хаџика.

Занимљив је и дочек калуђерице Хаџи-Стаке у Сарајеву при повратку њеном из Јерусалима. Попо-

вић прича овако: „Кад се ова поклоница светога гроба Христова враћала из Јерусалима у свој завичај, сјећам се и данас врло добро, да је изашло много народа из Сарајева са школском дјецом. Све је то поврвјело до Козје Ћуприје на Хаџинску Раван хаџиници у сусрет. Дочекали су је свечано са пјевањем ирмоса: *Достојно јест јако во истину*. Ту се она са многима изгрлила и изљубила, па онда у свечаној поворци дошла до старе цркве гдје је било благодарење. Из цркве је опет народ свечано допрати до куће, гдје је оставише на миру да се одмори од тако дугога и труднога пута.

„Покојна хаџи Стака још из младости па до саме смрти носила је увијек црно калуђерско одијело а побуљивала се црном шамијом. Никад се није удавала. У њеној се кући господски живјело. Ред и побожност красио је дом њезин. Постило се тачно како гласе прописи типика. Пјевале су се само побожне црквене пјесме. Дакле све као у каквом манастиру“.

Даље Поповић вели да је Хаџи-Стакина школа радила до окупације Босне, а други Сарајевци причају да је престала њена школа пре тога времена на неколико година. Сва је прилика да је школа престала 1875 године у почетку херцеговачке буне. А Хаџи-Стаку, њену стару стогодишњу мајку и неколико сиротних девојчица прихватила је и заштитила племенита Енглескиња Аделина Ирбијева.[127]

Хаџи-Стака Скендерова умрла је 27. маја 1891 године.[128]

*

[127] Ова је Енглескиња дошла у Сарајево од прилике 1865 године и завела сиротињски дом за српску женску децу. Њу Сарајевци много хвале и поштују. Њен завод и данас постоји.

[128] *„Босанска Вила“* за 1891 годину, бр. 9. и 10, стр. 159, Сарајево. У том броју забележено је овако: „На спроводу (пратњи) 28 маја био је

Жеља Српкиња за монашки чин у краљевини Србији.

У краљевини Србији, а и док је била кнежевина у прошлом деветнаестом веку, није се чуло да је било какве калуђерице, осем оне једине што се од некуда нашла у Манастиру Заови у трећој декади прошлога века. У најновије време, у наше дане, неке су побожне госпође молиле покојнога митрополита Михаила да их закалуђери. Од тих госпођа неколико је пута наваљивала за монашки чин стара супруга пок. Чолак-Анте, и тражила да јој се преда на управу Манастир Дивостин, у Крагујевачком Округу, и да постане женски манастир; али се та њена жеља није испунила.

Причао ми је пок. митрополит Инокентије да су му се пре три-четири године јављале више жена па и девојака, и молиле га да их замонаши. А он их је одбијао из разлога што у краљевини Србији нема још таквога завода, нема женскога манастира. Али да би изишао на сусрет жељи тих госпођа, митрополит се, вели, тада носио мишљу да Манастир Љубостињу, задужбину кнегиње Милице, преобрати у женски манастир као што је некада и био, и да доведе једну спремну православну калуђерицу из Русије, која би уредила и обучила нове калуђерице у

силан свијет из свијех сталежа. Наша српска општина наредила је, те су у спроводу ишле ученице наших српских школа са учитељским особљем; а тако исто у пратњи су биле и ученице из завода наше српске добротворке племените Мис Ирбијеве“. У истом броју „Босанске Виле“ чита се и ово: „Покојна хаџи Стака, или, како је народ звао, и *Хаџи Госпоја*, била је узор хришћанка. — Макар како неугодно вријеме било, она ипак никад није изостајала од цркве. Из јутра на службу, а послије подне на вечерње долазила је покојна Хаџи Госпоја сваки дан у нашу стару српско-православну цркву, а недјељом и празником у нову цркву. Врло често је у цркви за пјевницом стојала и с одушевљењем, с највећом скрушеношћу срца и с побожношћу појала је стихире на вечерњи, блажена на литургији или у опште стихире духовне“.

монашком животу, али се доцније та ствар није привела у дело. Тако ни данас нема калуђерица у садашњој краљевини Србији.

*

Заветоване женске.

Чешће бива да се и жене у старијим својим годинама, кад остану самохране, заветују Богу и цркви, као што се такве виђају у најновије време у Пећи и у Патријаршији. Оне личе на доживотне расодере или расоносце (искушенике по манастирима). Таква је од прилике била сестра Светога Петра Коришког у XIV веку, која је отишла с братом заједно у испосницу, у околини Призрена, и тамо умрла као испосница и искушеница живећи „**въ дѣвьствѣ и цѣломоудрїи, въ поштенни(н) же и молитвахъ**“, као и њен брат.[129]

Било је примера у Срба, и данас постоји тај обичај, да се неке девојке не удају него се заветују Богу, и тако остану неудане до смрти буди из каквих разлога. Такве су женске праве *девице*. Оне живе смерно и целомудрено и у опште побожно код својих кућа. Често похађају цркве и манастире, чине добра сиротињи по могућству и услуге цркви. Оне и ако несу монахиње, али по свему својем животу и раду личе на калуђерице, те народ и кажѐ за такву женску: *да је права калуђерица*.

Таква је једна заветована девојка живела и у почетку XIX века у селу Заовинама у Староме Влаху. То је била *Јефимија*, кћерка Јована Самоука, а сестра Мојсеја Јовановића, архимандрита Манастира Раче, попа Димитрија, који се после смрти женине покалуђерио и постао архимандрит у пређашњем Манастиру Ћелијама (код Ваљева) и Симеона и Алимпија Јовановића, свештеника̂ у Петњици (близу Ва-

[129] Гласник XXIX, стр. 321 и 326.

љева). Она се неје хтела удавати, него се посветила Богу и молитви, те је због тога била веома поштована у својој околини и сматрана као права калуђерица.[130]

Такву једну девојку и ја познајем у селу Тополчанима, између Прилепа и Битоља, на левој обали реке Црне. Она је сада од прилике у четрдесетим годинама своје старости, а ћерка је Димитрија (Мицка) Божиновића.

Тај је Мицко и сувише побожан, па је тога ради путовао у Свету Гору. Он има у својем скромном сељачком дворишту до своје куће и своју „цркву“ (капелицу). Ту су намештене иконе и кандила. Ту се укућани моле Богу, а кад дође свештеник, он улази у ту *цркву* и чита молитве и друго што треба о благим данима.[131]

---

[130] Ово ми је саопштио, по казивању своје матере Василије, кћери попа Алимпија, г. Љ. Ковачевић.

[131] И ако Мицко и данас ради туђу земљу (турску) наполице готово и као чивчија, јер мало има своје (рајетске) земље, он је стигао да у својем двору до саме куће подигне црквицу за себе и своју породицу. Како то лепо доликује једном сељаку у ономе крају и стању друштвеном око Прилепа и Битоља! И ако је кућа и црква Мицкова скромна и покривена сламом, ипак је све чисто у двору према сеоским приликама. Ова *црквица* Мицкова, како је он назива, подсећа нас на стари обичај у Срба имати цркву на својем земљишту (баштини), за које се цркве брине и Душанов *законик*, и овако о њима наређује: **члан 45.** *И властеле и ини људије који имају цркви баштине у својих баштинах, да нест вољан господин цар, ни патријарх, ни ин светитељ те-зи цркве под велију подложити црков, развe да си је вољан баштиник да си стави свога калуђера и да га доведе к светитељу, да га благослови светитељ у чијеј буде инурији. И да облада светитељ у тој-зи церкви духовним делом.* (Стојан Новаковић — „Законик Стефана Душана цара српског 1349 и 1354 године“, стр. 40 и 175, Београд, 1898).

Тај Божиновић толико је прожет побожношћу да сваки посао свој, ма где то било, почиње молитвом својом како зна, говори у себи и крсти се. Он ми је при крају 1896. и у почетку 1897 године, у Битољу, додијао молећи ме да платим поповима у селу Трнову, близу Битоља, да у Манастиру Свете Богородице одслуже литургију, те да Бог помогне и султана умилостиви да допусти Србима школу бар у Битољу! Питао сам га зашто баш у Тр-

У таквој побожној кући и могла је ћерка Мицкова да се обикне на живот тих и благ, да се посвети цркви и Богу. Као таква она је остала девојка, и сада осем домаћих послова надгледа и чисти своју домаћу *цркву*, а тако исто одржава у чистоти и сеоску цркву Светога Спаса, недељом и празником пали кандила и свеће, а за тим се побожно моли Богу на углед својим сељанима.

новском Манастиру да се чини богомоља? Одговорио ми је: Та *Богородица* највише помаже! Морао сам најзад, да испуним жељу Мицкову. Дао сам потребну суму Михаилу Хаџи-Поповићу, трговцу из Битоља, добром Србину, те је отишао у Трново, платио поповима и *службу* одстојао, и молио се Богу по Мицковој намени! *Служба* је у цркви извршена, и попови трновски по народности Власи (Цинцари — Арм'ни), сада Гркомани, читали су на грчком језику у цркви, и молили се Богу грчким језиком да Турци допусте српски језик у Битољу и вилајету! Чудне прилике и односи живота народнога и друштвенога у Маћедонији.

И заиста ускоро је султан наредио да се Србима допусти школа у Битољу. То је било 15. фебруара 1897. године, и већ 3. марта исте године почела школа радити; а за тим су се и по осталим местима у вилајету школе одобравале, које и данас постоје. (Статистика српских школа у Турској — у Старој Србији и Маћедонији«, стр. 6. и 14., Београд, 1897 год. од М. В. Веселиновића).

Мицко је био најрадоснији што се његова молитва испунила! Он би често пута говорио: На сваком послу треба прегнути и радити, али се ваља прво помолити Богу.

ЈОВАН МУШКАТИРОВИЋ

Биографско-књижевна студија из историје српске књижевности XVIII века.

од

Др. Јована Скерлића

(Примљено на скупу Академије философских наука 5 априла 1908).

У српској књижевности XVIII века, тако важној а тако мало познатој, има писаца од значаја и вредности, о којима се мало зна, а који заслужују велику пажњу и нарочито проучавање. Један од таквих писаца је Јован Мушкатировић.

Он је један од оних људи из нашег XVIII века који су одмах прихватили и почели ширити критичке и рационалистичке идеје Доситеја Обрадовића, један од оних „истинољубитеља и општега добра и ползе желатеља“, на које је Обрадовић толико полагао и који су му олакшали његов тако тежак задатак. Мушкатировић је, затим, први међу православним Србима, у нашој североисточној књижевности, писаној ћирилицом, почео скупљати и објављивати народне умотворине, на неких тридесет година пре Вука Караџића. Најзад, он је један од оних образованих Срба XVIII века, који су, као Павле Јулинац и Јован Рајић, покушавали да српском народу даду слику његове историјске прошлости. Јован Мушкатировић, рационалист, скупљач народних умотворина,

историчар, једна од репрезентативних личности XVIII века у Срба — заслужује ближе испитивање свога живота и заслужна рада.

I.

Биографија.

О животу Јована Мушкатировића до сада се мало знало, оно неколико редова које Павле Ј. Шафарик даје у својој *Geschichte des serbischen Schriftthums* (Праг, 1865, стр. 322): да се родио у Сенти, да је био угарски адвокат, да је положио адвокатску заклетву 10 марта 1773 године, да је био сенатор Пеште, и да је умро, у шездесет и шестој години живота, 18 јула 1809 године. И ту су сви податци које даје Шафарик. О Мушкатировићу израдио је један рад Ђорђе Рајковић, који је тако добро знао биографије и библиографије наших старијих писаца, и држао га као предавање на Св. Саву 1886 године, у свечаној седници Матице Српске.[1] Али, како је Рајковић наскоро умро, 28 јула 1886, то тај његов рад није угледао света и остао је непознат, и изгубљен му сваки траг и у Рајковићевој оставштини, која се находи у библиотеци Српске Гимназије у Новом Саду. Но из Мушкатировићевих дела и из дела његових савременика, српских писаца, могу се прибрати извесни податци који допуњују његову биографију.

Он је рођен у породици која је вероватно раније била војничка, (мушкатирима у српским крајевима Угарске у XVIII веку звали су се редовни војници), у Сенти, у Бачкој, али не 1763, како тврди Јован Грчић,[2] но, вероватно 1743 године, како вели Ша-

[1] *Летопис Матице Српске,* 1887, књ. 150, стр. 118; *Јавор,* 1886, стр. 966.

[2] *Историја Српске Књижевности.* Саставио Јован Грчић. Нови Сад. Друго издање, стр. 94, 343.

фарик, што се приближно поклапа и са оним што Мушкатировић вели у предговору другог издања *Притча*, писаном маја месеца 1806: „оу седмомъ десетолѣтію живота“. Оцу му је било име Лазар.[1] У Сенти Мушкатировића нема више; последњи Мушкатировићи преселили су се пре тридесет-четрдесет година у Србију, и од њих је Г. Драгутин Мушкатировић, трговац у Београду на Сави. Иначе, о Јовану Мушкатировићу нема никаква писмена у црквеним протоколима, јер су сви протоколи до 1823 сагорели у Буни од 1848, као што је имао љубазност известити писца ове студије Г. Милош Прекајски, српски парох у Сенти.[2]

Мушкатировић се оженио пре 1772 године Екатарином, по роду Недељковић, која је била рођена 1756 године, а умрла 25 децембра 1802. 1772 године родио му се син Петар. Тога сина брижљиво је васпитавао и јако волео. Њему „дражайшему првенцу своме“ посветио је 1786 прво издање својих *Притча*. Петар Мушкатировић свршио је права, 10 септембра 1800 године положио адвокатску заклетву, као „обои права венгерски закл. адвокатъ“,[3] и био је друг Лукијана Мушицкога. Умро је у Темишвару, 21 маја 1802 године, у тридесет првој години живота. Када је умро, Лукијан Мушицки испевао је *Еклогу на преждевременную смртъ Петра Мушкатировича*, која је, без потписа писца, „иждиваніемь друговъ єго“, изишла у Будиму 1803 године.[4] Мушицки ту пева:

[1] У израђивању ове биографије писцу су били на услузи Г. Радивој Бикар, парох српске православне цркве у Пешти, и Г. Др. Тихомир Остојић, професор српске гимназије у Новоме Саду.

[2] „Ово є Дражайшегъ Родителя моєго Лазара Мушкатировича святый мени совѣтъ быо...“ *Притче*, Будим, 1807, II издање, стр. 15.

[3] *Серблъи адвокати мађарски. Сербске Лѣтописи*, за год. 1828, књ. 14, стр. 3.

[4] *Лукіана Мушицкогъ Стихотворенія*, књига четврта. Нови Сад, 1847 стр. 18[2].

Хеј! Убо Петровы пресѣклися нити!
Горестно возопивъ начатъ слезы лыти.
Цвѣтъ добродѣтелей, цвѣтъ и его жизни
Свирѣпо незверже ударъ нечаянныи,
Аще Мелпомено сльзи запрещает'
Дружескому сердцу рану повреждает'
Плачите со мною вы Петрови друзи
Увѣдаютъ касны днесъ предъ нама розы.

Мушкатировић је још имао два сина: Александра, рођеног 29 јула 1790 године, и Симеона, рођенога 3 новембра 1793, и две кћери, Јелисавету [1] и Пулхерију. Сва та деца, сем првенца Петра, била су му у животу 1807 године, јер их помиње у посвети другога издања својих *Причта*. Једна од кћери била је удата за Јована' Палик-Учевног (управо Паликућу) од Фурлук, судскога асесора крашовске жупаније, коме је Мушкатировић посветио своју књигу *Краткая размышленія* ...

Пошто је свршио средњу школу, Мушкатировић је слушао права на пештанском универзитету. Адвокатску заклетву положио је 10 марта 1783, и он је био први Србин адвокат у Угарској.[2] На своју титулу полагао је, и на све своје књиге потписивао се „чрез славное Кралѣвство Мађарское, і стране ему принадлежаще заклетый адвокатъ“. Још 1778 године био је сенатор пештанске општине, и ту је представљао онај прилично многобројан и имућан српски елеменат у мађарској престоници.[3] Као је-

[1] Јуна 1796 године Глигорије Трлајић испевао је једно *Весноп̃ніе*, „по гласу alles lebt und freut sich wider, кою на нѣмецкомъ языцѣ иматъ Госпожица Елисавета Ивановна Мушкатировича“. *Сербскій Лѣтописъ*, 1812, кн. 59, стр. 141.

[2] *Сербльи адвокати мађарски. Сербске Лѣтописи*, за год. 1828, кн. 14, стр. 1—2.

[3] Сава Текелија тврди да је он, 1794 године, помогао Мушкатировићу да поново буде изабран за пештанског сенатора. *Автобиографија Саве Текелије, Летопис Матице Српске*, 1877, кн. 119, стр. 15.

дини Србин адвокат у оно време имао је јаких пословних веза са Србима у „доњим крајевима“, у Јужној Угарској. Зна се да је, од 1771 године, био адвокат фрушкогорских манастира.[1] У августу 1778 године био је у манастиру Врднику, у Фрушкој Гори, а августа 1779 у Новом Саду, по својим адвокатским пословима са српским манастирима. Митрополит Мојсеј Путник употребљавао га је да заступа српске привилегије код војних и грађанских власти у Бечу. У своје време Мушкатировић је био врло цењен код Срба као правник, и Алексије Везилић га спомиње у својој књизи *Краткое написаніе о спокойной жизни* (Беч, 1788) у „прибавленію“, које „содержитъ в' себѣ описаніе ревностныхъ и знатныхъ Мужей ѿ рода Сербскагѡ“, у глави „Описаніе нѣкоторыхъ мирскихъ поглавитыхъ мужей, кои с' перомъ добрѡ возити знаютъ“. На страни 45 помиње се и он међу Србима „кои с' перомъ добрѡ возити знаютъ“.

Добродетелъ естъ тебе свету явила
У мађарскій конзїлїумъ хвално довела...
Мушкатировичь Јованъ въ правахъ искусенъ
Многими вѣтры погнанъ осталъ невражденъ.
Яко стѣна Вавилонска стоитъ нестрясный
Не боитися вѣтра всяка онъ добросов'ѣстный.

Н. Стаматовић у свом спеву *Славено-сербскому роду и отачеству отъ народолюбца со усердіемъ посвященно* (Будим, 1798) пева (стр. 20.):

---

[1] Ђорђе Рајковић: *Из прошлости Новога Сада, Јавор,* 1879, стр. 55. У Карловачкој Митрополијској Архиви има приличан број аката, у којима се налази трага о Мушкатировићевом заступништву српских манастира. 1771—1773 године Е|58, 124, 136; 1774—1775 — Е|241; 1777 — Е|100, 102, 347, 358; 1778—1781 — Е|154. 469; 1782—1784 — Е|55, 69, 71, 78, 87, 98, 249; 1785—1786 — Е|251, 434; 1787—1788 — Е|68. 73; 1789—1792 — Е|53, 111, 118.

Сенатора Мушкатировича
И благороднаго Новаковича
Весма хвалу отеческу
Предпріятія превысоко...

У првој половини 1786 године бавио се Мушкатировић у Бечу, како сам вели „ради дѣла мои при Придворныхъ догодившыхся“, и за то време био је у пријатељским везама са Доситејем Обрадовићем и Атанасијем Секерешом,[1] у то време цензором српских књига. Мушкатировић их обојицу у предговору својих *Причта* помиње као своје „любезнике“, по чијем се савету одлучио да ту своју књигу изда. О томе пријатељству тројице писаца има помена и код Доситеја Обрадовића. У *Етици*,[2] у глави „О дужностима дружевства“, писао је он: „*О Секерешу!* ти любезна душо! тебе сам дужанъ овде споменути. Кадъ би годъ отпущао Г. Мушкатировича и мене одъ себе, рекао би намъ: Долазите ми! долазите ми често, не бойте се да ћемо се напрелюбити! животъ є кратакъ. Алъ ви

[1] Атанасије Димитријевић Секереш, рођен у Ђуру, био је учен српски свештеник, који је постао српски парох у Бечу и једно време вршио дужност цензора српских књига. Умро је у Бечу 1800 године. Био је образован човек, и мађарски биограф Хорањи вели о њему: „vir praestanti ingenio, atque industria praeditus, omnisgenaque eruditione instructus“, а Доситеј га назива бољим и ученијим од себе. Оставио је за собом рукопис *Сокровище славяскогъ языка*. Изгледа да се Секереш поунијатио. Постоји један рукопис Јована Рајића, полемички спис писан 1776 године, уперен против Атанасија Димитријевића „Секеруша“, који је из православне пришао „къ западнѣй церкви“, и тим поводом издао неку исповест. („Извештај одбору за науке историјске и државне српског ученог друштва о рукописима, што је друштву на оцену поднео преко г. Витковића Др. Ђорђе Мушицки“. *Гласник Српског Ученог Друштва*, књ. 72, стр. 153). — П. Ј. Шафарик тврди да је Секереш писац дела *Монашеская правила*, која су у Бечу изишла 1777 године. *Memoria Hungarorum et provincialium scriptis editis notorum* quam excitat Alexiius Horányi, hung. budensis de cc. rr. scholarum piarum. Pars I, Viennae. 1775, p. 517—518.; P. J. Šafarik: *Geschichte des serbischen Schriftthums*, S. 321-322.

[2] *Етика или философія наравоучителна* по системи Г. професора Соави Доси॰еємъ Обрадовичемъ издата. Въ Венеціи, 1803, стр. 124.

имате много посла съ вашимъ цензоромъ! За то, башъ за то, долазите ми чешће! рекао би. Кад ми дођете онда съ вама одпочинемъ“. Доситеј Обрадовић још једном, помиње Мушкатировића и похвално говори о његовом књижевном раду. У *примѣчанію* уз 125 басну, *Ковачъ и нѣговъ гаровъ*,[1] вели: „Мала но преполезна о праздникахъ книжица Господиномъ Іоаномъ Мушкатировићемь составлѣна и издата, достойна э всеобщегъ чтенія. Ови учени и за свое усерднѣйше Отечеству и своії Націи доброжеланіе достохвални мужъ премудро у реченой книжици доказуе, ща су празници, како су постали, како валя да се разумно празную; и каква штета одъ нн происходи када неразумно у лѣности проводе и злоупотреблавают“.

Мушкатировић је био ревносан српски родољуб и јаван радник. 1794 био је „мѣстны надзира́тель“ српске школе у Пешти.[2] Његово име често се срета међу „пренумерантима“ ондашњих српских књига (тако на пример, налази се као пренумерант на *Фисіку* Атанасија Стојковића 1808 године, и *Руководство къ французстѣй граматицѣ* Јоакима Вујића 1805 године.

Шафарик вели да је умро 18 јула 1809 године, у педесет шестој години живота. Према податцима из архиве српске православне цркве у Пешти, то се даје допунити и поправити: Мушкатировић је умро у Пешти 14 јула 1809, а сарањен је 16 јула, у гробљу код српске православне цркве.

Сачувана је слика Јована Мушкатировића. Она се находи у другом издању његових *Притча*, пред

---

[1] *Езопове и прочихъ разнихъ баснотворцевъ съ различни езика на славеносербски езыкъ преведене садъ први редъ с нравоучителними полезними и изясненіами и наставлѣніами издате и сербской юности посвеће́не Басне.* Лајпциг, 1788, стр. 205.

[2] *Позываніе на тржественный и явный испытъ въ славеносербскомъ націоналномъ училйще пе́штанскомъ учащыяся юности.* Беч, 1794.

текстом. Около слике стоји „Іоаннъ Мушкатировичь, сенаторъ пештанскій“, а испод:

Ево Ученик без книге до сад.
Ево книге с Учителѣм от сад.

Слика представља једног симпатичног, омаленог и дежмекастог старца, подсечене седе косе, обријане браде и бркова, јака носа, блага и очинска лица, са приметним подваљком. Обучен је у мађарску атилу, са ћурчетом опшивеним крзном. По слици пре личи на каквог имућног старинског „почтенародног купца“, „љубитеља чтенија“, но на адвоката, сенатора и списатеља.

II

Рационалист и критичар црквених установа.

Животъ и Приключенія Доситеја Обрадовића нису била само лично мишљење једнога човека. Оно што се у њима казивало, критика верске занетости и несношљивости, преживелих установа и обичаја који се противе здравоме разуму, било је једна од основних идеја XVIII века. И међу Србима тога времена, за владе просвећеног Јосифа II, међу образованим Србима настањеним у већим варошима Угарске, у световном елементу српском који је путовао и читао, било је прилично људи који су исто тако мислили, и који су у смелој и честитој књиви Доситеја Обрадовића нашли изражене своје мисли и своја осећања. И ако је Обрадовић наишао на љуте противнике у редовима вишега српскога свештенства и међу калуђерима, који су у њему видели личног противника, он је међу световним и образованима људима у српском варошком грађанству наишао на пријатеље и заштитнике, „националисте“, како су се сами називали, који су га у борби помагали, и морално и материјално.

Један од тих његових пријатеља, који му је од првога часа у борби прискочио у помоћ био је Јован Мушкатировић.

Животъ и Приключенія изишла су у Лајпцигу, 1783 године; *Совѣти здраваго разума* појавили су се такође у Лајпцигу 1784. Одмах затим, 1786 године, Мушкатировић публикује у Бечу своју књигу *Краткое размышленіе о праздници*, које је доцније Шафарик назвао „слободоумним, против празника (Freisinnig, wieder die Festen.“[1])

Цео наслов те „мале но преполезне књижице“, како је назива Доситеј Обрадовић, и коју препоручује као „достојну всеобшчег чтениа“, јесте: Іоанна Мушкатировичъ, чрезъ Славное Кралѣвства Мажарское, и ему принадлежаще стране заклетогъ Адвоката *Краткое размышленіе о праздници*. Съ дозволеніемъ Правителст. у Бечу, при Іосифѣ благород. отъ Курцбекѣ. Лѣта Госп. 1786 (12°, стр. 51).

Дело је штампано грађанском азбуком, и писано на народном језику, у коме је прилично славјаносербског елемента. На 2 страни има навод из Светога Јеронима: „Nobis qui in Christum resurgentem credimus, jugis et aeterna felicitas est. Нами кои во Хріста воскреснаго вѣруемъ, непрестанно и вѣчное празднованіе ѣсте.“

У томе наводу садржи се суштина самога дела. Не може се сасвим рећи оно што је Шафарик казао да је ово дело „слободоумно“ и „против празника“; тачније је рећи да је ово критика на претерано празновање и на велики број празника у православној цркви и код ондашњих православних Срба. Та књижица није била теоријско слободоумље; она је имала један практичан значај: да оправда код Срба мере

[1]) *Geschichte des serbischen Schriftthums*, S. 476.

које је државна власт аустријска предузимала против силних празника у православној цркви.

То питање изазвало је око 1786 године велико узбуђење код Срба.[1]) Када су 1690 године Срби преговарали са бечким двором о своме преласку у Аустрију, један од главних њихових услова био је да им се допусти држати се старога календара са свима његовим празницима. Привилегијом од 21 августа 1690, цар Леополд им је то свечано обећао, и када су Срби прешли у Угарску под патријархом Арсенијем Чарнојевићем III, донели су са собом и свој календар и празновања својих многобројних празника. У дипломи од 21 августа 1650, цар вели: „како сте год захтевали, помиловасмо вас и милосрдноје доконамо, и дадохсмо тако, по закону восточније цркве грчскаго закона, по старому вашему обичају, а по синаксару слободно држати, како сте и до сада.“ Око 1700 године Срби су имали 170 дана празника, заједно са недељама (у јулу месецу, сем недељних дана, било је 15 празника, а у мају, такође без недељних дана — 13.) Другим речима, готову половину године Срби су у нераду и празновању проводили. Поврх свега тога, у току XVIII века, државна власт их је грубом силом нагонила да празнују и католичке празнике, и гдегде и батинама их терала да учествују на католичким литијама. Тако је трајало већим делом XVIII века, све док државна власт није силом стала ограничавати преко мере велики број православних празника. На седници Српског Црквеног Сабора, 20 јула 1769 године, царичин комесар гроф Хадик заиште

[1]) О свему томе Димитрије Руварац: *Како је постао данашњи бр ј заповедних празника код Срба*. Београд, 1888; Манојло Грбић: *Карловачко Владичанство*. Прилог к историји српске православне цркве у Карловцу, 1893, књига III, стр. 19—56. Глава „О календару и о уклањивању црквено-народнијех празника код Срба.“

од владика списак свију светаца које православни Срби празнују. Када се Сабор разишао, гроф Хадик изјави Синоду царичину одлуку да се укине извесан број празника. Синод, преко срца, пристане, и тако укине 69 мањих празника (у самом јулу, месецу великих пољских радова, укинуто је 13 дана празника: 1, 2, 3, 5, 8, 10, 13, 14, 15, 17, 22, 24 и 27 јул), и тако остаде 52 недеље и 68 празника који се имају празновати, укупно 120 дана празновања, готово трећина целе године. 1774, државна власт изда Синоду нову наредбу да се смањи број празника, а Синод од 68 празника, колико их је остало, избрише још 27, и у томе смислу 1775 изиђе нарочити царски рескрипт, у коме се претило свештеницима да ће изгубити парохије, ако не сузбијају претерана празновања. 1776 године уведе се да нова година и код Срба отпочиње 1 јануаром по грађанском, а не 1 септембра, по црквеноме, као што је до тада било.

Ако је Марија Терезија ударала на православне празнике у првоме реду из разлога католичкога прозелитизма и ради утирања пута Унији, Јосиф II је то чинио више из просветитељских и привредних разлога. 1784 Угарско Намесништво нареди владикама да још смање број празника, а Синод 1786 укине још 15 празника, тако да их је остало свега 25, поред недеља.

Све те новине Срби су попреко гледали и нерадо примали, непрестано у појмљивом страху од насилнога унијаћења, којем су били изложени у току целога XVIII века у својој новој домовини. Укидање празника проводило се оштрим претњама и честим казнама. У извесним крајевима, свештеници нису хтели ни да саопштавају народу те царске наредбе. Државна власт била је одредила нарочите официре,

католике, који су ишли од цркве до цркве, и у чијем су присуству свештеници морали објављивати који се празници смеју, а који не смеју светковати. Војне власти нарочито су пазиле да Срби не раде у укинуте празнике, и зато су строго кажњавале. 26 октобра 1777 године народ у Вршцу јурне на владику Вићентија Поповића, који је хтео да изврши царске заповести. Владика је једва живот спасао, и то тек пошто је изјавио да се у будуће празници могу празновати по старом, а тако исто да се и погреби могу вршити као што су раније вршени.[1]) Како су православни Срби гледали на то насилно укидање празника најбоље се види из речи, које су Будимски Срби упутили 24 новембра 1778, поджупану у Беркасову: „Знамо ми, премилостиви господине, да нови календар имате вы у рукамъ вашихъ, кога су у Карловци таино без народа наше владике и митрополит начинили, и од имена карловачког синода у народъ чрезъ протопрезвитере пустили, и наше светителе многе, наипаче србске у томъ календару касирали, и тому би се и сами неразумный чловѣкъ могао досѣтити, куда то иде; будучи да и у регуламенту явно стоји, да отъ 8-гъ до 11-гъ морамо све римокатоличке свеце, окром оне велике празновати. Друго пакъ, што су неколико светаца србскій поставили между празницима, али нису хотѣли у календару именовати, да су србски, то је чисто явно, да бы наша деца мало по мало не знала и да не би вѣровала, да смо мы имали отъ свога рода и племена святе и богоугодне људе кадгодъ. А нама наши свѣтци несутъ за касиранѣ ни за отмет, зашто ми отъ них не находимо никакве штете ни

[1]) Димитрије Руварац: *Правила за калуђере и свештенике и регуламенат од 2 Јануара 1777.* Књижевно-историчка црта из прошлога века. *Јавор,* 1887, стр. 281.

отъ них не находимо никакве штете ни убитка најманѣга у свои наиоіе радни, него иоште, Бога чрезъ њихь славеште, осећамо благословеніе и велику милостъ божиію у свачему на нама.«[1])

Са таквим осећањем гледао је православни српски народ реформе које је државна власт наметнула Синоду и које је безобзирно, каткада и брутално, спроводила. Извесно је да је у том прогоњењу православних празника било и католичког прозелитизма, али исто је тако извесно да је било од потребе стати на пут томе нераду за време пола или трећине године. Ма како да је реформа изгледала опасна и непријатељска по православну веру, ипак је она била од велике практичке користи за народ и његов привредан рад. Требало је неко да то каже, да разбије страх и неповерење код народа. Доситеј Обрадовић је, у »закљученију прве чести« *Живота и Привљученија*, 1783, узвикивао: »Оће ли православије посрнути, ако народ не буде други празника кроме недеља, Христови и Богородичини, празновати и у лености и нераденију целу трећу чест године за толико множество светковина губити? Леност и нерадња није ли смртни грех, штетан и пагубан телу и души? Зашто да не познаду да у светковању толики светаца ниједна длака православија не стоји? Зашто да им се не каже да су ове ствари измишљене на шест и седам стотина година после спаситеља и Христа и апостола.«[2]) То што је учитељ Доситеј Обрадовић, узгред поменуо, узео је на се ученик, Јован Мушка-

[1]) *Гласник Српског Ученог Друштва.* Други одељак. Грађа за новију српску историју. Гаврило Витковић: *Споменици из будимског и пештанског архива* од год. 1749—1788, кв. V, стр. 392—393.

[2]) *Живот и привљученија Димитрија Обрадовича, нареченога у калуђерству Доситеја, њим истом списат и издат. I.* (Издање Српске Књижевне Задруге, кв. 1), Београд, 1893, стр. 113.

тировић, да у целој једној књизи исту мисао развије и докаже. У тренутку када је државна власт по трећи пут кресала број српских празника и када је у народу кипело незадовољство, он је устао да под својим потписом брани ту рационалну, али непопуларну реформу.

Његови разлози су ово. Нема поуздана доказа да су празници установљени Светим Писмом и да их је Христос наложио својим вернима. Из дела и посланица апостола, из списа првих црквених отаца, види се да није било утврђених дана за молитве и црквених забрана да се не ради у извесне дане. Тек доцније, када се одмакло од првобитног и чистог хришћанства, почели су се обичајем гомилати празници, од којих је „болшая часть плодъ невѣжества и суеверія.“ У црквене типике стали су се уносити многобројни хришћански мученици за веру, њих је у једно време било толико унето, да је на један календарски дан долазило по 5000 светаца, и Константин Велики морао је да одабере по једног за дан, а остале да изостави.

Први хришћани нису се Богу молили у одређене дане, када су прекидали сваки рад. После молитве, за коју је време било увек, они су се прихватали свога дневнога посла, славећи Бога своје поштеним радом, чистим срцем и добрим делима. У најчистија времена хришћанства, „егда суевѣріе ние обладало было, главное празднованїе хрїстіановъ, не у нерадѣнію илити инима каковима непристойнима упражденіяма состав'ляло се, како сада по болшой части што бива; но у молитвы и благоговніи упражненія а после овихъ, наипаче землодѣлци радили су.. “

И када су добри и савршени хришћани, тако блиски извору хришћанства, могли недељом радити,

зашто се данас не сме радити? Празновање не само да није саставни део хришћанске вере, но је „весма шкодливъ и убиточенъ“ обичај који треба сузбијати. Празноверице захватају хришћански свет, и хришћани падају „подъ новое иго.“ Ради тога је било потребно — и ту Мушкатировић почиње одбрану реформа Јосифа II — да „Цареви землени и Началницы о сему промотре, и ово зло нови закони и устави опровергну.“ То су прво започели „протестантовъ предводители“; то је 1723 учинио и Петар Велики, који је свео број празника на 17. То је учинила и католичка црква; то је учинио и „Синодъ Славено-Сербскій и Валахійскій“, у Карловцима 1774 година. Само на жалост он није био тако радикалан као Петар Велики, и није укинуо још већи број непотребних празника, што би „едно превелико Благодѣяніе било.“

Срби не треба да заборављају ону своју пословицу која за црквене књиге вели да су их „Грци написали, Москови наштампали, а Сербли се držже.“ Грци не празнују толике празнике, па чак ни они који међу Србима живе; у Русији исто тако, шта више, тамо се недељом ради. У Будиму и Пешти и православни и католици не држе за грех у недељне дане радити своје послове који не трпе одлагање.

Код Срба, у данашње доба, „эгда мати невѣжество и кћи суевѣріе преобладале су“, намножили су се празници којих не сме да буде, и који немају везе са хришћанском вером. Срби славе Светог Илију и придају му оне исте особине које је имао Jupiter Fulminator; свети Никола слави се као пагански Нептун; од Ускрса до Спасовдана празнује се сваки четвртак, а то је празновање Јупитеровог дана, *dies Jovis*, против чега је још у IV веку устајао Свети Авгу-

стин. Има светаца за које „многи учени људи“ држе да некада нису ни постојали, као на пример Свети Ђорђе, који је „поетическа и измишлѣна стваръ.“ Жене су усвојиле турски празник: петак („у свакомъ Народу, жене, по немоштной нарави ньиовой, увекъ се у свачему даду превертити, нежели мушкога пола људи“) У XVIII веку празновање петка код Срба је било тако опште, да је српски Сабор од 1730 године у Београду решио да се најстрожије казне сви они који празнују петак.[1] И навевши све то, Мушкатировић се пита: „Саде не валя ли онако ову суевѣрицу от Турака узаймлѣну искоренявати, како се оне кое сам више поменуо, отъ Ідолопоклониковъ заоставше?“

Нису то једини разлози против празника. Данас је човек „дужанъ съ радомъ своимъ заслужити, и у царску кассу, за содержаніе воинства и мирный животъ свои платити.“ Живот је постао тежак, и треба радити па да се састави крај с крајем, да човек набави „препитаніе и одѣяніе како самаго себи, тако и домашньихъ своихъ.“ Зимње доба, непогоде, болести, и иначе сувише узимају времена радном човеку, и зато „*мудры законодавцы празднике умалявају и умалити морају.*“

У својој критици Мушкатировић не иде доследно до краја. Он не одриче да треба празновати празнике, „а особито кодъ насъ царскій назвате.“ Од празника има извесне користи: људи се одморе и прикупе снагу за даље послове; моле се Богу; упознају се, посаветују се о својим пословима и потребама. И био би „сасвимъ безуменъ“, онај који би тражио да се сви празници потпуно збришу. Ту намеру Мушка-

---

[1] Г. Витковић: *Споменица из будимског и пештанског архива,* књ. II, стр. 51.

тировић није имао. Он је својом књижицом хтео 1) „да се правое свойство праздниковъ позна, и онако како Хрістіаномъ требуе съ молебсттвіемъ и упражненїемъ у науки Божіей, оно време проводи се“; 2) „да се суверѣіе опровергне“, тако да сељак, у случају потребе, може радити и у недељни дан; 3) да се укину празници паганског или мусулманског порекла; да Срби „*безъ роптанія повинуется*“ свим „*нарежденїямъ цесаро-кралѣвскимъ и сѵнодалнымъ*“, како онима која су већ издана, тако и онима која се у томе смислу буду издала.

На завршетку наводи реч Диогенову: Quilibet dies viro bono festus est. „Свакій данъ човеку благоговѣйномъ празничанъ.“ „Коя ако творили будемо, некому другому, него самимъ себы, своим и отечеству добро ћемо творити. Къ чему насъ самыи наравни, инди первѣйшіи и божественни законы обучаваю, налажу и убеждаваю; следователно аще преступницы не хощемо бити, и повиноватися имъ требуетъ. Єрбо є доволно доказато, да се Богу валя молити свакый данъ; а радити се може, и каде є нужно мора се тѣмже свакый дань.“

На томе путу, у критици црквених установа, Мушкатировић се није зауставио. Пошто је својом књигом помогао спровођење државне реформе сузбијање силнога празновања код православних Срба, он се, на неколико година затим, појавио са новом књигом против постова у православној цркви. И на томе путу он је ишао за стопама свога учитеља Доситеја Обрадовића. Још 1783 године, у *Животу и приключенїю* (прво, лајпцишко издање, стр. 114, 121), Обрадовић је писао „нећу да си као они кои хује с анатемама на све оне што у среду и у петак зеј-

тин и рибу једу... сав свет да ти рече да ће Бог у вјечну муку и у вражје руке предати оне који једу у среду и у петак рибу и месо, немој му веровати, то није могуће; то ни турски цар неби учинио, то је безумије и хуљеније, рећи, да праведни Бог може такову ужасну и нечувену неправду учинити, али су свети оци анатеми и вјечној муци предали оне који у посте рибу и месо једу!« Исто тако и Мушкатировић пише целу једну посланицу против силних постова у православној цркви, али како је због прве књиге имао неприлика са црквеним властима српским, (митрополит је био тужио штампара Курцбека због те »богохулителне« књиге), он ову другу књигу није потписао. Дело о коме је реч носи пун наслов: **Расꙋжденїе ѡ пóстахъ востóчнїѧ церкве. Въ Вїеннѣ. Тїпомъ Г. Стефáна Новáковича**, 1794 (8°, стр. 66). Ово дело штампано је црквеном азбуком, и славјано-сербским језиком, са знатном мешавином народнога јесика.

То »расужденије« писано је у облику писма једном »любезномъ другу«: »хощу ти оно написати, что ѿбрѣтохъ кодъ прежднихъ писáтелей что благоговѣйнства прáвыи рáзум и полза сте матере церкве съ собоюноситъ.« Начин излагања и доказивања је исти као и у првој књижици о празницима: писац прво даје богословске, а затим практичке разлоге. На основу Светога Писма, апостолских дела, решења црквених сабора и канона, он доказује, да велики и чести постови нису ни у духу ни у традицијама хришћанске цркве. У прво доба хришћанства, пост је био само средом и петком и за време »четрдесетнице.« Само у манастирима, где се аскетски живело, калуђери су издржавали честе, велике и тешке постове. Како су калуђери долазили све до већега значаја и власти у хришћан-

ској цркви, како су епископи стали се бирати искључиво из калуђерског реда, то су калуђери свој, манастирски типик, „сей монаховъ канонъ“, наметнули свима, па и световним хришћанима, и тако је цео хришћански свет морао да прими њихов начин поста, и тако су сви од тада морали „по́стъ по мона́шескому ѿвѣту хранити.“ Празноверни и лаковерни људи то су прихватили и развили, тако да данас на 365 дана у години има 200 дана поста.

Када је Цариград пао у турске руке, настао је хаос у источној православној цркви. Постови се нису више држали по типику, но по празноверју и по обичајима. Али то је било и остало код простог и необразованог света на Балкану. „Бояри, ве́лика Госпо́да и̂ мно́гій знаменити люди въ Россіи, Валахіи, Молдавіи и̂ въ Хунга́ріи, наипачеже чино́вници, путешествующіи и̂ по всюду живущіи терго́вци Восто́чнаго исповѣданія зако́на, и̂ли̂ ма́ло, и̂ли̂ нима́ло по́ст нехранятъ, и зато̀ ни ѿ церкве проклятыи, ниже ѡсобитой казны подве́ржени бива́ютъ.“

Чест и строг пост постао је тежак; он се држи под морање, и сматра се као кулук. Неки лажљивци усадили су међу просте људе ово веровање: у светом граду Јерусалиму пао је камен с неба, и када је патријарх са свештенством и народом силним молитвама и постом умилостивио Бога, камен се отвори и у њему се нађе божја посланица људима, у којој се, међу осталим, запрећује људима да средом и петком и у друге постове смеју јести рибу. „Ово за̀то здѣ дово́димъ, да а̂ко бы се ко́и простъ на́шао, и̂ хотѣо и̂з' сицеваго посла́нія прекосло́вити (ка́ко мнѣ само́му є̂дино́жде случило ся) да зна́еши си́лу си́цеваго пи́сма, и̂ да мо́жеши о́не, кой простъ Наро́дъ ова́ковами и̂змишле́ніями прелщаютъ, и̂ подъ завѣсомъ

благочéстія ѐго изсисавáютъ, ѝзобличи́ти ѝ научи́ти, ѹпу́тствуя ѐго всегдà не сто писмо, Вселéнскія Соборы, зáповѣди церкóвнія ѝ стыхъ ôцъ ѐдинодушну Наѹку, показу́я всѣмъ, да всè друго, что со стымъ пи́смомъ, закóнωмъ естества, предáніемъ церкóвнымъ, ѝ нау́комъ стыхъ Отецъ нѣсть схóдно, и потвержденно, нѣстъ закóнъ, но чèловѣкωвъ ѝзмишлèніе.“

Добро је постити, али умерено и искрено, тако да се не шкоди здрављу, и не хвалисати се тиме, као фарисеји. Не треба постити као „наши прости људи“, који би радије умрли но што би о посту појели једно јаје или се напили млека, а који сматрају да је мањи грех убити човека но омрсити се и једним залогајем меса. Пост је измишљен у земљама маслине, риба и воћа, а не у нашим крајевима, где је посна рана скупа, или се добија трула и шкодљива за здравље. Здравље је за човека најпреча ствар; њега је човеку Бог дао, и човек је дужан да чува тај божански дар.

„Правила домостройтелства ѝ *наравна* мудростъ“ уче нас да „съ сокрушéннымъ сéрцемъ, вéселою волею, â не си́ломъ“, држимо оне постове који су установљени само нарочитим и изричним црквеним законима. Остале постове, које су „дрéвный мóнаси“ установили, нека држе сами калуђери, а не да их намећу другима. Човек се не цени по посту но по својим добрим делима, и достојнији је божје милости онај који чини добро својим ближњима, но они који се у извесне дане уздржавају од меса и масла, „а въ прóчемъ напоняютъ чрéво съ другими ястиями и віномъ, валяют ся ѹ порóци...“

Интерес је саме цркве да сузбије велике, честе и тешке постове, јер има доста православних који остављају своју веру, јер не могу да издрже толики

и таки пост, као што иноверци, који би хтели да пређу у православље, то не смеју да учине из страха од строгих и великих постова. Шта може добити црква ако је воде фарисеји, којима је главно лицемерјем стећи „че́сть и сла́ву мужа благоче́стиваго и ст҃а́го", или калуђери, „кои би ради били своея нево́ли и҆ своего́ благоговѣйства со́другов̾ и҆мати бо́лше." Ти људи цркву могу водити „развѣ болшей глупости, нево́ли, сме́тни и прокле́тини...." Од онога доба од како се источно-православна црква стала држати „коре, а не взгре зако́на и вѣре", од тога доба јој ствари рђаво и иду; њена деца су се изложила страшном и праведном гневу божјем, и сада стењу у варварским турским оковима, а они православни који живе у хришћанским европским државама, „разсѣяни ско́ро ка́ко Іу́деи жи́ве, а то а҆́ще болше есть проклетство..." Руско царство само зато добро добро стоји што је велики, несравњени муж Петар, праведно назван Велики увео науку, довео учене људе и „невѣжества и суевѣріа разагнао."

Најзад, Мушкатировић се обраћа своме „љубезномъ", и на завршетку вели му: „что самъ овде пи́сао, добримъ пріми сердцемъ, и҆ вѣруй ми да самъ и҆ я све добрымъ намѣреніемъ, а изъ любови къ ст҃ой Матери на́шей восто́чной це́ркви напи́сао; ако ползу какову воспрімешъ, то мне будеть возмозде́діе и҆ ра́достъ, кои самь ѽбикао всѐ не по́лзу другихъ обращати".

Обе Мушкатировићеве књиге, и књига о постовима и књига о празницима, немају неку књижевну и особиту вредност. То су књиге практичкога смера, које је писао један човек без књижевних способности и, у осталом, и без књижевних претензија. *Краткое размышленїе о праздници* имало је задатак. да разбије неповерење код Срба против настојавања

царских власти да се умањи велики број празника у православној цркви, и да се народ убеди да је то смањивање ради његова добра и да нема ничега противног основним учењима православне цркве. Мушкатировић, убеђен присталица реформа Јосифа II, јозефинист каквих је било много међу образованим људима онога времена у Аустрији и Угарској, заузимао се код својих сународника за те реформе, исто онако, и из истих разлога, као и Доситеј Обрадовић, који је 1783 писао: „Докле ће сродни наши у старој простоти лежати, и из своје простоте и неразумије таковом урежденијом начални своји, која не само њиову велику ползу бивају, противстајати и возмуштовати се?[1] У давању практичних разлога, Мушкатировић је и занимљивији и оригиналнији. Он чини тачна опажања о сувременом животу и обичајима српскога народа, и наводи чињенице и примере која је сам запазио. У чисто теолошким разматрањима, у испитивањима о постанку празника и постова, у аргументацији помоћу библијских текстова, дела црквених отаца, решења васељенских сабора, канона и типика, он није оригиналан. Нецрквен човек, световњак, адвокат, он те ствари није могао знати из прве руке, по сопственом проучавању извора, но свакако по делима страних писаца који су о истим предметима и у истоме смислу писали.

У Разсуждѐнїю ѿ пóстахъ, одмах у почетку (стр. 1), вели: „хощу тѝ ѻно написáти, чтò ѿбрѣтохъ кóдъ *прѐждныхъ писателей*“. У књизи о празницима, он и наводи једног од тих писаца. Ту се позива на „Рудолфа Хоспиніана историю праздниковъ и проче“. Ru-

[1] *Живот и прикључениja Димитрија Обрадовича, нареченога у калуђерству Доситеја* I., стр. 122. (Издање Српске Књижевне Задруге, Београд, 1893).

dolf Hospinian, којега он овде помиње, јесте један од најчувенијих *протестантских* теолога с краја XVI и из почетка XVII века. Рођен у Алтдорфу, 1547, школован у Марбургу и Хајделбергу, свој живот провео је као пастор и директор школа у Цириху, где је и умро 1626 године. Био је чувен као учен човек, и одликовао се у историји хришћанске цркве и у великим полемикама са католичким богословима. 1593 године изашла је у Цириху његово дело *De monachis, hoc est de origine, progressu, cerimoniis et ritibus festorum dierum Christianorum*, и сва је прилика да је ово дело његово послужило Мушкатировићу као извор за историјска и теолошка излагања.

Томе би у прилог ишла и очевидна протестантска инспирација у излагању нашега писца. Оно што Мушкатировић наводи против силних празника и честих постова у православној цркви тачно је оно што су писци и проповедници Реформације наводили противу празника, постова, изопаченог хришћанства, паганских обичаја у католичкој цркви, а све у име чисте науке првобитног хришћанства и у име здравог разума људског. Најзад, Мушкатировић се и непосредно позива на протестанте који су први почели смањивањем празника у цркви.

У опште, тај протестантски утицај приметан је код православних, и руских и српских, писаца XVIII века. Теофан Прокопович, чувени руски црквени писац и говорник на крају XVII и из почетка XVIII века, архиепископ новгородски и ректор духовне академије у Кијеву, реорганизатор руске цркве у време Петра Великог, у своја дела узносио је извесан протестантски елеменат, и његов противник, ортодоксни богослов Стефан Јаворски јавно га је оптуживао као лутерана. Тај исти Теофан Прокопович

јако је утицао на наше писце XVIII века: Захарија Орфелин га је преводио и величао, Јован Рајић донео је из Русије његова дела у препису. Не треба заборавити да је Доситеј Обрадовић формирао свој дух у *протестанској* Саксонској; да је, као и протестантски писци, величао „чисту евангелску и апостолску истину“, да се од својих противника морао да брани због „лутерства“, и да је једно од првих његових дела *Слово поучително Господина Георгія Іоакима Цоликофера при Реформатовъ обществу немецкога предикатора, съ немецког ıезика преведено* (Лајпциг, 1784). Цоликофера (1730—1788) он је не само преводио, но је тај протестантски писац знатно утицао и на развој његових педагошких идеја).[1] Михаило Максимовић, у свом *Малом Букевару за велику децу*, (Беч, 1792) код речи *Лутер* вели: „Кажу да је от Лутерове реформе много зло произишло. Ја то не верујем, ибо от људи његовог чина ништа друго кромје само добро произити може“. Када је 1794 Стефан Новаковић, у *Славяно-Сербскія Вѣдомости* објављивао да ће издати Свето Писмо на народном језику, позивао се на сличне протестанске покушаје у XVI веку.

Известан протестантски дух, или боље рећи протестантска инспирација и аргументација, очевидни су у оба дела Јована Мушкатировића, као што су несумњиви трагови протестантизма код извесних наших писаца XVIII века.

III

Први скупљач српских народних умотворина.

У погледу реформама на црквеном пољу, Јован Мушкатировић заузима једно лепо, али побочно ме-

[1] К. Ѳ. Радченко: *Досиѳей Обрадовичъ и его литературная дѣятельность* Кіевъ, 1897, стр. 189—190.

сто, као један од првих српских писаца у XVIII веку који су прихватили слободне и рационалистичке идеје Доситеја Обрадовића и стали их у појединостима примењивати на народни живот. Али на другом једном пољу он је далеко оригиналнији и самосталнији, и његов рад изгледа значајнији. Он је први православни Србин који је стао прибирати народне умотворине, и Матица Српска имала је пуно право што је 1886 године прослављала стогодишњицу од како је изашла Мушкатировићева збирка пословица, где су први пут код нас забележене народне умотворине.

У XVIII веку када се борило против предрасуда и празноверица простога света, а за науку и образованост, мало, готово ни мало, пажње се поклањало народним умотворинама. У нашој, српско-хрватској, књижевности онога времена, имамо забележених само осамљених примера споредног значаја. Народне пословице налазе се у делу каноника Ђурђа Шишгорића из 1469 *De situ Illiriae et civitate Sibenici*, тако исто у делима Б. В. Градића и Динка Рањине, песника XVI века. У Дубровнику, у манастиру Мале Браће,[1] био је један рукописни зборник пословица из 1675 године, који је 1868, у Петрограду, издао А. Гиљфердинг, под насловом *Старинный сборникъ сербскихъ пословицъ*. У речнику Арделија Дела Бела (*Dizionario italiano latino illirico*, opera del. p. Ardelio Della Bella. In. Venezia, 1728; Ragusa, 1735), уз поједине речи, ради тумачења, налазе се и народне пословице. Али као сва дела далматинске књижевности, књижевности католичког дела нашега народа и латиницом писане, и ова дела нису била ни најмање позната код православних Срба у Угарској, који су се искључиво ћирилицом служили.

[1] *Poslovice.* Na svijet izdao Gj. Daničić. U Zagrebu, 1871. стр. III—IV.

И тако не познавајући своје претходнике на томе пољу, Мушкитировић је објавио своју збирку пословица. Цео наслов његове књиге гласи: *Прічте ѿлйти по прóстому пословице, тѣмже сентенціе йлйти рѣче́нія.* Трудомъ и прилѣжа́ніемъ Іѡанна Мушкатировичь, чрезъ Сла́вное Кралѣвство Маћа́рское и стра́не ему̀ принадлежаще заклетога адвока́та собра́на. У Бечу, при Іоспфѣ благород. ѿ Курцбекъ, 1787 [12°, 8, 112]. Књига носи ову посвету „Іѡаннъ Мушкатировичь Дража́йшему пе́рвенцу своме Петру̀ Мушкатировичь здра́вствовати желѝ!“ Посвета је писана 16 јуна 1786 год.

Друго издање, „вто́рое й оумно́жено йзданїе“, изишло је под истим насловом, „Въ Будинѣ Градѣ; печатана при Славено Се́рбской печа́тни крал. Оунї-верс. Венгерскагѡ, 1807 [8°, стр. 168]. Оба издања штампана су црквеним словима. У другом издању приновљен је знатан број нових пословица и изрека, а сем тога, пред посветом првога издања Петру Мушкатировићу, иде нова посвета: „Іѡа́ннъ Мушкатѝровичъ Дражайшімъ Сво́имъ Синово́мъ Алеѯа́ндру й Симео́ну, блгословъ Божій, й покраи нѣга, сва́ко добро и здра́влѣ жели!“ Та посвета писана је у Пешти, 2 маја 1807 године.

Приказујући књигу — „книгу мно́ю поста́вленную“ — своме четрнаестогодишњем сину Петру, Мушкатировић вели: „мно́га преизредна пра́вила йскуствомъ потве́ржденна за живо́тъ научићешъ; при то́мь мно́га *свойства, силе и краснорѣчїя на́шего се́рбскаго єзы́ка до́бићешъ*“. И одиста књига је написана врло добрим народним језиком, какав се ретко налазио у наших писаца тога времена.

Што је имао да рече о самој књизи, то је Мушкатировић учинио у предговору *Къ читателю!*, написаном у Бечу јуна 1786 године, и унетом у оба из-

дања *Причта.* Пре свега он казује вредност коју у опште имају „при́чте и̓ли́ти про́сто ре́ћи Посло́вице, — тѣ'мже Сентенціе, и̓ли́ти Рѣченія.“ Свакодневно искуство показује од колике су оне користи у наукама и философији; оне нас уче шта ваља радити а чега се треба клонути, сем тога оне и увесељавају људе „іякоже и̓ бри̓га ма́гле разтéрую.“ Њиме су се служили Цар Соломон, Сирах и Исус Христос: „што̀ є годъ вели́кы люди на свéту было, све су Посло́вице и̓ Рѣче́нія оу почитанію и оу оупотребленію и̓мали.“ Многи учени људи нису за недостојно држали да прикупљају и издају изреке и пословице, тако на пример „онай вели́кый мужъ Ера́смусъ Ротерда̀мусъ“, мислећи ту на две Еразмове збирке изрека класичних писаца: *Adagiorum Collectanea* (1500) и *Adagiorum* Chiliades (1508 године). Није немогућно да су Мушкатировићу биле познате и као пример послужиле Иполита Богдановича *Русскія пословицы,* које су изишле 1785 године.

Знајући оволику вредност и корисност изрека и пословица, продужује Мушкатировић, пошто их „на на́шемъ се́рбскомъ єзыку єщѐ ни́ко, ни є совокупіо, а̑ є̑щѐ ма́нѣ ни́хъ на штампу и̓здао“, сашије он нарочиту свеску, и почне их из дана у дан, како их је чуо бележити, са намером да их изда „за ползу єдино-іязычникѡвъ“ својих. Али послови су га непрестано ометали да изврши ту своју намеру, и тек када се 1786 године бавио у Бечу, како је у један мах имао слободна времена, стао је живље скупљати и тако припремио збирку. Он је показао неким својим „Любезницима“ на чији се суд могао ослонити: нарочито Атанансију Секерешу и Доситеју Обрадовићу (чија имена не помиње у предговору уз прво издање), и они су га „єдинодушно сов'ѣто-

вали“ и „настóяли штóбы собрáніе ôво на штампу ѝздáо, и ѿ ôве стрáне рóду нáшемꙋ къ просвѣщéнію слꙋ́жіо.“ (Доситеј је иначе волео народне пословице и у својим првим списом доста обилно их је употребљавао). И Мушкатировић тако публикује ову књигу, „съ усердыѣйшимъ ѝ теплѣйшимь желаніемъ; что бы ôная, коя, во творéнію слꙋ́же творили; ôная пакъ коя запрещáются избѣ'гнули; ôная на послѣдокъ, коя во оувеселенію служе съ нима долголетно оувеселявали се.“

Као што се из предговора и из саме књиге види, *Причте* нису збирка само народних умотворина. Поред изрека и пословица сакупљених са разних страна, има ту и знатан број српских народних пословица.

Знатан део тих пословица преведен је са туђих језика. Највише их има преведених са латинскога. (Qualis homo, talis sermo — какав човек, онаке и речи; Quem fata pendere volunt, non mergitur undis — ко се за вешала родио, неће утонути; Fabricandi fabri fimus — ковајући ковачи бивамо; Si vis pacem, para bellum — ко хоће мир, нек се рату приправља; Verba movent, sed exempla trahunt — речи возбуждавају, а примери вуку; Nox et amor vinumque nihil moderabile suadent. — Ноћ, љубав и вино ништа умерено не совјетују; Procul a Jove, procul a fulmine — близу цара, близу смерти; Fames est primus hostis — Глад је перви непријатељ, итд.) Исто тако наведен је и преведен извесан број немачких и мађарских пословица. Руске пословице, једно 40 на броју, нису превођене; исто тако и неколико словачких. Има и неколико енглеских, 1 француска, 1 румунска и 1 арапска пословица. Из Библије се такође налазе неколико изрека: „Врачу, исцели се сам“, „Ко тебе каменом, ти њега хлебом“, „Твоја погибал от теб, Израилу“, „Глас народа, глас сина божија“, „Дајте

цару царево, а богу божије", „Двома господарма нико не може работати", итд.) Находи се још извесан број изрека Омира, Хипократа, Катона, Сенеке, Хорација, Овидија, Столеа, Полингенија, итд. Српски писци су мало навођени: једна изрека митрополита Павла Ненадовића и 4 из Доситеја Обрадовића, две из *Живота и Прикљученија*, две из *Басана*.

Врло велики је број српских народних пословица. Мушкатировић често обележава из кога су краја. Тако за поједине од њих вели: „бачка" „сервијанска", „личанска", „потиска", „далматинска". За некоје бележи у коме се сталежу и реду људи говоре: „простачка", „херсузска", „пустаијска", „земљоделцев пословица". Наводе се и класичне личности наших шаљивих прича, доскочица и подругачица: Циганин, Ера („Ерић") и Шијак („досетљив као Шијак"). Шта више, Мушкатировић наводи и личности од којих је поједине речи чуо, тако у два маха наводи некога „Симу оџачара".

Народне пословице које он наводи очевидно су аутентичне, чисто народног порекла, готово исте онаке какве су се и данас сачувале. („Ако нисам кумовао, а оно сам кроз плот гледао. — Ако ће триста без попа ништа. — Баба баби гребла лан, да јој заман прође дан. — Баш му пала секира у мед. — Беспослен поп јариће крсти. — Без старца нема ударца. — Боји га се као врана скелеџије. — Бог срећу дели, а ашчија чорбу. — Мајка ћерку кара, снаји приговара. — Видов данак шат није све смакнуо. — Вран врану очи не вади. — Гори му глава као футошком кнезу. — Гледа као теле у нова врата. — Даље се пружа од губера. — Два лешњика орају војска. — Два лоша избише Милоша. — Дошла књига од Пожеге. — Дотерао до паса. — Дошли гости да

оглођу кости. — Једна репа цела лета, пак и она црвљива. — Жежен кашу лади. — Зец у шуми, а он ражањ прави. — Кад се матор пањ упали, весма гори. — Кашиком га докусује, а дршком му очи вади. — Кога су змије уједале и гуштера се боји. — Колика је Милошева да је пуна поскурица. — Кога калуђери бију и свиње дрпају, не треба му горе невоље. — Ко тражи веће изгуби и оно из вреће. — Куд отишло јуне, нека иде и уже. — Кус петао пиле до века. — На курјака вика, а лисице месо једу. — На псу рана, на псу и зарасла. — Натеже као Шваба са гаћама. — Не боји се свака шуша Бога но батина. — Нашла млада секиру иза врата. — Нек зна гужва шта пати левча. — Ни фали Херака, ни куди Петака, оба брата једнака. — Подержи секо ово копиле, да се напсујем ове курве. — С коња на магарца. — Удала се мома тек да није дома. — Што је дикла навикла. — Што ближе Нишу све горе пишу, итд. Те српске народне пословице Мушкатировић често објашњава латинским: ко пре девојци, онога је девојка — Qui prior tempore, potior jure; Ништа се не може од вредна човека отети — Labor improbus omnia vincit; Где је много бабица, дете пропадне. — Dum Roma deliberat, Saguntum perit; — Добар глас далеко иде, а зао јошт даље — Fama volat, sicut aquilla, итд.

У Мушкатировићевој збирци не само да се налази велики број аутентичних народних пословица, но у њој има и народних причица, анегдота, помена о народним традицијама, па чак и стихова из народних песама. У првом издању (стр. 17.) наводи изреку: »Доћи ће Видов дан; видићемо ко је вера ко ли невера«, и одмах додаје објашњење: »Несрећна пословица от баталија или сраженија косовачког.« Такође

и у првом издању (стр. 31) даје изреку, у којој није тешко разазнати народне стихове: „Кад је војску војевати, онда се виче: *Камо јунак Краљевићу Марко*, а када је шићар делити, говоре му: От куда си незнана делијо?“ Исто тако Мушкатировић наводи и реч: „Тешко Марку у злу добро чекајући.“

Има и целих народних причица. Тако (II издање, стр. 45): „Зла жена здрава читава човека залуди, каже (попу говори) попо! да је изорао шарана! није ли луд? вежите га.“ Та невезана и рђаво испричана причица није ништа друго до анегдота из популарне средњевековне књиге о Синбаду философу, која је прешла у наш народ, и коју је Змај Јован Јовановић узео за предмет свога малог шаљивог позоришног комада *Шарана*. Поводом изреке: „по зло не треба елчију слати,“ Мушкатировић наводи народну анегдоту: „Ово наши и овако изговарају „како се зове курјак!“ Нашта се одговара: „који би га враг знао, кад и сам дође.“

Има једна чудновата ствар у овој збирци: то је приличан број порнографских речи и изрека. Мушкатировић као да се држао изрека које је навео да се „перо и папир не стиде“, и допустио је себи да у једној књизи, коју је посветио своме четрнаестогодишњем детету, и која је имала моралан циљ, наводи, речи и ствари којима ту није било места.[1])

Мушкатировићеве *Причте* имале су лепа успеха. Оне су у своје време биле радо читане, и, још за живота пишчева, доживеле су два издања. Ствар ретка и данас у српској књижевности, а камо ли у оно доба када су се српски читаоци на стотине бројали. На

---

[1]) О порнографским и скатолошким изрекама у овој књизи писао је Г. Др. Тихомир Ђорђевић: *Erotische und skatologische Sprichwörter bei Muškatirôvić.* *'Ανθρωποφυτεία* Jahrbücher für Folkloristische Erhebungen und Forschungen zur Entwicklungsgeschichte der geschlechtlichen Moral. Leipzig V Band, 1908. S. 176—181.

ову збирку обратио је пажњу и Јосиф Добровски, и говорио о њој у два маха.[1]) Говорећи о новим српским књигама у *Slovanka* за 1814 годину, он помиње Мушкатировића и друго издање *Причта*, износи како су оне добрим делом преведене из страних језика, замерио што нису боље скупљане, и истакао њихову вредност за лексилога. (Aus diesen Sprichwörtern können die illyrichen Wörterbücher noch bereichert werden. Hätte doch Stulli servische Schriften fleissiger benüzt.")

У прибирању народних пословица, Јован Мушкатировић није остао без последника у српској књижевности. Стефан Ференчевић, парох у Сомбору, који је умро 1800, такође је скупљао народне пословице, и некоје од њих објавио је Павле Атанацковић, такође парох у Сомбору, у додатку *Новина Сербскихъ* Димитрија Давидовића за 1818, число 83. Исто тако, Севастијан (Самуило) Илић, родом из Мушкатировићева места рођења Сенте, прво учитељ у Карловцу, затим калуђер у Плашком и игуман у Гомирју, издавач *Первенця или Доситијеве буквице (1830)*, издао је као прилог *Новинама Сербскимъ*, 1820, у Бечу збирку *Пословица*. У предговору он спомиње као свога претходника на томе пољу Јована Мушкатировића.

Кад је Вук Караџић прикупљао народне пословице, он се користио радом и збиркама Јована Мушкатировића.[2]) Он то изрично и помиње у предго-

[1]) *Slovanka*. Zur Kenntniss der alten und neuen slawischen Literatur, der Sprachkunde nach alten Mundarten, der Geschichte und Alterthümer, von J. Dobrovsky, der kön. böhm. Gesellschaft der Wissenschaft und der slowakischen in Ungarn Mitglied. I—II. Prag, 1814, 1815, I, 214—215; 67—94.

[2]) Копитару је била позната Мушкатировићева збирка пословица, о њој није добро мислио, и саветовао је Вуку Караџићу да другаче прикупља народне пословице. У своме писму од 11 априла 1815 године писао је он Караџићу: „Nebst den *Volkssagen*, sollten Sie auch eine *reine serbische* Schprüchwörtersammlung herausgeben; nicht wie Мушкатировић alles durcheinander, aus dem deutschen, lateinischen, ungarischen etc. übersetzen, sondern auch solche die im serbischen Volke hören sind." *Вукова преписка*. Књига прва. Београд, 1907. стр. 451.

вору своје књиге *Народне српске пословице и друге различне као оне у обичај узете ријечи* (Цетиње, 1836.) Он вели (стр. VII): „Из пословица које је покојни *Јован Мушкатировић* скупио и издао (први пут у Бечу 1787, а по други пут у Будиму 1807 године) узео сам оне за које сам слушао да се и по народу говоре, и за оне за које нико не може рећи да су срамотне." И одиста, што је лако видети, велики број пословица које је прво Мушкатировић забележио налазе се и у збирци Вука Караџића.

IV

Историчар и привредни писац.

Као што је готово редовно био случај са нашим образованим људима XVIII века, са духовном радозналошћу која одликује све људе онога времена, и са националним осећањем које се код Срба у то време у велико развијало, Јован Мушкатировић се занимао историјом српскога народа. Још у *Причтама* има трага о извесном историјском знању његовом. Он наводи познату реч: „Херцеговина све земље насели, а себе не расели," додаје ову историјску примедбу: „Залуду се съ овомъ хвале Херцеговци, јербо да несу Патерени изселили ся крозъ гонениіе морали, кралѣвство Босанско не би фришко пало."

Остао је траг да је Мушкатировић 1790 године, после историје Павла Јулиница, а пре но што се појавило велико дело Јована Рајића, писао историјско дело о српском народу у Угарској. (Није немогућно да је то историјски увод у какву адвокатску одбрану српских привилегија код власти у Бечу). Од тога дела сачуван је један одломак, и он је штампан у *Сербском Летопису* за 1844 годину (књ. 65, стр. 68—82),

под насловом *Черте сербскогъ живота у Унгаріи*. Уредништво је од своје стране додало:

„*Примѣч*. Ово е одломакъ из ветьегъ дѣла, кое е Іоаннъ Мушкатировичь, Сенаторъ Пештанскій 1790 написао. Изъ овогъ се веть види, како се овай родлюбацъ о стварма нашега народа бавіо, и како му е народна повѣсница на срдцу лежала. Лако му земльица, блажена му паметь!“

На жалост, уредништво *Српског Летописа* не даје никоје друге појединости, ни како је дошло до тога одломка, ни код кога се налазио и налази, ни како изгледа и шта садржи то „веће дело“. Извесно је да је то одломак или превод из Мушкатировићева дела: *Projectum pro graviminibus et postulatis Rascianae anno 1790... eloboratum*, које се, у величини 63 стране на табаку, налази данас у Маџарском Народном Музеју у Пешти.[1] Из објављеног одломка види се да се Мушкатировић у првом реду служио маџарским историчарима Бонфинијем, Туроцијем, Сенттиванијем, Иштванфијем, Стефаном Капринајијем, и да му је било познато дело Дифреново: *Illyricum vetus et novum*. Од српских историчара знао је за Павла Јулинца. Исто тако се даје опазити главна идеја свега његовог историјског излагања: да докаже да су Срби постојали и играли политичке улоге у Угарској и пре својих сеоба у XVI, XVII и XVIII веку, и да су се увек одликовали у борбама за ствар хришћанства и слободу Угарске.

Ради библиографске потпуности има да се забележи још једна Мушкатировићева књига. У Будиму, 1805, изишло је дело: *Краткая размышления о средствахъ чрезъ коя дражайшему нашему отечеству маџарской съ добрымъ месомъ и рыбомъ постоянно по-*

[1] Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái* IX, kötet. Пешта, 1903.

моћи бы се могло, слѣдователно уселену скупость удалити. Писал Іоаннъ Мушкатировичь, свободнаго и кралѣвскаго града Пештанскаго *Сенаторъ*, якоже и стране эму принадлежаще, заклетый *адвокать* либо *Истецъ.* (Въ Будинѣ градѣ. печатанно писмены Славено-Сербіская печатни Кралѣвскаго Всеучилища Пештанскаго, 1805, 8°, стр. 40.

То дело прво је изишло 1802 године у Будиму на маџарском језику под насловом: *Rövid gondolatok azon módok irant, melyek szerént kedves magyar hazánkat jóféle hússal és hallal állandóvan lehetne segiteni sa husnàk fogyatkozását, következendökegan a becsüszott drágaságot eltávoztatni.*[1] И писац у предговору вели да га је превео на српски за оне „Сербле, кои маџарско не знаду“. Књижицу је посветио „Высокородному Господину Јоанну Паликучев'ный оть Фурлукъ, славнаго комитата крашовскаго судейскія столицы сосѣдателю, господину зету моему, премилому и почтеннѣйшему“.[1]

Ова књижица писана је грађанским словима и доста добрим народним језиком. „Понеже свакаго доброга гражданина дужность е, да онолико, колико общему добру служити може, не пропусти“, и писац казује своје мисли и предлоге како да се Угарска снабде добрим и јефтиним месом, сточним и рибом. Он то разматра у четири главе: „I-во О месу говеђемъ“ (стр. 1—29), II „О месу телећемъ“ (30—37); III „О месу ягнећемъ“ (32—35), IV-то „О рыбахъ“.

V.

Јован Мушкатировић је, као што се из свега горе изложеног даје видети, доста важна и занимљива

[1] Мушкатировићев зет, муж једне од његове кћери, Јован Паликучевни од Фурлук налази се као претплатник српских књига у почетку XIX века. (В. пренумеранти Јоакима Вујића *Руководство къ Французстѣй Граматїцѣ*, Будим, 1805).

личност наше књижевности XVIII веке. Он свакако није показао ни неког особитог књижевног талента, ни много оригиналности у идејама, и никако се не може узети као прави књижевник и самосталан мислилац, на шта он, у осталом, није ни имао претенсија. То је био један просвећен и разуман човек, један ведар дух, користан књижевни радник другога реда, „истинољубитељ и општег добра и ползе желатељ", који је према својим силама хтео да помогне напретку свога народа. Он је радио, „съ усерднѣйшимъ й теплейшимъ желаніемъ" да буде на корист „единоязычникомъ своимъ" и да их истргне из „невѣжства и суевърія" у које су запали. На томе путу, он доследно иде стопама Доситеја Обрадовића, у доба када је „Србски Сократ" тек започињао свој рад, и када његове смеле идеје још нису биле прихваћене у српској књижевности. Он слободно, не водећи рачуна о незадовољству простих и непросвећених људи, примењује критичке идеје свога учитеља, и осуђује „шкодљиве и убитачне" народне обичаје и црквене празноверице, у име чистих учења првобитног хришћанства, али нарочито у име здравога разума и практичне корисности.

Још већу заслугу Мушкатировић има као први скупљач народних умотворина међу православним Србима и у нашој књижевности писаној ћирилицом. Он није народне умотворине скупљао са оним идејама и уверењем које је имао Вук Караџић, ученик немачких романтичара, да „народно благо" најбоље изражава „народну душу"; он их је скупљао из практичнога, утилитарнога разлога, увек у основној пропросветитељској идеји XVIII века: да својим сународницима и једноверцима покаже шта треба радити и чега се треба клонити у животу. Та његова збирка

није испуњена само народним умотворинама, она није ни систематска, ни потпуна, али то је први посао своје врсте у нашој књижевности. И ако у критици црквених установа и народних обичаја Јован Мушкатировић иде за Доситејем Обрадовићем, у прибирању народних умотворина он иде пред Вуком Караџићем. Затим, он је један од најранијих писаца наших који су почели истицати „простачки" народни језик, и служити се њиме у књижевности. У доба пуне владе славјано-сербског језика, он је величао „многа свойства, сі́ле и҆ краснорѣчїя нашего се́рбскагѡ єзыка". Најзад, он је био један од оних родољубивих „ревнитеља" српских, који су покушавали да народ упознаду са његовом прошлошћу, да му даду национално осећање, улију национални понос и тако окрепе за борбе у садашњости и будућности.

Ма са које стране да се проматра живот овог умног човека и просвећеног родољуба, он изгледа леп, плодан и користно употребљен. Јован Мушкатировић има да заузме пристојно место међу онима који су пре сто година стварали нову српску књижевност, али он има значаја и у нашој културној историји, у историји идејнога развитка српскога народа. Он својим животом и књижевним радом врло добро и врло потпуно представља српскога интелектуалца и просвећенога световњака на крају XVIII века. Он оличава цео један низ просвећених и школованих Срба који су прекинули са идејама и веровањима прошлости, прилагодили се времену и средини у којој су живели, и, ослободивши свој дух, међу Србима радили на ширењу оних истих ослободитељских идеја здравога разума и критичне философије, које су обнављале духовни живот старе Европе. Један од тих људи, који су се називали,

према земљама у којима су становали, филозофима, енциклопедистима, просветитељима, слободним зидарима („Фрајмаорима“, како је писао наш Јован Рајић), — у Аустрији, у доба Јосифа II, „филозофа на престолу“, називали су се „јозефинистима“, а међу Србима у Угарској били су познати под именом „националиста“. И један од најбољих, најубеђенијих, најродољубивијих и најизразитијих „јозефиниста“ и „националиста“ српских на крају XVIII века, био је Јован Мушкатировић. Најлепша похвала која је о њему казана још пре сто година, јесте похвала коју је изрекао његов учитељ и пријатељ Доситеј Обрадовић и која се данас може без икаквог ограничења поновити: Јован Мушкатировић је био „*учени и за своје усрднѣйше Отечеству и своје Нацїи нашей доброжеланїе достохвални мужъ.*“

DELLA MERCATVRA ET DEL MERCANTE PERFETTO.

LIBRI QVATTRO

Di M. Benedetto Cotrugli Raugeo.

Scritti gia piu di anni CX.
& hora dati in luce.

Vtilissimi ad ogni Mercante.

CON PRIVILEGIO.

IN VINEGIA, all'ELEFANTA.
M D LXXIII.

Књ. VII. *Обичаји српскога народа.* 1. *Левач и Темнић*, од Станоја Мијатовића; 2. *Косово Поље*, од попа Дене Дебељковића; 3. *Скопска Црна Гора*, од попа Атанасија Петровића. Београд, 1907. год. Цена 3 динара.

Књ. VIII. *Насеља српских земаља.* Уређује д-р Ј. Цвијић. IV књига: 1. *Кучи*, од д-ра Ј. Ерделяновића; 2. *Колубара и Подгорина*, од Љ. Павловића. Са IV свеском *Атласа*. Београд 1907. Цена 10 дин.

Књ. IX. *Српске народне игре.* Уредио д-р Тих. Р. Ђорђевић. Књига I. 1. *Из Босне и Херцеговине*, скупио Лука Грђић Бјелокосић. 2. *Из Левча и Темнића*, скупио Стеван Мијатовић. 3. *Из Скопске Црне Горе*, скупио Атанасије Петровић. Београд, 1907. Цена 2 дин.

Књ. X. *Српска народна јела и пића.* Уредио д-р Ј. Ерделяновић. Књига I. 1. *Српска народна јела* (с прилогом о пићима) *у Левчу и Темнићу*, од Стан. Мијатовића. 2. *Српска народна јела у Херцеговини и Босни*, од Луке Грђића Бјелокосића. Београд, 1908. Цена 2 динара.

Књ. *Насеља српских земаља.* Уређује д-р Ј. Цвијић. Пета књига: 1. *Сарајевска околина*, од † попа Стјепе и Владимира Трифковића; *Горње Драгачево*, од Косте Јовановића. С петом св. *Атласа*, Београд. 1908. Цена 6 динара.

5. **Зборник за историју, језик и књижевност српскога народа**

Прво одељење.

Књ. I. *Стари српски записи и натписи.* Скупио их и средио Љуб. Стојановић. Књига I. Београд, 1902. Цена 6 динара.

Књ. II. *Стари српски записи и натписи.* Скупио их и средио Љуб. Стојановић. Књига II. Београд, 1903. Цена 6 динара.

Књ. III. *Стари српски записи и натписи.* Скупио их и средио Љуб. Стојановић. Књ. III. Београд, 1905. Цена 6 динара.

Књ. IV. *Матије Властара Синтагмат*, Издао Ст. Новаковић. Београд, 1907. (Прво издање задужбине д-ра И. Кретића). Цена 6 динара.

Књ. V. *Стефана Вербеција Трипартитум*: словенски превод Ивана Пергошића из год. 1574. Београд, 1909, Цена 4 динара.

Друго одељење.

Књ. I. *Исписи из париских архива.* Прикупио д-р Мих. Гавриловић. Београд, 1904. Цена 6 дин.

6. **Српски Дијалектолошки Зборник.**

Књ. I. *Дијалекти источне и јужне Србије.* Написао д-р Ал. Белић Београд, 1905. Цена 10 дин.

7. **Посебна дела.**

— *Спомен на тужну свечаност* приликом смрти Др. Ј. Панчића првога председника Српске Краљевске Академије. Београд, 1888.

— *Он зна све*, прича Л. К. Лазаревића, и *Ново оружје*, прича С. Матавуља. 1890. Цена 1 динар.

— *Први основи словенске књижевности међу балканским Словенима. Легенда о Владимиру и Косари.* Културно историјске студије Стојана Новаковића. 1893. Цена 3 динара.

— *Геологија Србије*, од Јована М. Жујовића. Део први: *Топографска геологија*. С првом свеском *атласа*. Београд, 1893. Цена 7 дин.

— — Део други: *Еруптивне стене.* С другом свеском *атласа*. Београд. 1900. Цена 5 динара.

— *Грчка и српска просвета.* Написао Др. Владан Ђорђевић. 1896. Цена 2·50 динара.

— *Одломци о грофу Ђорђу Бранковићу и Арсенију Црнојевићу патријарху, с три излета о такозваној великој сеоби српског народа*, написао Иларион Руварац. 1896. Цена 2 динара.

— *Манастир Каленић*, написао М. Ђ. Милићевић. Београд, 1897. Цена 1 динар.

— *Споменица* о преносу праха Вука Стеф. Караџића из Беча у Београд 1897. Средио Андра Гавриловић, професор. 1898. Цена 1·50 дин.

— *Автобиографија протосинђела Кирила Цвјетковића* и његово страдање за православље. Приредио Димитрије Руварац, протојереј. 1898. Цена 1·50 дин.

— *Дубровник и османско царство.* По архивалнијем исправама написао д-р Лујо кнез Војновић. I св. Београд, 1898. Цена 1·50 дин.

— *Пирхово путовање по Србији у 1829. год.*, превео д-р Драг. Т. Мијушковић. Београд, 1899. Цена 1·50 дин.

— *Оглед француске библиографије о Србима и Хрватима, 1544—1900.* Прибрао и средио Никола С. Петровић. Београд, 1900. Цена 2 динара.

— *Свечани помен* просветном добротвору *Димитрију Стаменковићу,* београдском трговцу, 8. септембра 1900. г. Београд, 1901.

— *Каталог рукописа и старих штампаних књига.* Збирка Српске Краљевске Академије. Саставио Љуб. Стојановић. Београд, 1901. Цена 2 динара

— *Свечани помен* просветном добротвору пок. *Н. Дучићу,* архимандриту и академику, 22. априла 1901. године. Београд, 1901.

— *Језера Македоније, Старе Србије и Епира,* од д-ра Ј. Цвијића. Београд, 1902. Цена 10 динара.

— *Геолошки атлас Македоније и Старе Србије,* од д-ра Ј. Цвијића. Београд, 1903. Цена 10 динара.

— *Јаков Игњатовић.* Књижевна студија д-ра Јована Скерлића. Београд, 1904. Цена 3 дин.

— *Србија и српски покрет у јужној Угарској 1848 и 1849.* Написао д-р Драг. М. Павловић. Београд, 1904. Цена 2 дин.

— *Стогодишњица Српскога Устанка.* Свечани скуп С. К. Академије 7. септембра 1904. Цена 1 дин.

— *Приповетка о девојци без руку,* од Павла Поповића. Београд, 1905. Цена 2 дин.

— *Омладина и њена књижевност (1848—1871),* од д-ра Јована Скерлића. Београд, 1906. Цена 5 динара.

— *Црна Гора за Морејског рата (1684—1699),* од Јов. Н. Томића. Београд, 1907. (Друго издање задужбине Д-ра Н. Крстића). Цена 3 динара.

— *Д-р Никола Крстић.* Споменица издана приликом ступања у живот задужбине покојникове. (Треће издање задужбине д-ра Н. Крстића). У Београду, 1908. Цена 2·50 динара.

Град Клис у 1596 год. од Јов. Н. Томића. Београд, 1908. Цена 2 динара.

8. **Издање Баталакиног Фонда.**

— *Историја српског устанка,* од Лазара Арсенијевића — Баталаке. Део први. Београд, 1898. Цена 3 динара.

— — Део други. Београд, 1899. Цена 3 динара.

STANFORD
UNIVERSITY
LIBRARIES
LELAND STANFORD JUNIOR UNIVERSITY
ORGANIZED 1891